УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

Архитектонски факултет

Мр Драгана Т. Ђоровић

БЕОГРАД КАО ЕВРОПСКИ ГРАД У ДЕВЕТНАЕСТОМ ВЕКУ: ТРАНСФОРМАЦИЈА УРБАНОГ ПЕЈЗАЖА

докторска дисертација

Београд, 2015.

UNIVERSITY OF BELGRADE

Faculty of Architecture

Dragana T. Ćorović, M.Sc.

BELGRADE AS A EUROPEAN CITY IN THE NINETEENTH CENTURY: URBAN LANDSCAPE TRANSFORMATION

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2015

Ментор:

Др Љиљана Благојевић, ванредни професор
Универзитет у Београду, Архитектонски факултет

Чланови комисије:

Др Владан Ђокић, редовни професор
Универзитет у Београду, Архитектонски факултет

Др Сретен Вујовић, редовни професор
Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Датум одбране докторске дисертације:

_____

Београд

Овај рад је реализован у оквиру пројекта „Истраживање климатских промена и њихов утицај на животну средину: праћење утицаја, адаптација и ублажавање“ (43007) који финансира Министарство за просвету и науку Републике Србије у оквиру програма Интегрисаних и интердисциплинарних истраживања за период 2011-2014. године.

БЕОГРАД КАО ЕВРОПСКИ ГРАД У ДЕВЕТНАЕСТОМ ВЕКУ: ТРАНСФОРМАЦИЈА УРБАНОГ ПЕЈЗАЖА

РЕЗИМЕ

Теоријска проучавања пејзажа, као инхерентне одлике људског друштва, у западној цивилизацији јављају се почетком Ренесансе. Крај осамнаестог века обележава стварање географског дискурса посвећеног објашњењу интерактивног односа између људског друштва и окружења. Карл Ортвин Сауер (Carl Ortwin Sauer) у есеју „The Morphology of Landscape" [Морфологија пејзажа] 1925, дефинисао је културни пејзаж (енгл., *Cultural Landscape*) као производ деловања културе, односно културне групе као извршиоца, на природу, која је медиј. Културни пејзаж настаје, како пише Сауер, развојем једне културе на одређеном простору, или сменом различитих култура: културни пејзаж обликован је из природе, људском делатношћу. Еволуција географских истраживања током деветнаестог, и нарочито двадесетог века, довела је до диверсификације приступа у проучавањима културног пејзажа, али и урбаног пејзажа, као једног његовог вида: од краја седамдесетих година двадесетог века појављује се значајан број научних студија у области архитектуре и урбанизма, које су настале као производ истраживачког интересовања за појам предела, до тада углавном проучаваног у оквиру географског дискурса.

Ова докторска дисертација бави се, у ширем смислу, урбанистичком историјом Београда у деветнаестом веку, од последње деценије осамнаестог века до почетка Првог светског рата. Осим што су у том периоду вишеструко порасли неки од квантификативних показатеља урбанизације, као што су, између осталих: број становника, густина насељености, површина градског подручја, број регулисаних градских саобраћајница, у последњих 25 година проучаваног периода, дошло је и до квалитативног скока урбаног развоја Београда, односно формирања инфраструктурних система који до тада у историји града нису постојали, као што су: електрична градска расвета, модерни водовод и канализација, електрични трамвај. У квалитативном

смислу, наведени комунални системи су кореспондирали степену развоја модерних градова индустријских друштава, у истом периоду.

Тема овог рада је архитектонско-урбанистички аспект трансформације Београда, која се догодила у деветнаестом веку. Истраживачка питања, дефинисана у домену испитивања настајања модерног урбаног пејзажа, овде су подељена у неколико основних група и односе се на: 1.) актере промена (ко су носиоци економске и политичке моћи која трансформише град, ко су инвеститори стамбених, привредних, комерцијалних и објеката културе, ко су аутори архитектонских објеката и урбанистичких планова), поред тога и 2.) дефиницију подручја остварене трансформације, односно конкретне обиме просторних захвата изражене кроз мерљиве и упоредиве податке, као и 3.) одлике транформационих процеса у којима се град мења (каква је природа и порекло ових процеса, да ли су у питању планирани поступци и утврђене процедуре или случајни след догађаја, каква је размера и међусобни однос ових токова). Примарни циљ истраживања је анализа узрочно-последичних чинилаца процеса трансформације Београда у деветнаестом веку, коју спроводимо кроз испитивање архитектонско-урбанистичких просторних аспеката трансформације урбаног пејзажа у контексту смене доминантних култура и друштвених уређења.

Према томе, у овом раду кључна је анализа трансформације урбаног пејзажа Београда у деветнаестом веку. То је процес који се одвијао упоредо с променама друштвених, економских, културних и привредних показатеља развоја града, и кроз смене организационих облика градских и државних власти, у контексту историјских догађаја. Друштвена структура Београда у току деветнаестог века била је знатно измењена у односу на слику социјалних односа с краја осамнаестог века, и чиниле су је три главне групе: заједница Срба досељених из Кнежевине Србије и осталих крајева у Отоманском царству, Срби из Хабзбуршке, односно из Аустро-Угарске империје, и представници постојеће трговачке и занатлијске заједнице Београда, коју су чинили углавном Цинцари и Грци, као и Турци, Срби, Јевреји, Јермени, и други, која се стварала током претходних столећа. У историјској трансформацији града у деветнаестом веку, ове три најбројније

групе створиле су амалгам нове градске културе, која је одсликавала и токове политичких превирања у Београду и Србији. У временском оквиру у којем проучавамо београдски пејзаж, уочено је неколико фаза његове трансформације. Прва фаза је иницијални период процеса, 1791-1815, у којем су назначени почеци трансформације града. Друга фаза је трајала до 1867. године и трећа, последња фаза процеса трајала је од 1867, до Првог светског рата. Трансформација урбаног пејзажа Београда испитана је у овом истраживању кроз трансформацију неколико архитектонско-урбанистичких аспеката, просторних индикатора измењеног стања: а.) границу града (дефинисање и измештање линије градског атара и рејона), б.) природну средину (промену намене земљишта, трансформацију односа града и околине, начин и обим формирања зелених простора у граду, заступљеност и врсте приватног и јавног зеленила у граду), затим в.) изграђену средину односно: урбану регулацију (трансформацију величине, облика, функционалних карактеристика и међусобних односа парцеле, улице, блока), као и комуналне инфраструктурне системе и санитарну опремљеност града (припрему и изградњу система водовода и канализације, инсталирање градске расвете, успостављање градског саобраћаја, успостављање телеграфских и телефонских комуникација, организовање градских санитарних служби). Прикупљањем, класификацијом и анализом релевантних података о трансформацији Београда у назначеном периоду, компарацијом њихових квалитативних одлика и карактеристичних мерљивих израза током дефинисаног временског оквира, у контексту урбанистичког развоја града сагледаваног кроз примарне изворе (планску и картографску документацију, фотографије, архитектонске и урбанистичке пројекте, законе, теоријске и критичке студије у области архитектуре и урбанизма и друштвену хронику града из посматраног периода) – главни ток истраживања усмерен је ка одређивању обима остварених промена, идентификацији најважнијих актера и догађаја у оквиру процеса, и успостављању релација међу њима.

Главне теоријске и методолошке поставке проучавања заснивају се, у ширем смислу, на унитарној теорији и науци о простору, Анри Лефевра

(Henri Lefebvre), како је образложена у уводном делу књиге *La production de l'espace* [Производња простора], 1974. Осим тога, као теоријски оквир рада усвојено је и Лефеврово проучавање урбаног феномена објављено у књизи, *La Révolution urbaine* [Урбана револуција], 1970, као и есеј истог аутора о политичиком простору: „Reflexions sur la politique de l'espace" [Размишљања о политици простора], 1970. Теоријски увиди о *трећем простору*, који произлазе из Лефеврове унитарне теорије, образложени у књизи Едварда Соџе (Edward W. Soja), *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Spaces* [Трећи простор: путовање у Лос Анђелес и друге стварне и замишљене просторе], 1996, полазиште су сагледавања трансформације урбаног пејзажа у историјском оквиру и кроз поставке о симултаној просторности (*spatiality)*, историчности (*historicality*) и друштвености (*sociality)* одвијања људских активности. У дисертацији су изрази трансформације београдског пејзажа у фазама приказани кроз архитектонско-урбанистичке аспекте различитих нивоа просторности, односно у нивоима који одговарају различитим степенима остварења трансформације, кроз опажени (*percieved*), замишљени (*concieved*) и живљени (*lived*), односно *трећи* простор.

Ужи теоријски оквир ове дисертације одређен је кроз дефиницију и теоријско разматрање културног пејзажа, које је дао Карл Сауер, односно у увидима о трансформацији природне средине кроз људско дејство у простору. Осим тога, проучавање у раду заснивамо на питањима укључивања Београда у „простор циркулације" шире територије, који Мишел Фуко (Michel Foucault) дефинише у склопу „диспозитива безбедности" и других теоријских разматрања стварања модерне „државе управљања", у књизи *Sécurité, territoire, population: Cours au Collège de France, 1977-1978* [Безбедност, територија, становништво: предавања на Колеж де Франсу, 1977-1978], 2004. Ужи теоријски оквир дисертације чини такође и проучавање различитих компонената сагледавања и стварања сложеног феномена пејзажа, као и урбаног пејзажа, и тумачења историје урбаног пејзажа. У овом истраживању, поред осталих, примењује се метод историјске интерпретације увида стечених у домену архитектонских и урбанистичких студија простора.

Истраживање је показало да је у Београду дошло до трансформације урбаног пејзажа током деветнаестог века, и да је процес у највећој мери вођен парадигмом модерног европског града, од стране носилаца политичке и економске моћи и у законитостима капиталистичког развоја државе и смена друштвених уређења. Осим тога, један од праваца активности чији је резултат био трансформација београдског пејзажа, настао је дејством које на простор врши комплексни систем друштва у целини. Београд се у деветнаестом веку трансформисао према моделу модерног капиталистичког града, и у том смислу су, у последњој фази посматраног периода нарочито, испољене негативности овог развоја, као што је, на пример, стамбена беда, недостатак зеленила у граду, недовољна комунална опремљеност града у односу на просторну расподелу становника, затим појава заразних болести чији су узрок претходно наведене карактеристике урбаног развоја, и слично. С друге стране, у Београду није било, као током урбанизације великих индустријских градова Европе у деветнаестом веку: драстичне стамбене беде, епидемија заразних болести које она узрокује, револуционарних побуна сиромашних слојева друштва и сталне могућности ескалације незадовољства градске сиротиње. Истраживање у оквиру дисертације, показало је такође да се трансформација урбаног пејзажа Београда у периоду деветнаестог века десила у домену архитектонске и урбанистичке културе, коју су карактерисали, поред трансформисаних израза изграђене градске средине, и интелектуални и духовни изрази овог процеса, међу којима и стварање новог „живљеног", *трећег простора*.

Питања којима се ова дисертација у највећој мери бави односе се на разматрања значаја изражавања културних пракси у простору, у процесу трансформације урбаног пејзажа од отоманског до европског, односно капиталистичког града. У том смислу, отварамо и нова истраживачка питања о урбаном пејзажу Београда, односно могућим тумачењима његових трансформација у времену.

Кључне речи: Београд, пејзаж, трансформација урбаног пејзажа, отомански град, европски град, историја урбаног планирања

Научна област: Архитектура

Ужа научна област: Историја, теорија и естетика архитектуре и визуелних уметности и обнова градитељског наслеђа

УДК број: 711.4(497.11 Београд)"18"(043.3)

BELGRADE AS A EUROPEAN CITY IN THE NINETEENTH CENTURY: URBAN LANDSCAPE TRANSFORMATION

SUMMARY

Theoretical considerations of landscapes as intrinsically characteristic of human society first appear in Western civilization in the early Renaissance. The late eighteenth century sees the appearance of a geographical discourse dedicated to explaining the interactive relation between human society and its surroundings. In his 1925 essay "The Morphology of Landscape", Carl Ortwin Sauer defined cultural landscape as the result of a culture's action, that is, of a cultural group acting on nature as a medium. Cultural landscape emerges, says Sauer, through the development of a culture in a given space, or else the replacement of one culture with another: cultural landscape is shaped from nature, by human activity. The evolution of geographic exploration throughout the nineteenth, and in particular the twentieth century led to the diversification of the approaches of study of cultural landscape, including one of its aspects – urban landscape. Although the study of landscape has been primarily confined to a geographic discourse until the late seventies of the twentieth century, since then a great number of significant studies have also appeared in the field of architecture and urban studies.

In a broad sense, this PhD thesis deals with the urban history of Belgrade in the nineteenth century, from the last decade of the eighteenth century up to the First World War. Apart from the exponential growth of the quantifiable indicators of urbanization, such as population size, population density, urban surface, number of regulated roads, the last quarter century of the period in question shows a qualitative leap in urban development in the form of infrastructure systems unseen in Belgrade prior to this point: electric street lighting, a modern water and waste management system, electric trams. In the qualitative sense, the mentioned utilities corresponded to the degree of development of modern cities in industrially developed countries of the same period.

The topic of this thesis is the architectural and urban aspect of the nineteenth century transformation of Belgrade. The research questions, defined in the domain

of examining the emergence of the modern urban landscape, are divided here into several basic groups and refer to the following: 1) the actors of change (who are the economic and political agents that transform a city, who are the investors in residential, business, commercial and cultural objects, who are the designers of architectural structures and urban plans); 2) the definition of the area that underwent transformation, in particular the specific scope of the spatial treatment expressed in measurable and comparable data; and finally 3) the characteristics of the transformational processes a city undergoes (what is the nature and origin of these processes, are they procedurally established and planned activities or an *ad hoc* sequence of events, what is the proportion and relationship of these sequences). The primary goal of the research is the analysis of the causal factors of the process of transformation of Belgrade in the nineteenth century. The analysis is conducted through an examination of architectural and urban spatial aspects of the transformation of urban landscape, in the larger context of shifting dominant cultures and social structures.

Thus, crucial to this work is the analysis of the transformation of the urban landscape of Belgrade in the nineteenth century. It is a process that took place in step with indicators of social, economic, cultural and business development of the city, and through a historical succession of organizational forms of local and state governance. The nineteenth century social make up of Belgrade was considerably different from the late eighteenth century. It comprised three main groups: the community of Serbs from the Principality of Serbia and other parts of the Ottoman Empire, Serbs from the Habsburg Empire, that is, from Austria-Hungary, and the representatives of the centuries long present mercantile and artisanal community of Belgrade, mostly Aromanians and Greeks, but also Turks, Serbs, Jews, Armenians, and others. In the historical transformation of the city in the nineteenth century, these three most numerous groups formed a new amalgamated city culture that reflected the political tumult in Belgrade and Serbia. The transformation period in question can be divided into several phases. The first phase is the initial period, from 1791 to 1815, bearing the first indications of transformation. The second lasted until 1867, and the third phase of the process lasted to the First World War. This study examines the transformation of

Belgrade's urban landscape through a number of architectural and urban spatial indicators of change: a) the city limits (the initial outline and enlargement of the city district and region), b) natural surroundings (change in land use, shift in relationship of the city to its environment, the mode and scope of formation of green surfaces within the city, the prevalence and types of private and public greenery in the city), and c) the built environment: urban regulations (transformation of size, shape, functional characteristics and relationships among lots, streets, blocks), but also systems of infrastructure for utilities and sanitation (such as the distribution of the water and sewer system, street lighting, public transportation, laying of telegraph and telephone cables, organizing metropolitan sanitary services). The collection, classification and analysis of relevant data regarding the transformation of Belgrade in the given period, comparison of their qualitative characteristics and specific measurable expressions in the defined time frame, the consideration of urban development through primary sources (city plans and documents related to city maps, photographs, architectural and urban projects, laws, theoretical and critical studies in the field of architecture and urban studies, and city records of the period) – the main thrust of the research was directed at determining the scope of change that took place, identification of the most important actors and events within the transformation process, and revealing their relations.

Broadly speaking, the main theoretical and methodological premises of the research are based on Henri Lefebvre's unitary theory and science of space, as elaborated in the introduction of his 1974 book *La production de l'espace* [The Production of Space]. Further, the study adopts the theoretical framework from Lefebvre's examination of the urban phenomenon, as set in *La Révolution urbaine*, [The Urban Revolution], 1970, and in his essay on political space, "Reflexions sur la politique de l'espace" [Reflections on the Politics of Space], also from 1970. The theoretical insights regarding *third space*, which follow from Lefebvre's unitary theory, and are elaborated in Edward W. Soja's 1996 book *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagines Spaces* are the starting point of considering the historical transformation of urban landscape, seen also through the premises of simultaneous *spatiality*, *historicality*, and *sociality* of human

activity. The dissertation shows the expressions of transformation of Belgrade's landscape in its phases through the architectural and urban studies' aspect of various levels of spatiality, meaning in levels that correspond to various stages of accomplishment of transformation, through *perceived*, *conceived*, and *lived*, or *third,* space.

The narrower theoretical framework of this dissertation is set through the definition and consideration of cultural landscape as given by Carl Sauer, that is, the insights into the spatial transformation of the natural environment through human activity. The thesis is further anchored in the concept of taking the city to be part of a broader "space of circulation", as defined by Michel Foucault in his thinking about the "apparatus of security" and the creation of the modern administrative state, presented in, among other texts, *Sécurité, territoire, population: Cours au Collège de France, 1977-1978* [Security, Territory, Population: Lectures at the Collège de France, 1977-78], 2004. The narrower theoretical framework of the dissertation also includes considerations of various aspects of perceiving and constructing the complex phenomenon of the landscape, including urban landscape, and interpreting the history of the urban landscape, meaning its limits, archetypes, internal dichotomies. One of the methods this research uses is that of historical interpretation of insights arrived at in the domain of architectural and urban studies of space.

The research shows that there was indeed a transformation of the urban landscape of Belgrade in the nineteenth century, that this process was driven for the most part by the paradigm of the modern European city, and that the protagonists of the transformation were the bearers of political and economic power following the patterns of capitalist development of state and social structure. In addition, one of the directions of activities – the result of which was the transformation of the Belgrade landscape – emerged through the action performed on space by society as a whole. Nineteenth century Belgrade transformed according to the model of the modern capitalist city. This was the case even in the negative sense of such development, particularly true in the last phase of the given period, leading to residential squalor, a lack of inner city greenery, insufficient utilities' infrastructure (given the spatial distribution of the

inhabitants), with the typical result of the appearance of communicable diseases, etc. Conversely, unlike the urbanization of other large industrial cities of Europe, Belgrade did not suffer large scale residential squalor, or the ensuing epidemics of transmittable diseases, nor were there revolutionary uprisings of the poorest layers of society, or a constant possibility of the escalation of discontent of the city poor. The dissertation research further shows that the transformation of the urban landscape of Belgrade in the nineteenth century also took place in the field of architectural and urban culture, characterized, apart from the transformed expressions of the built city environment, by the typical intellectual and spiritual expressions of the process, among which the creation of a new "lived", *third space*.

The questions this thesis raises deal mostly with the considerations of the significance of the expression of cultural practices in space during the process of transformation of an urban landscape from an Ottoman to a European or capitalist city. In that sense, a host of other questions are brought up regarding the urban landscape of Belgrade, that is, regarding possible interpretations of its transformations in time.

Key words: Belgrade, landscape, transformation of urban landscape, Ottoman city, European city, history of urban planning

Scientific field: Architecture

Specific Scientific Field: History, Theory and Aesthetic of Architecture and Visual Arts and Renewal of Building Heritage

UDK number: 711.4(497.11 Београд)"18"(043.3)

ПРЕДГОВОР

Избор теме и израда докторске дисертације резултат су, у одређеној мери, претходних истраживања у току Последипломских студија на смеру Историја и развој теорија архитектуре на Архитектонском факултету Универзитета у Београду, у оквиру рада на магистарској тези[i], као и истраживања историје урбаног планирања и историје вртне архитектуре спроведених поводом учешћа на научним скуповима и поводом одржавања јавних предавања, затим и у оквиру истраживања еколошке архитектуре и принципа одрживости у оквиру научноистраживачког пројекта „Истраживање климатских промена и њиховог утицаја на животну средину: праћење утицаја, адаптација и ублажавање"[ii].

Теме претходних истраживања из којих следи докторска дисертација су: историја вртне архитектуре и уметности; теоријски концепт и историја примене урбанистичког концепта вртног града (*Garden City Concept*) у свету; примена концепта вртног града на историјском примеру Професорске колоније у Београду; урбана историја Београда у деветнаестом и у првој половини двадесетог века; осим тога и: трансформација зелених простора Београда у деветнаестом веку, начини коришћења и дистрибуција воде у граду у контексту техника изражавања културних пракси у Београду у деветнаестом веку, естетика савремене еколошке архитектуре, као и испитивање и проучавање укључивања принципа одрживости у едукативни процес у области историје и теорије архитектуре[iii].

---

[i] Драгана Ћоровић, *Примена концепта вртног града у Београду у периоду између два светска рата* (магистарска теза, Универзитет у Београду – Архитектонски факултет, 2008, ментор: др Љиљана Благојевић, ванредни професор).

[ii] Пројекат је финансиран од стране Министарства за просвету и науку (односно Министарства просвете, науке и технолошког развоја) Републике Србије у оквиру програма Интегрисаних и интердисциплинарних истраживања за период 2011-2014. године.

[iii] Последње четири теме посебно су проучаване у оквиру наведеног научно-истраживачког пројекта у радовима који су објављени и/или приказани на научним конференцијама, у коауторству са др Љиљаном Благојевић, др Маријом Милинковић и др Златом Вуксановић-Мацура.

Рад на истраживању трансформације урбаног пејзажа Београда у деветнаестом веку био је комплексан и захтеван. У том току, било је неколико најважнијих питања и проблема, који су изнети у Резимеу дисертације. Највећи изазов било је: на који начин постићи да, истовремено, истраживање буде у оквирима области архитектуре и урбанизма, и да трансформација Београда у деветнаестом веку, буде образложена у контексту идеје о урбаном пејзажу, који је већ дефинисан као сложени и вишедимензионални појам специфичног споја изграђене, природне и интелектуалне матрице града.

За помоћ током читавог рада кандидаткиња се изузетно захваљује менторки, др Љиљани Благојевић, вандредном професору, која је конретним, прецизним сугестијама, у методолошком и тематском смислу, водила и усмеравала истраживање према финализацији и приказу резултата истраживања.

ИЗЈАВЕ ЗАХВАЛНОСТИ

Изјављујем захвалност на сарадњи Комисији за оцену и одбрану докторске дисертације менторки, ванредном професору др Љиљани Благојевић, професору др Владану Ђокићу и професору др Сретену Вујовићу.

Захваљујем се на уступању, као и на помоћи у прикупљању и прегледању истраживачког материјала: Историјском архиву Београда, Музеју града Београда, Заводу за заштиту споменика културе града Београда, Војном музеју у Београду, Музеју ваздухопловства у Београду, Војногеографском институту у Београду, Архиву Србије, Архиву Српске академије наука и уметности, Народној библиотеци Србије, Универзитетској библиотеци „Светозар Марковић" у Београду, Библиотеци Архитектонског факултета у Београду, затим Милошу Јуришићу из Београда, као и *Österreichischen Staatsarchivs: Kriegsarchiv* у Бечу.

Најдубље се захваљујем професору др Владимиру Мацури на подацима и уступљеној колекцији снимака архивске грађе, карата и планова Београда, коју сам истраживала током рада на дисертацији, као и др Злати Вуксановић Мацура, на уступању истраживачког материјала и на сарадњи.

Захваљујем се на сарадњи свим колегама на бившој Катедри за историју и теорију архитектуре и уметности, такође и на Департаману за архитектуру, и свима на Архитектонском факултету у Београду, а посебно др Љиљани Благојевић и др Милошу Р. Перовићу, с којима сам најдуже директно сарађивала. На колегијалној подршци захваљујем се др Ренати Јадрешин Милић и др Милици Милојевић. Захваљујем се др Ранки Гашић, Катарини Лисавац и Весни Мујичић на разговорима о Београду, а др Јелени Богдановић, поред тога и на великој помоћи у прикупљању кључних референци. Слободану Радосављевићу се захваљујем на умећу уложеном у техничку обраду резултата истраживања дисертације. Велику захвалност дугујем др Марији Милинковић за истрајну и чврсту подршку током рада.

Захваљујем се породици и пријатељима на љубави и стрпљењу, посебно сестри Милици Митрић Вишњић и брату Ивану Митрићу.

Највећу захвалност дугујем Мами, Љубици Ћоровић.

Рад посвећујем успомени на Тату, Томицу Ћоровића.

САДРЖАЈ:

Резиме: *Београд као европски град у деветнаестом веку: трансформација урбаног пејзажа* i

Summary in English: *Belgrade as a European City in the Nineteenth Century: Urban Landscape Transformation* vii

Предговор xii

Изјаве захвалности xiv

Скраћенице xix

Списак дијаграма и таблела xx

Списак и порекло илустрација xxi

Списак прилога xxiii

I - УВОД: ОБРАЗЛОЖЕЊЕ ТЕМЕ И ТЕОРИЈСКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА

1. УВОДНЕ НАПОМЕНЕ О ТЕМИ ИСТРАЖИВАЊА **1**

1.1. Образложење теме истраживања и поставка почетних хипотеза 3

1.1.1. Проблем и предмет истраживања 3

1.1.2. Хипотезе истраживања, и циљ и задаци истраживања 14

1.2. Образложење теоријско-методолошког приступа теми истраживања 18

1.2.1. Теоријско-методолошка поставка, научна оправданост и очекивани резултати истраживања 18

1.2.2. Структура дисертације 25

1.2.3. Информације о стању истраживања теме дисертације 28

2. ТЕОРИЈСКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА **33**

2.1. Теоријске поставке истраживања 34

2.1.1. Пејзаж и животно окружење – међусобне релације појмова 34

2.1.2. Дискурс истраживања (урбаног) пејзажа у двадесетом веку 42

2.2. Појмовник теоријских термина 47

2.2.1. Пејзаж – напомене о теоријском појму 47

2.2.2. Културни пејзаж 49

2.2.3. Архетипови пејзажа 51
2.2.5. Дихотомије у пејзажу 54
2.2.4. Границе и ивице пејзажа, и његово сагледавање 58
2.2.6. Дефиниција урбаног пејзажа у дисертацији 62

II - ПРИКАЗ И ИНТЕРПРЕТАЦИЈА РЕЗУЛТАТА ИСТРАЖИВАЊА ТРАНСФОРМАЦИЈЕ УРБАНОГ ПЕЈЗАЖА БЕОГРАДА

3. ИСТОРИЈСКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА **65**
3.1. Геокултуролошки оквир истраживања 66
3.1.1. Београд као гранични град: *limes* и политички пејзаж 67
3.1.2. Београд у Отоманском царству: култура граница 70
3.2. Контекст трансформације урбаног пејзажа Београда 75
3.2.1. Београд у Европској Турској 75
3.2.2. Антагонизми у београдском пејзажу 80
3.2.3. Београд као отомански град 87
3.2.4. Почетна тачка у трансформацији урбаног пејзажа Београда 90

4. ГРАНИЦЕ ГРАДА **95**
4.1. Град, границе и пејзаж 97
4.1.1. Град на граници у деветнаестом веку 97
4.1.2. Границе града: од Шанца до рејона 101
4.2. Границе у граду 106
4.2.1. Границе градског атара 106
4.2.2. Унутрашње градске границе 107

5. БЕОГРАД У ПРИРОДИ **110**
5.1. Околина Београда: познавање 112
5.1.1. Околина Београда: културни пејзаж у простору циркулације 112
5.1.2. (У)познавање предела – фактографија београдског залеђа 119
5.2. Околина Београда: трансформација 125
5.2.1. Околина Београда: Топчидер 125
5.2.2. Истакнута тачка београдског пејзажа: Авала 128
5.2.3. Технологија у пределу и производња пејзажа: европска искуства 132

6. ПРИРОДА У БЕОГРАДУ **137**
6.1. Зелена инфрастурктура Београда 139
6.1.1. Отоманске баште у новом пејзажу 139
6.1.2. Калемегдан, Карађорђев парк и јавно зеленило 143
6.2. Вода у Београду 150
6.2.1. Потоци и ђеризи: стари системи водовода 151
6.2.2. Живот с водом: јавне чесме и сакаџије 153
7. ИЗГРАЂЕНА СРЕДИНА **156**
7.1. Урбана регулација Београда у деветнаестом веку 158
7.1.1. Однос према земљишту у новом друштвеном оквиру 158
7.1.2. Регулациони план историјског језгра Београда, 1867, у европском контексту и београдском оквиру 168
7.1.3. О имплементацији плана регулације Београда, 1885-1912. 180
7.2. Модерни инфраструктурни системи 187
7.2.1. Модерни водовод 187
7.2.2. Модерни канализациони систем 194
7.2.3. Електрична централа и градска расвета 198
7.2.4. Јавни градски саобраћај и улична мрежа 203
8. БЕОГРАД КАО ЕВРОПСКИ ГРАД У ДЕВЕТНАЕСТОМ ВЕКУ **208**
8.1. Стварање и деловање архитектонско-инжењерске струке 211
8.1.1. Образовање за архитектонску и инжењерску струку 211
8.1.2. Европска искуства државних стипендиста 215
8.1.3. Друштвени контекст архитектонско-инжењерске професије 220
8.2. Успостављање хигијенско-санитарних стандарда у Београду 231
8.1.1. Стамбена беда и јавна брига о здрављу 231
8.2.3. Визија новог града: случај *Дунавског краја* 241
9. ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ **249**
9.1. Београд између отоманског, европског средњовековног и модерног капиталистичког града 250
9.1.1. Београдска тврђава као џиновски објекат предела 250
9.1.2. Значај Тврђаве у пределу: антагонизам и парадокс 253

9.1.3. Трансформација урбаног пејзажа Београда у деветнаестом веку: отварање истраживачких питања 257

Напомене уз текст 260

Библиографија (извори и литература) 314

Илустрације 354

***Appendix* 1 –** Карте и планови 404

***Appendix* 2 –** Схеме трансформације урбаног пејзажа Београда 415

***Appendix* 3 –** Временска линија трансформације урбаног пејзажа Београда 429

Биографија аутора 430

Изјава о ауторству

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Изјава о коришћењу

СКРАЋЕНИЦЕ:

Војни музеј у Београду – ВМБ

Војногеографски институт у Београду – ВГИБ

Завод за заштиту споменика културе града Београда – ЗЗСКГБ

Историјски архив Београда – ИАБ

Колекција Владимира Мацуре – КВМ

Колекција Злате Вуксановић Мацура – КЗВМ

Колекција Милоша Јуришића – КМЈ

Музеј града Београда – МГБ

Музеј ваздухопловства у Београду – МВБ

Народна библиотека Србије – НБС

Породични фонд Главинић – ПФГ

Универзитетска библиотека „Светозар Марковић" – УБСМ

Österreichischen Staatsarchivs: Kriegsarchiv (Wien) [Аустријски државни архиви: Ратни архив (Беч)] – ÖSTA KA

Београдске општинске новине – *БОН*

Гласник Српског географског друштва – *ГСГД*

Годишњак града Београда – *ГГБ*

Годишњак музеја града Београда – *ГМГБ*

Српски технички лист – *СТЛ*

СПИСАК ДИЈАГРАМА И ТАБЕЛА

Дијаграми:

1.1.1-1. Подручје Београда, 1806.
1.1.1-2. Подручје Београда, 1835.
1.1.1-3. Подручје Београда, 1878.
1.1.1-4. Подручје Београда, 1898.
1.1.1-5. Упоредна схема просторног ширења Београда, 1806-1898.
Аутор: Д. Ђоровић, обрада: С. Радосављевић.

Табеле:

1.1.1-1. Површина подручја Београда, током деветнаестог века.
1.1.1-2. Број становника Београда током деветнаестог века.
1.1.1-3. Упоредни број становника Београда и Србије у деветнаестом веку.
1.1.1-4. Становништво Београда 1890-1900, према месту рођења.
7.1.1-1. Процентуална заступљеност сеоског становништва у Србији, у деветнаестом и у првим деценијама двадесетог века.
7.1.1-2. Градско и сеоско становништво Србије,1862-1908.
7.1.2-1. Урбанизација Европе, 1750-1910.
7.2.1-1. Потрошња воде из београдског водовода, на годишњем нивоу, у периоду: 1904-1914.
7.2.1-2. Средња вредност дневне потрошње воде по становнику, у европским градовима, 1905.
7.2.3-1. Градска расвета Београда током деветнаестог века.
7.2.4-1. Године у којима су у појединим државама увођени трамваји на коњску вучу.
7.2.4-2. Године у којима су поједини градови увели трамваје на електрични погон.
8.1.2-1. Упоредни приказ хронологије модернизације Берлина и Београда, у деветнаестом веку.
8.1.3-1. Приказ професионалне структуре београдског становништва, 1866.
8.1.3-2. Приказ професионалне структуре београдског становништва, 1890. године, за грађевинску делатност.
8.1.3-3. Приказ професионалне структуре београдског становништва, 1890. према делатностима.
8.2.1-1. Број кућа у Београду током деветнаестог века.
8.2.1-2. Класификација пописаних објеката у Београду 1907 (главни објекти).
8.2.1-3. Класификација пописаних објеката у Београду 1907 (споредни објекти).
8.2.1-4. Јавни објекти на пописаним насељеним парцелама у Београду 1907, према њиховој намени.
8.2.1-5. Просечна површина парцела, по квартовима, у Београду 1907.
8.2.1-6. Просечна насељеност кућа, по квартовима, у Београду 1907.
8.2.1-7. Просечна насељеност кућа у Београду.
8.2.1-8. Заступљеност приземних кућа, по квартовима, у Београду 1907.
8.2.1-9. Број станова по кућама, просторија по стану и станара по просторији, у Београду 1907.
8.2.1-10. Број просторија по кућама, и станара по кућама, у Београду 1907.
8.2.1-11. Професионална структура власника свих стамбених објеката у Београду, 1907.
8.2.1-12. Станови по врстама сопствености у Београду, 1907.
8.2.1-13. Станови с једном собом, према броју станара, у Београду 1907.

СПИСАК И ПОРЕКЛО ИЛУСТРАЦИЈА

2.1.1-1. Caspar David Friedrich, *Der Wanderer über dem Nebelmeer*, 1818. Извор: http://en.wikipedia.org/wiki/Wanderer_above_the_Sea_of_Fog#/media/File:Caspar_David_Friedrich_-_Wanderer_above_the_sea_of_fog.jpg (*Hamburger Kunsthalle*).
2.1.1-2. Diego Velázquez, *Las Meninas*, 1656. Извор: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Las_Meninas,_by_Diego_Vel%C3%A1zquez,_from_Prado_in_Google_Earth.jpg (*Museo Nacional del Prado*, Madrid).
2.1.2-1. Насловна страница, *Landscape* 4, No. 2 (Winter 1954-55). Извор: http://blackrockinstitute.org/wp-content/uploads/2010/04/3-pages-from-Vol-4-No-2-1954-5er-Landscape-Cover-1.jpg.
2.2.1-1. Paul Cézanne. *Mont Saint Victoire,* 1885-87. Извор: http://en.wikipedia.org/wiki/Mont_Sainte-Victoire_with_Large_Pine#/media/File:Paul_C%C3%A9zanne_107.jpg (*Courtauld Institute of Art*, London).
3.1.-1. Београд крајем седамнаестог века. Извор: Nikolai Todorov, *The Balkan City, 1400-1900* (Seatle: University of Washington Press, 1985), Plate 1 (Gennadius Library, Athens).
3.1.2-1. Карта Југоисточне Европе, положај Београда означен белим кругом. *S. E. Europe,Roumania, Turkey, Servia &c.*, London: Letts, Son & Co., 1883. Извор: http://www.davidrumsey.com.
3.1.2-2. Jacob van Schuppen, *Prinz Eugen als Türkensieger*, 1718. Извор: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Prinz-Eugen-von-Savoyen1.jpg (*Schloss Belvedere*, Wien / *Rijksmuseum*, Amsterdam).
3.2.2-1. Београд у деветнаестом веку: *„Један крај Дорћола"*. Извор: Сретен Ј. Стојковић, *На лепом српском Дунаву: од Београда до Радујевца* (Београд: Д. М. Ђорић, 1893.), 54.
3.2.2-2. Миливој Ненадовић, *Београдъ у Сербіи*, 1849. Извор: МГБ, сигн.: $И_1$1406.
3.2.2-3. *Die türkische Festung Belgrad – Београдъ*. Извор: МГБ, сигн.: $И_1$1929.
3.2.2-4. Carl Goebel, *Београд. Изглед са савске стране*, 1862. Извор: МГБ, сигн.: $И_1$3194.
3.2.3-1. *Belgrado Citta Principale dell Regno della Servia*, 1717. Извор: МГБ, сигн.: $И_1$476.
3.2.3-2. *Plan von Belgrad Semlin und den umliegenden Gegenden*, 1788, део. Извор: МГБ, сигн.: $И_1$339.
3.2.3-3. Панорама Београда, друга половина осамнаестог века. Извор: ИАБ, сигн.: ИАБ-1165-А-2-0002.
3.2.4-1. Јозефински катастар, *Banat Josephinische Landaufnahme*. Карта Београда, Земуна и Борче. Крај осамнаестог века. Извор: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/6/67/Banat_Josephinische_Landaufnahme_pg150.jpg.
4.1-1. Положај Београда на граници, 1910. Францјозефински, трећи катастарски премер Аустроугарске, *Franzisco-Josephinische Landesaufnahme*, 1869-1916. Извор: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/4/43/Belgrád_-_38-45.jpg.
4.1.2-1. Једна од ратних сцена Београда: *1789, Anfang und Belagerung der Türkischen Festun Belgrad*. Извор: МГБ, сигн.: $И_1$142.
4.1.2-2. Граница рејона Београдске тврђаве, одређена међународном арбитражом, после конференције у Канлици, 1862. Извор: МГБ, сигн.: Ур. 4062.
4.2.1-1. План градске расвете, Р 1:5000, 1893. Извор: према карти из ИАБ: ОГБ, к. 173, ф6-288, 1893/1937.
5.1.1-1. Околина Београда, осамнаести век. *Kriegskarte bey der Stadt und Hauptfestung Belgrad*. Извор: КВМ / ÖSTA KA, сигн.: G Ib 22-1. Подаци о карти: Владимир Мацура.
5.1.1-2. А. Јовановић, Н. Стојановић, Део Београда поред Саве, n. d. Извор: ВМБ, збирка фотографија Анастаса Јовановића, сигн.: Р-7637.
5.1.2-1. Путеви кроз Србију почетком деветнаестог века, обележени од стране мемоариста и путописаца. Извор: Реља Новаковић, „О сувоземним путевима у Србији у време Првог и Другог српског устанка", *Зборник Историјског музеја Србије* 3-4 (1964-65), 5-42, 32.
5.1.2-2. A. Viquesnel, Прва геолошка карта Србије, 1842. Извор: A. Viquesnel, *Journal d'un voyage dans la Turquie d'Europe* (Paris: Langlois et Leclercq, 1842), Pl. XIX.
5.2.1-1. Карта Топчидера, *са*. 1865, са обележеним положајем Милошевог конака. Извор: ЗЗСКГБ, карте и планови Топчидера.
5.2.1-2. Топчидерски парк, деветнаести век. Извор: ЗЗСКГБ, збирка фотографија.
5.2.1-3. Топчидерски парк, деветнаести век. Извор: ЗЗСКГБ, збирка фотографија.
5.2.1-4. Лечилиште за слабуњаву децу у Топчидеру, са. 1904. Извор: ЗЗСКГБ, збирка фотографија.
5.2.1-5. Положај Лечилишта за слабуњаву децу убележен на карти *Скица путова у Кошутњаку*. Извор: према ЗЗСКГБ, збирка фотографија.
5.2.3-1. A. Bonamore, цртеж: *La ferovia funicolare di Superga*. Почетна станица планинске железнице, Торино, 1884. Извор: *Torino l'eesposizione Italiana del 1884, cronaca illustrata* (Torino-Milano: Roux e Favale e fratelli Treves, 1884), 68.
6.1.1-1. Башта породице Живадиновић у Београду, на Сењаку, у Енглеској улици 50, снимљено 1908-10. Извор: фотографија из КМЈ, подаци о фотографији: Милош Јуришић.
6.1.2-1. Уређење Калемегдана, копија плана из 1870, Р 1:4000. Извор: ИАБ, ПФГ, сигн.: 1119 к1.3.1.25.
6.1.2-2. Димитрије Т. Леко, План уређења Малог Калемегдана, 1898. Извор: Д. Т. Леко, *У лету кроз Београд* (Београд: Штампарија Светозара Николића, n. d.), n. p. (НБС).

6.1.2-3. Carl Goebel, *Београд – Београдска тврђава*, *са*. 1880. Извор: http://www.virtuelnimuzejdunava.rs/pocetna.i-28.125.html (Народни музеј, Београд).
7.1.1-1. Београд 1818, део плана, Р 1:33300. Извор: КВМ / ÖSTA КА, сигн.: G Ib 52. Подаци о карти: Владимир Мацура.
7.1.1-2. Београд 1829, део плана, Р 1:61910. Извор: КВМ / ÖSTA КА, сигн.: B IIIa 58. Подаци о карти: Владимир Мацура.
7.1.1-3. Објекти који нису били предвиђени за рушење, у плану регулације *Вароши у Шанцу*, Е. Јосимовића. ACAD цртеж, Д. Ћоровић, према: *Appendix* 1, Карте и планови, 3.
7.1.1-4. Трансформација уличне мреже Београда: 1. стање пре 1867; 2. Јосимовићев план, 1867; 3. стање 1985. Аутор: Милош Р. Перовић. Извор: M. R. Perović, *Iskustva prošlosti* (Beograd: Zavod za planiranje grada Beograda, 1985), 8.
7.1.1-5. Етапе извођења регулације *Вароши у Шанцу*: 1. 1878; 2. 1884; 3. 1893; 4. 1903. Аутор: Tommy Book. Извор: T. Book, Belgrad – Београд, en stadsgeografisk studie (Växjö: Högskolan i Växjö: Acta Wexionensia, History & Geography, 5, 1987), 61.
7.2.3-1. Електрична централа, 1892, 1. крај у којем је подигнута централа, 2. изглед централе, 3. машинска хала. Извор: *80 година елекрификације Београда 1893-1973* (Београд: Електродистрибуција Београд, 1973), 40.
7.2.3-2. Подручје око Споменика кнезу Михаилу са убележеним положајем прве светиљке, 1893. Аутор: Никола Телаловић. Извор: *80 година елекрификације Београда 1893-1973*, 28.
7.2.4-1. Први трамвај у Београду, 1892. Извор: Н. Говедаровић, *Трамваји у Србији 1892-2008* (Ниш: Машински факултет, 2008).
7.2.4-2. Шине на Теразијама, крајем деветнаестог века. Извор: ИАБ, сигн.: ИАБ ЗФ A VII039.
7.2.4-3. Трамвај у Улици краља Милана, крај деветнаестог века. Извор: Н. Говедаровић, *Трамваји у Србији 1892-2008*.
8.1.2-1. Студентски рад Косте Главинића на Високој техничкој школи у Берлину, 1880-84, фотографија. Извор: ИАБ, ПФГ, сигн.: 1119 к4.3.4.7.16001.
8.1.2-2. Студентски рад Косте Главинића на Високој техничкој школи у Берлину, 1880-84, фотографија. Извор: ИАБ, ПФГ, сигн.: 1119 к4.3.4.7.16002.
8.1.3-1. Никола Несторовић, *Пасаж Николе Спасића*, Кнез Михаилова 19, Београд, *са*. 1910. Извор: Архив САНУ, сигн.: 14410 I B 1352.
8.1.3-2. Илустрације уз чланак у *Српском техничком листу*. Извор: А. „Мерење са прецизном челичном пантиљиком", *СТЛ* III, 1 (јануар-фебруар 1892): 31, илустрације на листу 38.
8.1.3-3. Илустрације уз чланак у *Српском техничком листу*. Извор: *Anonym*, „Шамберланов (Chamberland) филтер, Пастеров принцип, за водоводе, као и за воду која није под јаким притиском, вино, пиво и друге течности", *СТЛ* IV, 6 (новембар-децембар 1893): 161-164, илустрације 5-9, илустрације на листу 60.
8.2.1-1. Изграђена средина Београда, Дорћол крајем деветнаестог века; фотографија Милана Јовановића, *са*. 1895 (МГБ, Ур. 2194). Извор: Nataša Mišković, "Housing Shortage and Communal Politics in European Cities around 1900: The Cases of Basel 1889 and Belgrade 1906", *Studies in History* 26, 1 (2010): 61-89, 77.
8.2.2-1. *Нацрт регулације Дунавског краја, Измењен нацрт у канализационом одсеку,* Р 1:5000. Извор: НБС, картографска грађа, сигн.: Кр I 422.
8.2.2-2. Димитрије Т. Леко, *План измене регулације Дунавског краја*, Р 1:2000, 9. фебруар 1904. Извор: ИАБ, сигн.: ИАБ ОГБ ТД к1492.
8.2.2-3. Фотографија Београда из ваздуха, 1915. Извор: МВБ.
9.1.1-1. Калемегдан у различитим историјском периодима. Извор: *Београд, Историја и опис Београдске Тврђаве и њених знаменитости* (Београд: Електрична Штампарија код „Просвете" С. Хоровица, 1904), n. p.
9.1.2-1. Београд, улична сцена, *са*. 1914. Извор: Charles J. Vopicka, *Secrets of the Balkans, seven years of a diplomatist's life in the storm centre of Europe* (Chicago: Rand McNally and Co. 1921), 38.
9.1.2-2. Београдска тврђава, *са*. 1914. Извор: Vopicka, *Secrets of the Balkans*, 154.
9.1.3-1. Полексија Тодоровић, *Панорама Београда*, 1899. Извор: http://www.virtuelnimuzejdunava.rs/pocetna.i-29.125.html (Народни музеј, Београд).
9.1.3-2. *Београд, поплављена Бара Венеција*, део фотографије, n. d. Извор: КВМ / ÖSTA КА, сигн.: G VI 1192. Подаци о фотографији: Владимир Мацура.
9.1.3-3. Константин Јовановић, *Поглед на Калемегдан*, *са*. 1890. Извор: http://virtuelnimuzejdunava.rs/почетна/--.i-26.173.html (Народни музеј, Београд).

СПИСАК ПРИЛОГА

***Appendix* 1 –** Карте и планови

1. Радоје Дединац, *План Београда од 1815-1830*, Р 1:12000. Извор: Јоаким Вујић, *Путешествије по Сербији, 1* (Београд: Српска књижевна задруга, 1901), n. p. (НБС).
2. Hauptm. König, *Plan von Belgrad*, 1854, Р 1:14600. Извор: ÖSTA KA, сигн.: G Ib 53.
3. Емилијан Јосимовић, *Стари Београд (део у шанцу) како сада постоји и како би био регулисан*, 1867, Р 1:3000. Извор: КЗВМ / Емилијан Јосимовић, *Објаснење предлога за регулисање онога дела вароши Београда, што лежи у шанцу: са једним литографисаним планом у размери 1/3000 / од Е. Јосимовића* (Београд: Е. Јосимовић, 1867; Београд: у Државној књигопечатњи), n. p. (УБСМ).
4. Стеван Зарић, *План Београда, удешен за потребу београдских основних школа*, 1878 (колорисано). Извор: ЗЗСКГБ.
5. *План Београда / Plan de Belgrade*, 1886, Р 1:12000. Извор: ИАБ, сигн.: ЗПМ ИА 1/1.
6. Јован Бешлић, *План Београда*, 1893, Р 1:10000. Извор: ИАБ, сигн.: ЗПМ ИА 1/2.
7. Haupt. Buczowski, *Umgebung von Semlin*, 1898, Р 1:25000. Извор: КЗВМ / ÖSTA KA, сигн.: G Ih 631 10. Подаци о карти: Злата Вуксановић Мацура.
8. *План вароши Београда, израђен у канализационом одсеку*, 1903, Р 1:10000. Извор: МГБ, сигн.: Ур. 3870.
9. *План града Београда, престонице Краљевине Србије*, 1909, Р 1:10000. Извор: МГБ, сигнатура: Ур. 16670.
10. Ф. Ј. Матић, *Београд*, Издање књижаре Геце Кона, 1919, 1:8000. Извор: ВГИБ, сигн.: 1.5.17.
11. поручник Срет. Ил. Обрадовић, *Београд*, Картогр. Радионица Геогр. Оделења Гл. Ђенералштаба, 1921, 1:15000. Извор: ВГИБ, сигн.: 1.5.18.

***Appendix* 2 –** Схеме трансформације урбаног пејзажа Београда

Табла 1 – Границе града.
Објашњење: линије простирања варошког и Еугеновог/Лаудоновог шанца, као и линије градског рејона у деветнаестом веку. Према: Ил. **4.1.2-2**, Карте и планови, **2**, **6**, **7**, **8** и **9**.
Табла 1а – Границе града – Београд 1909.
Објашњење: границе града у деветнаестом веку, приказане на Табли 1, у односу на Београд 1909. Према: Ил. **4.1.2-2**, Карте и планови, **2**, **6**, **7**, **8** и **9**.
Табла 2 – Границе града – градски квартови 1909.
Објашњење: приказ градских квартова, стање из 1909. Према: Карте и планови, **9**.
Табла 3 – Околина Београда – конаци кнеза Милоша.
Објашњење: положаји конака кнеза Милоша у Београду (Господарског конака прекопута Саборне цркве, Кнежевског двора у Улици кнеза Милоша, и Милошевог конака у Топчидеру), према годинама у којима је започета њихова изградња. Положај је дат у односу на *Варош у Шанцу*, у првим деценијама деветнаестог века. Према: Карте и планови, **2**, **7** и **9**.
Табла 3а – Околина Београда – положај конака кнеза Милоша у односу на железничку пругу, трамвајску мрежу и рејон града 1909.
Објашњење: положаји претходно наведених (Табла 3) конака кнеза Милоша у Београду, у односу на изграђену саобраћајну мрежу железнице и трамваја, и градски рејон 1909. Према: Карте и планови, **7** и **9**.
Табла 4 – Природа у Београду – јавно зеленило 1909.
Објашњење: јавно зеленило у Београду, 1909: паркови, скверови, и зелени простори формирани уз индустријске и комуналне објекте. Према: Карте и планови, **9**.

Табла 4а – Природа у Београду – предлог за формирање зеленог сада [1888] у односу на *Варош у Шанцу* и уличну мрежу 1909.
Објашњење: заштитни зелени појас (неостварено), према предлогу Косте Главинића из 1888. године, у односу на *Варош у Шанцу* и Београд 1909. Према: Карте и планови, **2** и **9**. Правац пространирања зеленог појаса, према архивским подацима: Д. Ћоровић.
Табла 5 – Вода у Београду – систем старог водовода с јавним чесмама – положај у односу на уличну мрежу 1909.
Објашњење: положај неколико јавних чесми старог водовода у граду, и правци простирања три стара водовода: римског, турског и аустријског. Према: Карте и планови, **5, 7** и **9.** Правци пространирања водоводних система, према припадајућој литератури: Д. Ћоровић.
Табла 6 – Изграђена средина – модерни водовод до 1911.
Објашњење: подручје града на којем је био изграђен водоводни систем у Београду, у периоду до 1911. Према: Владимир Буњац, et al., *Један век београдског водовода и канализације, 1892-1992* (Београд: Београдски водовод и канализација, 1992),76; Карте и планови, **9**
Табла 7 – Изграђена средина – модерни канализациони систем, изграђен до 1912.
Објашњење: канализациона мрежа у граду, са положајем главног подземног канала и тачкама испуста метеорске воде у Саву и метеорске и нечисте воде у Дунав. Према: *50 година рада инжењера Милоша Савчића 1889-1939* (Београд: Штампарија Минерва, 1939), 18; Карте и планови, **9**.
Табла 8 – Градска расвета – положај јавних фењера 1856.
Објашњење: положај два јавна фењера у Београду 1856, на Теразијама и на Господарском конаку, прекопута Саборне цркве, положај је дат у односу на *Варош у Шанцу*. Према: Карте и планови, **2**.
Табла 8а – Изграђена средина – јавна градска расвета 1893. у односу на рејон града 1909.
Објашњење: план јавне градске расвете из 1893, у односу на уличну мрежу и градски рејон 1909. године. Према: Ил. **4.2.1-1**; Карте и планови, **9**. Положај електричне централе дат је према карти у: Сања Рославцев, *Стара термоцентрала на Дорћолу у Београду: прва у Србији* (Београд: Електропривреда Србије, 2005), n. p.
Табла 9 – Изграђена средина – трамвајска мрежа 1892-1909.
Објашњење: положај и правци простирања трамвајских линија у периоду 1892-1909. Према: Карте и планови, **7** и **9**.
Табла 10 – Изграђена средина – трансформација урбаног пејзажа Београда.
Објашњење: карта са уцртаном мрежом јавног градског саобраћаја, јавним зеленилом, уличном мрежом, јавним објектима, јавном градском расветом, железничким саобраћајем, у функцији стварања новог урбаног пејзажа Београда. Према: Ил. **4.2.1-1**; Карте и планови, **7** и **9**.

Напомена: Схеме, односно поједностављени прикази физичких израза наведених процеса, формиране су уз помоћ података из литературе, коришћене у поглављима која се баве наведеним темама. Подлога за терен уцртан у схемама: Карте и планови, **7** и **9**.

Аутор: Д. Ћоровић, обрада: С. Радосављевић.

***Appendix* 3 –** Временска линија трансформације урбаног пејзажа Београда

Садржај прилога: упоредна хронолошка табела: преглед историјских догађаја у односу на трансформацију урбаног пејзажа Београда 1789-1914.

Аутор: Д. Ћоровић, обрада: С. Радосављевић.

БЕОГРАД КАО ЕВРОПСКИ ГРАД
У ДЕВЕТНАЕСТОМ ВЕКУ:
ТРАНСФОРМАЦИЈА УРБАНОГ ПЕЈЗАЖА

I - УВОД: ОБРАЗЛОЖЕЊЕ ТЕМЕ И ТЕОРИЈСКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА

1. УВОДНЕ НАПОМЕНЕ О ТЕМИ ИСТРАЖИВАЊА

1. УВОДНЕ НАПОМЕНЕ О ТЕМИ ИСТРАЖИВАЊА

> Место историје у било ком пејзажу, подједнако зависи од садашњег интересовања, колико и од прошлих догађаја[*].

Докторска дисертација: „Београд као европски град у деветнаестом веку: трансформација урбаног пејзажа" истражује узроке, испитује ток и проучава карактеристике трансформације града од отоманског ка европском, изражене у архитектонско-урбанистичким аспектима процеса. Трансдисциплинарност у образлагању проблема и дефинисању теоријског оквира истраживања, одговара сложености и свеобухватности појма урбаног пејзажа, и подразумева коришћење приступа, метода и резултата додирних научних области које се баве проучавањем различитих аспеката предела[1], као што су: историја, социологија, филозофија и географија.

Урбани пејзаж Београда у деветнаестом веку, проучава се у временском оквиру између Француске буржоаске револуције (од 1789) и Првог светског рата (1914-1918). Различите фазе у трансформацији београдског пејзажа, одговарају контексту историјских догађаја од значаја за Смедеревски санџак / Београдски пашалук (1459-1815), и Кнежевину (1815-1882), односно Краљевину (1882-1914) Србију, као и економској, привредној, друштвеној и симболичкој улози Београда у дефинисаном периоду.

Објашњење полазних теоријских основа у проучавању теме, дати су у првом, уводном делу дисертације, као и образложење настанка и одлика

[*] "The place of the past in any landscape is as much the product of present interest as of past history." David Lowenthal, "Past Time, Present Place: Landscape and Memory", *The Geographical Review* 65, No. 1 (Jan., 1975): 1-36, цитат 24 (превод с енглеског, уколико није другачије назначено у дисертацији: Драгана Ћоровић), http://www.jstor.org/stable/213831, приступљено: 18.07.2013.

геокултуролошког оквира у којем су се одвијале трансформација и производња урбаног пејзажа Београда током деветнаестог века. У контексту образложених теоријско-методолошких, као и геокултуролошких и историјских оквира студије, дефинишу се главна истраживачка питања, на којима се заснива други део студије: Приказ и интерпретација резултата истраживања трансформације урбаног пејзажа Београда.

1.1. ОБРАЗЛОЖЕЊЕ ТЕМЕ ИСТРАЖИВАЊА И ПОСТАВКА ПОЧЕТНИХ ХИПОТЕЗА

У првом поглављу уводне главе, одређују се полазне научно-методолошке поставке рада: образложење проблема и предмета истраживања, као и полазне претпоставке о архитектонско-урбанистичком аспекту трансформације урбаног пејзажа Београда у деветнаестом веку.

1.1.1. Проблем и предмет истраживања

Према једној од дефиниција, пејзаж је: „[...] део земљине површине који може бити обухваћен [летимичним] погледом”[2]. У овом исказу, једном од многобројних којима се објашњава појам пејзажа, назире се основна противречност у дуалности појма – истовремено, пејзаж означава: скуп физичких, географско-геолошких карактеристика земљине површине, као и предмет перцепције, рефлексије и представљања[3]. Смисао пејзажу дају актери[4], они који га настањују, делују у њему, али и перцепирају: различита значења пејзажа изражавају се кроз његове визуелне представе[5] и теоријска тумачења[6].

Проучавање пејзажа[7] повезано је с економским, политичким, привредним, и културним нивоима функционисања друштва у историјском контексту. Појам пејзажа не може да буде директно изједначен с појмом животне средине, односно окружења (*environment*), јер је то „суштински споран израз” (*essentially contested terms*), који измиче прецизној дефиницији[8]. У испитивању и тумачењу пејзажа неопходно је симултано посматрање „споља” и „изнутра”, како овај приступ дефинише Денис Козгроу (Denis E. Cosgrove)[9]; у проучавању пејзажа важно је упознавање предела кроз истовремено сагледавање с дистанце, као и кроз испитивање његове

„унутрашње" структуре и логике, односно дефинисањем чинилаца измене крајолика: начина производње, функционисања и коришћења предела. Научне студије које се баве недоследном употребом термина *landscape* [пејзаж] у истраживањима појма на енглеском језику, наводе постојање различитих дефиниција које одговарају различитим аспектима идеје о пределу и њеним различитим образложењима у историји[10]. Амбигвитет пејзажа, али и његову сложеност, илуструје и историјски аспект концепта, односно схватање да је предео: „[...] начин гледања који има сопствену историју"[11], и да је, како схватамо наведене теоријске ставове, израз трансформације културног, политичког, економског стања једне државе у односу на промену положаја друштвених слојева и група – исказан кроз различите технике изражавања културних пракси у физичком простору, које су својствене одређеном друштву, или заједничке за више различитих подручја[12].

Дуалну природу предела и његову комплексну и свеобухватну суштину, сматрамо проблемским покретачем овог истраживања, у којем урбани пејзаж постављамо у контекст трансформације Београда у деветнаестом веку. Дефиниција урбаног пејзажа овде је формулисана на основу претходне анализе појма, и у односу на чињеницу да га у истраживању користимо и у склопу усвојеног теоријског и методолошког дискурса. Према томе, дефиниција урбаног пејзажа, која ће детаљније бити образложена у следећем поглављу рада, гласи:

> Урбани пејзаж је обједињујућа функција природне, менталне и изграђене матрице града, коју условљава техника изражавања културних пракси одређеног друштва, и која се препознаје сагледавањем физичког простора града.

Период у којем анализирамо архитектонско-урбанистички аспект трансформације урбаног пејзажа Београда, траје од краја осамнаестог века, односно од 1791. године, када су, последњи пут до 1914, односно 1918, успостављене државне границе између Отоманског и Хабзбуршког царства, на рекама Сави и Дунаву. Проглашење делимичне аутономије, 1830, затим Устава, 1838, и одлазак турске војске из утврђених градова Кнежевине

Србије, 1867, опредељују временске интервале у којима је карактер града постепено губио дотадашње одлике, чије су просторне изразе дефинисали: доминантна отоманска култура и владајући феудални друштвени систем, испољени у заступљеним начинима и средствима производње, постојећем економском и социјалном контексту, односно у споменутим техникама изражавања културних пракси, које у овом раду схватамо као синоним за скуп усвојених, важећих, општеприхваћених начина на које одређена заједница манифестује видове своје културе; при томе не подразумевајући да одабрани процеси, поступци и процедуре оригинално потичу искључиво из те исте културне групе[13].

У контексту формирања капиталистичког друштвеног поретка, у време усвајања нових идеја о културном, технолошком и економском напретку и националној еманципацији, дошло је до трансформације урбаног пејзажа Београда, која се изражавала и кроз трансформацију његових архитектонско-урбанистичких аспеката. У периоду после 1867. године, у последњој четвртини деветнаестог и у првим деценијама двадесетог века, споменути процес манифестовао се интензивније него у претходном периоду и исказиван је кроз низ промена које су, у згуснутом временском поретку, испољене и у градском физичком простору. Током деветнаестог века у урбанистичкој историји Београда забележен је вишеструки раст неких од квантификативних показатеља урбаног развоја, као што су, између осталог: површина градског подручја, број становника, број регулисаних и покривених градских саобраћајница, број градских фењера, број инсталираних стубова јавне градске расвете, километри водоводних и канализационих цеви, и сл.

Нумеричке вредности параметара који се односе на површину градског подручја Београда у деветнаестом веку и демографску структуру његовог становништва, делимично су приказани у Табелама 1.1.1-1 и 1.1.1-2. Прва од њих приказује површину Београда у току једног века, од 1806. до 1907. године, или, у ширем смислу, од Првог српског устанка, све до међуратног периода у двадесетом веку (површина подручја Београда остала је непромењена у периоду 1907-1923).

Табела 1.1.1-1. Површина подручја Београда, током деветнаестог века[14].

година	**1806.**	**1859.**	**1878.**	**1889.**	**1907-1923.**
површина (у хектарима, ha)	120,0	410,0	463,0	576,0	1091,0

Као што показује Табела 1.1.1-1, територија Београда, површина његовог подручја, увећана је током једног века, односно у периоду од почетка деветнаестог столећа до Првог светског рата, око 9 пута. Процес није текао равномерно, што показује податак да се површина града процентуално повећала за 13% у периоду од 18 година средином столећа, док је у периоду 1889-1907, такође за 18 година, рејон Београда увећан за око 90,0%. Претварање земљишта које је окруживало старо градско језгро, *Варош у Шанцу*, у градско грађевинско земљиште Београда током деветнаестог века, представља један од полазних основа за трансформацију урбаног пејзажа и подстиче анализу низа различитих питања о актерима, обиму и природи овог процеса, као и о суштини новоуспостављених односа града и његове околине током дефинисаног хронолошког циклуса.

Сегмент проучавања трансформације урбаног пејзажа Београда, који се односи на површину његовог подручја, изузетно је важан, нарочито ако имамо у виду недостатак свеобухватних планских докумената за Београд, током скоро читавог века. Један од изузетака је регулациони план Емилијана Јосимовића, 1867, који се бавио ограниченим подручјем „старе" или „унутрашње" вароши, која: „[...] осим града, градског поља, улица, пијаце, простора између шанца и кућа, плављеног дунавског поља и савске обале, заузима близу девет стотина хиљада квадратних метара"[15], односно око 90,0 ha. Одређивање грађевинског рејона нарочито је било тема јавних расправа крајем деветнаестог и почетком двадесетог века, и после 1892. године, представљало је узрок неслагања у решавању овог питања на различитим нивоима одлучивања, односно између надлежних министарстава и Општине града Београда[16].

Графичке представе главних фаза трансформације површине градског подручја, приказане су на Дијаграмима 1.1.1-1 до 1.1.1-4. На првом од њих јасно се издваја неколико делова Београда на почетку деветнаестог века:

Тврђава, градско поље и *Варош у Шанцу*; Дијаграм 1.1.1-2, приказује подручје Београда у периоду после стицања делимичне аутономије Кнежевине Србије, око 1835. и формирања нових делова града: Савамале, Палилуле и Топчидера, као седишта власти и огледне економије.

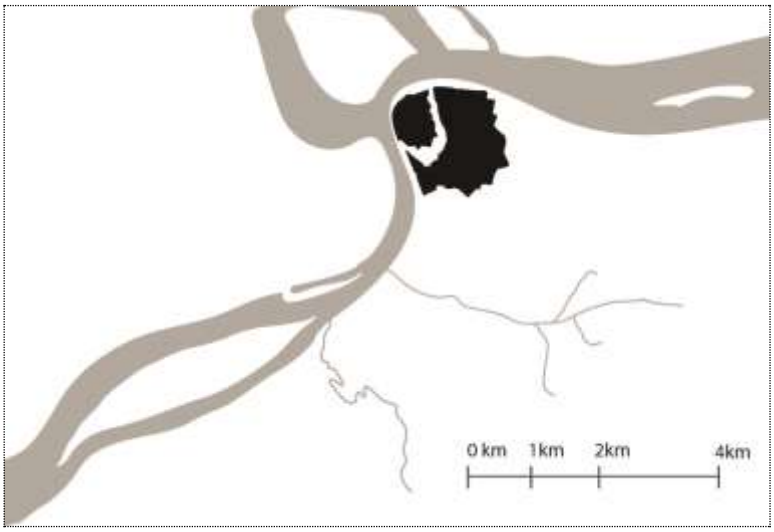

Дијаграм 1.1.1-1. Подручје Београда, 1806.[17]

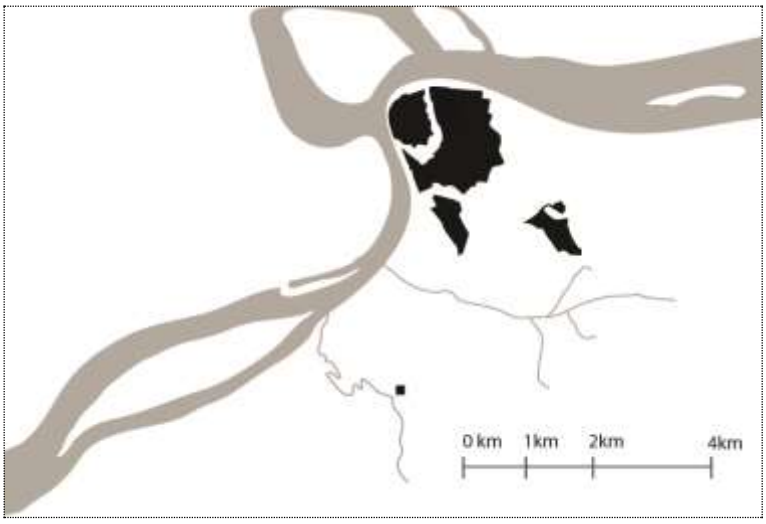

Дијаграм 1.1.1-2. Подручје Београда, 1835.[18]

На графичкој схеми уочавају се трансформације градског подручја (Дијаграм 1.1.1-3), које одликује: рушење једног дела Дорћола, спајање делова Западног и Источног Врачара са Савамалом и Палилулом, формирање парка на градском пољу, и остали процеси који су се догодили од 1835, до стицања

пуне независности Кнежевине Србије, 1878. Даље ширење градског подручја до краја века, 1898, успостављање железничког и трамвајског саобраћаја, појава нових насеља, индустријских постројења, модерног гробља на ободу града, приказани су на Дијаграму 1.1.1-4.

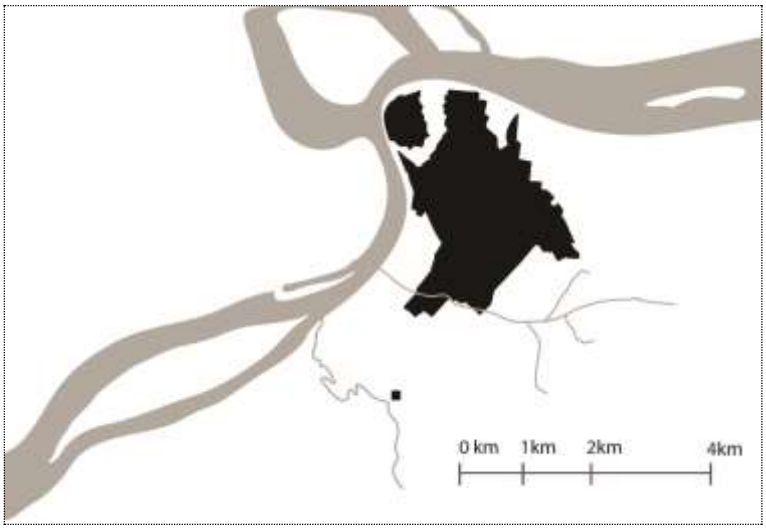

Дијаграм 1.1.1-3. Подручје Београда, 1878.[19]

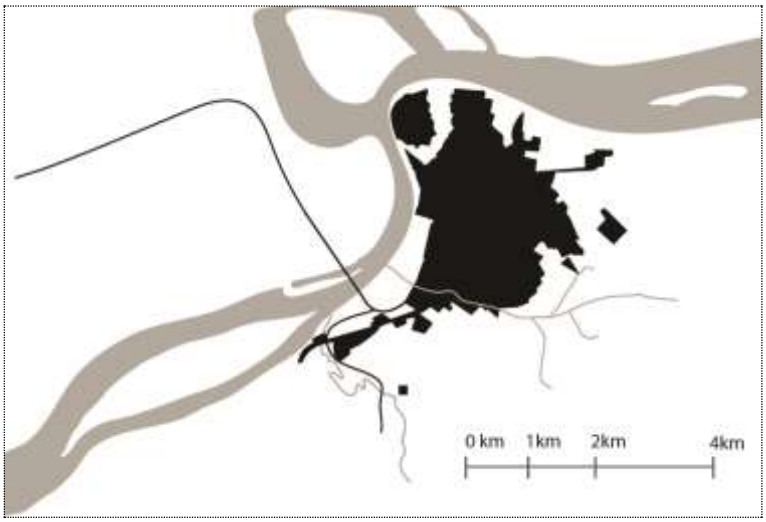

Дијаграм 1.1.1-4. Подручје Београда, 1898.[20]

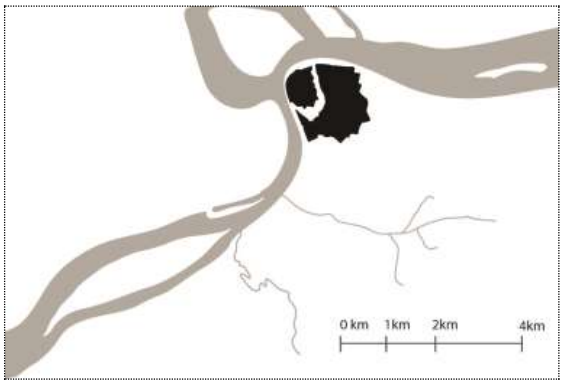

А. Београд, 1806.

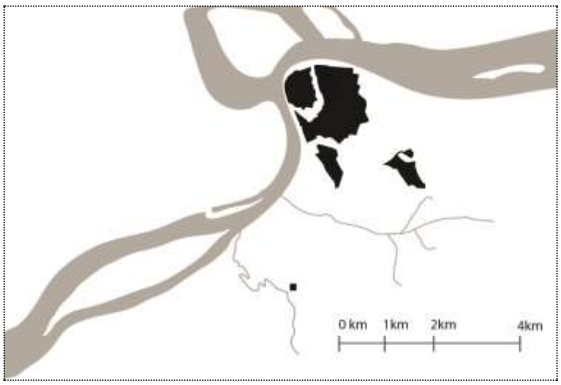

Б. Београд, 1835.

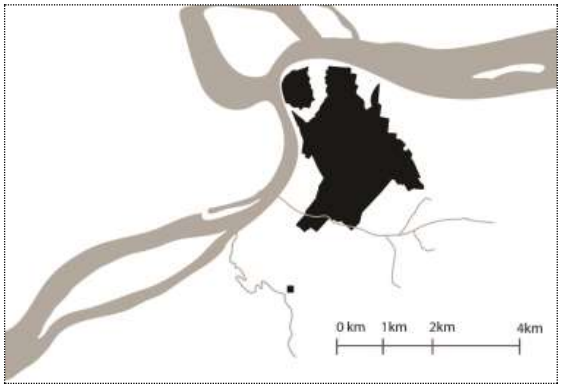

В. Београд, 1878.

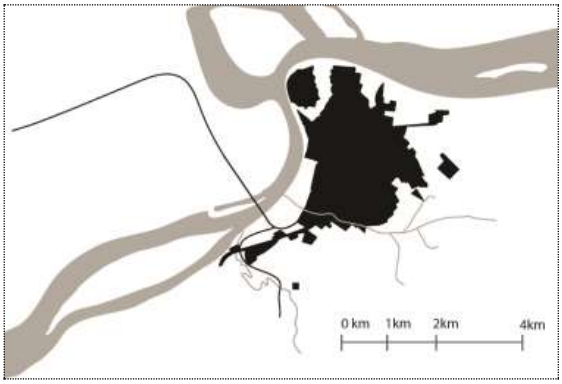

Г. Београд, 1898.

Дијаграм 1.1.1-5. Упоредна схема просторног ширења Београда, 1806-1898.

Подаци о становништву Београда у првој половини деветнаестог века су непоуздани: први општи попис у Србији био је 1834. Број становника Београда до одласка турског гарнизона, 1867, није укључивао и подручје Тврђаве. Исто тако, не постоје сасвим прецизни подаци о верској и националној структури становништва у периоду паралелног постојања српских и турских власти у Београду.

Табела 1.1.1-2. Број становника Београда током деветнаестог века[21].

година	**1820.**	**1834.**	**1850.**	**1859.**	**1863.**	**1867.**	**1890.**	**1910.**
бр. стан.	*с.* 4500-6000	7033 (8450)	15485	18890	14760	24612	54249	89876

У литератури се наводе процене да је 1834. у вароши било око 1400 Турака и Рома, а податак о 7033 становника у тој години, односи се на Србе и Јевреје у граду. У првом модерном попису становништва, 1866, објављено је да у Београду има око 25000 становника[22]. Из резултата пописа 1890, који је дао

до тада најпотпуније податке, види се да је град за 14 година, више него удвостручио становништво, и да у њему живи око 55000 људи.

Табела 1.1.1-3. Упоредни број становника Београда и Србије у деветнаестом веку[23].

година	**1834.**	**1867.**	**1900.**
број становника Београда	8450	24612	69769
број становника Кнежевине / Краљевине Србије	678192	1215576	2429882

Према истом попису, 1890, Краљевина Србија има више од два милиона становника (2161961). На прелому два века, 1900, у Србији је живело, као што видимо у Табели 1.1.1-3, скоро два и по милиона становника, а у Београду скоро 70000[24]. У односу на прву половину столећа, односно 1834. годину (уколико узмемо у обзир да је у граду било укупно 8450 Срба, Јевреја, Турака и Рома) београдски удео у укупном становништву Србије је око 1,25%, што представља и седмину њеног градског становништва[25]. На крају века, 1900, Београђани чине двоструко више, односно 2,87% укупног броја житеља државе. У поређењу с изразито нестабилним историјским периодом 1788-1815, када је неколико пута долазило до скоро потпуне измене београдског становништва услед ратова, устанака, побуна, и епидемије куге 1794-1798[26], током деветнаестог века број грађана Београда, као и становника Србије, константно се повећавао, и то механичким прираштајем[27]. У Табели 1.1.1-4, су подаци о структури становништва Београда по месту рођења, 1890-1900.

Табела 1.1.1-4. Становништво Београда 1890-1900, према месту рођења[28].

година	**1890.**		**1895.**		**1900.**	
	бр. ст.	%	бр. ст.	%	бр. ст.	%
рођени у Београду	18440	34,0	17756	30,0	24439	35,0
рођени у Србији	15955	29,4	19595	34,9	24225	34,7
рођени изван Србије	19854	36,6	20764	35,1	21105	30,3

Табела 1.1.1-4 показује скоро изједначен проценат којим су у структури београдских житеља, у наведеном периоду, биле заступљене три групе: новопридошли из других округа Србије, досељеници из иностранства, углавном из Аустроугарске, и рођени у Београду. Ова чињеница указује и на

сасвим измењену демографску структуру Београда у наведеном периоду, у односу на прве деценије деветнаестог века.

У међуратној перспективи стручњака укључених у урбанистичко планирање и комунално опремање града, изглед Београда непосредно пре Првог светског рата, односно резултат једновековне трансформације урбаног пејзажа, одаје: „[...] скромну варош ситних сопственика, грађену без стручног искуства, по диктовању навика и тренутних потреба”[29], на темељима материјалне културе која се није изражавала високим цивилизацијским дометима уређења градова. Међутим, треба имати у виду чињеницу да је у Београду, у последњих 30 година проучаваног периода, забележена промена комуналне опремљености у квалитативном смислу, односно успостављени су и формирани инфраструктурни системи који до тада нису постојали у граду, као што су, на пример: покретање модерног система водоснабдевања, 1892, увођење јавног трамвајског саобраћаја с коњском запрегом исте године, затим инсталација електричне градске расвете, 1893, успостављање модерног градског саобраћаја — увођење електричног трамваја, 1894, као и почетак изградње канализационог система, 1905[30]. Из претходно наведених увида о трансформацији града током деветнаестог века, проистичу сазнања о сложености процеса, о повезаностима актера, планираних и случајних активности, о импликацијама одлука градских власти и њиховим релацијама с понашањем становника, као и односом према земљишту и коришћењу простора, који се испољава на различитим нивоима структуре градског становништва. На основу претходног истраживања, закључујемо да се трансформација Београда у деветнаестом веку одвијала у оквиру три хронолошке и функционалне фазе, које су се преклапале с државном и политичком историјом Кнежевине, односно Краљевине Србије, Отоманског и Хабзбуршког царства, и Европе и света:

- прва, иницијална фаза: 1791-1815,
- друга, припремна фаза: 1815-1867, и
- трећа, главна фаза: 1867-1914.

Транфсормацију урбаног пејзажа Београда, проучавамо у овом истраживању у оквиру архитектонско-урбанистичких аспеката појма. Различити нивои на којима се може пратити промена урбаног пејзажа, и у случају Београда, су: основни, приватни простори, парцела и кућа, све до сложенијих система који припадају јавном градском простору. Објашњавање и дефинисање релација између ових елемената чине један од главних проблема истраживања, и заснивају се на увидима о измени физичког простора као последици историјских и друштвених догађаја, и релацијама између људског друштва и окружења, које су се у овим процесима успоставиле упоредо са сменом и развојем друштвеног уређења, променом демографске структуре становништва, а тиме и различитих аспеката културног, интелектуалног и политичког миљеа (фр., *milieu*)[31]. Урбани пејзаж дефинисан је, како су претходна истраживања показала, као склоп више различитих видова: изграђене, природне, и менталне матрице простора. Трансформација урбаног пејзажа је трансформација простора, а трансформација простора у историјском периоду је у релацији с историјом простора. Анри Лефевр (Henri Lefebvre), у књизи *La production de l'espace*[32] [Производња простора], 1974, пише о историји простора између антропологије и политичке економије, која: није опис „географског природног простора", већ проучавање „природних ритмова", односно промене просторно-временских ритмова природе, која се огледа у друштвеним праксама уписаним у простор; у том процесу: „[...] ментална и друштвена активност постављају сопствену мрежу над природним простором"[33]. На увидима проистеклим из претходног тематског истраживања, заснивамо претпоставку да су планиране и случајне промене физичког простора, настале као отисак комплетне слике друштва у једном периоду, показатељи суштине актуелних економских односа и начина производње, усвајања нових културних стандарда и техника изражавања културних пракси.

Назначене аспекте посматраћемо кроз видове преображаја градског простора, као што су:

1. промена обима градског подручја,

2. успостављање нових односа града према природној средини и околном градском земљишту,

3. трансформација образаца урбане регулације, и

4. изградња градских комуникација, инфраструктурних система, односно омогућавање токова енергије у граду.

Проучавање архитектонско-урбанистичких аспеката трансформације урбаног пејзажа, отвара истраживачка питања, која се односе на начине образовања простора: изградњу нове физичке структуре, затим, у извесној мери, на рушење или препуштање пропадању постојеће изграђене средине, као и на успостављање нових просторно-физичких односа према околини Београда, такође и природној средини и животном окружењу уопште. Главни проблем истраживања докторске дисертације образложен је према претходном проучавању теме и уоченим проблемским оквирима, и односи се на: трансформацију и производњу урбаног пејзажа Београда у деветнаестом веку.

Предмет истраживања дефинишемо као скуп конкретних чињеница о проблему истраживања, као скуп релевантних извора који се тичу претходно дефинисане теме, односно као скуп докумената из периода 1791-1914, који информишу архитектонску и урбанистичку, као и друштвену и културну историју периода. То су: писани извори (штампани материјал и рукописи), техничка документација, фотодокументација, картографска документација, дела ликовне уметности, материјални остаци, све што документује одлике урбаног пејзажа Београда у деветнаестом веку, у релацији с његовим архитектонско-урбанистичким аспектом. Порекло и врста скупљених података су различити и подразумевају широк спектар налаза, од објава законодавне и извршне власти у Србији у то време, преко политичких, теоријских, стручних, научних и уметничких дела, до других информација од значаја за тему дисертације, као што су фотографије, слике, гравире, све до новинских чланака и путописа.

У контексту претходно образложене сложености и свеобухватности појма пејзажа и његовог двојног карактера који су постављени као проблемски покретачи истраживања, с једне стране, и одређењу

трансформације урбаног пејзажа Београда као главног проблема истраживања, с друге, овде наводимо и напомене о примарним и секундарним изворима рада. Примарни извори непосредно се односе на Београд у деветнаестом веку, као што је овде већ наведено. Основни критеријум у класификацији извора је да одређено дело непосредно сведочи о предмету и проблему истраживања и/или да је извршило непосредан утицај на предмет и проблем истраживања, првенствено у домену архитектуре и урбанизма Београда у назначеном периоду, као и да је било значајно с аспекта економске, политичке, културне историје града, у мери у којој се појединачни догађаји у овим областима односе на архитектонско-урбанистички аспект трансформације урбаног пејзажа Београда. Секундарне изворе истраживања чине две врсте литературе чија је заједничка одлика да не припадају проучаваном периоду, али се директно, посредно или латерално баве предметом и проблемом дефинисаним у овој дисертацији. У једну групу спадају радови чија је тема Београд у деветнаестом веку: научни чланци, монографије, студије, литература посвећена темама из историје и теорије архитектуре, урбанизма и инжењерства у Србији и Београду, као и географске студије подручја. Затим, ту сврставамо литературу која се бави општом историјом Београда и Србије, као и литературу која се односи на економску, културну, политичку историју, као и историју уметности у Србији и Београду у деветнаестом веку. Другој групи секундарних извора коришћених у овој дисертацији припадају теоријски радови из области: урбанизма, географије, социологије, екологије и енвајронменталних односа; научна литература из ове групе коришћена је у истраживањима спроведеним у циљу теоријског утемељења и аргументације појмова у релацији с трансформацијом урбаног пејзажа, која је проблемски оквир рада.

1.1.2. Хипотезе истраживања, и циљ и задаци истраживања

Полазне претпоставке рада, у складу с дефинисаном темом дисертације и образложеним проблемом и предметом истраживања, односе се на сагледавање трансформације урбаног пејзажа Београда на нивоу изграђене и

природне матрице града, према претходно наведеној дефиницији, и кроз архитектонско-урбанистичке показатеље овог процеса у деветнаестом веку.

Полазна претпоставка овог истраживања заснива се на увидима о општим економским, привредним, културним, политичким околностима у којима се догађала трансформација урбаног пејзажа Београда. Прва кондиционална хипотеза рада, према приказаном полазном истраживању проблема и предмета рада, и претходно наведеним увидима о главном проблемском оквиру дисертације, гласи: у Београду је током деветнаестог века дошло до радикалне трансформације урбаног пејзажа.

Главна претпоставка истраживања гласи: радикална транформација Београда у деветнаестом веку, испољавала се у различитим видовима архитектонско-урбанистичких трансформација урбаног пејзажа, односно трансформација:

1. обима и граница града,
2. образаца урбане регулације,
3. односа према земљишту, окружењу и природној средини, и
4. инфраструктурних система и комуналне опремљености.

Помоћне хипотезе истраживања, проистичу из главне претпоставке и односе се, посебно, на наведене видове трансформације урбаног пејзажа:

1. Прва помоћна хипотеза гласи: у деветнаестом веку је, у процесу трансформације урбаног пејзажа, дошло до редефинисања и, следствено томе, измештања градских граница, као и успостављања новог односа града и околног земљишта.
2. Друга помоћна хипотеза гласи: трансформацијом урбаног пејзажа Београда у деветнаестом веку, преображава се однос града и природне средине, долази до трансформације односа према пољопривредном земљишту у околини града, и до појаве нових израза присуства природе у граду.
3. Трећа помоћна хипотеза гласи: трансформација урбаног пејзажа Београда у деветнаестом веку, била је реализована, и изражавала се у: измени урбане регулације, изградњи нове градске

саобраћајне инфраструктуре и позиционирању јавних простора и објеката у успостављеном систему.

4. Четврта помоћна хипотеза гласи: трансформација урбаног пејзажа Београда, изражавала се у стварању квалитативно нових система градске инфраструктуре, као што су модерни водовод и канализација, електрична енергија, градски јавни саобраћај, јавно градско осветљење, као део процеса постизања модерних стандарда комуналне опремљености и санитарно-хигијенских услова у граду.

Примарни циљ истраживања је анализа узрочно-последичних чинилаца процеса трансформације Београда у деветнаестом веку. У раду, овај циљ се спроводи кроз испитивање архитектонско-урбанистичких просторних аспеката трансформације урбаног пејзажа у контексту смене доминантних култура и друштвених уређења. Дакле, циљ је да се у дисертацији и детаљно испита радикална трансформација Београда у деветнаестом веку у контексту смене тада доминантних култура и друштвених уређења, као што смо већ навели. Из овога следи секундарни циљ дисертације: формирање теоријског и методолошког оквира у којем се проучаване појаве у области архитектуре и урбанизма, образлажу у научном дискурсу савремених поставки теорије урбаног пејзажа, с једне стране, и у контексту друштвене историје Србије у деветнаестом веку, с друге.

Осим наведеног, циљ дисертације је повезивање теоријског и историјског аспекта теме, које дефинишемо као: проучавање и објашњење начина и обима утицаја измењеног друштвеног контекста (у његовим вишезначним слојевима) на трансформацију различитих видова и нивоа урбаног пејзажа Београда. Циљ рада је, у том смислу и испитивање природе утицаја смене култура на урбани пејзаж Београда у деветнаестом веку; испитивање начина и механизама на који су институционализоване промене друштва, али и важећег културног обрасца, утицале на трансформацију урбаног пејзажа Београда, као и начина на који су техничка знања и технолошка достигнућа развијених индустријских држава и капиталистичких друштава, усвајана, превођена, или прилагођавана

локалној култури – трансформисали урбани пејзаж Београда. Осим тога, циљ овог истраживања је да постигне одређени ниво сазнања и да их предочи научној заједници у циљу досезања вишег нивоа разумевања трансформација Београда током времена и, самим тим, разумевања савремених просторних односа у граду и значења и значаја процеса који мењају урбани пејзаж Београда.

Остварење постављених циљева истраживања подразумева и испуњење следећих задатака, које дефинишемо кроз три групе:

А. формирање документационе базе истраживања. У ову групу задатака сврставамо: упознавање с теоријским поставкама и концептима који разматрају питање пејзажа и савременог појма урбаног пејзажа, односно стварање и класификацију информационе основе и систематизацију секундарних извора посвећених овом аспекту истраживања; упознавање с примарним изворима истраживања, сакупљање и систематизацију документационе основе која дефинише предмет истраживања, односно архитектонско-урбанистичке аспекте трансформације урбаног пејзажа Београда у деветнаестом веку.

Б. теоријска поставка истраживања, подразумева – дефинисање релевантног теоријског оквира којим се приказују и објашњавају чињенице у вези с проблемом и предметом истраживања; дефинисање теоријског и методолошког оквира у контексту савремених теорија о урбаном пејзажу, којим ће трансформације урбаног пејзажа у прошлости бити разматране.

В. интерпретација и финализирање истраживања, је група задатака у које спадају – анализирање и успостављање односа између релевантних чинилаца који одређују проблем и предмет истраживања, као и научно објашњење дефинисаних релација; дефинисање релевантних подистраживања и стварање студија случаја специфичних тематских подручја која су у функцији анализе главног проблема и предмета истраживања; стварање научно аргументованог и документованог синтетичког приказа резултата истраживања и његово излагање критичкој провери научне јавности.

1.2. ОБРАЗЛОЖЕЊЕ ТЕОРИЈСКО МЕТОДОЛОШКОГ ПРИСТУПА ТЕМИ ИСТРАЖИВАЊА

У другом поглављу уводне главе дато је образложење теоријско-методолошког приступа који је коришћен у провери полазних хипотеза, као и аргументација научне оправданости дисертације и формулисање очекиваних резултата истраживања; поред тога, у овој глави су дате и напомене о структури дисертације и претходним истраживањима посвећеним дефинисаној теми студије.

1.2.1. Теоријско-методолошка поставка, научна оправданост и очекивани резултати истраживања

Образложене полазне хипотезе су у дисертацији проверене уз помоћ дефинисаних теоријских поставки и научних метода истраживања. Општи теоријско-методолошки приступ у истраживању одговара природи теме овог рада, односно комплексном и трансдисциплинарном проучавању просторних односа и релација природа/човек, и уважавању целовитог приступа јединственом природном и друштвеном, односно социо-еколошком окружењу[34].

Главне теоријске и методолошке поставке проучавања заснивају се, у ширем смислу, на унитарној теорији и науци о простору, Анри Лефевра, како је образложена у уводном делу књиге *La production de l'espace*, 1974. Осим тога, као теоријски оквир рада усвојено је и Лефеврово проучавање урбаног феномена објављено у књизи, *La Révolution urbaine*[35] [Урбана револуција], 1970, као и есеј истог аутора о политичиком простору: „Reflexions sur la politique de l'espace"[36] [Размишљања о политици простора], 1970. Теоријски увиди о *трећем простору*, који произлазе из Лефеврове унитарне теорије,

образложени у књизи Едварда Соџе (Edward W. Soja), *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Spaces*[37] [Трећи простор: путовање у Лос Анђелес и друге стварне и замишљене просторе], 1996, полазиште су сагледавања трансформације урбаног пејзажа у историјском оквиру и кроз поставке о симултаној просторности (*spatiality)*, историчности (*historicality*) и друштвености (*sociality)* одвијања људских активности. У дисертацији су изрази трансформације београдског пејзажа у фазама приказане кроз архитектонско-урбанистичке аспекте различитих нивоа просторности, односно у нивоима који одговарају различитим степенима остварења трансформације, кроз опажени (*percieved*), замишљени (*concieved*) и живљени (*lived*), односно *трећи* простор.

Ужи теоријски оквир ове дисертације одређен је кроз дефиницију и теоријско разматрање културног пејзажа, које је дао Карл Сауер, односно у увидима о трансформацији природне средине кроз људско дејство у простору, и нарочито кроз постављање процеса ових трансформација у шири контекст успостављања „простора циркулације", које дефинише Мишел Фуко (Michel Foucault) у склопу „диспозитива безбедности" и других теоријских разматрања стварања модерне „државе управљања", испитиваних у књизи *Sécurité, territoire, population: Cours au Collège de France, 1977-1978*[38] [Безбедност, територија, становништво: предавања на Колеж де Франсу, 1977-1978], 2004. Ужи теоријски оквир дисертације чини и низ поставки проучавања различитих компонената сагледавања и стварања сложеног феномена пејзажа, као и урбаног пејзажа, и тумачења историје урбаног пејзажа. У овој студији, поред осталих, спроводи се историјско-интерпретативно истраживање у домену архитектонских и урбанистичких студија простора, односно свеобухватног, квалитативног проучавања комплексних друштвених и физичких феномена, којима се придодаје значење, на основу друштвених, економских, политичких догађаја, односно историјског контекста[39].

Општи методолошки приступ подразумева критичко разумевање и разматрање процеса и појава који чине проблем и предмет истраживања, како смо их претходно дефинисали, уз њихово сагледавање у ширем

контексту друштвене и културне историје. Према томе, у раду ће се користити, осим метода својствених проучавању историје и теорије архитектуре и урбанизма, и методолошки апарат проучавања историје и социологије[40] и осталих додирних научних области чији се резултати користе у овом раду. У сагласности с општим критичким методолошким приступом је и усвајање принципа и основних поставки фронетичког истраживања у испитивању одређених појава, нарочито у стратегији избора критичних случајева, у сврху израде посебних студија случаја[41].

У циљу остварења дефинисаног методолошког приступа, коришћене су следеће различите научне методе, према фазама истраживања:

1. У поступку стварања документационе основе, њеног прикупљања, класификације и систематизације, примењени су методи који одговарају историографском истраживању. У овој фази истраживања успостављени су параметри и критеријуми методолошког апарата у сврху објективног и ефикасног одабира и систематизације релевантне документације. Документациону основу чине примарни извори (архивска грађа и примарни библиографски извори), као и секундарни извори (литература посвећена предмету и проблему истраживања). У одвајању и систематизацији доступних извора, заступљени су метод анализе садржаја, као и компаративна анализа тих садржаја. Метод анализе садржаја прилагођен је врсти архивске грађе.

Осим стварања документационе основе истраживања, почетној фази истраживања припада и рад на терену који је неопходан самим избором предмета и дефинисањем проблема истраживања који обрађујемо, а који подразумева обилазак терена, фотографисање и упоређивање стечених увида с доступном архивском грађом, при чему је коришћен метод посматрања, а затим и анализа и компаративна анализа садржаја.

У почетној фази су формулисана и главна истраживачка питања која се тичу основног проблема истраживања како је дефинисан у овом тексту, дефинисања промене урбаног пејзажа Београда у контексту друштвених, економских и културних промена у деветнаестом веку. Успостављање везе главног проблема истраживања са савременим теоријским поставкама које

се тичу предмета истраживања, конкретно с теоријама урбаног пејзажа, са савременим приступом пејзажној и урбаној екологији, као и с проблемом односа природе и града и питањем природе у граду, у методолошком смислу уводе нов приступ које овим истраживањем треба да буде успостављен и проверен на конкретном примеру Београда у историјском контексту.

2. У средишњој фази истраживања, обрада класификованих и систематизованих прикупљених релевантних података, вршена је кроз призму усвојених теоријских постулата који се тичу проблема и предмета истраживања. Заступљен је метод научне анализе који, у овом случају, има двојак каратер и подразумева анализу теоријских текстова и историјску анализу. Оба метода су примењена и на примарне и на секундарне изворе релевантне за предмет и проблем истраживања. У овој фази истраживања проверавају се теоријски постулати примарних извора, као што су публикована теоријска и стручна дела настала у деветнаестом веку, као и теоријска анализа литературе посвећене проблему и предмету истраживања, у сврху формирања теоријског апарата којим сагледавамо релевантне факторе теме истраживања. Ово је, уједно, и један од очекиваних доприноса овог рада.

Комплексност самог истраживања захтева и неколико нивоа компаративне анализе. Најпре, при стварању релевантног теоријског апарата неопходног за добијање увида у процес који је тема рада, врши се упоређење самих теоријских поставки које су посвећене теми урбаног пејзажа уопште. Други део компаративне анализе односи се на међусобно упоређивање архитектонских и урбанистичких дела, и то на неколико различитих нивоа и у неколико различитих видова, у односу на то да ли су у питању остварени или планирани пројекти и планови, као и у односу на њихово место у хронолошком следу догађаја (на пример, отомански град и планирани европски град Београд). Исто тако, вршена је и компаративна анализа релевантних примера европских градова с Београдом.

За потребе продубљеног истраживања различитих видова и нивоа чинилаца трансформације урбаног пејзажа Београда коришћен је метод студије случаја.

3. У завршној фази истраживања извршена је синтеза и интерпретација резултата истраживања, који су подвргнути критичкој анализи и провери кроз упоређивање с полазним хипотезама и основним постулатима изабраног теоријског оквира. Као један од метода у финализацији приказа резултата истраживања, коришћен је метод графичко дијаграмског приказивања, као начин сагледавања претходно, на другим нивоима, елабориpаних увида.

Научна оправданост, као и очекивани резултати истраживања, у блиској су релацији с актуелним истраживањима посвећеним разумевању трансформација пејзажа, и урбаног пејзажа, које је данас важно с гледишта разматрања значења односа града и природе, промене културе и културе градова, редефинисања старих и успостављања нових просторних односа, према томе и места архитектуре у новом контексту. Научна оправданост истраживања налази се у чињеници да трансформација урбаног пејзажа Београда у деветнаестом веку, до сада, није била предмет синтетичких студија заснованих на теоријско-методолошким основама које смо употребили у овом раду. У детаљном испитивању релеватних чињеница, поред постојећих научних радова у нашој средини, ова студија би требало да допринесе проширивању знања у области проучавања природе у граду, и односа града и природе, односно тема које су заступљене у савременим урбанистичким, културолошким, антрополошким теоријским испитивањима. Ова дисертација, као оригинално, изворно научно истраживање, има интенцију да, између осталог, на примеру Београда у деветнаестом веку, користећи савремена теоријска испитивања урбаног пејзажа, проучи однос природе и града. У теоријским студијама пејзажа налазимо исказ да је један од нивоа живота предела, поред природе и човека, и друштво[42], односно историја свих ствари које су производ људског деловања и размишљања. Проучавање пејзажа „кроз таласе историје”[43], и начина на који се предео мења кроз време – омогућава и ближе упознавање променљивих и сталних одлика крајолика, али и разумевање савременог друштвеног окружења и инхерентних процеса, у односу на трансформацију урбаног предела. У истраживањима историјских пејзажа насталих крајем

осамнаестог и током деветнаестог века, однос човека и природе проучава се с аспекта трансформације руралног и урбаног предела у Индустријској револуцији, различитих начина примене технологије у крајолику у овом периоду, као и из перспективе измењене одговорности за промене у окружењу; у том периоду, заједница, друштво, било као јавна власт или приватно предузеће, све више, од појединца преузима област деловања у пејзажу, уводећи нове облике контроле и власништва у простору[44]. Савремене промене пејзажа доносе претњу да ће постојећи предели постати међусобно веома слични, јер се у њих уводе исти елементи и структуре. Научна истраживања вођена почетком двадесет и првог века, уочавају опасност да (европски) крајолици изгубе: „[међусобну] различитост, кохерентност и идентитет"[45], у садашњим процесима урбанизације и глобализације. Због тога је важан сваки елемент пејзажа у широј слици, јер сваки понаособ утиче на читљивост предела и његову способност да изрази историју, а самим тим, и укупну вредност одређеног места[46]. Научна оправданост дисертације, заснива се на наведеним увидима.

У складу с претходним, треба навести и да Препоруке за примену *European Landscape Convention*[47] [Европска конвенција о пределу], 2008, заступају холистички приступ који не диференцира видове пејзажа по квалитету, или врсти, односно његовим различитим изразима. Најважнији аспект проучавања предела у овом документу односи се на квалитативну евалуацију и процену капацитета окружења да обезбеди предуслове за индивидуално и опште благостање, одрживи развој и економску активност. Према томе закључујемо да боље разумевање и објашњење појава и карактера измене, односно трансформације урбаног пејзажа у времену, доприноси и циљевима објављеним у *Европској конвенцији о пределу*[48] (*European Landscape Convention*, 2000), према којој се потписници документа обавезују се да ће: „[...] правно признати предео као основну компоненту животног окружења становништва, као израз равноправности њиховог заједничког културног и природног наслеђа и темеље његовог идентитета"[49]. Појам предела је у овом документу представљен као: „[...]

кључни елемент индивидуалног и социјалног благостања [чија] заштита, управљање и планирање укључују права и одговорност свих”[50].

У књизи *The New Paradigm in Architecture: The Language of Postmodernism* [Нова парадигма у архитектури: језик постмодернизма], 2002, Чарлс Џенкс (Charles Jencks) пише о новој архитектури, која је: „[...] окренута плурализму, хетерогености наших градова и глобалној култури, и [која] цени разноликост различитих културних образаца и визуелних кодова корисника”[51]. У савременом друштвеном контексту, и у складу с владајућом теоријском парадигмом архитектонских и урбанистичких проучавања, чији значајан сегмент чини еколошки дискурс, нова архитектура би требало да успоставља многоструке везе са својим окружењем, односно с урбаним пејзажем чији је неодвојиви део. Зато је неопходно да постоје: релевантна сазнања о карактеру предела, свест о значају познавања и проучавања урбаног пејзажа, а такође и свест о неговању сензибилитета према пределу и неговању разумевања сложености појма.

Очекивани резултати овог истраживања су да се: трансформација градске физичке структуре у Београду, просторни односи и њихова значења, настали током корените промене културног обрасца у деветнаестом веку у Србији, размотре с аспекта области архитектуре и урбанизма, и у оквиру теоријских поставки које се односе: на савремено схватање појма урбаног пејзажа, и на новоуспостављени дискурс разумевања предела уопште, који смо донекле илустровали у претходним пасусима. Тиме би се омогућило отварање нових питања у овом домену, и покретање нових истраживања, с аспекта трансформације урбаног пејзажа, који се баве променама у архитектонским и урбанистичким нивоима Београда у деветнаестом веку, али и у другим периодима. Исто тако, очекивани резултати истраживања спроведеног у дисертацији су да се испита, с аспекта историје и теорије архитектуре, однос Београда и његове околине у историјском контексту, како је дефинисано у претходним пасусима, с посебним акцентом на проучавање односа природе и града у конкретном случају. Поред тога, међу очекиване резултате истраживања, убрајамо и постављање методолошког оквира спровођења трансдисциплинарног приступа истраживању, којим се

симултано прате трансформације различитих нивоа урбаног пејзажа, као што је, поред природне средине и физичке структуре, и испољавање културних пракси одређеног друштва у простору. Из претходног следи да је један од очекиваних резултата истраживања – формирање теоријског оквира и методолошких иновација који би могли да буду полазна основа за будућа истраживања у додирним научним областима, у проширеном тематском опсегу.

1.2.2. Структура дисертације

Генерална структура докторске дисертације састоји се из два дела, *Увода* и *Приказа и интерпретације резултата истраживања*, са Закључним напоменама.

У уводном делу рада: *Увод: образложење теме и теоријски оквир истраживања*, постоје две главе. У првој глави уводног дела, под називом: **Уводне напомене о теми истраживања**, састоји се од два поглавља: Образложење теме истраживања и поставка почетних хипотеза, и Образложење теоријско-методолошког приступа теми истраживања. У њима се дефинишу основне поставке истраживања у дисертацији: сажето се уводе основни појмови, образлаже се проблем и предмет истраживања, кључни теоријски појмови, као и приступ и начин извођења истраживања, начин систематизације и класификације литературе. Постављају се полазне тачке истраживања, у виду система хипотеза, даје се формулација истраживачких циљева. На основу претходног, у уводној глави образлаже се научна оправданост дисертације и очекивани резултати истраживања, и такође, у најкраћим цртама објашњена је и Структура дисертације и Информације о стању истраживања теме дисертације, у којој се у најкраћим назнакама, наводе претходна истраживања, објављена у нашој средини, која се баве, у различитим степенима, темом дисертације.

У другој глави уводног дела: **Теоријски оквир истраживања**, у два поглавља структурирани су сви главни теоријски појмови на којима се заснива истраживање у овој дисертацији. У првом поглављу, под називом Теоријске поставке истраживања, образлажемо основне поставке токова

проучавања пејзажа, и нарочито крај осамнаестог и почетак деветнаестог века, као почетак стварања и сагледавања пејзажа на новим основама научних и филозофских парадигми. У истом поглављу, разматрамо истраживање пејзажа током двадесетог века, и у томе, нарочито обраћамо пажњу, иако не ексклузивно, на проучавање пејзажа у контексту области архитектуре и урбанизма. Друго поглавље садржи појмовник најважнијих теоријских термина на које се позивамо у истраживању и на основу којих тумачимо проучаване појаве. У овом појмовнику су детаљније обрађени појмови пејзажа, културног пејзажа, архетипова пејзажа, дихотомије у пејзажу, граница и сагледавања пејзажа. На крају овог појмовника, дајемо сажето образложење дефиниције урбаног пејзажа коју смо усвојили у овом раду.

У другом делу рада: *Приказ и интерпретација резултата истраживања трансформације урбаног пејзажа Београда*, у шест глава разматрају се различити аспекти наведених просторних трансформација и основне фазе и одлике трансформације урбаног пејзажа, на конкретном примеру Београда у деветнаестом веку.

У трећој глави дисертације, а првој глави Приказа и интерпретације истраживања: **Историјски оквир истраживања**, у поглављу Геокултуролошки оквир истраживања, дајемо карактеристике Београда као граничног града у ширем контексту Балканског полуострва и Отоманског царства. У другом поглављу, Контекст трансформације урбаног пејзажа, са становишта трансформације урбанистичке културе, сагледавамо Београд у периоду који је хронолошки близак проучаваном раздобљу, и, поред тога, разматрамо питање почетне тачке трансформације урбаног пејзажа Београда, на основу теоријских ставова које смо усвојили у овој дисертацији.

У четвртој глави овог рада, која носи назив **Границе града**, разматрамо границе пејзажа у случају Београда, односно *границе империја*, *речне границе*, *границе града* у различитим аспектима појма у историјском и организационом одређењу, које представљају и оквире трансформације урбаног пејзажа у деветнастом веку. Ова глава је обрађена у два поглавља: Град, границе и пејзаж и Границе у граду, које су посвећене, сукцесивно,

међународној граници коју је Београд имао у току читавог посматраног периода, на рекама Сави и Дунаву, и границама према унутрашњости земље, према околини и залеђу, као и границама у самом граду.

Пета глава истраживања: **Београд у природи**, бави се испитивањем услова, начина и актера успостављања новог урбаног пејзажа у околини Београда. Структурирана је у два поглавља: Околина Београда: познавање и Околина Београда: трансформација, у којој се, на основу теоријских поставки о „простору циркулације" испитује претходно дефинисана тема главе, с аспекта прикупљања знања о простору и с аспекта деловања у њему.

Шеста глава дисертације, **Природа у Београду**, испитује у првом поглављу Зелена инфраструктура Београда, настанак новог и трансформацију постојећег зеленила у граду, у проучаваном периоду, као и, у поглављу Вода у граду, однос према води у граду, с аспекта истраживања начина снабдевања водом наслеђеног из различитих историјских периода.

У седмој глави, која носи наслов **Изграђена средина**, такође у два поглавља обрађују се питања трансформације изграђене средине Београда у деветнаестом веку: Урбана регулација Београда у деветнаестом веку и Модерни инфраструктурни системи. У првом поглављу се, осим регулационог плана Емилијана Јосимовића, који постављамо у европски контекст струке, обрађује и питање трансформације односа према земљишту у деветнаестом веку, с аспекта питања имовинских односа, који се дубоко рефлектују и на имплементацију плана Емилијана Јосимовића. У другом поглављу седме главе, анализирају се процеси увођења модерних инфраструктурних система у Београд, у којима се такође проучава и њихова улога у формирњу новог урбаног пејзажа Београда и успостављању Београда као модерног европског града.

У осмој глави, **Београд као европски град**, ближе анализирамо, у два поглавља: Стварање и деловање архитектонско-инжењерске струке и Успостављање хигијенско-санитарних стандарда у Београду, модернизацијске процесе крајем деветнаестог и на почетку двадесетог века у образовању, јавном деловању, друштвеном положају архитеката и инжењера у Београду крајем деветнаестог и почетком двадесетог века, као и

позиционирање Београда као европског града у смислу тада актуелних комуналних активности на сузбијању стамбене беде и санитарног опремања градског простора.

Девета глава рада, **Закључне напомене,** у поглављу, под називом: Београд између отоманског, европског средњовековног и модерног капиталистичког града, разматра трансформацију урбаног пејзажа Београда од отоманског до европског, кроз питање значења једног од реликата дуговечне прошлости и најуочљивијег изграђеног елемента градске силуете, Београдске тврђаве. Ово питање указује на закључке до којих стижемо компарацијом начина одвијања трансформација урбаног пејзажа Београда и континуитета постепености трансформација европских градова, и кроз испитивања значења и успостављања модерног индустријског града у деветнаестом веку. У овом делу рада изнети су сажето закључци спроведеног истраживања, као и постављена нова истраживачка питања која из њих проистичу.

На самом крају налазе се неопходни делови рада који допуњавају научни апарат истраживања и доприносе његовој комуникабилности. То су: **Напомене**, **Илустрације**, **Библиографија (извори и литература)**, и додаци: најважније карте и планови које смо користили у истраживању (***Appendix* 1 – Карте и планови**); табле са схематским приказина различитих карактеристика у трансформацији урбаног пејзажа Београда (***Appendix* 2 – Схеме трансформације урбаног пејзажа Београда**); и временска линија (*time-line*), компаративни преглед европских и светских историјских догађаја формирања и трансформације урбаног пејзажа Београда у деветнаестом веку (***Appendix* 3 – Временска линија: трансформација урбаног пејзажа Београда**).

1.2.3. Информације о стању истраживања теме дисертације

Као што смо већ навели, један од важних чинилаца у опредељивању за тему дисертације, био је увид до кога смо дошли претходним тематским истраживањима, да трансформација урбаног пејзажа Београда у деветнаестом веку, колико је нама познато, није била предмет синтетичких

студија у области архитектуре и урбанизма, заснованим на теоријско-методолошким основама које су дефинисане у овом раду[52].

Према томе, у овој секцији поглавља ћемо, у главним цртама, навести неколико референци које представљају стање истраживања теме дисертације, и које, експлицитно или имплицтно, ангажују специфични приступ проучавања урбанистичке трансформације Београда у историји, односно у деветнастом и почетком двадесетог века.

У том смислу, најпре бисмо издвојили две студије. Прва је објављена 1939. године, на француском језику, у Паризу: то је докторска дисертација Шемсе Дервишевића (Chemso Dervichévitch), који се, како се чита и из наслова књиге, *Évolution de Belgrade* [Еволуција Београда], бавио урбаним трансформацијама Београда, односно његовом еволуцијом, у периоду од средњег века до тадашњег савременог града. У наведеној студији, Дервишевић даје свеобухватне податке о географским и геолошким карактеристикама подручја града, и, кроз делове посвећене различитим историјским периодима, приказује оне квалитативне и кванификативне податке, који дефинишу сваки од обрађиваних стадијума еволуције града[53]. Интересантно је да је у овој публикацији, јавност у Србији упозната, односно поновно упозната с планом за Београд, Албана Шамбона (Alban Chambon), из 1912. године[54].

Поред тога, овде наводимо и истраживање Томија Бука (Tommy Book)[55], на шведском језику, *Belgrad – Београд, en stadsgeografisk studie / Belgrade – Beograd, an urban geographic study* [Београд, истраживање урбане географије], из 1987, које се бави, с аспекта урбане, политичке и историјске географије, одликама посебних историјских стадијума у развоју Београда, и то периодом пре Првог светског рата, међуратним и периодом после Другог светског рата; у књизи се налази и студија случаја трансформације једног дела града, односно данашњег Булевара краља Александра. Осим тога, у овој студији се, кроз испитивање теоријских поставки о *слици града* америчког архитекте Кевина Линча (Kevin Lynch)[56], проверавају елементи физичке структуре града који учествују у формирању и *слике* Београда[57].

Истраживања Бранка Максимовића, доступна у обимном делу овог аутора, образлажу опште токове историје урбанизма Београда у деветнаестом веку[58], и постављају га у шири контекст европског урбаног планирања, као и у контекст увођења планерске активности у Кнежевину / Краљевину Србију, у односу на друштвене, економске и политичке околности[59] у том периоду. Поред ових студија, веома су значајни његове појединачне студије различитих питања из архитектонске и урбанистичке праксе током периода који проучавамо у дисертацији[60].

Дивна Ђурић-Замоло објавила је половином седамдесетих година двадесетог века, студију архитектуре и урбанизма Београда, у периоду Отоманске империје, 1521-1867, у којој су у контексту политичких прилика, представљене типлошке карактеристике различитих елемената физичке структуре града, од уличне мреже до објеката различитих намена[61]. Наведена студија Ђурић-Замоло представила је систематизоване информације о изграђеној средини отоманског пејзажа Београда, и нарочито, у графичким прилозима, успоставила однос старе урбанистичке структуре, према савременом Београду. Дивна Ђурић-Замоло је и у другим својим студијама, показала посебну осетљивост за визуре отоманског, као и урбаног пејзажа Београда у процесима трансфомрације током деветнаестог и у двадесетом веку.

Године 1995. објављена је студија, „Промене јужног дела београдског предела од XVII века до данас”[62] чији су аутори Владимир Мацура и Милева Пуача, која је посвећена проучавању, приказивању и објашњењу промене предела Београда. У раду су усвојене, између осталих, теоријске поставке пејзажне, или како пише у студији, *предеоне екологије*, Формана и Годрона (Richard T. T. Forman, Michel Godron)[63]. На основу промена усвојених типолошких категорија предела, у дефинисаном временском оквиру, од почетка осамнаестог до краја двадесетог века, објашњавају се промене карактера подручја јужно од Београда. Овај рад је, иако теоријски и методолошки другачије постављен, значајан за наше истраживање, јер спаја историјски, друштвени и економски контекст, с једне стране, и трансформацију предела, односно промену типолошких одлика његових

дефинисаних подручја, с друге. Владимир Мацура се бави и историјом урбанизма Србије и у том погледу, његова су проучавања и досадашњи радови такође важни у нашој дисертацији[64]. Важно је да овде напоменемо да се појам пејзажа, односно урбаног пејзажа, који користимо у раду, разликује од појма предела, који се употребљава у области Шумарства и заштите предела[65]; у том смислу, истичемо да је употреба појма предела, пејзажа, крајолика, у овој студији, увек у домену комплексног појма пејзажа који смо на почетку ове главе објаснили, и који ћемо детаљније образложити у следећој глави истраживања.

Морфологија физичког простора града је квалитет чије је сагледавање једна од одредница урбаног пејзажа. Проучавањем урбане морфологије, које подразумева паралелне токове анализе развоја одређеног елемента и „његову идентификацију у ширем контексту", бави се код нас аутор Владан Ђокић[66].

У стваралаштву Николе Добровића нарочито је, за тему нашег истраживања, важно теоријско проучавање појма градског пејзажа, које је образложено у следећој глави дисертације[67]. У проучавањима трансформације урбаног пејзажа Београда, најважније су Добровићеве студије које се баве просторним односима у граду[68], које разматрају свеобухватно и у суштинским корелацијама.

У књизи *Iskustva prošlosti*[69], Милош Р. Перовић, у поглављу „Istraživanje alternativnih modela grada", прати трансформације традиционалне матрице Београда, у слојевима различитих историјских периода, и постављајући их у контекст остварења модерног, функционалистичког Новог Београда. У овом истраживању, за нас је веома важан, у методолошком смислу, увид о томе да се регулациони план „новог" Београда, Емилијана Јосимовића, у овом раду посматра као „снимак" претходног отоманског града, који остаје замрзнут и сачуван, ако не у простору, онда у једној његовој представи, Јосимовићевом плану.

Љиљана Благојевић у књизи објављеној 2007, *Нови Београд: оспорени модернизам*[70], образлаже појам градског пејзажа као урбанистички концепт Николе Добровића, и креативни изум у планирању Новог Београда. На истом

месту, ауторка структурира поглавља књиге, кроз различите изразе и значења Београда, односно, успоставља просторне нивое града, према њиховим друштвеним и физичким оквирима, и хронолошким ступњевима, као на пример: *Вртни град*, *Модерни град*, *Управљачки град*.

С аспекта проучавања трансформације Београда у деветнаестом веку Љиљана Благојевић у трећем тому књиге *Istorija umetnosti u Srbiji u XX veku*, објављеном 2014[71], позиционира модерни регулациони план историјског језгра Београда, Емилијана Јосимовића, у контекст „века капитала" Ерика Хобсбаума (Eric Hobsbawm)[72], односно ширих токова успостављања капиталистичког друштвеног система. У истој књизи, уводно поглавље Мишка Шуваковића[73] бави се трансформацијом територије Србије у деветнаестом веку, између осталог, с гледишта стварања „диспозитива безбедности", које је образложио Мишел Фуко.

У овом делу истраживања покушали смо да у главним цртама образложимо претходна истраживања две главне теме у нашој дисертацији: урбанистичке трансформације Београда у току деветнаестог века и појма пејзажа, односно урбаног пејзажа. На основу овде изнетих главних поставки, формиране су почетне хипотезе нашег истраживања, које се односе на архитектонски и урбанистички аспект трансформације урбаног пејзажа Београда у деветнаестом веку, на основу којих смо дефинисали циљеве и задатке, као и очекиване резултате истраживања, постављајући научни допринос студије у контекст савремених истраживања која се баве теоријом пејзажа. Осим теоријско-методолошког оквира, који је у овој глави назначен у главним цртама, у другом поглављу уводне главе, приказали смо и структуру дисертације, која је проистекла из усвојеног теоријског оквира, који се детаљније разрађује у другој глави дисертације. На крају уводне главе, дали смо основне информације о стању истраживања трансформације урбаног пјезажа Београда до сада, образлажући сажето значај сваког од дела на које реферишемо.

2. ТЕОРИЈСКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА

2. ТЕОРИЈСКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА

У другој глави уводног дела дисертације, биће образложен теоријски оквир проучавања. Тема дисертације, трансформација урбаног пејзажа Београда у деветнаестом веку, према образложеним поставкама проблема и предмета истраживања, захтева два равноправна нивоа проучавања: теоријског и теоријско-историјског концепта урбаног пејзажа, с једне, и историјског, геокултуролошког оквира Београда, с друге стране, који ће бити образложен у следећој глави.

Главне теоријске поставке истраживања које разматрамо у овом делу студије, односе се на проучавање теоријског аспекта тема које су заступљене у дисертацији, између осталих: односа пејзажа и животног окружења, дефиниције и основне поставке идеје пејзажа и његове трансформације, као и проучавања предела у области архитектуре и урбанизма током двадесетог века.

Поред наведеног, у овој глави излажемо и појмовник теоријских термина, као што су: културни пејзаж, архетипови пејзажа, дихотомије у пејзажу, границе пејзажа, сагледавање пејзажа. Поред тога, на крају главе, даћемо дефиницију урбаног пејзажа, коју смо формулисали на основу претходног истраживања.

2.1. ТЕОРИЈСКЕ ПОСТАВКЕ ИСТРАЖИВАЊА

> Пејзаж није у погледу ка стварима, он је у њиховој реалности; другим речима, у односу који имамо с нашим окружењем*.

У овом поглављу дате су основне поставке и образложење теоријског оквира дисертације, који се заснива на проблематизовању проучавања пејзажа и животног окружења током последња два века. У другој секцији поглавља, пажња је посвећена процесу диверсификације истраживачких тема у овој области, од којих су многе обрађиване у домену архитектуре и урбанизма, нарочито почев од друге половине двадесетог века, када неки од главних токова урбанистичког проучавања простора, и стручног планерског деловања такође, успостављају предео као главну одредницу у свом приступу. Трећи део поглавља, појмовник теоријских израза, детаљније спецификује теоријски дискурс рада.

2.1.1. Пејзаж и животно окружење – међусобне релације појмова

Мото поглавља, цитирана реченица француског географа, филозофа и оријенталисте Огистена Берка (Augustin Berque), поставља тежиште разматрања предела у домен односа људи и животне средине. Један од најважнијих аспеката проучавања ове теме је, и у Берковој књизи *La pensée paysagère*[1] [Размишљање кроз пејзаж], 2008 – питање односа човека према

* "The landscape is not in the gaze on the object: it is in the reality of things; in other words, in the relationship we have with our environment." Cf.: Augustin Berque, "The Third Day of the Third Month" in *Thinking Through Landscape*, trans. Anne-Marie Feenberg-Dibon (Oxon: Routledge, 2013), 23-33, цитат 30. Наслов оригинала: Augustin Berque, *La pensée paysagère* (Paris: Archibooks, Bookstorming, 2008).

окружењу. У његовом размишљању о суштини основних енвајронменталних питања девастације пејзажа у западној цивилизацији данас, постављено је као нарочито важно: проучавање еволуције граница између предела и човековог духовног и менталног света, односно процеса одвајања човека од околине. У оквирима западне цивилизације, ова појава коинцидирала је с успостављањем граница између мисли и пејзажа, у четвртом веку наше ере[2]: „Револуција је почела када је Свети Августин супротставио приказивање природе (спољашњег, *foris*) дубокој свести (унутрашњем, *intus*).”[3]

Теорија о пејзажу настала је у Ренесанси (*Renaissence*), када је овај појам, после античких мислилаца, изнова рођен као предмет проучавања. Насупрот концепту теоријског разматрања предела, или „размишљања о пејзажу” (фр., *la pensée du paysage*; енгл., *landscape theory*)[4], постоје културе које су своје окружење стварале следећи „размишљање кроз пејзаж” или „пејзажно размишљање” (фр., *la pensée paysagère*; енгл., *landscape thinking*)[5], спровођењем пракси уређења земљишта насталих у вековним искуствима постизања склада с околином, карактеристичних за традиционална предмодерна друштва у европском и светском контексту[6]. Апсурд који опстаје у савременим западним друштвима огледа се у чињеници да, према Берковом тумачењу: што више размишљамо о пејзажу – све више га уништавамо[7]. Данас је међу важним енвајронменталним темама, не само оним које постављају предео у фокус истраживања, понекад имплицитно, уткано и питање могућности повратка „пејзажном размишљању” и неопходности детаљнијег разматрања односа између људи и окружења, између теорије о пејзажу и размишљања кроз пејзаж, односно између човековог менталног света, човековог учинка у трансформацији предела, и самог пејзажа[8]. У разматрању положаја простора које насељава људска заједница у односу на животну средину (енгл., *environment*; нем., *Umgebung*), аутор пише о миљеу (фр., *milieu*)[9], односно о успостављању релација између људи и њихове околине, околног света (нем., *Umwelt*)[10]. Берк, наиме, образлаже „људски миље” не само као трајно насељену територију у оквиру целокупне биосфере, већ и као резултат узајамног деловања техничких и симболичких система (једног друштва) са животном средином – њиховог

заједничког отиска на шири екосистем. Узрок савремених еколошких проблема, како разумемо, Берк види у кидању веза човека и његовог „околног света"; то је расцеп који нарушава целовитост људског миљеа, а који је дуализам модерне парадигме поставио као разлику између „природе" и „културе". Највиши степен негативног аспекта ове вештачке поделе испољава се у својеврсном аутистичном ставу савремене цивилизације индустријских, односно потрошачких друштава, која затвара очи пред објективним ефектима свог дејства на планету, изразима располућености савременог човека. Однос према пејзажу приказан на слици Каспара Давида Фридриха (Caspar David Friedrich), *Der Wanderer über dem Nebelmeer* [Луталица изнад мора магле], 1817-1818 (Ил. 2.1.1-1), Берк види као израз субјективистичког индивидуализма који у представама пејзажа надомешта психолошку и физичку одвојеност човека западне цивилизације од природе, од његове околине[11]; овоме припада и стварање тродимензионалних вртних аранжмана, почев од Ренесансе, као и дводимензионалних репрезентација пејзажа, које су, као један од видова разматрања појма, биле присутне током деветнаестог[12], као и у седамнаестом и осамнаестом веку[13].

Филозоф Мишел Фуко посветио је знатан део књиге *Les Mots et les choses: Une archéologie des sciences humaines* [Речи и ствари: археологија хуманистичких наука], 1966, образложењу епистемолошких промена у периоду од шеснаестог до осамнаестог века, у доменима *Живота*, *Рада* и *Језика*, у којима се најизраженије експонира модерно доба у науци. Разматрајући велики епистемолошки преокрет у европској научној парадигми и стварање нове емпирије која је најавила и настанак модерне мисли крајем осамнаестог и почетком деветнаестог века, овај аутор пише:

> Кад историја природе постаје биологија, кад анализа богатства постаје економија, кад се нарочито рефлексија о језику претвара у филологију и кад се брише класицистички говор у коме су се укрштали представа и биће, тада, у снажном покрету тог археолошког преврата, јавља се човјек у свом двосмисленом положају предмета знања и субјекта који сазнаје: потчињени суверен, посматрани гледалац, он се јавља ту, на оном краљевом

> мјесту које су му већ биле одредиле *Пратиље*, али одакле је његово реално присуство било одавна искључено.[14]

Фуко, у овом одломку, реферира на чувену Веласкезову (Diego Rodríguez de Silva y Velázquez) слику *Las Meninas* [*Пратиље* или *Мале дворске даме*] (Ил. 2.1.1-2), 1656[15]: позивајући се на анализу уметничког дела[16], аутор дефинише *epistemè*[17] – „живи поглед" који осветљава нови ред међу стварима и речима и који сагледава читав простор представе, односно почетак модерног доба – наглашавајући промену перцепције окружења, односно тачке гледишта модерног човека у односу на окружење и потпуног одвајања од околног света, који постаје предмет свеколиког истраживања и проучавања. Осим што је крај осамнаестог и почетак деветнаестог века означио, дакле, завршетак класичног периода и почетак новог доба у науци[18], то је била и временска прекретница у стварању модерног капиталистичког света[19], у којем је, у дуготрајном процесу, формиран нови пејзаж Индустријске револуције, остављајући дубок траг најпре на индустријске европске градове, а касније, до данас, и на читаву планету. У протеклој деценији нарочито, као и повремено у последњих две стотине година, актуелне су расправе о наступању новог геолошког периода који се може дефинисати човековим утицајем на планету, и чији се почетак, у зависности од аутора, смешта у период између 1610. и 1964, односно 1760. и 1880. године[20]. Фукоовим увидом о огледалу на Веласкезовој слици, које бисмо могли да назовемо „огледалом знања", образлажен је сложени сплет опажања и представљања у новодефинисаним оквирима перцепције модерног доба, које се може применити и на објашњење стварања новог модерног пејзажа: „Јер функција тог огледала је у томе да увуче у слику оно што је њој страно: поглед који ју је организовао и поглед који је открива."[21] Временска одредница обележена крајем осамнастог и почетком деветнаестог века, којом почиње ново доба друштвеног развоја западне цивилизације, у томе и науке – такође обележава и почетак новог начина гледања, стварања и проучавања пејзажа. На основу разматрања изнетих у претходним пасусима, можемо да закључимо да је деветнаести век, односно период између Француске буржоаске револуције и Првог светског рата, био важан са становишта

размишљања о пејзажу, јер су тада, на потпуно новим основама, формирана три његова вида која се односе на предео, као:

1. физички израз индустријског друштва,
2. репрезентацију трансформисаног окружења,
3. теоријски појам и предмет истраживања.

У контексту стварања новог пејзажа и нове научне парадигме, можда треба навести и речи Леонарда Беневола (Leonardo Benevolo), који, о положају и карактеру улоге уметности на прелазу осамнаестог у деветнаести век, у својој синтетичкој студији о преплитању и међусобном прожимању историје града и историје Европе, пише: „Уметност се одваја од града и постаје посебно искуство у којем се, у одговарајућем амбијенту, ужива у слободно време. Осећање одвојено од града остаје изложено, рањиво."[22] Једна од одлика духа времена крајем осамнаестог века је губитак илузија, којем доприносе и, у својој основи, позитивне просветитељске тежње за освајањем знања, али исто тако и шизофрена подељеност између осећања, о којем говори Беневоло, и самог живота у градовима. „Град без осећања остаје само променљива позадина која може да постане туђа и одбојна."[23] Трансформација човековог окружења и специјализација посебних научних дисциплина одвијале су се симултано током читавог деветнаестог века. Уметничке представе пејзажа током овог периода, првенствено литерарне и ликовне, делом су биле и реакција на ширење индустријског града, односно, приказивале су идеализовне пасторалне пределе претходних епоха и посвећивале пажњу њиховим реликтима у деветнаестом веку[24]. Корени савременог теоријског разматрања пејзажа, имплицитно се садрже у свеобухватним географским, еколошким и природњачким проучавањима човековог окружења у деветнаестом столећу, која се одвијају паралелно с његовом трансформацијом. [25]

Научне студије аутора немачког интелектуалног круга, Јохана Готфрида фон Хердера (Johann Gottfried von Herder), Александра Хумболта (Alexander Humboldt), Ернста Хекела (Ernst Heinrich Philipp August Haeckel), и других, су претеча и основа савремених софистицираних стратегија научног сагледавања и планирања предела[26]. Филозоф и географ фон Хердер је,

између осталих, у време нове концептуализације природе и човека као међузависних система, допринео, у осамнаестом веку, стварању географског дискурса који образлаже и објашњава релације између људског друштва и његовог окружења. Ови појмови су тада први пут артикулисани као: „[...] два сложена система снага који су ангажовани у непрестаној интеракцији и узајамном одређивању, у којем представљају један другом окружење”[27]. Из истраживања овог аутора такође следи да идентитет једног народа дефинише, у великој мери, одговор људи на природне услове поднебља, а потпуно је исто и у супротном смеру, јер простор носи обележје људи који у њему живе. У процесу настанка модерне географије, Хердерова филозофска антропологија је значајна јер је омогућила да се: „[...] повежу систематски одвојене области политичке и природне географије, обезбеђујући формирање географског дискурса који би се бавио интеракцијом природе и људског друштва, уместо описивањем, одвојено, једног од другог.”[28] Хердер је посматрао свет истовремено и као станиште људи и као сцену за одвијање догађаја. Наука, у овом случају географија, у односу на историјске периоде, објашњава везе успостављене између природе, обичаја, религија, државног уређења, уметности и науке: „[...] место тумачи време, време тумачи место, скуп локалних услова одређује употребу оруђа, нова оруђа показују како су се земља, региони, природа, људи, променили – све се повезује и постаје једна слика.”[29] За разлику од упрошћених тумачења енвајронменталног детерминизма у двадесетом веку[30], који као одлучујуће у формирању друштва виде одлике физичке средине, Хердерови теоријски ставови разматрају сложено питање односа природе и културе у промени простора, образлажући важност дејства културне групе присутне на одређеном подручју, односно људског деловања у трансформацији простора, на свеобухватан и разложан начин.

У контексту истраживања деловања човека на природу у стварању новог предела, важно је разматрање појма: културни пејзаж (нем., *Kulturlandschaft*), чије ћемо детаљније образложење дати у последњој секцији поглавља. Културни пејзаж, чији је један од видова и урбани пејзаж, према дефиницији из 1925: настаје из природног пејзажа развојем једне или

сменом различитих култура[31]. Овај научни термин појављује се у деветнаестом веку, а прва употреба појма, 1893, приписује се Фридриху Рацелу (Friedrich Ratzel)[32]. Међутим, *Kulturlandschaft* је као предмет проучавања присутан у литератури од 1832, када га је, највероватније, увео у научни дискурс, такође значајни немачки географ Карл Ритер (Carl Ritter)[33]. У студијама културног пејзажа, у истом контексту, важан је и научник Ото Шлитер (Otto Schlüter), који се бавио, поред других, посебно односом природног (нем., *Naturlandschaft*), односно дивљег, или нетакнутог (нем., *Urlandschaft*), према културном пејзажу[34]. Нове теоријске поставке географских проучавања културног пејзажа, постављене су у првој четвртини двадесетог века, у оквиру *The Berkley School of Geography*, односно у истраживањима Карла Ортвина Сауера (Carl Ortwin Sauer). У научном смислу, Сауер је стасао на основама немачког образовања[35] и увео израз *Cultural Landscape* [културни пејзаж] у научну терминологију на енглеском језику[36]; што је још важније, дефинисао је нови методолошки приступ проучавању ове области на основу феноменолошких испитивања географских одлика предела, у свом семиналном есеју: „The Morphology of Landscape"[37] [Морфологија пејзажа], 1925. Утицај немачке географске мисли, био је, несумњиво, изузетно важан за развој географске мисли, а такође за проучавање појма пејзажа и, нарочито, културног пејзажа.

У прегледу релевантних истраживања културног пејзажа, требало би такође истаћи студије аутора из других научних истраживања, који су се бавили нарочито питањем града у проучавању утицаја људског друштва на трансформацију простора, и због тога су важни за наше истраживање. У том смислу, издвајамо ауторе којима смо се нарочито бавили у припремним, претходним истраживањима за израду докторске дисертације. Сасвим је сигурно да су незаобилазна истраживања Патрика Гедиса (Patrick Geddes), шкотског ботаничара, социолога, планера, и нарочито његова књига *Cities in Evolution*[38] [Еволуција градова], 1915. Важним аспектима посматрања феномена града сматрао је његову географску, историјску и духовну страну, које је повезивао са тријадом појмова: *place, work, folk*. Гедис је повезаност простора и друштвених односа, разматрао с аспекта могућности промене

међуљудских односа – променом самог простора. Био је добро упознат с радом немачког научника Ернста Хекела (Ernst Heackel, 1834-1919), који је средином друге половине деветнаестог века дефинисао *екологију* као науку о: „[...] односима између свих организама који заједно живе на једној истој локацији и њиховом прилагођавању свом окружењу”[39]. Негујући холистички приступ проучавању и планирању града, Гедис је сагледавао сложеност свих релевантних односа у њему – као претеча савремене еколошке мисли и политике, посматрао је град као органску целину за коју важе и законитости природних наука, које су модел за превођење теорије о граду у праксу. За Гедиса, град није био ни случајност у развоју људске цивилизације, као ни искључиво производ донетих одлука, већ нечега што је од животне важности за човека, нечега што је „[...] суштинско за људски живот”[40].

Овде свакако треба да наведемо и социологе Роберта Парка (Robert Park), Луиса Вирта (Louis Wirth) и Ернеста Барџиса (Ernest Burgess), припаднике *The Chicago School of Sociology*, која је у првим деценијама двадесетог века успоставила предмет, приступ и методологију студија урбаних подручја. Ова социолошка школа мишљења посматра град као израз људске природе. Супротно од постављања тежишта испитивања трансформације пејзажа од природног ка културном, у њиховим истраживањима је акценат дат увиду да природа делује на човека у његовој интеркцији са окружењем. Све што важи за животињске врсте у природи, важи и за човека у граду, према овој школи мишљења. Користећи принципе и терминологију биологије, амерички социолози Чикашке школе освајају оправданост својих ставова о савременом граду као природном станишту цивилизованог човека, који управо такав какав је одговара људском нервном систему, који, опет, бива и сам промењен под утицајем живота у њему[41].

У овом сажетом прегледу, дати су основни правци мишљења о пејзажу, постављени у оквиру разматрања односа човека према окружењу, и међусобног односа природе и културе, у оквиру западне цивилизације од осамнаестог до двадесетог века. У следећој секцији ће бити издвојени главни токови генезе појма и проучавања урбаног пејзажа у двадесетом веку, и у

томе ћемо дати и неколико назнака о овим проучавањима у области архитектуре и урбанизма.

2.1.2. Дискурс истраживања (урбаног) пејзажа у двадесетом веку

На линији разматрања наведених теоријских радова, свакако је и питање терминолошких одређивања појма пејзажа, и успостављање проучавања многоструких значења који су с њим у релацији, као и отварање различитих дилема које она изазивају.

Израз, који можемо да преведемо као, „градски пејзаж" (нем., *Stadtlandschaft*) појављује се у географској терминологији двадесетих година прошлог века у Немачкој и означава међусобни утицај и повезаност пејзажа и града[42]. Као део немачке теорије урбаног планирања, а пре свега географских проучавања пејзажа, односно културног пејзажа, *Stadtlandschaft*, постаје саставни део теоријских концепата с потпуно различитим политичким конотацијама, од конзервативних до прогресивних, који управо преко дефинисања односа према географским и културним одликама предела, мање или више експлицитно, изражавају и своје визије друштвеног устројства[43].

Непосредно после Другог светског рата, у плану за Берлин[44] Ханса Шаруна (Hans Scharoun), *Stadtlandschaft* се појављује као доктрина стварања урбаних насеља великих размера успостављајући релације између елемената градске структуре на начин на који се међусобно односе „[...] шуме, поља, планине и језера у прелепом пејзажу"[45]. Функције модерног, демократског плана за Берлин 1946, Шарун поставља развијајући просторну једнакост кроз линеарну структуру града у којој, осим рада, становања, саобраћаја и рекреације, постоји и место за урбану пољопривреду и локално снабдевање храном. Архитекта и урбаниста Ханс Бернхард Рајхов (Hans Bernhard Reichow) објављује књигу *Organische Stadtbaukunst: Von der Großstadt zur Stadtlandschaft*[46] [Органска уметност изградње градова: од великог града до градског пејзажа], 1948, у којој, реинтерпретирајући познате идеје у иновативном склопу, елаборира концепт *органске уметности изградње*

градова у природи, насеља „уроњеног" међу јавне зелене површине, мултифункционалне и флексибилне просторе предвиђене за узгој воћа и поврћа, за млечне фарме, за игру и рекреацију. Органско јединство *Stadtlandschaft*-а Рајхов ствара кроз спајање структуре функционалног града с конкретним пејзажем по законима раста и развоја живих организама. Природа као позадина и омотач града оличава идеализовану слику новог друштва[47] уз помоћ које Рајхов покушава да превазиђе, и пренебрегне, реалност послератне Немачке.

У нашој средини, Никола Добровић међу првима је разматрао концепт градског пејзажа[48], пишући 1954, да је то појам који се тек утврђује, објашњавајући његову вишедимензионалну суштину као: „[...] нову врсту просторности [коју урбанисти постижу уклапањем] грађевних тијела и њихове пластике, шупље пластике између њих, архитектуре терена, зеленила и видика у једну органску смишљену композициону цијелину"[49]. Добровић експлицитно повезује једнакост у квалитету простора с успостављеним друштвеним вредностима. Он пише да само урбанизам: „[...] схваћен и доживљен као органски склоп градских пејсажа, може бити одраз друштвених стремљења и духовности сувременог доба [...] Неће више само понеки репрезентативни дијелови града бити предмет доживљавања узвишених просторних утисака, већ сав простор града и околине у цијелости"[50]. Према наведеним увидима о немачком планирању *Stadtlandschaft*-а, у смислу у којем је тај појам овде приказан и у којем се, до краја педесетих година двадесетог века у највећој мери подразумевао, Добровићеве идеје биле су у сагласју с овим, тада актуелним тенденцијама у урбаном планирању. Љиљана Благојевић, у контексту испитивања Добровићевих планова за Нови Београд и Берлин (1948, 1958), доводи у релацију његово схватање појма градског пејзажа с немачким ауторима, односно са Шаруновим пројектом за Берлин, а такође га сматра укљученим и у Ле Корбизјеов (Charles Edouard Janneret, Le Corbusier) „дискурс урбаног пејзажа – *le paysage urbain*"[51].

Енглески израз *Townscape* [градски пејзаж], актуелан је био нарочито половином двадесетог века, 1947-1961, међутим са сасвим другачијом

конотацијом од претходно образложеног немачког термина: он означава посебан покрет у архитектонској и урбанистичкој, а можемо да кажемо и у области издаваштва у Великој Британији, који, у најсажетијем и поједностављеном тумачењу, можемо посматрати као својеврсну реакцију[52], на развој модерног покрета и развој градова у западној цивилизацији, уопште. У контексту проучавања пејзажа, разлика између *Stadtlandschaft*-а и *Townscape*-а, за нас представља ширину могућности истраживања, који појам, можемо да кажемо и концепт, пејзажа – допушта. За сажето приказивање британског *Townscape* покрета, важно је да, из његове вишеслојне историје, наведемо неколико чињеница. Овај покрет, или залагање за нарочиту врсту пројектовања градова, обухвата неколико деценија (од тридесетих до седамдесетих година двадесетог века) и различите ствараоце, који су били окупљени око часописа *The Architectural Review*, и нарочито његовог уредника Хуберта де Кронин Хејстингса (Hubert de Cronin Hastings). Покрет *Townscape*, нарочито је промовисао пажњу за *место*, посебност, „контекст", али и презир према планирању великих потеза, као и тежњу ка историјском континуитету у архитектури и урбанизму, затим реформу и „хуманизацију" модерне архитектуре и планирања, и, како такође пише Метју Ечисон (Mathew Aitchison), изразито визуелни и естетски приступ пројектовању[53]. Један од важних резултата овог покрета, свакако је књига Гордона Калена (Gordon Cullen) *Townscape* / *The Concise Townscape*[54], 1961, односно 1971. Недавно је своје ново издање доживела још једна књига покрета *Townscape*, коју је аутор Хуберт Хејстингс објавио 1963, под псеудонимом Ајвор де Волф (Ivor de Wolfe), и под називом *The Italian Townscape*[55].

Осим до сада назначених, као аутора чији је приступ значајан у проучавању пејзажа у двадесетом веку, треба споменути и истраживача изграђене средине Сједињених Америчких Држава, Џона Б. Џексона (John Brinckerhoff Jackson), који је покренуо 1951. године часопис *Landscape* (Ил. 2.1.2-1) и био његов једини уредник до 1968. Овај податак је, у контексту испитивања дискурса истраживања пејзажа у двадесетом веку важан, јер указује на појаву нових и широких аспеката размишљања о пејзажу и

проучавања трансформације изграђене средине одређеног друштва, у контексту изражавања техника културних пракси које су му својствене[56].

У научним истраживањима последњих деценија, нарочито у области географије, пејзаж постаје све значајнија тема. Едвард Соџа (Edward W. Soja) и Дерек Грегори (Derek Gregory) су термином „постмодернизација географије", крајем претпоследње деценије двадесетог века[57] обележили утицај који су друштвена теорија, студије културе и политичка економија извршиле на хуману / друштвену географију (*human geography*) седамдесетих година прошлог века[58]. Својеврсна „постмодернизација историје пејзажа", која се тада десила, издвојила га је у научним проучавањима као значајан „критички чинилац у формирању културе"[59] што је у наредним деценијама, првенствено међу географима, а затим и научницима других области, интензивирало интересовање за испитивање промена предела кроз време. Испоставило се, осим тога, да су проучавања вртне уметности у окриљу постмодерних теорија, посебно проучавања интелектуалних ставова који су били покретач стварања вртова, били и веродостојне анализе идеологија владајућих друштвених слојева, који су стајали иза тих процеса. Исто тако, инклузивним приступом у истраживањима вртне уметности и пејзажа уопште, пажња је усмерена и на историје социјалних група на маргинама друштва, које су до тада, углавном, само узгред спомињане, без детаљнијег проучавања[60]. Пејзаж је у том контексту установљен као средство медијације у којем се огледају положај и улоге свих стратума у оквиру једног друштва, што је, вероватно, последица иманентне карактеристике предела – његове свеобухватности. Разумевање окружења, блиско је разумевању пејзажа, начину на који се трансформише, али и начину на који га опажамо и представљамо. У том развоју, у области архитектуре и урбанизма, нарочито је дошло до ширења тематског подручја истраживања и деловања на област урбане морфологије, седамдесетих година двадесетог века[61], што је, како закључујемо према претходно наведеном, био такође део општих токова промене научних, културних, друштвених парадигми.

Данас се све више испољавају тенденције ка холистичком приступу у теоријском разматрању, као и планирању енвајронмента. Савремена, постмодерна енвајронментална филозофија, на пример, заговара проучавање свеукупности система, који „природа" и „култура" заједно чине[62]. Исто тако, научна дисциплина пејзажна екологија (енгл., *Landscape Ecology*)[63], заступа целовит приступ испитивању, планирању и управљању пределом, који посматра као динамички систем, односно: „[...] укупни животни простор као вишеслојни 'Wirkungsgefüge' – интерактивни систем – и геосфере и биосфере"[64]. Пејзажна екологија означена је 1970, као поље проучавања и деловања које би требало да помогне превазилажењу: „[...] напетости између модерног друштва и његових предела, створеној услед растућих захтева индустријског друштва и капацитета слободног земљишта"[65]. Овом увиду одговарају наведени Беркови ставови о располућености људског миљеа, као и теза Анри Лефевера (Henri Lefebvre) о успостављеним супротностима између „природе" и „културе", у модерном (капиталистичком) свету[66].

2.2. ПОЈМОВНИК ТЕОРИЈСКИХ ТЕРМИНА

У другом поглављу главе која се бави теоријским оквиром дисертације, дајемо образложење основних појмова на основу којих разматрамо питање трансформације урбаног пејзажа Београда у деветнаестом веку, као и усвојену дефиницију појма урбаног пејзажа, у овој дисертацији.

2.2.1. Пејзаж – напомене о теоријском појму

Многи аутори, у различитим доменима проучавања, проширују спектар гледишта с којих је могуће разматрати значење појма *пејзаж*. Истраживач изграђеног предела Сједињених Америчких Држава, Џон Б. Џексон, посматра га као иманентну одлику људског друштва. У збирци есеја *Discovering the Vernacular Landscape* овај аутор указује на његову споменуту свеобухватност, разматрајући саму дефиницију:

> Пејзаж је простор на површини Земље; интуитивно ми знамо да је то простор с извесним степеном сталности, с властитим посебним карактером, било у смислу топографије или културе, а изнад свега то је простор који дели група људи; и када превазиђемо дефиницију пејзажа из речника и испитујемо само значење речи, ми откривамо колико је наша интуиција била исправна.[67]

Књига *Landscape* [Пејзаж], 2007, Џона Вајлија (John Wylie), посвећена теоријским и критичким дискурсима и креативним праксама које су у релацији с појмом пејзажа од почетка двадесетог века до данас, почиње сажетом изјавом: “Landscape is tension”[68]. Супротности које стварају тензију, генеричку за сваки пејзаж; антагонизми који дефинишу критичко сагледавање пејзажа, дати су у студији као дијалектички парови: „близина-

одстојање", „опажање-настањивање", „поглед-тло", „култура-природа"[69]. Најновијим приступима у разматрању пејзажа у архитектонским истраживањима, у критичкој перспективи проучавања предела, бави се и тематски број *The Journal of Architecture*, из 2012. године[70]. Аутори уводног текста овог издања, указују, између осталог, на важност супротности које је Вајли издвојио, у смислу историјске артикулације и утврђивања места предела у ширем хоризонту архитектонске и урбанистичке културе. Пишући о рецентним проучавањима значења пејзажа, међу наведене контрасте, аутори чланка уписују и пар дефинисан кроз супротност: „производња-репрезентација", односно продукција и репродукција простора, у смислу њихових друштвених условљености и тумачења које је Анри Лефевр дао у књизи, коју смо већ навели у првој глави дисертације, *La production de l'espace* [Производња простора], из 1974. У том контексту, наглашава се блиска повезаност начина представљања простора с производњом друштвених, просторних и естетичких вредности изражених у пејзажу.

У том контексту су и разматрања значења слика Пола Сезана (Paul Cézanne), на којима је, у бројним верзијама, различитим по уметничком приступу и примењеној сликарској техници, приказан предео с планином Сент-Виктоар (*La Montagne Sainte-Victoire*) у близини сликаревог родног места Екс-ан-Прованс (*Aix-en-Provence*) (Ил. 2.2.1-1). Инспирисан комплексним склопом уметниковог сагледавања, предела који истовремено и настањује, као и специфичном тренутку модерног света крајем деветнаестог и почетком двадесетог века, у којем Сезан ствара своју представу пејзажа, Вајли поставља дилему да ли је пејзаж оно у чему живимо или оно што посматрамо издалека: „[...] да ли реч пејзаж описује међусобну утемељеност и повезаност бића, тела, знања и земљишта — [односно, да ли је] пејзаж као свет у коме живимо, опажајно и материјално окружење у сталном настајању? Или је пејзаж приближније осмишљен у уметничком и сликарском језику, као одређени културни и историјски жанр, скуп визуелних стратегија и средстава за дистанцирање и опсервацију?"[71] Питање је реторичко и коначни одговор не постоји, односно не може да буде формулисан, али је дилема корисна као методолошки оквир за испитивање,

интерпретацију и боље разумевање пејзажа, осим у културној географији, и у другим научним областима, односно у проучавању урбаног пејзажа у области историје и теорије архитектуре и урбанизма. У наредним пасусима биће образложени теоријски појмови, који су, анализирањем различитих концепата проучавања пејзажа, издвојили као најважнији за нашу студију.

2.2.2. Културни пејзаж

Човекова улога у енвајронменту, није иста као других организама, управо због постојања и имплементације културних образаца у његовом деловању, који нису биолошки условљени[72]. У једном од својих предавања, књижевник Т. С. Елиот (Thomas Stearns Eliot), културу је дефинисао као:

> [...] начин живота одређеног народа који заједно живи на једном месту. Та култура се може видети у његовој уметности, његовом друштвеном систему, његовим обичајима и навикама, његовој религији. Али све ове ствари сабране не сачињавају културу, мада често, практичности ради, говоримо као да је сачињавају. [Култура је] више од скупа својих уметности, обичаја и религијских веровања. Све ове ствари делују једна на другу и да би у потпуности схватио једну мораш све да их схватиш.[73]

Студија значајна за елаборацију савременог појма културног пејзажа у географији је есеј Карла Сауера,"The Morphology of Landscape" [Морфологија пејзажа], из 1925; бавећи се дефиницијама природног и културног пејзажа и одређивањима њиховог међусобног односа, у сврху постављања пејзажа у средиште географских проучавања, овај аутор, између осталог, пише:

> „С увођењем другачије, односно стране културе, оживљавање културног пејзажа наступа, односно нови пејзаж је суперпониран, на остацима претходног. Природни пејзаж је наравно од фундаменталног значаја, јер обезбеђује материјал од којег се формира културни пејзаж. Сила која формира пејзаж, међутим, лежи у самој култури. У оквиру широких граница физичких елемената простора леже многи могући избори за човека, на шта

Видал [Пол Видал де ла Блаш (Paul Vidal de la Blache)] никада није престао да указује."[74]

Овде је неопходно дати и неколико напомена које се односе на наведене теоријске поставке, и смисао у којем их употребљавамо у проучавању и тумачењу урбаног пејзажа Београда. У свом најзначајнијем теоријском есеју из 1925, детаљно испитујући посебну методологију[75] географских проучавања одређене територије, Карл Сауер својим приступом успева да географска научна истраживања ослободи утицаја енвајронменталног детерминизма, бавећи се суштинским питањима разумевања човековог деловања на Земљи[76]. Природни пејзаж овај аутор разуме у његовој примордијалној суштини, као физички простор са свим природним ресурсима који на њему постоје, који је обликован у геолошким и климактолошким процесима кроз неизрециво дуг период времена[77]. Човеково место на Земљи изражено је у културном пејзажу, који је, по Сауеру, настао из природног пејзажа људским деловањем које је модификовало простор, и које изражавају четири главна фактора: *становништво*, *становање*, *производња* и *комуникације*. Наведени чиниоци означавају, сукцесивно: распоред, бројност, густину, токове и учесталост миграција *становништва* на одређеној територији, затим, планирање, пројектовање и изградњу објеката за *становање*, као и облике *производње* изражене у начинима коришћења земљишта за стварање основних производа, за фарме, шуме, руднике; поред изграђених путева, пруга, канала, односно *комуникација*, ту су такође и „негативни" простори, односно подручја која у претходној подели остају неискоришћена[78]. У савременој теорији пејзажа, у критици Сауерових ставова углавном се пажња упућује њиховој антимодерности, антиурбаности[79], и чињеници да се, за овог аутора, пејзаж налази изван градских граница, да је то појам који се испитује у највећој мери кроз материјалне трагове културних група на терену, дакле не проучавањем веровања, обичаја, енергије људи, као што је и сам нагласио, већ конкретних људских записа у пејзажу[80]. Истовремено, фокус интересовања усмерен ка материјалним и визуелним доказима, још више истиче чињеницу да је

култура у Сауеровом делу концепт постављен изнад јединки, припадника групе, који делују по утврђеним, неупитним обрасцима[81].

У контексту наше студије, Сауерови ставови о генерисању културног пејзажа, важни су за проучавање трансформације и производње урбаног пејзажа Београда у деветнаестом веку, нарочито за проблемско сагледавање претварања дотадашње околине Београда у подручје града, као и с аспекта смене и развоја култура и испољавања њихових пракси у простору.

2.2.3. Архетипови пејзажа

Најважнији проблем проучавања ове дисертације је трансформација урбаног пејзажа. У овом одељку текста, образложићемо теоријске поставке историчара предела Џона Стилгоуа (John Stilgoe), који, разматрајући етимологију речи, историјат и трансформацију значења појма пејзаж (енгл., *landscape*) у западној цивилизацији, разматра и еволуцију његових физичких израза, анализирајући је у односу на трансформацију друштвених и економских односа.

Стилгоу полази од немачког језика и смисла који је израз *landschaft* [пејзаж] имао у шеснаестом веку: „*Landschaft* није био град, нити племићко имање или село, него самодовољна, у потпуности заокружена целина коју чине поља, стазе, и групе објеката омеђене необрађеним шумама или мочварама."[82] У Европи, односно Немачкој, Данској, Холандији, како пише Стилгоу, људи су били навикнути да пејзаж (*landschaft, landschap, landscap*) означава компактан, изолован простор, како смо га претходно описали, који се опсежно мења деловањем његових становника, унутар дефинисаног круга. Када је доспео у енглески језик, у прво време израз *landscip* означавао је уметничка дела холандског сликарства, чији је мотив и био, а половином осамнаестог века постаје ознака дела вртне архитектуре: украсних вртова у оквиру сеоских имања енглеских земљопоседника. *Landscape* је био израз коришћен да означи, за вртларе, *активност* уређења, преобликовања земљишта по нарочитим правилима, а за уметнике, *представу*, слику, приказ обликованог терена. Овај увид усмерава пажњу на могући извор сталних недоумица које појам пејзажа континуирано генерише, али такође и на

дуалну природу идеје, која је и *активност* и *представа*. Осим тога, сматрамо, овде је јасно кристалисана чињеница да пејзаж своју природу мења у односу на субјект који га сагледава, односно који се у њему налази, који га креира.

Термину *landschaft* у немачком језику, одговарао је, по значењу, израз *vill* у енглеском, који је, дакле, као што смо рекли, означавао језгровиту заједницу објеката и људи, окружену пољима и шумама, у којој је обавеза њених чланова према земљи и житеља једних према другима била чинилац кохезије и самоодрживости ентитета: израз је изашао из употребе половином седамнаестог века, када је и тај тип насеобине – престао да постоји услед круцијалних утицаја које је у животу људи, а тиме и у простору, обележио огроман друштвени и економски преокрет у Великој Британији у том периоду. Реч *vill* заменио је израз *village*, који је означавао изграђене објекте насеља, без припадајућег појаса шума и ливада, и без обраћања пажње на животну важност постојања релација међу становницима. У том периоду еволуира и израз *landscape*: то је простор дефинисан од стране субјеката који слободно путују од места до места, односно, трговаца и других путника који сагледавају шири хоризонт, *мрежу насеља* повезаних саобраћајницама: „[...] широко, култивисано пространство прошарано селима, варошима и градовима; које се најбоље види с планинског врха, а најбоље је приказано на слици или на карти, али не у прози."[83] Интересантно је да у изменама концепата организације простора о којима говоримо, описане генеричке везе међу људима у једној заједници, *landschaft*-у, замењују нови односи: саобраћајна повезаност насеља и релације које се успостављају између њихових становника и путника. Сматрамо да је важно да успоставимо релацију између новог пејзажа који овде Стилгоу посредно описује, и Фукоовог увида о једном од видова стурктурирања простора од стране суверена у истом, меркантилистичком периоду у Западној Европи, који води ка успостављању диспозитива безбедности[84], типичне карактеристике модерног друштва. Важно је навести, да под појмом „диспозитив" Фуко подразумева: „[...] дубински хетероген скуп, који садржи дискурсе, институције, архитектонска уређења, регулаторне одлуке, законе, административне мере, научне исказе филозофске, моралне, филантропске

поставке, укратко: изречено, исто као и неизречено [...] под диспозитивом подразумевам неку врсту – рецимо – формације која, у датом историјском тренутку, као главну функцију има то да одговори на неку нужду [...] дакле, има доминантну стратешку функцију”[85]. У дефинисању успостављања новог система у простору, у контексту стварања новог индустријског пејзажа, наводимо такође Фукоов увид о начинима трансформације територије крајем осамнаестог века: „Не ради се толико о томе да се у средини фиксирају границе, нити да се одреде локације, већ се у суштини, пре свега ради о томе да се у њој омогући, гарантује и осигура циркулисање, било то циркулисање људи, циркулисање робе или циркулисање ваздуха или нечег сличног.”[86]

Велике промене у перцепцији и схватању пејзажа, по Стилгоувом мишљењу, изазива револуција у коришћењу простора, један век касније, у другој половини деветнаестог века, када читаве нације постају доминантно оријентисане ка, до тада недостигнутој, брзини саобраћаја и свеобухватној употреби транспортних средстава као што су возови, трамваји, аутомобили. У наведеном есеју је ова промена илустрована на примеру америчког друштва, описаног у делу *The American Scene* (Америчка сцена)[87] књижевника Хенрија Џејмса (Henry James), 1907, написаном након пишчевог повратка у Сједињене Америчке Државе. Џејмс, наравно, после четврт века одсуства, запажа и описује кореniту трансформацију која се догодила у америчким градовима и идентификује је, између осталог, константно упоређујући градске просторе и многобројне сензације које га у њима преплављују, с још непромењеним, традиционалним пејзажима на које наилази у унутрашњости. Перцепције градова и подручја у унутрашњости земље одређују превозна средства која користи, односно аутомобил и, нарочито, воз „[...] који је учинио да предели постоје због њега, и чији су велики перони једине капије градова”[88]. Читав простор Џејмс види структуриран у терминима транспорта, који, по његовом мишљењу униформише и изједначава својства крајолика. Писац осећа да је заробљен „[...] између две врсте простора и између два начина посматрања”[89].

У контексту нашег проучавања, управо је овај увид, који и Стилгоу истиче, кључан за објашњење корена споменуте велике трансформације

простора – то је смена два архетипа[90] пејзажа: један је традиционални, пешачки, тихи, компактни пејзаж, овде описани *landschaft*, а други је модерни, колски, бучни, фрагментарни пејзаж *линеарности*, или *путева*, односно кретања у простору. Трансформација пејзажа претпоставља успостављање другог архетипа: *линеарног пејзажа путева*, или *пејзажа линеарности*, односно структуре која, постављајући се изнад *landschaft*-а, доноси нове вредности и субјекте, као што је, на пример, брзина и сигурност кретања и размене, за путнике у пејзажу. Сигурност путева, у том случају, није више ствар самоодрживе и самоуправне заједнице *landschaft*-а, већ прелази у надлежност оног који влада, односно *суверена*, у фукоовском речнику[91]. Обезбеђење путева, односно комуникација, ток енергије, у релацији је с богатством које њима пролази; ове линије у пределу постају значајније од места која повезују, дозвољавајући великим градовима да из своје околине добију или исцрпу све што им је потребно за раст и развој[92].

У оквирима западне цивилизације, до деветнаестог века био је доминантан стари архетип пејзажа, *landschaft*, док су током тог столећа, оба принципа постојала скоро равноправно. Ипак, у прошлом веку, па и данас, сваки од ових концепата, има своје изразе у стварности: линеарни пејзаж наглашава метафоре пута и потраге, које су доминантне у модерној урбаној и популарној култури, док концепт *landschaft*-а, у владајућем фрагментарном, исцепканом сагледавању пејзажа: „[...] контролише визије о томе шта је изграђена средина, и обликује сањарење о томе шта би требало да буде”[93], односно – утопијске визије света[94]. Оба архетипа постоје јер су иманентни сваком пејзажу и једино што се мења је интензитет њиховог испољавања: стална напетост између два концепта, која проистиче из њихове различитости, генеричка за пејзаж, односно за његову трансформацију, у смислу теоријских дихотомија, супротности које је формулисао Вајли, и које ће бити детаљније образложене у следећем одељку.

2.2.4. Дихотомије у пејзажу

Прва супротност, коју аутор Џон Вајли наводи, као генеричку за пејзаж, је: “*proximity-distance*” [близина-удаљеност]. Наведени изрази се не односе

једноставно на удаљеност с које се посматра одређени предео, већ на питање о неопходности постизања дистанцираности, која је пејзажу иманентна, односно, о неопходности како физичког, тако и менталног, одвајања од призора, у циљу његове опсервације; то је, како пише Рејмонд Вилијамс (Raymond Williams), саставни елемент пејзажа[95]. Дакле, пејзаж је сцена чија је визуелна перцепција културолошки одређена контекстом западне цивилизације, и која подразумева стварање представе сагледаног[96]. Такође, пејзаж можемо да посматрамо као део епистемолошког модела, у којем: „[...] централна претпоставка поставља унапред дату спољну реалност, коју индивидуални субјект опажа и представља"[97]. Као појам који је повезан с парадигомом модерности и рационалности, пејзаж користи различита научна и технолошка средства сагледавања, чији резултати могу бити, између осталог, и картографске представе и архитектонски цртежи, односно спољни свет, чије су представе рационализоване на основу претходног научног истраживања. Споменуте Сезанове слике, као ни друге уметничке представе пејзажа, нису изван оваквог схватања: напротив, оне су интелектуалне и духовне рефлексије окружења. У случају Сезановог пејзажа брда Сент Виктоар, видимо и свет који је на прелому векова био одређен *кризом перцепције*[98], условљене различитим друштвеним и културним противречностима доба. Из наведених теоријских проучавања једне од супротности у пејзажу, закључујемо следеће: пејзаж, односно тумачење представе о пејзажу, је, епистемолошко средство и начин провере претпостављене слике о реалном свету: схватање пејзажа је изван опсервације и презентације простора, али се постиже у њиховом спровођењу, иако не само у томе. Из анализе изнетих ставова, следи да се трећа тачка која одређује раван тумачења пејзажа налази у домену његове производње.

Када су у питању супротности "*observation-inhabitation*" [опажање-настањивање], теоријско разматрање ове релације односи се, у највећој мери, на приступ проучавању пејзажа. Две наведене активности, које можемо да, поједностављено, изједначимо с посматрањем, односно живљењем у одређеном простору, у свом основном значењу нису супротстављене и једна не искључује другу. Ипак, у проучавању пејзажа, оне означавају два

различита приступа: „настањивање" предела подразумева истраживање на терену и каснију систематизацију и обраду података, односно, рекли бисмо, истраживачку блискост и научничку дистанцираност од предмета проучавања, чији је резултат формирање пејзажа као: „[...] екстерне, синкретичке и уочљиве целине"[99]. „Опажање", с друге стране, је критичко сагледавање *карактера* пејзажа, односно, претежно тумачење његових уметничких и књижевних представа, у којима се предео посматра као: „[...] миље значајних културних пракси и вредности, а не само скуп уочљивих материјалних података о одређеној култури"[100].

Тензија која такође чини пејзаж, изражена је и у односу супротности "*eye-land*" [поглед-тло]. Напетост се испољава између два различита схватања пејзажа. С једне стране је разумевање предела као сцене коју сагледавамо, с посебним нагласком на начин на који ту сцену гледамо, и на специфичну, за сваког различиту, културну условљеност перспективе из које се околина посматра. Насупрот томе је став да је предео првенствено физичка реалност — тло, земља, терен: нагласак је стављен на свест о томе да је опсервирани пејзаж, израз опипљиве стварности. Према томе, следи да конкретан, реалан пејзаж, који је у овој дихотомији означен као „тло", могуће је детаљно испитивати и објашњавати у рационалном систему текућих, али и прошлих процеса, што је нарочито важно за проучавања историје пејзажа. Ипак, природа пејзажа је дуална и има својства која припадају и менталном и материјалном свету. Истовремено, предео је и културна репрезентација, или: „[...] дело пејзажне уметности, слика, фотографија, опис у романима и водичима"[101], али исто толико и објективни ентитет, односно: „[...] топографија коју видимо и терени кроз које путујемо: поља и градови и планине"[102]. Супротстављеност између ова два аспекта веома је важна, јер се у двозначности суштине предела налази константни извор његовог креативног тумачења, и не само тога: на основу наведених теоријских закључака, сматрамо да симултано постојање два аспекта предела, утичу један на други, генеришући нове слојеве пејзажа.

Испитивање дистинкција "*culture-nature*" [култура-природа], за студирање и тумачење концепата пејзажа, кључно је због постојања

узајамних напетости које генеришу пејзаж, али и деликатно у смислу потребе за пажљивим проучавањем релација између природе и културе, поред осталог, и због дилема које се постављају самим разматрањем ових појмова као одвојених категорија. Традиционално виђење односа „култура-природа", у којем је генерисање пејзажа објашњено интеракцијом природе и културе, имплицира њихово засебно посматрање што, затим, поставља питање одређивања границе међу њима. У критичким разматрањима традиционалног приступа у проучавању пејзажа као производа културе и природе, указује се и на слабости једнозначног сагледавања: у крајњем облику, убеђењем да физичко окружење одређује културни ниво становника, односно „[...] њихово стање социјалног, политичког, уметничког и технолошког напретка"[103], оно може да буде у корену, како тумачимо Вајлијеве закључке, и екстремнијих вулгаризација приступа, све до расизма. Реакција на просту сепарацију културе и природе, међу географима у последњим деценијама двадесетог века, била је формирање другачијег приступа, који се ослања на проучавање конструисања и приказивања природе у културној историји, односно проучавања места природе у уметности, филозофији, науци и књижевности током времена. Слабости које се приписују и овом приступу, односе се на преовлађујуће фокусирање на идеје и представе о природи, која се, у том случају, може схватити као инертна, пасивна подлога за уписивање културолошких значења. Уместо тога, можда би требало, пише Вајли, разматрати: „[...] праксе, навике, акције и догађаје, текуће процесе"[104] који у жижу теоријског интересовања доносе активности у вези с бављењем пејзажем, које подразумевају и свакодневне ствари, као што је ходање, гледање, грађење, баштованство, и друге, које су у темељу: „[...] наше идеје о томе шта је 'природа' и шта је 'култура'"[105]. Култура је један од основних фактора који одређују културни пејзаж, као што је то и, такође по једној од дефиниција Карла Сауера – граница, о чему је детаљније образложење дато у следећој секцији текста.

2.2.5. Границе и ивице пејзажа, и његово сагледавање

Сложености концепта границе у пределу, и богатству слојева његових значења, доприноси и увид да је граница, међа, гранична линија – један од основних елемената политичког пејзажа, који је мешавина насељеног и политичког предела, односно простора у којем се, како схватамо једно од тумачења[106], људски живот одвија на различитим нивоима идентификације сваког члана заједнице понаособ. Границе дефинишу простор и омогућавају његову организацију – од територије државе до појединачног простора индивидуе, члана групе: „[...] као што је сваки пејзаж састављен од простора, тако је састављен и од мреже [просторних] граница”[107]. Природа граница уопште, па тако и граница пејзажа, је дуална: у извесној мери, она је као опна – поседује особине својствене унутрашњости, односно ономе што ограђује, али такође и спољашности, околини; граница истовремено и одваја и штити одређено подручје од окружења. Исто колико су границе предела условљене његовим природним и функционалним одликама, толико су и производ друштва, односно представљају, као што смо рекли, део политичког пејзажа: „[J]асно уочљиве и љубоморно чуване, границе, формиране било као линије или заштитни појасеви, припадају пејзажу створеном од стране и за – политичке животиње”[108].

Из античког искуства, прецизније Старог Рима, такође закључујемо да границу ствара, и одржава, у одређеним историјским периодима више него у другим, оно насупрот чега се поставља. Наиме, насељени предели изван Римског царства, били су услов за постојање *limes*-а: где није било таквих подручја – линија раздвајања није ни формирана[109]. Дакле, граници је инхерентно постојање другог субјекта, према којем се одређује, односно свест о присутности неког или нечег изван сопственог круга. Овај увид може да илуструје, како налазимо у савременој теоријској литератури, и историју формирања преиндустријских европских граница, која је била позиционирана између дистинкција „ми” и „они”[110]. Врло често, опасност персонификују – странци, природне силе, варварска племена, фантазмагорична створења, дивља природа. Када разматра два концепта, односно архетипа, пејзажа, Стилгоу пише да се изван традиционалне

заједнице, *vill*-а, који је део *Landschaft*-а, налазе све претње спољњег света[111], које чине формирање границе неопходним. Некада је граница кохезиони, монолитизујући фактор, узрок трансформације одређеног друштва. Ово виђење, елаборирано у деветнаестом веку у огледу о значају померања границе (*frontier*) пред експанзијом колониста на Дивљи запад, сублимира реченица: „[Г]раница је линија најбрже и најефикасније американизације"[112].

Проучавање феноменолошких одлика *ивице* и *границе* предела важно је у нашем истраживању због тумачења стечених увида о утицајима границе на урбани пејзаж Београда, у складу с образложеним теоријским оквиром дисертације. Инхерентна филозофска и феноменолошка значења, и фактичка разноликост облика у којима се граница појављује у пределу, стварају и културолошко и визуелно богатство света у којем живимо, омогућавајући и да се у њему лакше оријентишемо. Понекад нејасно одређење значења и положаја ивице пејзажа у друштвеном, културолошком и визуелном смислу[113] подстиче теоријска разматрања о њеној суштини.

У односу на то какво је значење ивице у пределу, да ли она ограничава, окружује или раздваја различите врсте простора, разликујемо ивичне елементе пејзажа – ободе, међупросторе, граничне линије и међе[114]. Наведени изрази *ивице* испољавају посебна физичка, просторна, друштвена, културолошка својства, чије ћемо детаљније образложење овде навести:

-*обод*/*ограда* енглески *rim*, је производ људског рада, јасно дефинисан елемент, који је могуће одвојити, физички и по материјалу, од онога што окружује;

-*међупростор*, на енглеском језику *gap*, је празан простор, интервал – раздваја подручја по неком од својстава (географском, културном, или друштвеном) – у физичком смислу овај елемент може бити долина, јарак, шанац, ров;

-*граница*/*гранична линија*, као превод енглеског израза *border*/*borderline*, успостављена је и/или изграђена од стране људи да би такође одвојила просторе, али да би разграничење било контролисано и заштићено – то је, на пример, случај када су у питању државне границе,

односно, како тумачимо, увек када вршење одређене моћи треба да спречи и надзире прелазак, првенствено људи и робе, с једне стране баријере на другу;

-међа, или на енглеском језику *boundary*, за разлику од претходног појма, природна је граница одређеног подручја, предела или простора, порозне је структуре, и у знатно већем степену у односу на регулисане, заштићене, утврђене и контролисане граничне линије – поседује двосмерну пропустљивост за животиње, људе, биљке, робу[115].

Ивица у пределу, било да је видљива или невидљива, истакнута или суптилна, најчешће се не појављује у јасном изразу дефинисаних екстрема, већ у међуоблицима широке лепезе видова и значења[116], што обогаћује могућности истраживања и тумачења. Ипак, могуће је врло јасно истаћи разлику између ивице и границе пејзажа, коју ћемо елаборирати у наредним пасусима.

Када је у питању *граница пејзажа*, важна одлика појма је његова комплексност захваљујући којој има потенцијал да структурира материјалну и физичку, али и духовну/менталну, друштвену и културолошку суштину пејзажа. *Граница пејзажа* (такође *boundaries* према референтној теоријској студији), за разлику од *ивице пејзажа*, истовремено и окружује и успоставља пејзаж – ограничава га, али и обликује и дефинише у свим правцима[117], па тако и „води" људско око у сагледавању пејзажа. Усмерен ка најснажнијим акцентима у пределу, поглед најпре маркира истакнуте тачке, али одмах затим „трага" за границом предела – вероватно пратећи и урођену потребу да „контролише" целокупно визуелно поље. Сматрамо значајним, и за друге области размишљања о пејзажу, то што нас овај феномен измешта из свакодневне, рекли бисмо, аутистичне урођености у појединости и омогућава да видимо „ширу слику" и „главне масе": „[доприносећи] деконструкцији централистичке парадигме перцепције, која се углавном бави питањима прецизне идентификације и препознавања перцептуалних појединости"[118]. *Граница пејзажа*, као што смо написали, као физичка одлика простора окружује предео чији је саставни чинилац, оивичава га и тиме дефинише, али такође и изнутра обликује, чинећи његову унутрашњу структуру. Унутрашње границе пејзажа (*boundaries*) су границе у пејзажу:

његов равноправни конститутивни елемент, део целине. Према усвојеном теоријском оквиру следи да је ивица пејзажа *граница у пејзажу* уколико је у међузависном односу с осталим њеним елементима. Сматрамо да је *граница пејзажа*, односно *граница у пејзажу*, вишедимензионална подлога проучавања која одређује наше сагледавање и тумачење предела, зависно од постојећих, или постављених, физичких, историјских, културолошких и теоријских оквира.

У том смислу, наводимо теоријско објашњење које помаже да схватимо начин посматрања предела: слика панораме формира се скоро несвесно, јер се поглед, који никада не може бити упућен ка пејзажу *уопште*, спонтано усмерава и непогрешиво зауставља на стабилним тачкама у простору, које, једноставно речено, „хватају" пажњу посматрача[119]. Реперне тачке, заиста, могу настати у геолошким, или другим природним трансформацијама, али такође, могу да буду изграђене и постављене с намером да обележе простор од културног, друштвеног, историјског, или неког другог, значаја. Наравно, не подразумева се да је свако место, које је важно у смислу друштвене или географске изузетности, истовремено и истакнуто у простору; међутим, карактеристичан утисак о одређеном пејзажу сигурно је последица сагледавања истакнутих тачака, односно лако уочљивих оријентира. Када је у питању сагледавање пејзажа *споља*, односно, када панораму опажа неко ко не настањује одређени предео, или га никада раније није ни видео, треба напоменути: за разлику од *унутрашњег* погледа, који на предео упућују његови житељи, који су обухваћени свим нивоима функционисања простора, посматрач са стране није ометен многобројним различитим сазнањима и утисцима, већ је слободан да компонује слику брзо, и да лако формулише свој исказ о виђеном[120]. Призори које налазимо у историјским путописима су важни, поред тога што доносе разноврсне чињенице и податаке, и због *импресија* аутора о одређеном месту. Кроз опис најизраженијих елемената, односно скупа најистакнутијих тачака у простору, ове дескрипције доносе приказ предела осликаног у неколико најважнијих црта, и на тај начин, бар с једног од могућих гледишта, у својеврсној кондензацији утисака – преносе своје увиде кроз време.

Георг Зимел (Georg Simmel), немачки филозоф и социолог, посветио је сажет и значајан есеј[121] из 1908, појму *странца* у друштву или заједници, као фигури која симболички најбоље представља модерност и урбаност. Зимел је написао да су у идеји *странца*, који је на неки начин ипак део групе и дели одређени скуп особина с њом, истовремено сједињене одлике и блиског и удаљеног, које му с друге стране приписују, с обзиром на иманентну *покретљивост* услед непостојања дубље, органске повезаности с одређеном заједницом, и веома важну – непристрасност. То даље води ка читавој констелацији карактеристика које се подразумевају, као што су: ослобођеност од предрасуда и од утицаја предикција локалних обичаја и веровања, и способност да просуђује с објективног гледишта, из „птичије перспективе", и према општим, универзалним стандардима[122]. Сведочења европских путника кроз Кнежевину, односно Краљевину Србију, користе се у овој студији такође, поред историјских и других егзактних података у форми писане и визуелне грађе, као аутентични извори истраживања, са свешћу да су настали у специфичном друштвеном тренутку, да су део дискурса који је био условљен актуелним историјским и друштвеним приликама, такође и, сасвим разумљиво, личним особинама аутора. Осим тога, путописни есеји писани из перспективе западне цивилизације, представљају вредне представе прошлости, уколико смо свесни њихове полазне основе, односно европске перцепције Балкана у деветнаестом веку, чему су такође посвећени поједини делови ове дисертације.

2.2.6. Дефиниција урбаног пејзажа у дисертацији

Појам *пејзаж*, односно *предео*, у *Европској конвенцији о пределу* (*The European Landscape Convention*) је дефинисан као: „[...] одређено подручје, онако како га људи виде и доживе, чији је карактер резултат деловања и интеракције природних и/или људских фактора."[123] Према изворима базе података *Европске агенције за заштиту животне средине (European Environment Agency, EEA)* елементи који чине *урбани пејзаж* су: „Особине, узорци и структура одређеног географског подручја града, укључујући и његов биолошки склоп, физичко окружење и друштвене обрасце."[124] Дакле,

сажимањем претходно наведених дефиниција, односно посматрајући урбани пејзаж као један од израза на који се односи све што је карактеристика пејзажа уопште, следи да су посматрање и субјективни доживљај предела, поред осталог, такође конститутивни елементи и урбаног пејзажа, чији каратер зависи од међудејства природе и људи. Дефиниција главног појма у оквиру ове докторске дисертације, на основу претходне анализе информација о проблему и предмету истраживања, као што смо већ навели, гласи:

> Урбани пејзаж је обједињујућа функција природне, менталне и изграђене матрице града, коју условљава техника изражавања културних пракси одређеног друштва, и која се препознаје у сагледавању физичког простора града.

Реч „матрица" има различита значења у различитим областима, као што су, на пример, математика, биологија, све до графичке делатности. Реч „матрикс", пореклом из латинског – *matrix*, означава појам „материца", а исто тако и „порекло, извор, узрок"[125]. Матрица, на енглеском језику *matrix*, такође је и: „[...] нешто (као што је ситуација или скуп услова) у чему се нешто друго развија или обликује"[126]. У контексту овог истраживања, у наведеној дефиницији урбаног пејзажа, поистовећујемо реч „матрица" с речју „схема" или „образац", у смислу функције у оквиру које се урбани пејзаж формира, односно функције која обједињује природно, духовно/ментално и изграђено у градском простору – чинећи јединствену целину, односно карактер, специфичног урбаног пејзажа. Менталну, односно духовну матрицу града, можемо да дефинишемо као „[...] сложени комплекс појава заснованих на умној делатности"[127] који генерише промене и трансформације урбаног пејзажа. Из тога даље следи да је ментална матрица урбаног пејзажа, иако нематеријални супстрат, темељна подлога у оквиру које и на којој настаје и мења се – урбани пејзаж, вршећи повратни утицај на ту исту, као и на будуће менталне матрице.

Процес трансформације града испољава се на различитим нивоима, кроз различите видове које у овом раду проучавамо и кроз нивое урбаног

пејзажа, односно кроз трансформације природне, изграђене и менталне матрице градског предела. Сам појам трансформације урбаног пејзажа је, и у овој дисертацији, схваћен, као и основни појам пејзажа, целовито, па се тако мање промене које се дешавају у простору, односно у пејзажу, или отвореном, динамичком систему[128], у одређеном временском периоду, не могу назвати трансформацијом урбаног пејзажа. Трансформација урбаног и субурбаног пејзажа наступа, како налазимо у теоријским радовима, када се догоди: „[...] квалитативно рушење целине, процес у којем постојећа потка (реалност) формулише нови образац"[129]. Из наведеног цитата видимо да се пејзаж сагледава на исти начин као у дефиницији коју смо усвојили у овој дисертафцији, односно урбани пејзаж се доводи у директну везу, како је наведено, с „потком (реалношћу)", односно с матрицом изграђеног, природног и менталног нивоа, која, трансформишући се, ствара нову схему по којој се обликује нови урбани пејзаж. Све појединачне елементе који чине урбани пејзаж и које у простору препознајемо као посебне случајеве, у истраживању посматрамо у склопу промене парадигме, односно у контексту квалитативне трансформације система која изазива нестабилност претходних образаца, и тиме фундаменталну измену пејзажа[130]. У раду посебно испитујемо комуналну модернизацију у деветнаестом веку у Београду, и у томе значење самог појма *модернизације* које Едвард Соџа дефинише као стални процес реструктурирања друштва, који се повремено, у макро-ритмовима промена друштвених система, односно капитализма, убрза до те мере да доводи до значајног прекомпоновања конкретних израза целокупне стварности[131].

Теоријски контекст који смо образложили у овом делу студије, одређује главне аспекте разматрања трансформације урбаног пејзажа у нашем истраживању; поред осталог, у проучавању урбаних трансформација, као теоријски оквир, у виду имамо архетипове и генеричке супротности пејзажа у сагледавању, тумачењу, разумевању и његовој производњи.

II - ПРИКАЗ И ИНТЕРПРЕТАЦИЈА РЕЗУЛТАТА ИСТРАЖИВАЊА ТРАНСФОРМАЦИЈЕ УРБАНОГ ПЕЈЗАЖА БЕОГРАДА

3. ИСТОРИЈСКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА

3. ИСТОРИЈСКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА

У трећој глави дисертације биће образложени историјски оквир проучавања, као и иницијална фаза трансформације, о којој смо писали у првој, уводној глави студије.

Геокултуролошки оквир истраживања, који образлажемо у овом делу истраживања, у односу на историјски контекст Београда у деветнаестом веку, постављен је на основу теоријских проучавања друштвене историје[1], према којима је геокултура: друга страна геополитичких односа у свету, културни оквир модерне светске економије настале током процеса стабилизовања „капиталистичког светског система" после 1789, односно Француске буржоаске револуције[2]. У конкретном случају нашег истраживања, овај део рада односи се на главне одлике геополитичког положаја Београда и околине у историји, и, углавном, на његову функцију граничног града, у периоду до краја осамнаестог и почетком деветнаестог века. У овом поглављу наводимо и специфичне аспекте београдског урбанистичког наслеђа, у датој геокултуролошкој ситуацији, у истом периоду, и образлажемо историјски утицај на почетне подстицаје трансформације урбаног пејзажа Београда, крајем осамнаестог и у деветнаестом веку.

У овој глави испитујемо факторе трансформације простора затечене у почетном стадијуму проучаваног периода: општи друштвени контекст, као и носиоце и одлике техника изражавања културних пракси у простору, у периоду до, и на самом почетку деветнаестог века.

3.1. ГЕОКУЛТУРОЛОШКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА

> „Од Авале спуштају се неки брдељци к утоку Саве у Дунаво. Од ови брдељака отискује се једна коса готово једнаке висине, која се на самоме утоку Саве у Дунаво свршује стрменом стијеном. Око ове је стијене начињен град Бијоградски, то јест: доњи град под стијеном на Сави и на Дунаву, а горњи горе на стијени. Може бити да нема на свијету два наличнија града, него што је Бијоград и Варадин. Сава од Бијограда тече од запада к сјеверо-истоку, а Дунаво од сјевера ка југу; саставши се пак под самим зидовима Бијоградским окрећу се обоје под именом Дунава испод Бијограда к југо-истоку; и тако су Сава и Дунаво опасали Бијоград са три стране. [...] Брдељци око Бијограда и на читав сат далеко, зову се Врачар.”*

Историјски геокултуролошки оквир студије, у овом поглављу, биће разматран у два правца: један је шири оквир геополитичких односа током историје, који је дефинисао полажај Београда као граничног града, и касније, између две империје у европском контексту, а други је архитектонско и урбанистичко наслеђе које је Београд стекао до назначеног периода, односно архитектонска и урбанистичка култура која је изражавала специфичост одређеног друштвеног система и дотадашњих историјских прилика, и која је током деветнаестог столећа углавном нестала у трансформацији урбаног пејзажа.

---

* Вук Стефановић Караџић, „Географическо статистическое описание Србије”, *Даница, забавник за годину 1927* II (1827): 25-120; цитат 41-42.

Географске карактеристике земљишта су елемент урбаног пејзажа и примарна подлога на којој се издваја препознатљива силуета града[3]. Геолошка својства тла и одлике рељефа, заједно са свим осталим природним и антропогеним условима, формирају карактеристичан градски обрис[4], који се у савременим архитектонским истраживањима историјских и културних димензија пејзажа проучава с аспекта друштвених, просторних и естетичких вредности у оквиру знања о пејзажу и његових визуелних и вербалних представа[5].

Морфологија терена Београда и околине изражена је у супротности између обала река и гребена који се издиже између њих (Ил. 3.1.-1). Површину београдског тла формирали су спрудови великог мора, настали у геолошким револуцијама чије се трајање мери стотинама милиона година. У периодима издизања и пропадања морског дна, надирања и повлачења океана Тетиса и највећег унутрашњег мора које је икада постојало, џиновског Паратетиса, настала је најизраженија каратеристика рељефа Београда: његов кречњачки гребен. Налази се „[...] скоро испод саме површине од Калемегдана до Славије и Чубуре. Стеновити отсек Ташмајдана састоји се од тих истих кречњака и препун је остатака корала и морских алги."[6] Постепено повлачење Паратетиса створило је *београдску* површ, на надморској висини од 140 до 160 метара, која има два прегиба, *терезијски* и *булбулдерски*. Током геолошких процеса формирале су се стрмине од ове површи до централне равни у Панонском басену[7]. Београдски лес је сачувао остатке мамута из леденог доба, пронађене на обали Дунава, у селу Вишњица[8].

3.1.1. Београд као гранични град: *limes* и политички пејзаж

Београд се веома дуго у својој историји налазио у граничном подручју. Антички *Singidunum* налазио се на *limes*-у, на линији крајњег напредовања и домета Старог Рима, која је спајала важне градове и пределе и била успостављена са сврхом да заустави и одбије племена с друге стране ове црте, спречавајући их да продру унутар заштићене територије, међутим и да буде, истовремено, састав супротстављених друштвених сила[9]. Утврђена граница Царства није увек и свуда имала исти облик[10], међутим физички

израз баријере, иако неантагонизован према пределу[11], суперпониран је постојећем пејзажу провинција. Римска граница је била флексибилна творевина, која се прилагођавала терену; њени појединачни елементи, увек су били међусобно спојени у складу с контекстом[12]. Граница је требало да обележи римску територију, односно да, заједно с мрежом државних путева, дефинише њен политички пејзаж, омогућавајући унутар простора спровођење одређеног начина живота.

У склопу разматрања историјског значења граница, за главну тему у раду, важан је увид о етимологији, али и употреби, речи *граница*: латински израз *limes* дуго је, у тумачењима, коришћен да означи: утврђену границу Римског царства и војне трупе, чија је она база за освајање нових територија, такође и за одбрану сопствене; ипак, постоји неколико других језичких употреба термина – поред означавања *границе*, једна од најстаријих употреба указивала је на *војне путеве*, односно, то је била реч за *пробијање* (отварање) друмова кроз неприступачан терен и „освајање" територије на тај начин: не обавезно туђе, већ и сопственог, неистраженог подручја[13]. Сама латинска реч, *limes*, настала је управо на основу израза који је коришћен за војне путеве уз границу[14]. Овај увид могуће је довести у релацију с теоријским концептом *пејзажа линеарности*, о којем смо писали у претходној глави[15], и с улогом коју активност постављања *комуникације у пејзажу* има у смени различитих концепата предела. Подједнако је важан и следећи увид: *limes*, у значењу „пута прокрченог у пределу", може да се изједначи с овде образложеним теоријским појмом *граница у пејзажу*, односно унутрашњом мрежом граница (*boundaries*) у пределу[16], која је неопходна да простор учини целовитим – одржавајући га у кохезионој напетости. Без обзира на ниво на којем посматрамо појаву, границе су важне као систем, и врло је вероватно да сам *limes*, у смислу граничне линије једног царства, или било које друштвене или природне целине, без контакта и повезаности са сплетом унутрашњих путева – не би испуњавао до краја своју одбрамбено-освајачку, али и привредну функцију[17]. Сматрамо да у случају римског пејзажа, као и сваког другог политичког пејзажа, можемо да говоримо о уписивању *унутрашњих*

граница пејзажа у простор, да би се у њему остварила хегемонија, односно политичка надмоћ.

У формирању урбаног пејзажа Београда, издвајамо неколико најважнијих историјских стратума који се односе на његов аспект граничног града. За римски град *Singidunum* била је важна судбина северне утврђене линије Царства, успостављене уз токове Рајне и Дунава у првом веку наше ере[18], која је одвајала римску урбану цивилизацију од цивилизација народа са Севера и Истока Европе; то је била и граница састава и прожимања различитих култура, спојених мирнодопским активностима и културним везама које су том приликом успостављане[19]. Београд су, у то време чиниле: „[...] међусобно зависне, недељиве целине: 1. – војни логор (*castrum*); 2. – цивилно насеље (*municipium*, *colonia Singidunum*); 3. – некрополе (југоисточна, северозападна, југозападна); 4. – градска територија (*ager Singidonensis*)."[20] Крајем трећег и почетком четвртог столећа наше ере, значај и снага Северне границе су, урушавањем и пробијањем баријера, заједно с Римском империјом каква је до тада постојала – неминовно слабили. Развој историјских догађаја утицао је, већ и половином трећег века, на урбани развој на Балканском полуострву: многи погранични, али и градови у унутрашњости државе, ојачавали су постојеће или почињали да граде нове бедеме, обезбеђујући свој положај. Оснивани су нови главни градови и места, јачала су урбана чворишта, оснажена је граница Римског царства на Дунаву[21]. Инаугурацијом Константинопоља (*Constantinopolis*, 330 г. наше ере) у нови главни град Римског царства, распоред средишта утицаја, значаја и моћи – сасвим је промењен. Тада се *Singidunum* нашао, не само на линији напада и одбране, већ и на, с њом укрштеној, линији раздвајања, односно раздора. *Singidunum* Старог Рима, био је у првим вековима наше ере успостављен као – чвориште – место сучељавања граница, сувоземних и водних, трговачких и војних путева, а исто тако и култура и религија. Један од разлога је положај на споју две реке, али, као што смо видели, и то што се налазио на пресеку семиналних историјских потеза. Следећи векови су потврдили положај Београда на укрштању разделних линија, забележен на картографским представама подручја из различитих историјских периода.

Отоманско царство је преиначило главне поставке функционисања Источног римског или Византијског царства, и на крају, освајањем Константинопоља, 1453, у потпуности заузело позиције претходне империје; у сложеном процесу преузимања симбола моћи и религијског значаја кроз „сталност промена" и „промене значења континуитета", нарочити положај, под преклопљеним утицајима Отоманског и Хабзбуршког царства, с којим се ретко који град може упоредити, имао је – Београд[22]. Током периода османских освајања Балкана у четрнаестом и петнаестом веку, ово „утврђено полуострво"[23], постало је део целине чији је господар био султан. Титулу „'господар[а] граница' (*uç beyleri*)"[24] носили су, у својим провинцијама аутономни, турски бегови, који су током отоманске експанзије ратовали за султана, командујући приватном војском.

3.1.2. Београд у Отоманском царству: култура граница

У првом периоду, настала као држава на граници, отоманска Турска је гајила ратничку „културу границе"[25], која је, поред своје борбене суштине, била и прагматично толерантна у освојеним земљама, и прилагодљива увек новим околностима[26]. Осим тога, како пише историчар Халил Иналџик (Halil İnalcık): „Бегови на границама Царства, били су независнији у своме односу према централној влади од бегова који су били ближе престоници."[27] Локални владари у новоосвојеним земљама, играли су важну улогу у раној фази, 1299-1402, османске „граничне државе"[28]; били су посредници између султана, централне власти, и становништва у заузетим крајевима; преко њих је успостављан однос центра и периферије. Време „централизоване квази-феудалне државе", 1421-1596[29], када и Београд улази у састав Отоманске империје, обележено је реорганизацијом економског, друштвеног и политичког система, у циљу постизања стабилније централне власти. У овој фази, у држави је постојао тимарско-спахијски систем власништва над земљом, који је, за разлику од претходног, сасвим деперсонализовао однос сељака и власника земље. Главни господар читаве земље, султан, био је непознат, удаљен и константно одустан, а његови заступници, спахије-коњаници, проводили су већи део године (ратна сезона је трајала од марта

до октобра) изван места боравка, а често су и премештани на друге позиције[30]. С друге стране, с обзиром да тимар, углавном, није био наследна имовина, заинтересованост спахија за земљу је, у највећем броју случајева, била ограничена на прикупљање пореза од стечених приноса[31]. Временом је, од номадске заједнице племена планинских предела Анадолије, Турска империја постала мрежа добро повезаних урбаних центара, за коју су, и даље: покретљивост, циркулација и размена биле кључне одлике: „Градови су били средишта османске бирократије и армије, исламског духовништва, те занатлија организованих у еснафе, као и надрегионалних трговаца, који су, пре свега, потицали из редова ‚Грка', Дубровчана (припадника Дубровачке Републике), Јермена, Јевреја, Цинцара (Аромуна) и др."[32]

Као и у друге центре отоманског света у шеснаестом и седамнаестом веку: „[и] у Београд су стизали, са својом робом и Арабљани и Персијанци, људи свих боја и језика муслиманског истока."[33] У овој секцији поглавља ћемо анализирати како се овај историјски период уцртао у београдску територију. Отоманска освајања Балканског полуострва у петнаестом веку су фронт између Турске и Угарске, после пада Српске деспотовине 1459, све више приближавала Београду. Турска војска је 1458. заузела тврђаву Жрнов на Авали[34], будуће упориште за нападе на подручје око града и упаде пограничних трупа у Срем. Истовремено, Београд је био угарска војна база за ратовање на изгубљеној територији и покушаје поновног преузимања Смедерева. У пољу сударa антагонизованих сила, с кратким периодима примирја, положај Београда на граници земље још више је истакао главне проблеме угарске државе и открио рањивост система, узроковану бројним економским, као и политичким слабостима друштва. „Граница је пресецала залеђе Београда: према тексту мировног уговора из 1503. године Београд је припадао Угарској, а Авала Турској."[35] Гранична зона у околини Београда, од Авале према североистоку, била је, према терминологији теорије пејзажа, међупростор, празнина (енгл., *gap*) између страна у рату, између тадашњих држава, али такође и града и његовог залеђа. Везе Београда с насељима у окружењу и у унутрашњости земље су током петнаестог века постепено слабиле, а у приликама када је околина града била поље ратних сукоба и

сасвим су прекидане[36]. То је био празан простор између српског становништва у унутрашњости земље и урбаног средњовековног центра, за чији је културни и градитељски узлет, само неколико деценија раније, био заслужан деспот Стефан Лазаревић. Каснији развој догађаја, за који је парадигма опустела околина Београда, која је постала ратно поприште, такође је допринео разграничењу културе српског сеоског становништва, од културе коју је Турска империја развијала у Београду, као једном од урбаних средишта, у следећим деценијама, и вековима. После релативно кратког периода, у којем је био престоница Деспотовине Србије (1404-1427), град се нашао у вртлогу ратних угарско-турских, а затим и аустријско-турских сукоба, да би после скоро четири века (1807-1813), опет био у српској власти. Граница држава је, и у случају Београда, била једно од главних, мада дестабилизујућих, одређења места – близина границе учитавала је подручју моћ екстремних израза, који су утицали на формирање предела. Граница држава је, уопште узев, место и кооперације и конфликта. Смењивост и темпоралност граничних линија, указују на нестабилне односе моћи у граничним подручјима[37]. Убрзо после османског освајања Београда 1521, Мехмед-бег Јахјапашић, на челу Смедеревског санџака, добио је већ 1527, наредбу да насели напуштено околно подручје града, како би учврстио власт у освојеном Срему, и обезбедио базу за даље војно напредовање[38]. После покоравања Угарске, 1526, освајања Будима, 1541, и Баната, 1551-1552, Београд је истакнут војни, а постаје и трговачки и административни центар – у унутрашњости Отоманског царства – и релевантна станица на пловном путу Дунава.

У Европској Турској Београд је био важан као чвориште трговачких траса на правцима исток-запад и север-југ (Ил. 3.1.2-1), односно као тачка пресецања путева који су водили ка северу и западу Европе, такође и према Црном мору и даље на Исток, и ка јужним лукама, Солуну и Дубровнику. Велики војни пут, Цариградски друм, био је један од три главне комуникације које су повезивале Балкан с центром империје. Када се зна да је Београд био крајња тачка овог правца према Европи, јасно је колики је био значај града. Линију овог старог римског друма, отомански владари су

одржавали у добром стању, било да су га сами покривали калдрмом, било да су у овај процес укључивали и оближња сеоска насеља, којима је рад на поправкама оштећења умањивао редовне годишње обавезе према држави, односно султану[39]. Захваљујући стратешком положају, Београд је био значајан Турској империји и као ратна и трговачка лука, као ратни логор и као складиште хране и оружја, што је имало утицаја на начин и брзину метаморфозе града из средњовековног европског[40] у отомански. Прве деценије „новог поретка" у Београду, у шеснаестом веку, биле су обележене увереношћу турских владара да реке Сава и Дунав, дуго времена неће опет бити – линије граница, па су у том моменту одустали од ојачавања одбрамбене снаге тврђаве и изградње нових бедема[41]. После хабзбуршко-отоманских ратова, крајем седамнаестог века, постао је опет погранична фортификација према Аустрији, а такође и база јаничара, тј. седиште њиховог гарнизона. Од 1526, у бродоградилишту су израђивани бродови, шајке и понтони, а касније је град био и седиште „капетана Дунава" (*Tuna kapudan*)[42] – заповедника дунавске флоте у ратним условима, а у миру свих капетана „између Будима и Видина"[43]. У периоду просперитетног развоја у току шеснаестог и седамнаестог века, Београд је био важан привредни центар дела Турске у Европи, такође и „фабрика" оружја и ратни логор.

После хабзбуршко-отоманских ратова и кратког аустријског периода власти, Београд се 1690. године нашао, након скоро два века у средишту једног дела државне територије, у новом положају – између Хабзбуршке и Османске империје. Београдска тврђава је тада постала погранична фортификација, а такође и седиште јаничарског гарнизона (тур., *yeniçeri*)[44]. У том периоду је први пут у историји отоманске државе, вршена демаркација коришћењем савремених метода и алата, који су дозвољавали прецизно снимање и премеравање терена[45]. Војсковођа принц Еуген Савојски (François-Eugène de Savoie-Carignan / Eugen von Savoyen), освојио је, с аустријским трупама, 1717. године Београд (Ил. 3.1.2-2), у којем је Хабзбуршка монархија владала следеће две деценије[46]. Граница на реци успостављена је опет 1739, склапањем Београдског мира, 65 година пре Првог српског устанка. Ратификација споразума извршена је 1740. године, разменом царских

посланица на реци. Како пише Радмила Тричковић: „Коначна примопредаја Београда обављена је приликом упарађеног сусрета првих царских посланстава насред Саве."[47] Државна демаркација опстајала је на реци, осим за време, можемо да кажемо кратког периода, друге аустријске владавине у осамнаестом веку, све до Првог светског рата, 1914-1918, током – 175 година.

3.2. КОНТЕКСТ ТРАНСФОРМАЦИЈЕ УРБАНОГ ПЕЈЗАЖА БЕОГРАДА

У овом поглављу, сагледавамо контекст у којем се мења културна и друштвена средина почетка трансформације урбаног пејзажа Београда. У првој секцији овог поглавља, дајемо ширу слику, односно контекст Београда у Европској Турској, из визуре европских путописаца, и то углавном током прве половине деветнаестог века, а затим, настављајући хронологију претходно образложених одлика геокултуролошког положаја Београда, проучавањем пејзажа, уводимо и питање културе у залеђу Београда и сегментарног друштва српског села. На крају ове главе, оцртавамо тачку на којој се, по нашем мишљењу, налази иницијални моменат трансформације урбаног пјезажа Београда, односно моменат равнотеже (култура, сила, моћи), који му претходи.

3.2.1. Београд у Европској Турској

Европско интересовање за Балкан, као за посебни простор у културном и географском смислу – интензивирано крајем осамнаестог века[48] – било је резултат двојаких тенденција: с једне стране општег друштвеног и научног напретка и промена у Западној Европи, који је, сасвим очекивано, подстицао нова сазнања, а с друге стране политичких тежњи балканских хришћанских народа ка суверенитету, које су привлачиле пажњу европских држава и јавности. Ова појава се испољавала као мешавина „романтизма из XIX века и Realpolitike”[49], и утицала је на заоштравање разлика у виђењима Балкана, која су била условљена политичким разлозима, односно природом релација великих европских империја према Русији. Познато је да је до периода назначеног у претходним реченицама, Аустрија, као једна од европских царевина, створила обимну грађу о географији подручја Балкана[50].

„Опресивно регулисање проблема Оријента пратила је убрзана пажња коју су Силе (како су називане европске империје) посвећивале Оријенту, а посебно Леванту. Од Споразума у Чанаку 1806. године, између Отоманске царевине и Велике Британије, источно питање лебдело је све изразитије на европском медитеранском хоризонту."[51] У контексту политичких интереса усмерених према Отоманском царству на Балканском полуострву, осим Аустрије, и друге моћне европске државе, односно *Силе*, посвећивале су пажњу детаљном упознавању покрајина настањених хришћанским становништвом, односно Балканском полуострву, територији у то време познатој као „Европска Турска", „Турска у Европи", „Европско отоманско царство"[52]. У извештајима о овом подручју, из тог периода, пише:

> Нема земље, која је у данашње доба више занимљива за испитивање од Европске Турске. Државници, Филозофи, економисте могу више да науче у њојзи него поете, који се веће одавна привикоше те полазе онамо да траже успомена и надахнућа. Ова земља, тако красна и тако жалосна, јесте једина, којом се данас највеће главе занимљу. Судбина њезина у мало не учини, да не сумњамо о миру Европе. Свак осећа да ова земља крије у себи клицу тајне и плодне будућности, која се не тиче ње саме. [...] Нетреба се ипак чудити што је Турска уз све своје занимљивости тако слабо позната. Нема много времена одкако се може онуда путовати без запрека, јер се сумња одма на сваког кои дуље гдегод борави. И сами султани нису онде увек господари; а најсмелији путници нису иначе Турску развидили него трком. Најбољи земљоводи што се налазе, аустриски, руски, француски, пуни су погрешака, и то више за то да човека заведу, него да га воде.[53]

Знање никада није само знање, или, како је образложио Едвард Саид (Edward W. Said) у књизи *Orientalism* [Оријентализам], 1978: „[...] оно постоји као нешто *више* од онога што изгледа као чисто позитивно знање"[54]. Саид проучава вишеструка значења прикупљања и представљања знања о Оријенту, која су спроводили научници, истраживачи и књижевници западне

цивилизације. Оријентализам, како је у свом утицајном делу написао, између осталог је: „[...] *елаборација* не само основне географске разлике [...] него и читавог низа 'интереса' које он не само што ствара него и одржава уз помоћ средстава каква су научно откриће, филолошка реконструкција, психолошка анализа, опис пејзажа и социолошки опис"[55]. Марија Тодорова (Maria Todorova) пишући о Балканском полуострву у контексту подела између Истока и Запада, наводи Саидово мишљење о сопственом делу као о сталном разматрању непомирљивих разлика између два ентитета, који јесу, по Тодоровој, супротстављене, али ипак заокружене целине. За разлику од тога, читаво Балканско полуострво, постојећи географски и културолошки између ових полова, увек се посматра као гранично подручје, које се у путописима метафорично приказује као мост или раскршће. Балкан, између јасно дефинисаних географских области и цивилизација, обележен је, односно етикетиран, као: „[...] полуразвијен, полуколонијалан, полуцивилизован и полуоријенталан"[56]. У складу с тим, у савременим расправама о одређивању места Балкана као географског и културног појма, Тодорова, у контексту оријентализма, или *импутиране другости*, и колонијализма, заузима посебан став о *балканизму* као *импутираној двосмислености*[57]. Балканско полуострво се, по њеном мишљењу, због геополитичког положаја у дихотомији Исток-Запад, посматра као непотпуно сопство, које је, због испреплетаности инхерентних својстава, често измицало научној класификацији података: томе су доприносиле сталне недоумице око коришћења различитих имена и усвајања погрешног одређивања његових граница, још од античког доба[58]. Током деветнаестог века и акумулације знања о Балкану, склапање слике о региону, према стварању стабилне, јасне и конзистентне представе, још увек није било довршено. У условима специфичне позиције Балкана као унутрашње различитости у Европи, знање о Србији и представа о земљи формирани су с различитих аспеката, од стране различитих актера, између осталих и у путописним есеијма.

Када је у питању представа београдског пејзажа, она се и у том деветнаестом веку најбоље опажала из даљине, и најчешће, мада не и једино, са севера или северозапада, с река Дунава и Саве. То је тачка посматрања

многих путописаца, истраживача, журналиста, инжењера и авантуриста, који су, вођени различитим мотивима и побудама, путовали кроз просторе Балканског полуострва, које је, иако увек присутно у европској сфери, поново „откривано" у периоду од петнаестог века[59]. Ово подручје је за неке од путника било само транзит ка Цариграду и даље ка Истоку, међутим и они којима је одредиште био Балкан, посматрали су подручје у светлу истих предрасуда и приписивали му призоре из прича: „Од Земуна се виде прва минарета, први топли дашак Оријента, а шта би Западњака, који плови низ величанствени Дунав, могло заиста више да занима него да пред собом види оно о чему су му још у младости урезивали најлепше слике *Хиљаду и једна ноћ* и све оне ватрене бајке [...]"[60]. Путовање на Балкан, првенствено у Грчку, ка корену старе цивилизације, а касније и у словенске земље на Полуострву, било је и последица просветитељских тежњи осамнаестог века према бољем разумевању развоја западног друштва и културе, погледом у својеврсни „'етнографски музеј' Европе", како то формулише Марија Тодорова[61].

Увођење паробродског саобраћаја Дунавом почетком четврте деценије деветнаестог века, био је корак који је „[...] издигао Србију из *terra incognita*"[62]. Европски путници су тада сагледавали и описивали Београд, најчешће, ипак, пловећи поред његове обале, у пропутовању према унутрашњости Отоманске империје. Забележени опис Мајкла Квина (Michael Quin), првог Енглеза путника на линији Беч-Истанбул[63], у београдској панорами 1834, издваја: „[...] водено пространство довољно да се на њему смести читава британска флота", импресивну тврђаву која је „[...] добро постављена за одбрану" и то што град *личи* на „[...] сјајан скуп џамија са високим белим минаретима, палата са куполама, вртова, кипариса и хладовитих шумарака"[64]. Викторијански ентузијазам и веру у технолошку моћ погона на пару као у „претечу цивилизације", која доноси, осим техничког, и „морални прогрес", испољавали су многи путници из водеће индустријске империје, у време када је путовање паробродом још увек било реткост и када је означавало, осим новог искуства, и учешће у преношењу „европских идеја" на Исток[65]. Постојао је значајан несклад између оптимистичког, идеалистичког и супериорног става европских путника и

реалних опасности за које нису увек били припремљени и које су их очекивале на Оријенту, као што су, на пример, биле заразне болести, које су утицале и на њихову опсервацију нових предела. У страху од куге, бродови су обилазили турску, речну границу на највећој могућој удаљености: „Из Земуна смо кренули у подне и поред Београда прошли држећи се мађарске стране Дунава што је више било могуће и придржавајући се тако карантинских прописа, који се овде строго примењују."[66] На обали је Мајкл Квин уочио само неколико Турака који „лењо" пецају са скеле, и осим тога, никакву живост у пределу, што га је навело да закључи: „Београд је са растојања личио на град мртвих."[67] Ипак, постојала су и другачија виђења, први утисци путника који су Београду прилазили копном и за које је био: „[...] необично живописан и лепши и европскији од било ког града [...]"[68] у Отоманском царству, али и последњи споменик Истока, на којем: „[...] дивље, узвишено и живописно наизменично показују своје чари [...]"[69].

Отвор, или пролаз, у санитарном појасу око Отоманске империје, на граници описаних различитих доживљаја, био је земунски *контумац*, карантин у којем су путници из Турске проводили одређено време због контроле и спречавања преношења инфективних болести даље, у Западну Европу. То је била тачка прекида, односно дисконтинуитета међу различитим културама, принудни предах између два света[70]. Успостављање и одржавање комуникације обала и градова, Београда и Земуна, били су условљени, и у великој мери онемогућени, геополитичком позицијом, постојањем границе на рекама. Иако је растојање између два копна „мање [...] од пушкомета"[71], ипак је запажено: „Мађар на северу и Турчин и Србин на јужној страни Саве толико су далеко као да их раздваја педесет пространих покрајина."[72] Пруски официр Ото Дубислав Пирх (Otto Dubislav Pirch) контемплира у земунском карантину, 1829: „[...] између мене и цивилизованог света било је само десет корачаји, али ипак је то био размак од пуних двадесет и један дан"[73]. Деценију касније, Немац Вилхелм Рихтер (Wilhelm Richter), на повратку из Србије, такође примећује да, без обзира на невелико растојање: „[...] удаљеност изгледа много већа, јер је човек изложен у највећем степену нужном пограничном прегледу, пасошким контролама и

контумационим мучењима. Вођен кроз дрвене решетке, човек је одсечен од свег цивилизованог света, приморан на десетодневни карантин приликом повратка и изгуран у једну нацију која друкчије говори, друкчије мисли, којој се још, услед дугог турског притиска, прилепљује много-шта из оног времена. Човек се осећа у парлаторијуму, стегнутим као у сред суднице, где у вавилонском метежу од странаца одјекују сви могући језици”[74]. Феномен, описан у претходном цитату, у ширем контексту можемо да доведемо у релацију с увидима филозофа, историчара идеја, филолога Мишела Фукоа (Michel Foucault), који, у проучавању дисциплинарних елемената настајања модерног друштва, пише о карантину као о затвореном месту, које испитује, проверава, посматра, издваја и обележава јединку, у настојању да кугу, али и сваку другу пошаст, „као оличење свих нереда и пометњи”[75], изопшти из чистоће и реда сопственог окружења. Карантин, *контумац*, означавајући поштовање здравствених регула који налажу изолацију од болести, обележио је осамнаести и деветнаести век на овом простору и искључење подручја из „европске орбите”[76], или *орбите европских модерних друштава*, као последице дотадашњег вишевековног напредовања Отоманског царства у освајању територија у Европи.

3.2.2. Антагонизми у београдском пејзажу

У опис првог сусрета са силуетом Београда, 1841. године, Адолф-Жером Бланки (Adolphe-Jérôme Blanqui), француски либерални економиста, исказује и своје мишљење о свету, односно световима, у које ступа, али и о оном из којег долази, потрудивши се да најпре пронађе, као и многи други европски посматрачи, метафору која довољно верно изражава дистанцу међу различитим културним сферама: „Ни сам Океан недели тако савршено варварство и просвету као што дели ова река. На њезиној левој обали све је живо, насељено, обрађено; а на десној све пусто и скоро ништа необрађено.”[77]

Ипак, „варварско” на другој обали није хомогено, није у потпуности „варварско”: „Славни град принципа Јевђенија руши се у руку Турака; а Београд чини се као да цвати у руку Срба, Хришћана. Свагда где се сјаје крст, дижу се нове куће, а где се блиста минарет, ту се руше. Ова је варош као оглед

читаве Турске."[78] (Ил. 3.2.2-1). Треба имати на уму да је Бланкијев извештај у највећој мери посвећен стању у Бугарској, и у том контексту се читава територија Кнежевине Србије, кроз коју аутор пролази, такође поставља као једна страна антагонизма: ослобођени хришћански крајеви, према онима који то (још) нису. Београд, и читава Србија, представљају експеримент који ће, по Бланкију, доказати да опстанак две религије и културе на истом тлу, није могућ; Београд је илустрација чињенице да је читава Србија радионица која ће бити пример „барем као за прелазак ка бољем управљању"[79]. Иако исказ оптерећен личним ставовима и предрасудама, без детаљнијих података о морфологији терена, ипак Бланкијев први утисак о панорами Београда, сагледаној из даљине, илуструје подлогу за мањкави, фрагментарни приступ у сагледавању специфичности балканског и отоманског наслеђа[80]. У контексту овог рада, ипак је веома вредно то што цитирани одломак јасно указује на главне антагонистичке струје: супротности, напетости у простору између турске, муслиманске и српске, хришћанске културе, затим и између феудалног и капиталистичког друштвеног уређења, као покретача трансформације урбаног пејзажа. Млађи брат Адолфа Бланкија, социјалиста, републиканац, револуционар и дугогодишњи заточеник, Луј-Огист Бланки (Louis-Auguste Blanqui), у прогласу Парижанима скоро у исто време, 1848. године, пише: „Под изговором очувања јавног реда, или чак човечанства, из главног града се свакодневно истерује радничка класа. Фатална мера! Смртоносна мера!"[81] Овај цитат илуструје једну од фаза у развоју европских градова, које су се понављале у више наврата током деветнаестог века, после успостављања просторног реда по мери индустријске буржоазије као последице социјалних револуција крајем осамнаестог и у деветнаестом веку. Поремећаји тог реда, и поновна концептуализовања јавне сфере, били су последица ослобођеног гнева финансијски и политички немоћних, али бројчано знатних друштвених слојева. Под утицајем учесталих социјалних протеста радничке класе и пораста броја градске сиротиње, представљање и размишљање о јавном урбаном простору дефинисани су у односу на постојање супротстављених полова: социјалних група богатих и сиромашних[82].

У првим деценијама деветнаестог века, урбани развој Београда је био је на нивоу преиндустријских градова, у којима су улице служиле углавном да се њима транспортују људи, животиње, роба[83] (Ил. 3.2.2-2), односно, још увек је био пред стварањем демократске сфере јавног простора, која је настала као место где се могао чути глас протеста грађана, и која је, како пише М. Кристин Бојер (M. Christine Boyer), у великој мери изменила ројалистичку и контролисану природу церемонијалних места европског града у претходним периодима[84]. Доживљавајући Београд као источњачки град, Адолф Бланки у својој дескрипцији евоцира искуства која је стекао у арапском свету Медитерана – када приказује *Варош у шанцу* он, испољавајући „ексклузивни евроцентризам"[85], свој исказ обележава предрасудном представом поредећи „ружно лице" турског дела града, као и његове становнике, с местима и људима које је срео и упознао на путовањима по Алжиру[86]. Бланкијеве утиске, наводи у својој књизи и Француз Луј Леже (Louis Léger): „Чим се човек приближи Београду, осим неколико лепих кућа са зеленим капцима, изграђеним у европском стилу, све друго што види носи турски печат: зидине тврђаве у рушевинама, висока бела минарета испреплетана чемпресима, разнобојне решетке на прозорима, излокана калдрма, гомиле ђубрета по улицама. На једном месту куће у рушевинама, мало даље голи простор, прљаве и мрачне радње, прозори без окана, становници у ритама."[87] Реферишући на овај опис, Леже двадесет пет година касније пише о измењеном карактеру Београда: „Оно што му данас даје драж и што га чини занимљивим, то су управо контраст и мешавина два елемента – европског и азијског. Разуме се само по себи да један све више тежи да прогута другог"[88] (Ил. 3.2.2-3). Овај аутор, кога Тодорова такође издваја као пажљивог посматрача Балканског полуострва, чијој објективности не сметају исказане симпатије према словенском становништву[89], ипак губи из вида трећи, специфичан, балкански и словенски елемент културе, који се уочава у пејзажима унутрашњости Србије, и који представља културно окружење и залеђе у којем се одвија метаморфоза урбаног пејзажа Београда у деветнаестом веку.

У смислу разматрања различитих култура и трансформације београдског пејзажа, за ову студију важан је француски песник, и политичар, Алфонс де Ламартин (Alphonse-Marie-Louis de Prat de Lamartine), који сагледава предео Београда у сасвим другачијој перспективи у односу на Бланкија, али такође летимичним погледом путника у пролазу. Приступајући Цариградским друмом, на свом повратку, управо из Цариграда, и с Блиског Истока[90], он види варош и тврђаву на хоризонту као крајњу тачку Оријента, а његову околину доживљава огољеном, у контрасту с пределом који је оставио за собом, и у којем је пронашао „један од најлепших положаја на свету"[91], на месту сусрета планинских падина и речне долине Дунава. Ламартин идеалистички доживљава пасторално сагласје људи, културе и предела у Шумадији, пишући о уоченој *благости људске природе и пристојности једне древне цивилизације*[92]. Култура којој се песник диви, односи се на живот у традиционалним српским сеоским заједницама, које можемо да дефинишемо у оквиру социолошке теорије о сегментарном друштву. Холм Зундхаусен, наиме, тумачећи ставове Емила Диркема (Emile Durkheim), социолога, о томе пише:

> Сегментарна друштва (за разлику од комплексних) су мало издиференциране, бројчано и територијално прегледне заједнице, на пример у форми сеоских заједница, племена или мањих родбинских заједница, у којима [з]аједничко порекло или сродство [...] чине основу друштвене организације. [...] Заједничко власништво над испашама и шумама или обрадивим земљиштем (атаром) спаја чланове сеоске заједнице, односно племена, у јединствену економску целину – која тежи за аутаркијом (а тиме и што је могуће већом независношћу од тржишта) [...] Као и цивилно друштво, тако и сегментарно друштво у оквиру слојевите државе испуњава јавни простор између државне и приватне сфере.[93]

У Шумадији, током отоманске власти, село је представљало самоуправну и самодовољну заједницу са сопственим чврстим кодексом понашања и обичаја, у складу с којима су регулисани односи унутар групе, док је према спољном свету, односно турском државном бирократском апарату и другим

сеоским заједницама, село заступао сеоски кнез или кмет[94]. У књизи, посвећеној социјално-историјској студији српског друштва, у периоду од турских освајања, па до постизања делимичне аутономије, у четвртој деценији деветнаестог века, Ружица Гузина се бави испитивањем процеса стварања сеоске и кнежинске самоуправе у Србији[95]. Између осталог, ова ауторка, развијајући питање трансформација српског друштва у назначеном периоду, дефинише улоге ових самоуправних јединица, и нарочито сеоских и нахијских старешина, који су, у првом периоду, у шеснаестом веку, били „феудална компонента" између турске власти и народа. Кнежине, које су се састојале од три па и више десетина села, и чији је центар био тамо где је становао кнез, у феудалном контексту отоманске власти, испуњавале су вакуум у организационим структурама на нижем степену од нахија[96]; пејзаж у којем су се налазиле, временом је био напуштан, и поново насељаван, онако како су то диктирали ратови и нарочито сукоби између Аустрије и Турске на крају седамнаестог и у осамнаестом веку: „Гранични положај Београдског пашалука према Аустрији, што значи и према Средњој Европи, и плодност терена, представљали су једине повољне околности под којима је могло да се изгради српско друштво у XVIII веку."[97] Познато је да је између два аустријско-турска рата у осамнаестом веку, трајао период у којем је у Београдском пашалуку, тадашњој Србији, није било великих потреса, и да су тада ове територије знатније насељене. Србија је своје становништво у том периоду увећала од 60000 на скоро пола милиона људи, што је захтевало период прилагођавања, који у осамнаестом веку, само у неколико деценија мира, није могао да буде остварен: „[Н]а почетку XIX века у Београдском пашалуку налазимо искључиво архаичне друштвене форме, породичне задруге, омеђена или врло разбијена сеоска насеља (прилагођена сточарској привреди) и мање-више територијално постављене кнежине"[98]. Оне чине архетип пејзажа који одређује концепт *Landschaft*-а, како у теоријском смислу одређује Џон Стилгоу (John Stilgoe)[99], и који европски путници у својим утисцима препознају.

У контексту нашег рада занимљива је чињеница да, поред Ламартина, и други путописци из истог периода на сличан начин уочавају културу у

шумадијском пределу и истичу његове идеализоване одлике, препоручујући, као Вилхелм Рихтер, да европски пејзажисти дођу у Србију да забележе аркадијску пикторалност визура, као и свеприсутне слике „[...] новог, непознатог живота, стално променљива груписања са најдивнијим пределима као позадином"[100]. Адолф Бланки, који је својеверемно пропутовао Енглеску и Шкотску, и о томе написао књигу, у којој упоређује свеукупан предео Енглеске с огромним вртом[101], пореди шумовите пејзаже у Србији са стваралаштвом европских уметника вртне архитектуре: он назива шумадијске пределе – природним енглеским вртовима Мораве, односно "[*l*]*es jardins anglais de la Morava*"[102]. И британски путници пореде Шумадију с енглеским парковима, пишу о пределима који их неодољиво подсећају на сопствену земљу, и у којима: „[...] шумарци гледају на травњак тако заштитнички да, препознавши сличност са Енглеском, готово осећате искушење да запитате за име расипника или лудака који се дрзнуо да сруши 'стари дворац'"[103]. Истовремени, скоро идентични, али независни, поглед на крајолик у унутрашњости Србије, који даје информисани и заинтересовани путник, Енглез Ендру Арчибалд Пејтон (Andrew Archibald Paton), потврђује аутентичност приказа: „Овај део Србије је дивљина [...] тако ретко насељена, толико без ограда, поља, фарми, радника, башта и баштована; а ипак, то је, и тако изгледа, врт на једном месту, неговани енглески травњак и парк на другом. Скоро кажете себи: 'Човек и кућа не могу бити далеко: какав диван, пространи посед, где ли се крију властелинова кућа или замак?'"[104]

У овим интересантним подударностима, и скоро истоветним запажањима и поређењима енглеског и српског пејзажа, навешћемо и увид из књиге о српским кнежинама, који се односи на – енглески пејзаж. Наиме, већ споменута ауторка овог дела, у свом разматрању и одређивању тренутка првобитне акумулације капитала у Србији, подсећа на увиде Карла Маркса (Karl Marx) о подстицају који је довео до стварања енглеског пејзажа још крајем петнаестог века: „Енглески велепоседници [...] обезбедили су себи велике профите кад је фламанска вунарска мануфактура изазвала 'скок цена вуни', масовним истеривањем сељака са земље у циљу добијања што већих пашњака за одгајивање оваца"[105]. Иако је било сличности у суровости

одвијања првобитне акумулације капитала код нас, ипак је у том погледу, ситуација у Србији деветнаестог века, имала посебности, које ауторка дефинише на следећи начин: „Специфичност развитка српског народа у односу на Западну Европу састојала се и у томе што је српски народ готово све до XX века, захваљујући турској владавини и померању центара развитка капитализма и открићу нових земаља, остао са 'задружном и родовско-племенском структуром'. Зато је и морао доћи са великим задоцњењем, из система народног самоуправљања и патријархалне демократије, такорећи без прелаза у привредном и културном развитку и тек са ослобођењем од Турака, под 'законе првобитне акумулације' бар триста година доцније од западноевропских народа"[106]. Оно што је у Енглеској претварало пејзаж у наизглед идеалне пасторалне пашњаке, у Србији су чинила ратна пустошења, а када су коначно и она прошла у свом најекстремнијем облику, онда је једна вредност од које се кретало ка акумулирању капитала, поред осталих најзначајнија, била – земља[107].

У романтичарској усредсређености на живи утисак шумадијског пејзажа, величанствених храстових шума кроз које пролазећи, данима се не види и не чује ништа осим њихања столетних грана кроз које „не пробија чак ни оштар врх минарета или звоника"[108], Алфонс де Ламартин пише о контрасту – суморној слици Београда: „Кровови његових џамија су избушени, бедеми испроваљивани [...] варош, налик на све турске вароши, спушта се узаним и кривудавим улицама ка реци"[109]. Све што се руши и пропада, изгледа још туробније у поређењу с градом на супротној обали, који блиста: „[...] са свим сјајем једне европске вароши; црквени торњеви уздижу се спрам минарета"[110]. У Ламартиновим описима београдског предела се, невербално, али прецизношћу сензибилног песничког бића, указује, на још једну, вишедимензионалну напетост, нанизану на стрели опажаја: шуме старе цивилизације, неартикулисан простор у околини града (такође *terra incognita*) (Ил. 3.2.2-4), затим турски град у пропадању, и замишљена тачка европског угледног обзорја, која сија на другој страни. Ту су сви елементи у трансформацији урбаног пејзажа Београда у деветнаестом веку: балканско и словенско наслеђе српске културе, рушевно, али дуговеко отоманско наслеђе

урбаног контекста, и европска панорама обрасца-водиље, који је дефинисала и књига о кнежинама, коју смо навели. Међусобна интеракција, процеси смене и метаморфозе ова три чиниоца, одигравају се у окриљу постојећег града (који с једне стране пропада, а на другој настаје), и његове околине – нове сценографије предела.

3.2.3. Београд као отомански град

Физичка урбана структура, која је, као и друге компоненте урбаног пејзажа, увек у сагласју с историјским догађајима, изражава и карактер одређеног периода, па је тако и Београд, од шеснаестог до деветнаестог века, у време отоманске власти, имао доминантно оријенталне одлике. Ипак, то није искључивало постојање специфичних особина града чије културолошко порекло следи из особина које се односе на шири контекст проучавања.

И када је престао да буде погранично утврђење, у шеснаестом веку, Београд је још дуго називан „јединственом бисер-тврђавом"[111]. Захваљујући многим сликовним представама града на гравирама, као и причама које су о Београду као о „кући свих ратова" колале, сви намерници из Европе могли су да и пре доласка имају очекивану слику Београда у свом уму. Да се много тога није променило ни вековима касније, сведочи и путопис младог Ле Корбијзеа (Charles Edouard Jeanneret, Le Corbusier), и његова забележена очекивања пред долазак у Београд, почетком двадесетог века, 1910: „Ми смо замишљали капију према Истоку, која врви од сликовитог живота, настањену сјајним и налицканим коњаницима који носе перјанице и лаковане чизме"[112]. Ле Корбизје као да описује шехер[113] Београд у време турске владавине, у који су стизали мануфактурни производи из Европе, а са Истока: мириси, фине тканине, зачини, оружје, племенити метали. Извозио се домаћи: восак, коже, вуна и жито. Занатски производи европских градова, оријентални укуси, мириси и специфична тактилност предмета с Истока, уз необрађене сировине спремне за извоз – све се стицало у Београду, који је представљао у тадашњој Европској Турској чвориште путева према северу и Европи, односно према Црном мору и даље на Исток, као и према јужним лукама, Солуну и Дубровнику. Београд, као важна тачка у саобраћајним

комуникацијама у то време, био је Цариградским друмом повезан са центром империје; Константинопољ је и сам имао Београдску шуму и насеље које су основали протерани из Београда, 1521, задужени да брину о градском водоводу[114]. Разноврсност, различитост и шароликост, која је била карактеристична за производе и робу која се овде стицала и размењивала, продавала, или упућивала у друге крајеве, одсликава и структуру становништва, које је долазило са свих страна у град, бавећи се трговином, овде се настањивало и тако доприносило разноврсној слојевитости, односно мултикултуралности београдске друштвене структуре. У следећем одломку Киклеа (Quiclet), осликава се београдски пејзаж у седамнаестом веку:

> Град је врло угодан, украшен врло лепим трговима и безистанима, који су сви покривени и врло дуги, и у њима се налази свих врста робе. [...] Има Морлака који се зову Латини јер су следбеници римске цркве. Они овде исповедају своју веру сасвим слободно, чак и слободније него у Сарајеву. Овде су и многобројнији, али исто тако плашљиви и неодлучни – дрхте и од најмањег Турчина. Као и у Сарајеву, и воде има Морлака или Срба, који такође исповедају своју веру у својој цркви и на свој начин. [...] Овде и Јермени имају своју цркву и своје добро снабдевене дућане. Они тргују с Немачком и Бечом, обично Дунавом. [...] Овде Јевреји имају велики број својих породица, своје дућане и робу, и једну четврт посебно за њих одређену.[115]

Као што пише у овом одломку, Београд је био хетероген град, различитих култура и заједница. Дубровчани су у њему пласирали робу са Запада; њихова колонија, веома добро повезана с матицом, чије је законе једино поштовала у свом сасвим аутономном функционисању у оквиру турског Београда, била је економски веома снажна у периоду до друге половине седамнаестог века, односно до 1688, да би у следећем столећу скоро сасвим нестала. Осим дубровачке, у Београду су биле познате трговачке, али наравно и културне колоније, заокружене просторне целине: јерменска и јеврејска, захваљујући којима је Београд био повезан са другим местима изван граница Турског царства. Дубровачка колонија је: „[...]

окупљена у једној улици имала [...] просечно двадесет до тридесет трговаца који су на основу турских привилегија, имали пуну слободу трговине и безбедност стечене имовине”[116]. Јермени су, као група, живели у улицама у источној вароши где су се налазили њихова црква, општина, куће и занатске радње, што је такође означавало и омогућавало известан степен независног функционисања и ове етничке, конфесионалне, културне и професионалне колоније. Такође, Јевреји, који су, у економском смислу, чинили значајну и снажну групацију београдског становништва, која се овде почела досељавати у већем броју у годинама после 1521, деловала је изван оквира Турског царства, кроз спровођење банкарских и трговачких послова, а самим тим и важног политичког утицаја. Дакле, различите професионалне, етничке и културне енклаве, у Београду, у време неприкосновене турске владавине током шеснаестог и седамнаестог века остварују истовремено и просторну и аутономију функционисања своје заједнице, паралелно с међудржавном повезаношћу коју је одређивало њихово етничко порекло и религија, као и делатност којом су се бавили, а коју су одобравале и подстицале потребе турске власти. Као што су потпуно одвојене биле колоније у просторном смислу, тако се и сваки вид живота различитих верских и етничких скупина у граду одвијао засебно.

Аустријски војсковођа принц Еуген Савојски, прослављен у Бици код Сенте, 1697, заузима Београд двадесет година касније (Ил. 3.2.3-1), као што смо рекли, и после тога, још једном под утицајем историјских догађаја – град мења изглед. Промене које су се дешавале су биле суштинске, свеобухватне, корените. Аустријска власт је затекла град са становништвом од преосталих свега 2000 до 3000 људи. Ускоро је дошло до измене структуре становништва, јер је било много досељеника, углавном сиромашних људи, највећим делом из Немачке, у потрази за приходима и послом. У осамнаестом веку, у периодима аустријске власти у граду (1717-1739), настала је и заједница немачких досељеника; стигле су: „[...] 333 породице из Вормса и Мајнца, са обећањем да ће добити напуштене турске куће и пореске олакшице”[117]. Аустријанци су у граду затекли око 80 џамија[118], и скоро све су промениле намену и добиле нову: постајале су станови, купатила,

позоришта. Солидно грађени објекти на којима је почивала тадашња религијска, културна и трговачка структура Београда, уклапани су у нову визију барокног града. Тада је и тврђава свеобухватно преуређена по савременим захтевима ратовања и одбране, а све у сврху учвршћивања упоришта Аустрије на овом простору. После још једног разграничења, 1739, турска власт је у Београду срушила нову Београдску митрополију, при томе значајно оштетила православну Саборну цркву, а нову цркву у Савској вароши претворила је у џамију. Међутим, како пише Радмила Тричковић: „Оно што је Портине великодостојнике у време опсаде и преговора очарало била је слика аустријског Београда”[119], којег ипак нису успели да добију у таквом стању, већ су Аустријанци порушили нови бедем, и објекте које су изградили у претходном периоду у Београду. Тодор Стефановић Виловски описује промену која се десила: „Ова све дотле западњачка варош, претворила се убрзо у варош источњачку, у којој су мале турске куће са пространим воћњацима и баштама и са уским и кривим сокацима, замениле некадашње двокатнице и пространа државна здања. Приватне куће у немачкој вароши, која је сада постала обиталиштем Турака, порушене су, па је цигла употребљена за грађење турских кућа, а српска варош попаљена и разорена је до темеља. Београд је опет наставио да живи својим старим оријенталским, али не више онако бујним животом, каквим је живео некад за време највеће славе турске.”[120] Свакако, после одласка Аустријанаца, 1739, град је још једном био драстично промењен у изгледу, у функционисању, у економској снази, а од 80 џамија на почетку века, половином следећег столећа и још ратова, остало их је мање од петине (Ил. 3.2.3-2; 3.2.3-3).

3.2.4 Почетна тачка у трансформацији урбаног пејзажа Београда

Трансформација изграђене, природне и менталне матрице града, изражене кроз морфологију физичког простора града, зависи од промене важећих културних образаца током времена. Из наведене парафразиране дефиниције урбаног пејзажа, коју смо усвојили у овој дисертацији[121] следи да је и сваки од историјских периода Београда, имао своје јасно дефинисане одлике. Пажљиво тумачење овог вишедимензионалног појма подразумева нивое који

продубљују схватање почетне дефиниције, утичући на другачије сагледавање силуете града и значења њене промене.

Недавна истраживања трансформације главних градова током деветнаестог и двадесетог века, који се налазе на подручју Централне и Источне Европе, од Финског залива на северу до Босфора на југу, односно: „[...] између словенског средишта модерне Русије, језгра германске културе на западу, коју је јужно од Алпа и западно од Јадрана наследила романска култура, и треће, турских народа на југу и југоистоку”[122], указују на њихове сличне културне идентитете и геополитичке карактеристике, упркос којима се они проучавају сепаратно, а у склопу истраживања која се односе на Балтик, Балкан и Централну Европу, понаособ. Залажући се за обједињено проучавање градова у овом подручју, аутор Јоран Терборн (Göran Therborn), износи став да та места деле сличности настале у специфичном геополитичком контексту. То су, између осталих: мултикултуралност, мултинационалност и мултиконфесионалност, које, у често нестабилном и конфликтном окружењу, опстају током више векова. Осим геополитичког контекста, у наведеној студији наглашава се и дуална природа престоница, који истовремено представљају жижну тачку испољавања културног и симболичког идентитета нације, али и људска станишта која су у одређеном односу према непосредној околини, са својеврсним начином економског функционисања и свим оним што чини свакодневицу градског живота. Резултати прожимања ових нивоа, који према усвојеним теоријским поставкама, чине урбани пејзаж, зависе, дакле, у великој мери, поред осталог, и од међународног контекста, односно, од посебно важних „глобалних и интернационалних ограничења и могућности [...] који се односе на, увек променљив, положај нације у свету.”[123] Тридесет година пре објављивања наведеног чланка, анализа Бранка Петричевића, аналогно контексту који у наведеном есеју дефинише Јоран Терборн оцртава и позицију Београда:

> [...] на најдужој осовини старог света у смеру север-југ, од Скандинавије до југа Африке, и на најдужој осовини смера исток-запад од Кореје до Шпаније, одакле произлазе његова огромна

> преимућства у сфери путева и разноврсног саобраћаја који се све више развија. [Београд л]ежи на највећем воденом чвору Европе.[124]

Разматрање трансформације урбаног пејзажа Београда пре историјских догађаја с почетка деветнаестог и касније у истом веку, намеће питање: Који период у историји Београда можемо сматрати почетном (нултом) тачком трансформације урбаног пејзажа (у деветнаестом веку)? Ханс Зундхаусен, у уводном поглављу *Историје Србије од 19. до 20. века*, разматра геополитички контекст земље о којем концизно пише:

> Окосница ове историје Србије је српска држава као политички, друштвено-економски и културни оквир. Она је део Балканског полуострва, тј. простора јужно од доњих токова Саве и Дунава, део простора који одликују разуђене планине и брдска подручја, али је на периферији отворен. Природне баријере у унутрашњости су исто тако отежале интеграцију, као што је отвореност рубних подручја олакшавала миграције становништва у пределе изван ове регије.[125]

У садејству са овом чињеницом, аутор објашњава и поделу између села и града у Србији, односно различитост сегментарног друштва, које смо већ образложили у претходним пасусима, с једне стране, и комплексног друштва с друге. Ова супротност је била, нарочито изражена у току претпоследње деценије осамнаестог века. Управо тада, 1789, на турски престо долази султан Селим III (владао до 1807), у јеку ратова Турске против Аустрије и Русије, као и пред саму Француску буржоаску револуцију, доносећи царству реформске струје. У Турској, за разлику од Француске, овај процес бива иницран од стране владајуће класе, и тиме другачије усмерен, од врха социјалне пирамиде ка широким нижим слојевима друштва[126]. На таласу покушаја да се оно уреди, да се државна администрација и војска трансформишу и модернизују, да се унутрашњи конфликти и јаничарске побуне у земљи ублаже, донети су фермани (1793, 1794) у Београдском пашалуку, који се могу сматрати остварењем већег степена аутономије за Србе, поданике царства[127]. Њима је повучена јасна и снажна линија поделе

између села, односно залеђа, и града, Срба и Турака, поданика и владалаца, различитих култура и друштава (Ил. 3.2.4-1). Тада је:

> [...] хришћанско сеоско становништво под вођством цркве, у великој мери самостално и у складу с традицијом и обичајним правом, решавало своје унутрашње ствари, поготово што османски управни апарат није прелазио границе градова. Али тиме су истовремено конзервиране старинске социјалне организационе форме, које ће на крају у великој мери отежати настојања да се изврши модернизација у постосманским државама 19. века.[128]

У нестабилном окружењу, крајем осамнаестог века, под константним претњама од јаничарских побуна, представницима Порте у Београду било је веома важно да српско становништво у унутрашњости мотивишу за заједничку борбу против султанових унутрашњих непријатеља, и да га ангажују у обезбеђивању пута од Београда ка Нишу, као важне везе са центром царства.

Можемо да кажемо да је нулта тачка, тренутак равнотеже између двеју култура, после векова сукобљавања, али и коегзистенције, постигнута деценију и више пре освајања града, 1793, у јасном разграничењу културе српског сеоског становништва, с једне, и представника Отоманске империје у градовима, с друге. Освајањем Београда крајем 1806, током Првог српског устанка, 1804-1813, одвија се иницијална фаза у процесу трансформације његовог урбаног пејзажа, који је постепено почео да губи одлике отоманског града, услед изражених тежњи тадашњег владајућег слоја међу Србима, ка промени постојећег стања. То су иста кретања, чији се значај на ширем хоризонту заједнице, наглашава првим отварањем школа, односно отварањем Доситејевог Лицеја, Велике школе, 1808, у Београду. У развоју друштва налазе се и сви елементи развоја просторних односа, и њихове промене:

> У Србију су, дакле, тек продирали, преко њених још несигурних граница, нови буржоаски појмови о односима у друштву и производњи.[129]

У смислу образложења важности периода 1791-1815, у трансформацији урбаног пејзажа Београда, у два поглавља ове главе, оцртали смо геокултуролошки оквир истраживања и културни и друштвени оквир који је претходио проучаваном периоду трансформације урбаног пејзажа. У томе смо покушали да, ангажујући поставке теорије пејзажа, успоставимо релације између културе и просторних односа. Иако у овом периоду није било значајних трансформација изграђене средине Београда, иницијални период, 1791-1815, постављамо на мапу процеса, између осталог, зато што представља историјско раздобље у којем је нарушена равнотежа до тада постојећег система, тако да није био могућ повратак у претходне оквире, и зато што су историјски догађаји у овом периоду, у Србији, били део општих светских кретања у трансформацији друштва, економије, индустрије, науке, и других области људске делатности, односно важног периода у формирању индустријског пејзажа у деветнаестом веку.

4. ГРАНИЦЕ ГРАДА

4. ГРАНИЦЕ ГРАДА

> Сваки град добија свој облик из пустиње којој се опире; и тако јахач на камили и морнар виде Деспину, град на граници између две пустиње.*

Сваки град, како тумачимо књижевну сентенцу Итала Калвина (Italo Calvino), има пејзаж који је сагледан у зависности од положаја посматрача, и сваком, па и урбаном пејзажу, инхерентно је постојање граница, које можемо да разумемо и тумачимо на различите начине. У овој глави дисертације биће испитивани оквири у којима се одвија трансформација урбаног пејзажа Београда у деветнаестом веку; то су, пре свега, *границе империја*, у ствари *речне границе*, поред тога и *граница града*, у различитим аспектима појма у историјском и организационом одређењу. Кровна тема свих разматрања у глави је пејзаж, обликован у динамичном односу природе и културе, односно, пејзаж као производ одређене културе, као „културни ентитет”[1]. Као што пише научник, географ Карл Сауер (Carl O. Sauer):

> По дефиницији пејзаж има идентитет који је заснован на препознатљивом систему, *границама*, и генеричком односу према другим пределима, који чине општи систем.[2]

У овом раду проучавамо, осим граница пејзажа, или граница у пејзажу, и границе као политички појам, јер утичу на пејзаж, и сматрају се претечом културног пејзажа[3], а самим тим и његовим елементом. Дакле, у нашем проучавању, границе држава сматрамо границама пејзажа, односно

* Italo Kalvino, *Nevidljivi gradovi*, prev. Jasmina Tešanović (Beograd: Devedeset četvrta, 1995), 16. Наслов оригинала: Italo Calvino, *Le città invisibili* (Torino: Einaudi, 1972).

границама у пејзажу. Студије *граница*[4] у оквиру политичке географије данас се све више трансформишу према разнородности теоријских приступа који се баве новом концептуализацијом њихове улоге. Пракса у релацији с границама: „[...] увек одражава односе моћи, изборе и преговоре. Такве праксе деле животни простор и ресурсе, и део су стварања значења на разним просторним скалама. Границе су у много чему у релацији с политиком."[5]

У наредном поглављу ћемо покушати да детаљније образложимо формирање урбаног пејзажа Београда с обзиром на положај града на граници током читавог проучаваног периода, као и на унутрашње градске границе, и главне узроке њихове трансформације.

4.1. ГРАД, ГРАНИЦЕ И ПЕЈЗАЖ

У разматрању теме овог поглавља, обратићемо пажњу на државне границе с обзиром на специфичност београдског историјског контекста, и имајући у виду њихов утицај, и као граница пејзажа. Сматрамо да су двострукост и дуалност и београдских историјских граница, коју ћемо овде покушати да покажемо, важан чинилац у формирању његовог урбаног пејзажа.

У оквирима нашег истраживања, сматрамо да је неопходно испитивање граничних линија и подручја у близини Београда и њиховог места и значења у историјским политичким пејзажима (Ил. 4.1-1), које указује на главне одлике формирања, и трансформације, урбаног пејзажа у деветнаестом веку. Извођење закључака, у овом теоријском контексту, служи нарочито разумевању међудржавних граничних линија, с једне стране, и односа града према околини, с друге.

4.1.1. Град на граници у деветнаестом веку

Свака граница је, према Џону Прескоту (John Prescott), место и кооперације и конфликта[6]. У зависности од историјског периода, и граница у Београду имала је променљиво одређење. У деветнаестом столећу, положај Београда на граници утицао је на формирање урбаног пејзажа, тако што је омеђио и одредио простирање физичких структура, али и успоставио јако поље дејства различитих граничних сила (Табла 1, 1а).

У периоду после Берлинског конгреса, 1878, подручје Балкана је, у укрштеној визији разматрања актуелне политичке ситуације од стране Отоманског царства и „европских великих сила", односно њиховог политичког естаблишмента, виђено као периферија два фокуса, Истанбула и

Беча, између којих није успело да развије сопствени центар – значајне аутономне државне и политичке, економске и привредне изразе[7]. Наведена перцепција Балкана од стране Империја, имплицира разматрање појма граница, и граничног поља, као негативног аспекта у постојању градова и држава. Научник, географ Џон Агњу (John Agnew), чија би критика, како разумемо, могла да се односи и на претходно гледиште, пледира за остварење савремене потребе да: „[...] променимо начин на који размишљамо о границама и да отворено признамо двосмисленост њиховог карактера". Посматрајући их као „[...] артефакте дискурзионог процеса који одваја делове земљишта и скупине људи једне од других"[8], аутор наглашава да је главна одлика границе управо *дуалност*, односно *двојност* која влада и у њеном припадајућем просторном појасу, и која се односи на границу као елемент који се стално развија, са својим врлинама и манама. У испитивању граница Београда, и у односу на ставове Агњуа, слажемо се са увидом Ладиса Кристова (Ladis Kristof) о двострукој природи граница: наиме, да свака гранична линија истовремено делује и под утицајем центрифугалне и центрипеталне силе[9]. У контексту нашег истраживања, унутрашње границе Османског царства обележавала је стабилна структура државе, а спољашњу тежње ка испуњењу експанзионистичког циља. Спољашњим границама отоманске државе, дакле, подразумевамо подухвате у настојањима за проширењем граница[10], које су се, на крају седамнаестог века, у време Великог турског рата, 1683-1699, у околини Београда стабилизовале на Дунаву и Сави. Унутрашњу границу Отоманске империје видимо кроз однос владара и елита, или „господара граница" у покрајинама – подређеност периферије центру, као неприкосновена парадигма понашања[11], била је видљива, осим у друштвеним односима, и у физичким структурама: Цариградски друм (*via militaris*)[12], заједно са саобраћајном инфраструктуром унутар Османског царства, чинио је спрегнут систем граница, односно спрегнут систем *унутрашњих и спољашњих граница политичког пејзажа* империје, који је, као и у случају римског политичког пејзажа, такође био суперпониран постојећем пределу освојених земаља.

У контексту смене архетипова пејзажа, можемо да кажемо да *унутрашњи и спољашњи систем граница* османске државе, чине *пејзаж линеарности* Отоманског царства, који је на Балканском полуострву наступио најпре као супротност *Landschaft*-у средњовековног византијског феудалног пејзажа, а касније био у колизији с физичким структурама и изразима у пределу: *пејзажем линеарности* европске империјалне експанзије, односно Аустријског царства крајем седамнаестог и у осамнаестом веку, као и *пејзажа линеарности* технолошког и економског настајања модерне капиталистичке државе, чији су главни, али не једини носиоци били владајући слојеви друштва у различитим периодима српске националне државе, у деветнаестом веку. У контексту геостратешког положаја Београда, можемо да кажемо да се, на периферији царства, град нашао у средишту сукоба супротних друштвених сила, односно империја, који је овде био нарочито снажан, због позиције места на самој граници. И ова чињеница може се објаснити теоријом пејзажа, односно „ефектом ивице", која граничним пољима приписује екстремне изразе инхерентних карактеристика одређене области[13]. Као генерички фактори у стварању пејзажа, у случају Београда, јављају се: дихотомија између унутрашње и спољашње границе самог Отоманског царства, али и преклапање утицаја и супротност између Отоманске и Хабзбуршке империје. На нивоу свакодневног одвијања живота, не треба занемарити ни супротност између ригидних, бирократских регула на граници, и успостављања неформалних веза које су је чиниле пропустљивом – овај процес је био у сагласју с чињеницом да је у питању била речна, односно, природна међа у пределу, која је у много већој мери порозна од саграђених, државних препрека дуж граничних линија.

У том смислу, у историјском оквиру, дешава се још један процес, такође генерисан границом: заједнице које су смештене непосредно уз баријеру, чине делове новог ентитета, који је на известан начин изнад постојећих држава[14], што је у извесној мери био случај и с Београдом и местима на другој обали Саве и Дунава. Овај процес огледа се у успостављању културних и економских релација с насељима на другој страни границе, првенствено са

Земуном, без обзира на различити статус ових градова у матичним државама, на порекло становишта, и на различита значења и последице одвијања историјских догађаја. Земун, као и Панчево, имали су у Хабзбуршкој монархији статус слободних комунитета, насеља којима је управљао магистрат, и која су имала чврсту хијерархију грађанског друштва, утврђена правила добијања грађанства и читав систем процедура градског живота[15]. Током деветнаестог века, и у ранијим периодима, постоје различити примери контактата, веза, и важности улоге једног од градова, у историји другог[16].

Проучавање *граница пејзажа*, омогућава посматрање трансформације урбаног пејзажа Београда, као и сваког другог града, из ширег ракурса архетипова пејзажа, који показује да је узрок метаморфозе пејзажа далеко од једнозначног одређења наметнутих ексклузивним објашњењима, на пример, искључиво кроз „смене култура" или утицаје „геостратешког положаја" подручја. Сматрамо да се каратеристике процеса метаморфозе градског предела, могу пронаћи у анализирању поступака и намера актера који у пределу врше моћ, усмерених ка обезбеђивању позиције за уписивање сопствених, идеолошки одређених, друштвено-просторних пракси у пејзаж. Трансформација пејзажа може се објаснити и сменом култура и, наравно, испитивањима геокултуролошког контекста, у извесној мери, али провера стечених увида кроз теоријске поставке смене архетипова пејзажа, са сигурношћу одбацује једностране, поделе на „заостале-прогресивне", „цивилизоване-варварске" групе, заједнице, државе и друштва.

Из отоманске перспективе касног деветнаестог века, Дунав је представљао флуктуирајућу, *замишљену граничну линију отаџбине* (тур., *vatan*), која је била ствар осећаја, више него фактичког стања[17]. Ова линија се преклапала с невидљивом линијом коју је осамнаести век поставио између „цивилизоване" Европе и „варварског" Оријента. Осим што је носила различита значења, река је као физичка, природна међа, и државна гранична линија током скоро два века, утицала и на трансформацију београдског предела, односно на то да град, у свом ширењу, заузима простор ка Истоку и Југу (Табла 2). Међутим, исто тако, обала, као ивица у пејзажу, као линија на

обали границе која се пружа средином реке, привлачила је концентрацију нарочите енергије. Према лиминолошким теоријама, овај аспект положаја Београда на граници, могли бисмо да поистоветимо с ефектом екотона (*ecotone*), према којем ивица између два природна региона, поприма особине тих природно одређених подручја, које су знатно израженије на линији споја. Ова карактеристика пејзажа, односно „ефекат ивице" по којем је чињеница да ивица поседује моћ, акумулира енергију и привлачи поглед (пажњу), руши уверења о томе да је снага одређене заједнице у њеном центру, већ сасвим супротно од тога, да се на ивици пејзажа, односно на његовој граници, ствара посебни, нови квалитет управо захваљујући свом специфичном одређеном положају[18]. Овај увид би могао да важи и у случају Београда, нарочито у смислу различитости подручја између којих се налази (географских и геоморфолошких одлика, али и друштвеног контекста), као и дугог постојања граничне линије на рекама[19].

4.1.2. Границе града: од Шанца до рејона

У претходној секцији поглавља разматрали смо *спољашње* границе Београда, односно међународне граничне линије, које су непосредно окруживале град токовима река. У овој ћемо анализирати успостављање и одлике *граница града,* под чиме подразумевамо границе према непосредном окружењу, залеђу, односно *околини Београда*.

И ову градску ивицу, у случају Београда, такође у највећој мери одређује крајиште, које је вековима пре нашег истраживаног периода, подразумевало нестабилност, сталну могућност успостављања конфликтног контекста ратног пејзажа, али и, с друге стране, виталност свих животних активности[20]. Као просторни интервал, област јужно и југоисточно од Београда[21], била је парадигма за хијатус у паралелним развојима руралног подручја и градских средишта, што није било специфичност само београдског подручја, у првој фази отоманских освајања:

> Између војних граница и мирног и вредног залеђа постоји највећи културни контраст ... Повећање [броја] ратничких елемената, скупљених из најудаљенијих делова света, доводи на обе стране

> границе до чудне мешавине националности и језика, сасвим различите од оне у залеђу. Штавише, постоје јаке политичке и верске тензије између граница и залеђа.[22]

Без обзира на то што би и за околно подручје Београда важио исказ о „мирном и вредном залеђу", чини се да је, временом, оно стекло промељиве одлике средине, која је и плодна околина града, важна за привредну функционалност, с једне стране[23], али у сваком часу може да постане простор терора и несигурности, с друге.

Осим непосредног појаса земљишта према залеђу, границу града вековима дефинисале су и линије ровова, шанчева, ограда, бедема, зидова, односно створених физичких препрека које су имале сврху да спрече војно освајање тврђаве и подграђа (Ил. 4.1.2-1). У историји су, за наше истраживање, важни Шанац Еугена Савојског и Шанац око београдске вароши (Табла 1). Ове одбрамбене линије, које су персонификација свих баријера, створених у вишевековном историјском контексту обезбеђивања утврђеног седишта војне силе, настале су као наслеђе аустријског освајања 1717, и владавине Београдом до 1740. У склопу утврђења Немачке и Српске вароши аустријског Београда, изграђени су бастиони који су штитили град од напада с копна[24]. Београдским миром, као што је познато, наложено је да се новоподигнути фортификацијски елементи сруше, што је условило да се, ускоро, недовршени процеси разградње, у контексту економске слабости Отоманске империје[25], претворе у призоре запуштености и пропадања. Друго хабзбуршко заузимање Београда у осамнаестом веку линију Еугеновог рова запамтило је под именом – Лаудонов шанац, по војсковођи из ратова 1788-1791, маршалу Лаудону (Ernst Gideon Freiherr von Laudon)[26]. Еугенов шанац (*Eugenische linie*) не означава само ров, *линију*, већ и површину: подручје ратног логора и центар одакле су нападани и град и турске трупе у околини, како се види на ратним картама из периода[27]. Простор војних сукоба у непосредној близини тадашњег Београда, 1717, на картама Београда обележава троугао између обала Саве и Дунава, и тадашњег Великог Врачара. Централна оса овог троугла био је Цариградски друм[28], а касније, у другој половини деветнаестог века, један од главних праваца развоја града. Шанац

Еугена Савојског је у обичном говору, у писаним хроникама, и у именима улица[29] запамћен као „Лаудонов шанац".

Шанац око београдске вароши, у првој половини деветнаестог века био је земљани бедем, висине 6,0 m, утврђен палисадом од зашиљених кочева висине 2,0 m, који су били повезани преплетеним пругем. Са спољње стране био је ров дубок 4,0 m, а на одређеном размаку налазили су се клинасти испади за бастионе с топовима, који су имали и подземна складишта муниције. Између Саве и Дунава, било је 5 таквих грађевина, а највећа се налазила између Варошке и Стамбол капије. Изломљена линија Варошког шанца се пружала од Саве, преко београдског гребена, спуштајући се до Дунава; најважније тачке на њој, биле су: Сава, Варош, Стамбол и Видин капија којима се улазило у „унутрашњост" вароши. У трећој деценији деветнаестог века структура Варошког шанца је већ почела да се круни. Наиме, ограда од палисада која је обнављана народним кулуком, постојала је до 1825, али су њени појединачни елементи били временом разношени, Шанац је био размонтиран: „[...] па како је сиротиња београдска ноћу развалживала ограду и пруће носила својим кућама, то је врло брзо и тих палисада нестало"[30]. Иако је одлука о потпуном уклањању Шанца била донета 1864, одвожење и одношење земље и преосталих делова ове структуре почело је 1880. и трајало је три године. „Земља је одвожена на Дорћол и тамо засипане рупчаге"[31]. Граница вароши обележена Шанцем, била је такође, руб, ивица пејзажа, на којој су се испољавале напетости граничних простора између градских заједница. Овде првенствено мислимо на однос хришћанске и муслиманске заједнице у граду, и ситуацију двоструке власти и дуготрајног чекања на решавање свих политичких питања[32]. Већина проблема који су ескалирали на линијама унутрашњих граница града, као и на граници града према залеђу, у периоду до 1862, односно 1867. године, били су у релацији и с међународним положајем Кнежевине Србије, односно с чињеницом да су и границе града према залеђу, такође биле међународне од времена проглашења царских Фермана, 1829/30-1833. За Турке, односно муслимане који су у то време живели у Београду, чињеница да је њихов град остао без залеђа, веома много је

отежавала свакодневни живот. Граница између Кнежевине Србије и Турске се, код Београда, простирала линијом Варошког шанца, и из књиге Рашид бега, или Рашида Београђанина, сазнајемо да су турски поданици то сматрали „плодом нездраве памети”:

> [...] налазим да је прва погрешка учињена тиме, што је реч *варош* рђаво протумачена. У Европи напр. под том речи разумева се и оно поље куд варошка стока свакодневно на пашу излази као и околне варошке куће и баште. Док, међутим, у Турском Царству варош значи само онај део вароши, где хришћани, поданици турски, живе, и тај назив у употреби је од вајкада [...] Према томе, варош Београд требало је узети као европске вароши, а не само онај део који је шанцевима ограђен.[33]

У отоманском виђењу, Београд је, као што читамо, схваћен као европски град, односно као средњовековни европски град, са шанцем, и припадајућим залеђем, које је, према истом извору, требало да се простире до Лаудоновог, односно Еугеновог рова: „[...] требало је да се граница самом Београду обележи до немачког шанца, они решише, да граница буде ровом шанцева, тј. донде како то беше определио Гованос Хусеин-паша”[34].

Београдска варош[35] налазила се, преведено на језик теорије пејзажа, између *ограде*/*обода*, шанца, и *међупростора,* градског поља. Одмах после бомбардовања 1862, у протоколу Канлишке конференције великих сила, која је одржана исте године, наложено је да се један део насеља на Дунавској падини поруши, да би се проширио „градски рејон”, како у преписци тим поводом кнез Михаило назива слободни простор око Београдске тврђаве[36], односно да би безбедност војне посаде унутар фортификације на тај начин била осигурана (Ил. 4.1.2-2, Табла 1). То је само један од случајева директног уплива последица политичких догађаја и међународних односа на трансформацију града, односно вароши, који указује на меру у којој су околности, изван домета градског одлучивања, у овом случају и државног – мењале урбани пејзаж. Верна илустрација претходних реченица је одговор кнеза Михаила великом везиру, поводом закључака конференције у Канлици.

> Иако је доказано било, да град београдски не само што није био нападнут од Срба, него је он сам напао на варош без одбране, опет зато побринуло се, да мерама материјалним, на уштрб вароши, порасте његова безбедност и јачина. Пошто је изјављено, да је за раширење градског рејона потребно да се раскопа крај назван турски (у коме међутим, има више не турских кућа него чисто српских) до линије, која би прелазила до Текије Шеих-Хасанове и џамије Али-пашине к Дунаву, протокол даје власт војеној комисији, да може линију раскопавања супстити мало даље, ако в.[елика] Порта нађе да је то неопходно потребно, па тако рушење вароши може узети обим сасвим неочекиван без праве нужде, а у сваком случају без свезе са слободним простором од стране других делова градских.[37]

Цитирани део писма, по значењу припада истовремено и разматрању града на граници, и унутрашњих градских граница, што такође указује на њихову специфичност и дуалну природу у Београду.

4.2. ГРАНИЦЕ У ГРАДУ

У овом поглављу посвећујемо пажњу границама у граду, али и границама градског подручја као елементима система унутрашњих градских граница, и испитивању њихове трансформације у деветнаестом веку.

4.2.1. Границе градског атара

Први покушај одређивања границе Београдског атара, био је 1842, када је ново планирање изван Шанца, диктирало да се одреди граница између Београда и околних села, што није учињено[38]. Београдски рејон, с друге стране, постао је у градским пословима питање о којем се размишљало и одлучивало средином претпоследње деценије деветнаестог века, око 1885; када је председник општине Београда био Владан Ђорђевић[39]. Линија градског рејона успостављена је, после многих подела и издвајања мишљења, 1890, али се у наредним деценијама „померала". Периодично се, као на пример, 1901, 1904, јављало питање градских граница, и даље је било актуелно 1906, као и у периоду између два светска рата[40]. Можемо да кажемо да је питање границе града, основно питање регулације Београда, односно његовог урбанистичког уређења, које није на задовољавајући начин уредило економске релације града с окружењем[41]. У литератури о разматрањима граница града, налазимо образложење њиховог значаја у индустријском друштву, у оквиру тежњи градова као структурираних друштвених система, ка заузимању што бољег положаја у друштвеној, економској или политичкој хијерархији[42]. Контрола граница је контрола онога што град даје у замену за свој бољи статус, односно контрола граница је контрола над градским земљиштем, производним снагама и капиталом.

Актуелне комуналне расправе су, као што видимо, и у Београду, на крају деветнаестог, и у првој деценији двадесетог века, увеле у питања модерног града и комуналне опремљености тему *границе града*, односно границе подручја у којем се успоставља „комунални ред", или границу до које се уводе и обезбеђују све карактеристике модерног града, уређеног по европском, односно моделу савременог индустријског друштва. О схватањима савременика о градском лимиту и питању градског рејона, можемо сазнати и кроз картографске приказе из периода. Карта на којој је схема распореда београдске расвете из 1893. (Ил. 4.2.1-1), показује места стубова с електричним осветљењем, постављених према мрежи градских улица, односно према мрежи постављања светиљки која је преклопљена с постојећим урбаним обрасцем. По величини кругова који означавају јачину осветљења, видимо и хијерархију улица и градских простора. На карти се назире и улична мрежа претходног периода, која се преклапа с новим патерном, а исто тако, уцртане су и планиране, још неизведене, саобраћајнице. Обележени градски рејон искључује из карте сва неосветљена подручја, његова граница назначава до које линије се европски град, бар у мери у којој то одређује реализована комунална опремљеност, простирао у Београду на крају деветнаестог века. Према приказу града из 1886 (*Appendix* 1, Карте и планови, 5), који можемо да посматрамо такође као један аспект урбаног пејзажа, уочавамо да се на ободу, у угловима карте, налазе области (ток Дунава и територија Аустроугарске) које припадају међународној географској сфери, али и простори, односно функције које модерни град у стварању свог поретка, издваја из окружења, као што су: психијатријска болница (на плану „лудница") и (Ново) гробље. Нови европски град дели свој простор на квартове, и има нове унутрашње границе (Табла 2).

4.2.2. Унутрашње градске границе

Унутрашње границе града, и њихова трансформација, заслужују свакако детаљније истраживање, које би требало спровести с посебном пажњом усмереном ка симбиози геоморфолошких и социокултуролошких одлика градског простора.

До одласка војног гарнизона Турског царства из Београда, и до објављивања плана Емилијана Јосимовића, 1867, можемо да кажемо да је градски ритам био, деценијама уназад, подељен између различитих религијских и етничких група. Један од многих случајева напетости између две заједнице, забележен је у архивама: десио се на линији Шанца, када је турска власт, 1859, на већ полуразрушеној структури, почела да поставља стражаре, „где иј до сад није било"[43]. Урбанистичка структура отоманског града, иако флексибилна, и вођена неписаним правилима о физичком прилагођавању објеката окружењу, ипак је, с друге стране израз унутрашње логике уређења заједница[44], које је имало веома јасно одређена и чврста правила, видљива кроз одвојеност различитих група (хришћанске, муслиманске, јеврејске) и функција (привредне, трговачке, стамбене); иако у истом обликовном оквиру отоманске културе – ова структура испољавала је своје одлике у морфологији градског пејзажа. У том смислу, сматрамо важним увиде Ендрјуа Арчибалда Пејтона (Andrew Archibald Paton), који приликом своје друге посете Београду, 1843, пише о јасно издвојеним целинама: „Могао бих да упоредим Београд са морском корњачом чија је глава тврђава, потиљак шеталиште Калемегдан, десни бок труски, леви српски део града, а гребен леђа улице која се пружа од шеталишта до Стамбол капије"[45]. Унутар тако „састављене" композиције града, односно скупа градских фрагмената, Пејтон дефинише и границу („демаркациону линију") између српског и турског Београда на географској разделници Дунавске и Савске падине, коју одређује градски простор у близини Великог трга[46].

У контексту описаног, подељеног града, намеће се питање о значењу првог урбанистичког плана Београда у деветнаестом веку, чији је аутор Емилијан Јосимовић (*Appendix* 1, Карте и планови, 3). Ако овај план посматрамо у контексту претходних фаза, отоманског и аустријског Београда, сматрамо да Јосимовићев концепт није био ни критика једног, а ни реконструкција другог града. Сматрамо да је, према томе, план Емилијана Јосимовића био критика оба претходна доминантна градска израза, оба урбанистичка концепта, али и оба урбана пејзажа, хабзбуршког и

отоманског; све дотадашње унутрашње градске границе, план Јосимовића пребрисао је постављањем *grid*-а преко постојеће уличне мреже, односно надструктуром свог „апстрактног формализма" и јасне, рационалне и прецизне форме, која је поставила нове *унутрашње границе* града. Налазимо, у томе, сличност с описом М. Кристин Бојер (M. Christine Boyer) модерног функционалног града двадесетог века: „Архитекта и урбани планер свуда градско ткиво исецају у дискретне [дисконтинуалне] јединице, рекомпонују их у структурирану и утопијску целину: неред је сменио ред, разноликост је сменило серијско понављање, а изненађење, униформно очекивање."[47]

Уколико Јосимовићев план проучавамо са становишта трансформације урбаног пејзажа, закључујемо да је постављен као *пејзаж линеарности унутрашњих граница града*, који је дефинисао, својом ректагуланром мрежом, тачке једнаког развојног капацитета у стварању модерне, функционалне престонице, и који је, заједно са Шанцем, дотадашњим ободом вароши, а новоосмишљеним „зеленим" булеваром, требало да чини јединствен, спрегнут систем. Сматрамо да је замерке Јосимовићевом плану, које се односе, између осталог, на непримереност предвиђене урбанистичке мреже топографији београдских падина, о чему ће више речи бити у Глави 7, могуће сагледати у новом светлу, у оквиру стварања, односно трансформације градског предела. У том случају, поступци аутора постају средство у „брисању" постојећих унутрашњих међа вароши Београда, и у формирању нове уличне схеме, као једне од нових слика урбаног пејзажа, која је у извесној мери и утопијска, и представља изданак идеалистичке културе *Landschaft*-а, колико је, истовремено и један од средстава успостављања нових циркулационих токова у граду.

5. БЕОГРАД У ПРИРОДИ

5. БЕОГРАД У ПРИРОДИ

> Ствари које постоје заједно у пејзажу, постоје у међуодносима. Убеђени смо да оне чине целину стварности која се не изражава у разматрању делова понаособ; да подручје [територија] поседује облик, структуру и функцију, и према томе, позицију у систему, и да је предмет развоја, промене и достигнућа.*

Однос града и природе, у конкретном изразу у првој половини деветнаестог века у Београду, једна је од тема коју проучавамо у дисертацији: трансформација урбаног пејзажа Београда, од отоманског ка европском, у великој мери се одвијала претварањем природног пејзажа (*Natur-*, а не *Ur-landschaft*-а: природног, а не дивљег предела), односно околине тадашњег градског језгра – у културни пејзаж (*Kulturlandschaft*)[1]. У овој глави биће испитивани услови у којима се одвија почетна трансформација урбаног пејзажа Београда; као и начини и актери успостављања новог урбаног пејзажа у околини Београда кроз проучавање карактеристика различитих нивоа предела Топчидера насталих током деветнаестог века, као владарског седишта и огледног добра, а такође и у контексту трансформације ближе околине Београда у истом периоду.

* "The objects which consist together in the landscape exist in interrelation. We assert that they constitute a reality as a whole which is not expressed by a consideration of the constituent parts separately, that area has form, structure, and function, and hence position in a system, and that it is subject to development, change, and completion." Cf.: Carl O. Sauer, "The Morphology of Landscape", *University of California Publications in Geography* 2, 2 (October 12, 1925): 19-53, цитат 25.

Теоријски дискурс ове главе чине ставови Мишела Фукоа (Michael Foucault) – о односу територије и града, месту града у територији, у процесу стварања одређеног друштвеног контекста – које ћемо детаљније образложити у уводу првог поглавља, јер разматрају интелектуалне, политичке и економске околности, које обликују и урбани пејзаж.

Истраживање испољавања *културе* и *моћи* на одређеној територији, који се рефлектују у трансформацији простора, следствено и урбаног пејзажа, упућују на питања: ко има моћ да обликује пејзаж, и какав је однос те моћи према постављеним узорним културним стандардима? Односно, како се спровођење моћи у пределу, и њено испољавање, рефлектују кроз смену култура у пределу, и у којем је степену одвијање просторно-друштвених пракси резултат културних узуса, а колико је питање спровођења одређене идеологије[2] као дела „диспозитива безбедности”[3]?

5.1. ОКОЛИНА БЕОГРАДА: ПОЗНАВАЊЕ

У овом делу студије проучавамо процес и начин укључивања територије изван *Вароши у Шанцу* у градски простор почев од првих деценија деветнаестог века, кроз анализу неколико случајева. Теоријски приступ овој анализи, који ће бити образложен у уводној секцији поглавља, постављен је у односу на ставове Мишела Фукоа о укључивању града у „простор циркулације", као и према теорији о културном пејзажу, Карла Сауера, који смо образложили раније у овој дисертацији. Процес је приказан у неколико изабраних фрагмената трансформације предела који окружује историјско језгро града и кроз анализу деловања различитих актера у њему.

Трансформација урбаног пејзажа Београда у првим деценијама деветнаестог века одвијала се у највећој мери у околини Београда, и то иницирањем успостављања новог урбаног пејзажа, што је било узроковано историјским околностима, које нису обезбеђивале ниједној од политичких власти и постојећих култура, да у београдском историјском језгру – доминантно изразе своја својства.

5.1.1. Околина Београда: културни пејзаж у простору циркулације

На основу теза које је поставио филозоф Мишел Фуко у предавањима[4] 1977. и 1978, на *Collège de France*, а које разматрамо у овом одељку, могуће је закључути да се на проблемима техничког функционисања градова, на питањима односа градова и њихове околине, односно природе, као и на основу испитивања положаја градова у територији државе, откривају околности успостављања „диспозитива безбедности", који је, како смо такође претходно навели[5], један од главних обележја и услов за стварање „државе управљања", односно прелаза од феудалног ка модерном индустријском,

буржоаском друштву. У проблематици ове теме, посебно место заузима питање града, о чему Фуко пише:

> Град је увек представљао зону аутономије у односу на велике територијалне организације и механизме моћи који су карактерисали моћ која се развила полазећи од феудалности. Верујем да је интеграција града унутар централних механизама моћи, која је заправо представљала инверзију путем које је град постао основнији проблем чак и од самог проблема територије, у ствари карактеристична особина онога што се одвијало крајем XVII и почетком XVIII века. Радило се о проблему на који је требало одговорити уз помоћ нових механизама моћи, а то су били они механизми које називам механизмима безбедности. У ствари, било је потребно да се помири чињеница постојања градова и легитимитета суверености. Како спроводити суверенитет над градом? То очигледно није било једноставно, па је био потребан читав низ трансформација које сам вам овде само назначио.[6]

Као што смо показали раније у дисертацији, поводом увида о смени архетипова пејзажа[7], могуће је успоставити јасну и блиску корелацију између дубоких друштвених промена и њихових импликација у теоријском проучавању предела. Сложени друштвени процеси, у чији је контекст постављен феномен европског града у цитираном одломку, одвијали су се у периоду од меркантилистичког доба до Индустријске револуције у Западној Европи. Они су се, у урбаној сфери, неизбежно рефлектовали и кроз коренште трансформације релација градова и њихове околине. На исти начин, успостављање *пејзажа линеарности*[8] у Кнежевини Србији почетком деветнаестог века, можемо да посматрамо и с аспекта спровођења промена у пределу, чије је значење, у извесној мери, било и најраније испољавање ставова нове владајуће структуре према проблему формулисаном у питањима: „[како] ситуирати град у простор циркулације”[9], како граду обезбедити залеђе за остварење економске размене, односно, како у важећем друштвеном контексту успоставити комуникационе, привредне и политичке споне града и околине, и повезати их у целовит систем?

Споменути изрази „простор циркулације" и „медиј деловања", као и „поље у којем се интервенише"[10], односе се на „средину", која се: „[...] састоји од природних датости – река, мочвара, брда – и од вештачких датости – агломерација индивидуа, кућа"[11]. У контексту нашег истраживања, истичемо да се главно поље широког фронта деловања социјалних процеса – као и других хетерогених формација које у одређеном времену одговарају на постављену историјску нужност[12] – налази управо у околини градова. Осим тога, наглашавамо да је у трансформацији околине градова изузетно важна, иако сигурно не и једина, улога *суверена*, односно политичке моћи, која се остварује деловањем у простору:

> Суверен се бави природом или, пре, сталним мешањем, сталном уплетеношћу географске, климатске и физичке средине са људском врстом, у мери у којој она има тело и душу, физичку и моралну егзистенцију. Суверен ће у том контексту бити неко ко ће морати да спроводи моћ на тој тачки везе са природом, у смислу физичких елемената, да се умеша у природу у смислу природе људске врсте у тачки у којој средина постаје одређујући фактор природе.[13]

Наведена размишљања односе се на питања структурирања градског, као и ванградског, простора у индустријским европским државама у периоду од шеснаестог до осамнаестог, односно деветнаестог века. Сматрамо да је деловање политичке моћи у околини Београда у првим деценијама деветнаестог века, које у овој глави детаљније анализирамо, било такође део ширег историјског прецеса, односно прелаза друштва од феудализма ка капитализму. Наравно, ти процеси имали су специфичне одлике, које су се од европских искустава разликовале управо у оној мери у којој је и друштвени и економски развој Кнежевине Србије био, између осталог, и производ различитог геокултуролошког контекста. Тачку на којој се испитивање наведених друштвених токова дотиче нашег истраживања, представља увид о томе да се споменута стратегијска, односно политичка дејства испољавају значајно и у трансформацији урбаног пејзажа Београда.

За проучавање урбаног пејзажа Београда у првим деценијама деветнаестог века, важна је Сауерова поставка о културном пејзажу који настаје трансформацијом природне средине од стране чланова једне заједнице; наглашавамо да „природна средина" у нашем случају није нетакнута дивљина, већ рурална околина *Вароши у Шанцу*. Често се дешава да пејзаж који схватамо као природан, односно нетакнут људском руком, у ствари је производ спровођења вишевековних агрикултурних пракси. Када говоримо о антитези урбаног, врло често изједначавамо *рурално* и *природно*[14]. Према томе, околина историјског језгра Београда је територија „наслеђена" из претходног периода која је, у назначеном времену, у новим историјским околностима, тек требало да постане фактор територијалног позиционирања града у Кнежевини Србији, и која је била медиј из којег је требало да буде створен нови урбани пејзаж (Ил. 5.1.1-1). Према наведеним увидима – у којима се, како разумемо, постављају питања међусобног односа културе, пејзажа, као и оквира у којима се избори модификација простора реализују – дефинисане су и теме у овом поглављу.

Становницима Београда рођеним непосредно после Другог српског устанка, 1815, подручје ближег окружења је, наиме, било скоро сасвим непознато двадесетак година касније. Појмови о томе шта је близу, а шта далеко, и тада су били одређени квалитетом путева и степеном развоја превозних средстава. Сећања Сретена Л. Поповића, о путовању из Београда у Крагујевац на школовање, 1834, то јасно показују[15]. После првог одмора у току путовања, који је био већ на Теразијама, читав дан је био потребан да се волујским колима стигне до Раковице, у друмску механу, на преноћиште. Ту су, како пише Поповић, први пут његови вршњаци и он видели „повећу шуму", у подножју Авале. Мучан и дуготрајан пролаз *крченицима*, друмовима који су кроз густу шуму и грмље просецани народним кулуком, обележава и призор који је ова група затекла на једној висоравни у селу Рипњу. Аутор назива то последицом оног што је касније, као судски чиновник, читао у пресудама: „Да се из пушака убије и тело на точак баци, где да до иструљенија остане"[16] – погубљени разбојници, чија тела нико није смео да

уклони. У првим годинама власти кнеза Милоша, поред дивљих звери, банде друмских пљачкаша означене су као највећа претња одвијању сигурног колског саобраћаја кроз Србију: „Хаџи Проданова буна 1814, па онда дуготрајна куга 1813, 1814 и 1815, и страшна неродица и глад 1816 и 1817 године учинише стање просто очајним. Народ је постао избезумљен и подивљао. Шуме су биле пуне избеглица, хајдука, одметника и злих људи."[17] Намере кнеза да устали своју предност међу осталим народним вођама, и акумулира и осигура своје материјално богатство, довеле су до реакција и низа буна у првим деценијама његове владавине, које су предводили угледни учесници Првог и Другог српског устанка или њихови потомци и присталице. Ови процеси, као и друмска хајдучија, која је после ослобођења постала непожељна појава за нову српску власт[18], указивали су на изражене противречности, и снажне сукобе између традиционалног друштва и почетних, али снажних тенденција акумулације капитала и централизације моћи. Излагање тела погубљених, у пределу, једно је у низу драконских потеза апсолутистичке власти[19], који су одликовали период од шеснаестог до осамнаестог века у Западној Европи[20]. Када су путеви кроз Кнежевину Србију у питању, у првих неколико деценија деветнаестог столећа, о њима се писало као о сигурним[21], али и даље тешко проходним:

> Мада је кнез Милош доста учинио просекавши путеве кроз шуме, друмови су ипак били врло лоши и опасни. Да би се направили ови огромни пролази кроз шуму, посечено је дрвеће и насута земља преко његовог корења, тако да то личи на пут. Како су земљу међутим, пљускови највећим делом спрали, подлогу пута чини само корење, у коме се копита коња често заглаве, и јадне животиње падају на колена.[22]

Ипак, бескомпромисно остваривaним одлукама, омогућени су почетни услови и контрола развоја трговине, али и приближавање залеђа граду у првој половини деветнаестог века. Историчар Ерик Хобсбаум (Eric Hobsbawm) наводи као један од кључних разлога због којег је била могућа индустријска револуција у Великој Британији, моћ њене флоте, односно државе, да обезбеди светско тржиште за британске индустријске

производе[23]. Описани процеси у којима је *vill* заменио *village* у енглеском језику, а у реалности један тип заједнице други, део су, закључујемо – истих друштвених струја. У нашим условима, просецање путева и стварање нове саобраћајне мреже у Србији, били су пример успостављања *пејзажа линеарности*, односно „вештачке" творевине у топографији предела, која је исказивала владарску доминацију, и, следствено томе, указивала на сличан начин структурирања простора и у Београду и његовој околини.

Контакти и везе Београда и залеђа су, у другој половини деветнаестог века, а нарочито после 1867, у великој мери ојачали. То је било искуство, које се разликовало од дотадашње историје овог подручја, као што смо видели у претходном поглављу, али такође и од друштвене и урбанистичке историје европских индустријских земаља. Током индустријске револуције у деветнаестом веку, у Великој Британији су наглим и убрзаним развојем великих урбаних седишта, сеоске средине остајале изоловане, а сеоско становништво које је једном напустило своје домове, више није имало где да се врати. У Србији су, у деветнаестом веку, ови процеси имали другачији карактер и интезитет: можемо да кажемо да су села у градској околини, била чврсто везана за урбано средиште представљајући с њим скоро недељиву целину. Исто је важило и за Београд (Ил. 5.1.1-2). У својој научној студији о социо-етнографској структури Београда, Видосава Николић-Стојанчевић пише о приметно ојачаној вези Београда са залеђем, посебно после 1867. године. Овај нови моменат у животу града исказивао се кроз интензивније укључивање околних села у градску привреду и друштвени живот. „Почели су у ослобођени Београд да пристижу сеоски становници из ближе околине, настањујући се у граду, углавном као пољопривредно становништво или као занатлије и трговци, задржавајући своју имовину, која се највећим делом састојала од земље и стоке. На тај начин је ближа околина Београда постала једним делом подручје имовине београдског градског становништва."[24] Убрзо по освајању делимичне аутономије од Отоманског царства и султанских фермана 1829-1833, почело је да се у интензивнијем темпу насељава околина Београда, односно простор изван *Вароши у Шанцу*. У тим процесима, главне одлуке доносио је кнез Милош, лично одређујући неке од

основних праваца простирања новог града. У том смислу, и у контексту теоријских ставова које смо усвојили као смернице у проучавању овог питања у оквиру трансформације урбаног пејзажа Београда, можемо да кажемо да је кнез Милош Обреновић био прави пример суверена о којем пише Фуко. Радикални владарски поступци, као што је брутално спровођење наредби, без поговора, о исељавању читавих заједница и њиховом пресељењу на ново место у околини Београда, наилазили су на снажно неодобравање, јер су се ова настојања косила с тежњама и плановима становника у вођењу сопственог живота: „Добар део Београђана настањених у Савамали, никада није могао да опрости кнезу окрутно паљење и рушење њихових убогих уџерица и чатрља, као ни принудно пресељавање у тада далеку Палилулу. Милош се брзо замерио и становништву Топчидера и Аде Циганлије, које је насилно било исељено на Бањицу."[25]

Осим Савамале која је, као насеље изван Шанца, изнова настајала тридесетих година деветнаестог века, парадигматичан је и пример насеља Палилула. Сам назив, како налазимо у литератури, потиче, највероватније из друге половине осамнаестог века, али се у првој половини деветнаестог века, овај назив први пут појављује[26]. У осамнаестом веку, на простору Палилуле налазила се Карлова долина (*Karlstal*), у којој су живели немачки досељеници[27]. Столеће касније, Палилула је и даље била позната по баштама, њивама и цигланама, а њени житељи бавили су се пољопривредом и израдом опека. Већ у току Првог српског устанка, вожд Карађорђе (Ђорђе Петровић) настојао је да у овај крај доведе становништво из унутрашњости Србије, а 1832, кнез Милош је, такође Србима из Кнежевине, поклањао плацеве на Палилули, с обавезом да их обрађују[28]. Становништво је било, углавном, пореклом из Лесковца, Власотинаца, Ниша, Бујановца и Берана, а 1834, у Палилулу су стигли и расељени Савамалци[29]. У првој половини деветнеастог века, био је насељен простор у околини улица: Таковске, Битољске, Ратарске (данас Улица краљице Марије), Кнез Данилове и Далматинске. Граница Палилуле је, у то време, досезала све до *Вароши у Шанцу*, односно до дела београдског Шанца од Стамбол-капије до Видин-капије, спајајући старо градско језгро с насељеном околином Београда[30].

С друге стране, простор који је у деветнаестом веку био познат као Западни Врачар, био је резултат новог плана, Новог Београда, нове уличне мреже, изводили су, по европском моделу, страни инжењери. Такође, то је био крај у којем су се настањивали досељеници, углавном Немци, затим Срби из Аустроугарске. На Западном Врачару су биле успостављене прве и веома важне државне институције, као што су: Совјет, Министарство финансија, Велика касарна, Војна Академија, и други. Успостављена ректагуларна мрежа се у градској структури издвајала у поређењу с уличном мрежом традиционалне *Вароши у Шанцу*, а такође и с неправилним сплетом улица Палилуле (*Appendix* 1, Карте и планови, 2), за коју је Феликс Каниц написао: „Борба старог и новог у овој младој престоници нигде није тако упадљива као у Палилулском кварту”[31].

5.1.2. (У)познавање предела — фактографија београдског залеђа

Орографски и хидрографски подаци у делу „Географическо статистическое описание Србије”[32], Вука Стефановића Караџића, објављеног у часопису *Даница*, 1827, чији је био и уредник, преузети су, како пише у предговору, из студије о географији Србије капетана Адама фон Вајнгартена (Adam von Weingarten), публиковане 1820. у једном аустријском војном часопису[33]. Уз студију Вука Стефановића Караџића била је приложена и карта, која је касније, уз његове коментаре[34], исправљена и објављена[35] у *Die serbische Revolution*, Леополда Ранкеа (Leopold Ranke)[36], 1829. У време када је Кнежевина Србија постала нова појава на карти Европе, Београд и околина представљали су предмет фактографских студија у склопу истраживања шире целине. Овај начин посматрања подразумевао је детаљно упознавање окружења (Ил. 5.1.2-1), односно простора, као и презентовање података у рационалном, просветитељском, позитивистичком корпусу географских, геолошких, етнографских, статистичких прегледа, такође и карата, као једног од аналогних модела приказивања одређеног подручја[37]. Илустрацију тежњи ка прикупљању и записивању широког спектра информација о Србији у то време, представља споменути опис Вука Караџића, који обилује топографским, геолошким, хидрографским, демографским, социолошким,

историјским, економским подацима. Структурирани по поглављима[38] они представљају детаљну и систематичну слику Кнежевине, односно знања која су у то време била доступна[39].

Иако је било потребно још дуго времена да се у смислу научне методологије и тумачења, превазиђе и обогати сакупљачки и дескриптивни рад генијалних појединаца и формирају модеран научни дискурс и посебне научне дисциплине, ипак, у периоду конституисања аутономије, подухвати као што је наведено дело Вука Караџића постигли су значајан допринос[40]. У области статистике, на пример, рано је издвојена научна линија с Владимиром Јакшићем као зачетником, која је оставила вредну „анатомију српског друштва у бројкама"[41]. Интересантно је споменути да Фуко статистику назива знањем, односно науком о држави, која је важна у успостављању вештине управљања и која се развила у меркантилистичком периоду европске историје, од шеснаестог до осамнаестог века, када чланови заједнице постају – становништво[42]. Најзначајнијим ауторима деветнаестог века у области опсежних, свеобухватних описа Србије, историчар Холм Зундхаусен (Holm Sundhaussen) сматра, поред осталих, Милана Ђ. Милићевића и Владимира Карића. За представљање земље европском јавном мњењу, и за успостављање нових пракси у њеном економском и друштвеном развоју, изузетно је важно било објављивање обимнијих научно-истраживачких радова о Кнежевини Србији од стране аутора из Европе, као што су Ото Дубислав Пирх, Вилхелм Рихтер, и нарочито Феликс Каниц (Felix Philipp Emanuel Kanitz), чија студија о Србији из 1868, је: „[...] права монографија рађена у научне сврхе и методом критичког приказивања"[43]. Међу овим студијама су свакако били и радови барона Хердера (Sigismund, Sigmund, August Wolfgang von Herder) и Ами Буеа (Ami Boué).

Почетак стварања дискурса детаљних дубинских испитивања предела обележила су и истраживања које је, углавном, иницирала и финансирала власт, односно кнез Милош Обреновић, а које су, у време његове прве владавине, 1815-1839, спроводили европски научници и стручњаци, инжењери различитих струка. Међу првима који су дошли у Србију на позив владајућег кнеза, био је рударски инжењер Сигисмунд, односно Сигмунд,

Август Волфганг фон Хердер син немачког филозофа, теолога, књижевника и књижевног критичара, Јохана Готфрида фон Хердера (Johann Gottfried von Herder), којем смо посветили део детаљнијих образлагања свеобухватних испитивања људског окружења крајем осамнаестог века, у Глави 2. Барон Сигмунд фон Хердер, у време када је посетио Србију, био је већ познат као врхунски европски инжењер у својој области, на положају главног надзорника рударства Саксоније. Десетонедељни пут по земљи започео је у августу 1835, првенствено проучавајући рудна богатства и испитујући могућности експлоатације руда. У преговорима са српским властима било је предвиђено да његова истраживачка експедиција нарочито обрати пажњу на постојање налазишта руде у местима чији топоними указују на рударске активности, али поред тога, и на локације и квалитет извора термалне воде у Србији и такође, да испита да ли је могућа експлоатација соли из напуштених рудишта, што је посебно било у сфери пословних интересовања кнеза Милоша[44]. Барон Сигмунд фон Хердер, у складу с породичним сензибилитетом, али и са својом струком која је, по схватању савременика, била међу највиталнијим економским активностима које је једна држава могла да спроводи, обраћао је пажњу и на друге, различите аспекте подручја, међу којима су фолклор и природа Србије; извештај који је поднео Кнежевини, није био само попис увида о његовом основном задатку, већ много целовитији приказ земље, који садржи вредне етнографске и природњачке податке, као и описе пејзажа, али такође и забелешке с предлозима властима на који начин могу да оживе, односно успоставе, најрационалнију намену предела. Као илустрацију наводимо записане утиске о два лековита извора у подножју планине Озрен, у Бањи, односно Соко Бањи: „Све је у нереду. На старим римским зидинама сграђене су турске, а све то према спољашњем изгледу не улива наду. Надам се да ће државне власти које се баве установама од општег интереса око овог извора сградити објекте за боравак гостију и запослити бањског лекара с годишњом платом и спровести све неопходне мере. [...] Овај лековити извор на једном тако повољном месту могао би у том случају да постане веома благородан и окрепљујући.”[45] Такође, у извештају барона Хердера дат је први

опис археолошког налазишта, Гамзиград (*Felix Romuliana*), у близини Зајечара. Тада је први пут ово место обележено као значајно у античкој прошлости подручја: „Сматрам да то није ни српска нити словенска тврђава, него да је то римски каструм, тако да преостаје да пожелимо да ово постане историјски локалитет, а пре свега да буде очишћен од шумског растиња, да би се ти остаци боље могли сагледати и проценити."[46] Недавна истраживања[47] открила су да је барон Хердер, половином 1837, скоро пола века пре изградње железничке мреже у Србији, предложио да се железница, на прузи од дрвених шина и прагова, користи у експлоатацији руда. Извештаји и опсервације Хердера[48] о рудном богатству Србије потврђени су током времена, а остварење планираних подухвата, напуштено је његовом смрћу, 1838, и абдикацијом кнеза Милоша, која је значила још један државни заокрет и прекид деловања у постављеном правцу развоја. На путу кроз Србију, Хердеру је била додељена пратња. Два висока чиновника Совјета, државног политичког тела, обучени у, специјално за ту прилику, наручене униформе, заједно с маркатном појавом барона и његовим сапутницима, били су упечатљива свита: „Пут по Србији са свечаном пратњом, у то време, изазивао је дивљење народа. Јахали су на коњима и користили воловска кола за пренос пртљага и прикупљених узорака руда и стена на терену. [...] Интересовање народа за прикупљање примерака руда и права 'рудна грозница' захватили су све крајеве по којима се Хердер кретао."[49]

У последњим годинама прве владавине кнеза Милоша, у Београд стиже и Ами Буе, лекар по образовању, а по занимању геолог[50], први председник Геолошког друштва Француске (*La Société géologique de France*). Он се, у Европској Турској, бавио геолошким и петрографским истраживањима, обилазећи и регије данашњих Србије, Хрватске, Босне и Херцеговине[51], као и Бугарске. Ами Буе је у Србију стигао први пут с двојицом геолога из Француске и с једним зоологом и једним ботаничарем, Чесима. Кнез Милош је подршку овој групи истраживача, која је самостално финансирала проучавања, испољавао кроз обезбеђивање службених контаката у институцијама кнежевине. После опсежних припрема које је спроводио учећи и српски и турски језик, Буе је истраживања започео у околини Београда,

проучавањем геолошких својстава Авале. Као резултат проучавања које је, настављајући и Хердерова истраживања, Буе водио у годинама 1836, 1837 и 1838, издата је књига *La Turquie d'Europe*, 1840[52]. Осим геолошких података, ово обимно дело у четири тома садржи исцрпне географске, етнографске, археолошке, историјске, економске, политичке студије подручја Европске Турске[53]. Ами Буе је, поред свих опсежних истраживања, проучавао и бање у Србији, а посебну пажњу је посветио и бележењу, описивању и регистрацији термалних и минералних извора[54], који углавном нису били до тада детаљније испитивани. Буе пише: „Познате минералне воде у Турској јесу већином топле и хидросулфурне, јер их Турци, због своје навике да се често купају врло радо траже. На ладне минералне воде пак не обраћају никакву пажњу, тако да ће путник тек случајно за њих сазнати, изузимајући неке слане киселе воде."[55] Рударски инжењер у служби кнеза Милоша, Вилхелм Рихтер, пише о Србији, 1839: „У истој планини [Рудник] се налази кисељак, чија се вода, крајње укусна, добро одржава, али скоро уопште не користи. У околини Алексинца налазе се топла купатила, чија је лековитост невероватна, која имају најлепши швајцарски предео, а исто тако се скоро уопште не употребљавају. Сем тога, има бесконачна маса топлих и хладних минералних извора, око чијег испитивања се још уопште није бринуло."[56] Поред наведеног, Буе је дао и допринос етнографским истраживањима, такође описујући куће, начин становања и живота у унутрашњости земље, као и у Београду[57]. Објавио је карту Европске Турске, и заслужан је за коначно уклањање свих недоумица, које су до тада биле присутне, у вези с положајем, тачним координатама и димензијама планине Балкан, као и за детаљан и вишедимензионални, интердисциплинарни опис полуострва, објављен у његовој књизи[58]. Марија Тодорова посебно истиче да, осим што је најважнији извор систематског знања о Балканском полуострву у деветнаестом веку[59], Буеов рад је и рушио предрасуде, јер је истрајавао на пажљивом испитивању подручја, осетљивом за разлике између Истока и Запада, такође отвореном за уочавање и истицање могућности њиховог прожимања, а у томе и улоге хришћанског становништва: „Поздрављајући ослобођење Грчке, Буе такође скреће пажњу на друге нације у том царству,

нарочито на Словене који морају ‘да се укључе у развој европске цивилизације и учврсте равнотежу моћи’”[60]. Један од геолога који је у Србију први пут дошао с Ами Буеом, Огист Викенел (Auguste Viquesnel), такође у једном периоду председник Геолошког друштва Француске, аутор је прве геолошке карте Србије[61] (Ил. 5.1.2-2), на којој се, приказане у ширем контексту, виде испреплетане геолошка историја предела и тада актуелна геополитичка позиција подручја, као и мрежа путева, која представља истовремено и систем социјалних комуникација[62].

Викенелова карта, као и други такви прикази подручја, пејзаж Србије и Београда, приказују у сплету главних водних токова и најважнијих сувоземних путева, у оквиру граница између Аустријског царства и Кнежевине Србије, односно Отоманског царства, показујући да је он обликован у напетости, на граници између ширег државног, стратегијско-политичког и економског окружења и ужег контекста различитих култура и заједница. У другачијим начинима сагледавања београдске панораме, чији резултати такође припадају домену представљања простора, откривају се тензије које формирају пејзаж, а које, иначе, не могу да се пронађу у картографским документима. У следећем поглављу ћемо испитати на који начин се мења предео, на конкретном примеру Топчидера, такође и ко одлучује о његовој трансформацији; размотрићемо у којој мери увиди о пејзажу, које на овај начин стичемо и теоријски проверавамо, могу да помогну у разумевању узрока и начина одвијања његове трансформације.

5.2. ОКОЛИНА БЕОГРАДА: ТРАНСФОРМАЦИЈА

У овом поглављу, показаћемо у основним цртама, начине одвијања трансформације пејзажа у околини Београда, на различитим нивоима: у случају Топчидера, обратићемо пажњу на аспекте овог места не само као владарског седишта, у случају Авале на позицију истакнутог географског облика у урбаном пејзажу града, и на крају, секцијом о европској планинској железници, поставићемо у шири контекст питање мотива и узрока активности на трансформацији околине градова.

5.2.1. Околина Београда: Топчидер

У Топчидеру близу шуме Кошутњак, у предграђу удаљеном око 5,0 km од града, кнез Милош је 1831. године почео изградњу једне од својих резиденција, комплекса сада познатог као Милошев конак[63]. У осамнаестом веку, на простору Топчидера су се налазили аустријски летњиковци и ловачке куће, као и неколико других насеља, чији је постанак и порекло, веома детаљно објаснио Реља Новаковић[64]; увид овог аутора је да на картама из шеснаестог, седамнаестог, осамнаестог и првих деценија деветнаестог века, нема стално обележеног назива с именом Топчидер (чак постоје и периоди када нема насеља уопште), већ неколико његових различитих варијација.

Топчидер[65], подручје око потока кроз мочварну долину, чије име на турском и персијском језику значи „топџијска долина" (тур., *topçu* – тобџија; тур., *dere* – поток), био је почетком деветнаестог века и простор на коме су се вежбале артиљеријске јединице турске војске и које је служило као „чаир" (тур., çayır – ливада), поље за испашу коња. За турске великодостојнике овај простор био је излетиште и ловиште. У периоду двојне власти у Београду,

било је конфликата око земљишта у залеђу Београда, па је тако и предмет једног од тих спорова био право турских власти да у Топчидер изводе своје коње на испашу. Како пише и Реља Новаковић, због изградње свог конака, кнез Милош је раселио и неколико села која су постојала неколико година, на почетку деветнаестог века, на овом подручју. То су, највероватније била насеља бугарских досељеника који су се бавили обрађивањем башта, и који су одатле премештени у Палилулу[66]. Осим конака, кнез Милош је у подножју Топчидерског брда, наложио да се сагради и црква Светог Петра и Павла, црквена кућа, Мали конак, магаза, шупе, коњушнице, штавионица коже, фабрика обуће, воденице, млинови, и други објекти. Формирање комплекса на овом месту, у односу на Београд у деветнаестом и почетком двадесетог века, приказали смо и на схемама трансформације урбаног пејзажа Београда (Табла 3; 3а).

Топчидерска река, десна притока реке Саве[67], је један од токова који доминирају у јужном, брежуљкастом и брдском терену подручја Београда. Дугачка је 30,0 km, има слив површине 148,0 km^2, а извире у Липовачкој шуми, на планини Космај. Прво геодетско премеравање Топчидерског парка, као и тока Топчидерске реке, извршили су питомци Артиљеријске школе, односно Војне академије, 1857-58. Из периода 1862-66. потичу најстарије карте терена, а река је у том периоду, 1863, и први пут регулисана, под надзором инжењера Јосифа Силвића (Ил. 5.2.1-1). На пешчаним плажама тада су уређена купалишта, а постојало је и парно купатило. Осамдесетих година деветнаестог века, у време краља Милана Обреновића, подигнут је водоскок с декоративном чашом извајаном у средишту базена с егзотичним воденим биљкама, на којем се налазила и скулптура дечака са чапљом[68] (Ил. 5.2.1-2). У подручју ушћа Топчидерске реке у Саву, налазила се топчидерска скела и једна од 17 царинарница, колико их је у то време укупно било на Сави и Дунаву. Топчидер је званично припојен Београду, после више од тридесет година од градње кнежевског конака.

Парк у Топчидеру почео је да се формира тек 1842[69], када је кнез Милош већ напустио Србију, а инжењер Атанасије Николић[70] постао Министар унутрашњих послова и управник државне економије у Топчидеру. Инжењер

и професор Николић, основао је расадник у Топчидеру, као и Земљоделску школу, прву те врсте на Балкану. Значај професора Николића, није само у томе што је улагао велики лични рад да култивише простор истрајном делатношћу, већ и зато што је укључивао осуђенике у све послове око уређења простора, што је детаљно описао у својој биографији. Савремене студије који се баве проучавањем значаја пејзажа, обраћају пажњу на све слојеве и скривене чиниоце формирања предела[71]. Захваљујући белешкама Атанасија Николића, можемо да обратимо пажњу на скривене чиниоце формирања предела Топчидера, и да боље размемо ове процесе. Половином века почела је прва садња багремова и јабланова око кнежевог конака. Године 1850. с планине Таре у Топчидер су донете саднице смрче, бора и јеле, а с других планина у Србији и јавора, мачије леске и руја, а из Италије, Аустрије, Немачке и Француске стигло је семење разних трава, цвећа и украсног шибља. Топчидер представља прво парковско уређење у Србији које је настало по европском моделу, по угледу на дворске комплексе који су смештени у „природном, а ипак култивисаном окружењу"[72]. Топчидерски парк формиран је у стилу „енглеског врта", коришћењем елемената: бујне вегетације, неправилних стаза и уз присуство водених уређаја (Ил. 5.2.1-3). Најчувенији елемент Топчидерског парка је џиновски платан (*Platanus acerifolia Willd.*) који је засађен испред конака 1866, а увезен са још 350 стабала исте врсте, из Беча[73]. Фигура *Жетелица*, која представља Цереру, богињу земљорадње, израђена је у неокласичном академском стилу, постављена је у Топчидеру у другој половини деветнаестог века. Изливена је 1852, у Бечу, а њен аутор је Фиделис Кимел (Christof Fidelis Kimmel). *Жетелица* је једини сачуван и најстарији пример украсне парковске скулптуре у Београду из деветнаестог века. У главној алеји најстаријег дела парка, налази се и обелиск, аутора Франца Лорана (Franz Loran), 1860[74].

У току студијског путовања по Европи, 1902, београдски општински лекар, Војислав Кујунџић, упознао је начине решавања проблема из санитетско-хигијенске области комуналних послова, и своја искуства објавио 1903[75]. За тему овог дела дисертације важна је личност Кујунџића, јер је он исте 1903, постао актер у организовању, на простору Топчидера, односно

Кошутњака (Ил. 5.2.1-4; 5.2.1-5), Летњиковца/лечилишта за слабуњаву децу, летњег санаторијума. Скоро три деценије касније, Кујунџић пише о овој установи, и то поводом отварања летовалишта за београдску децу из најсиромашнијих породица, на истом месту, 1932. Пишући о подухвату Друштва за очување народног здравља, у оснивању санаторијума почетком века, Кујунџић наводи да је најпре био изграђен један павиљон, и да је било места за боравак на „чистом и свежем ваздуху", уз лекарску негу, за 25 деце месечно. У склопу овог предузећа, почео је да излази и часопис *Здравље*, 1906, а 1907. је саграђен још један павиљон. У јулу 1908. у Кошутњаку је боравило 230 деце. Поред боравка на ваздуху и игре, 1911. уведено је и сунчање, а установа је добила сталног лекара[76]. Прекинута ратовима, делатност Лечилишта је била поновно покренута 1932.

У нашем истраживању, случај Топчидера је важан јер приказује различите видове и могућности које одређено подручје са собом носи. Топчидер је, почетком деветнаестог века, изабран као изузетно стратешко место, од стране кнеза Милоша, за формирање дворског комплекса, и током времена постао је подручје култивизације природе, остварења економских и привредних аспеката развоја и, поред осталих историјских догађаја који такође заслужују проучавање у контексту трансформације пејзажа, дошао до ступња „колонизације" од стране модерног града. У овој глави која је посвећена испитивању положаја Београда у околини, у природи, место Топчидера је важно, јер представља домет до којег је суверенска моћ, у својој експанзији у простору – дошла. Позиција Авале је, у том смислу, различита.

5.2.2. Истакнута тачка београдског пејзажа: Авала

Опис околине Београда посматран из средишта српског дела града крајем прве половине деветнаестог века, налази се у књизи британског путника Пејтона, доброг познаваоца прилика у Србији, који је овде боравио у више наврата и у дужим временским периодима, обављајући послове у конзулату Уједињеног краљевства: „Једног дана сам се попео на торањ Саборне цркве да бих разгледао град и околину. Београд, град са само 35.000 становника, не може се похвалити да изгледа као метропола, али околина пружа материјал

за добру панораму. Гледајући према западу, видимо Саву како вијуга из топчидерских шума; српска обала је стрма, аустријска равна и подложна поплавама. Поглед према северозападу затварају нејасни, тамни обриси Фрушке горе, или пошумљене планине, која представља кичму Славоније. На северу су торњеви Земуна, који се дижу из Дунава, који овде поново скреће на исток; ка југу и истоку пружа се турска варош”[77].

Неколико деценија касније, крајем деветнаестог века Београд постаје, и у дескрипцијама домаћих аутора, централна тачка одакле се посматра околина. Београдски гребен је узвишење с кога се отвара широка панорама: топографија околине одређује се и објашњава у односу на новоуспостављени координатни систем. Нови начин виђења *приближава* и *присваја* све што је погледу, али и трговачким и саобраћајним везама, доступно. Београд је најважнија референтна тачка овог проширеног контекста, у односу на коју се сагледава окружење, које чине, надомак погледа и приступачна, чак и „последња предгорја Сибињских Карпата”[78]. Модернизацијски процеси у привредном пословању, нарочито у области спољне трговине, донели су Београду, почев од четврте деценије деветнаестог века, важан положај у Кнежевини и окружењу. У периоду 1833-1845, Београду је припадала трећина вредности робе у укупном спољнотрговинском промету Кнежевине. Ефикаснија организација и побољшање рада пограничне службе, половином деветнаестог века, значајно су умањили, у односу на стање током претходне деценије[79], важност Земуна, који је у то време „[...] везан за Београд живим и воденим и железничким саобраћајем, постао му предграђе.”[80] Опис предела израз је привредне, саобраћајне и економске реалности, односно чињенице да је град у претпоследњој деценији деветнаестог века, етаблиран као центар трговачке сфере која је подразумевала и погранична места, Земун и Панчево.

У истом периоду, пространи видик ка унутрашњости земље и јужно од Београда, опажа се ограничен „[...] низом истина махом обездрвљених али и пак засејаних или лозом засађених брда”[81], која се пружају у полукругу, од Саве до Дунава. У позадини овог призора тло се благо уздиже ка линији на којој се истиче „[...] двоврхна Авала са старом развалином једног замка”[82], старог Жрнова. Планина Авала, завршни акценат панораме ка југу, између

Саве и Дунава, и трећа упечатљива форма у београдском пејзажу, поред водених површина и платоа над њима, важна је и за објашњење карактера предела околине Београда, и његову генезу у светлу историјских догађаја: по други пут у петнаестом веку, Турци 1458, освајају Авалу, и на остацима жрновских развалина још једном обнављају и проширују претходну средњовековну српску тврђаву, из које сада нападају Београд[83]. Села између Авале и Београда, до тада пуна живота „[...] изазванога јаком рударском радњом"[84] бивају напуштена, а у наредних сто година на овом простору замире свака активност: „[...] идући Београду, не беше ни једнога села. Цео тај простор беше поље за мегдане између Турака и посаде београдске"[85]. Евлија Челебија (Evliya Çelebi), турски путописац седамнаестог века, Авалу, односно Хавалу, „узвишење, које доминира околином"[86], такође обележава као тврђаву коју је у шеснаестом веку освојио „[...] гази Порча са својих четрдесет јунака"[87], и која је постала сигурна база за мегдане и разбојничке походе, јер је била окружена провалијама у које се није могло „ни погледати". Романтичне и мистериозне слике прошлости у Челебијином путопису описују варош са западне стране авалског града, односно његов тајанствени простор: „[...] испод малог опкопа озиданог од камена шкриљца, налази се једна дубока јама страшна као паклена провалија Гаја"[88].

У издању *Гласника Српског ученог друштва*, 1866, обајвљен је обиман приказ околине Београда, односно топографски речник Врачарског среза, у којем је као прва ставка, дат приказ Авале. У опису су испреплетани легенде о месту и релевантни, егзактни подаци, који се понекад не могу лако разликовати: „На истој (западној) страни града има једна пећина у камену за 20 хвата у дубину, и веле да се ту може ући па у град горе изаћи; за то кад се први пут отпочело да војује на дахије, сакриван је на Авали барут, који је Турчин Мемед-ага Коњалија у Њемачкој за то преправљао и амо претурио. Казују да у Авали има силно благо и многе оставе; за то су по пророштву некаквог из Њемачке прије 28 година почели да копају с источне стране до града неки људи из села Белог Потока, Пиносаве и Раковице из врачарског и Зуца и Рипња из грочанскога среза, али им је власт то забранила."[89] Врло је могуће да је „пророштво" или *предвиђање*, које се у одломку спомиње, било, у

ствари, резултат споменутих прелиминарних истраживања, највероватније геолога Ами Буеа, у периоду 1836-1838[90]. У прилог овој чињеници иде и податак да у додатку своје студије Алимпије Богић преноси сазнања о пореклу старог града на Авали: „У књизи La Turqie d'Europe par Ami Boué. Paris 1840. пише у другој чести на 369. страни, да су Римљани, кад су први пут допрли до овога краја, направили овај градић на Авали, која се онда звала *Mons Aureus* (златно брдо), и да је прије Биограда сазидан тај градић, који су послије Турци оправљали под Махомедом II."[91]

Владимир Карић, у књизи *Србија: опис земље, народа и државе*, двадесет година касније, 1887, доказе о постојању рударске активности на подручју Авале[92] доноси у рационалнијем, позитивистичком дискурсу. Наводећи топониме на самој Авали, али и на потезу ка Сави, односно Макишу – Швабине стаклане, Селиште, Чаршија, затим Железник, Пећани, Остружница и Жарково – Карић сведочи о мноштву материјалних остатака рударења на левој страни Рипањског потока, где се налазе: „[...] грдне гомиле згуре, и развалине станишта људских, како из времена римског, тако и из познијега"[93]. Истакнути облик у београдском пределу, Авалу, аутор посматра с различитих аспеката: он пише о историји места, природним одликама терена, естетским својствима предела, па и о његовом могућем политичком значају у актуелним државним тежњама. С друге стране, иако најближа планина, Авала за становнике Београда није била посебно важна ни у привредном ни у економском смислу, чак није била ни посећено излетиште. Тако у свом времену Карић пише о непостојању шире заинтересованости за туристичко упознавање околине и природе, односно о непостојању њене суштинске укључености у урбану културу и градски живот Београда. Сасвим супротне су биле тадашње тенденције у Западној Европи, изражене, на пример, кроз покрет који је у Немачкој и Аустрији био усмерен ка претварању Источних Алпа у контролисан енвајронмент укључен у урбану културу модерних индустријских градова. Подухват је спровођен, како савремене интерпретације показују, сагласношћу различитих начина остварења идеје: изградњом система сигурних стаза и колиба, у којем су становници градова могли да се несметано крећу и пронађу склониште, а

такође и „приближавањем" тешко доступних планина градском животу средње класе, посебним начинима приказивања и представљања, који је подразумевао израду макета и других визуелних представа и њихово излагање на различитим манифестацијама, у циљу стварања утиска о рационалном контролисању и реалном сагледавању тих простора[94]. С овим тенденцијама можемо да доведемо у исту раван и Карићево наглашавање важности „учења" о љубави према чистом ваздуху и природи, о „правом" односу према историји. Поред тога, даље у одељку књиге посвећеном „пределима и знатним местима" у Краљевини, овај аутор пише, у складу с постављеним националним циљевима, о једној од могућих културних пракси у пределу: „Већа предузимљивост, која ће се да кад год и у Србији настанити, учиниће да локомотива запишти и на самоме врху Авале, и онда ће тамо бити празнични и летњи боравак не само Београђана већ и становника свих околних српских вароши; лаким саобраћајем потпомогнути, тамо ће се са Шумадинцима састајати и Земунци, Карловчани, Новосађани, Панчевци и други још, те ће тако Авала играти и не малу политичку улогу."[95] Заступајући инклузивност у опсервацији окружења, која не занемарује ниједан аспект, од историје до природних својстава околине, Карић затим у тексту предвиђа, и прижељкује, да Авала буде оно што је за Беч Каленберг (Kahlenberg), за Торино Суперга (Superga) и за Луцерн Риги (Rigi)[96].

5.2.3. Технологија у пределу и производња пејзажа: европска искуства

Кроз историју техничких и технолошких иновација деветнаестог века, и њиховог садејства с прокламованим вредностима класе индустријске буржоазије као водећег актера урбанизације и модернизације градова, видимо да Карићеве компарације нису ни случајне, ни насумичне. Наиме, прва планинска железничка линија са зупчастим шинама за савладавање стрмих терена, отворена је у Европи 1871. године, на планини Риги, убрзо после успостављања прве светске железнице те врсте у Сједињеним Америчким Државама, на планини Вашингтон (Washington), 1868-1869. Техничко решење употребљено на швајцарској линији било је напредније у

односу на америчко, што је, како је објашњено у књизи о железничком саобраћају из 1913, подстакнуто императивом туристичког развоја земље познате као "the playground of Europe", односно „игралиште Европе": „Туристи ће путовати миљама да би уживали у 'величанственој панорами', и који бољи угао посматрања може да буде од планинског врха одакле се открива панорамски поглед на глечер, језеро, реку и снегом покривени врх планине?"[97] Планинска железница на Риги, патент инжењера Николаса Ригенбаха (Nicholas Riggenbach), сматрана је веома корисном за Швајцарску[98], јер је омогућавала „планинарење железницом", која је у то време била једна од најпопуларнијих излетничких активности у свету: као технички изум то је био и један од замајаца за развој туризма, важне привредне делатности ове земље. Исто као и у околини Луцерна, излетишта у близини Беча и Торина, Каленберг и Суперга, постали су, такође захваљујући планинској железници, у већој мери доступни публици, а тиме и градском јавном животу. У Аустрији је планинска железница од подножја до врха Каленберга уведена 1874, с намером да обезбеди лако и брзо савладавање пута „[...] бројним излетницима, који свакодневно током лета беже од топлоте и прашине града да уживају у чистијем и хладнијем ваздуху на планини"[99]. Почетна станица у подножју планине је изграђена у близини државне железничке мреже, остварујући тако блиску везу излетишта с Бечом, с једне, и с подручјем Јужних Алпа, с друге стране. Положај Каленберга је такав да омогућава панорамски поглед, ограничен једино планинама Боемије и Мађарске и „непревазиђен" видик ка Бечу и широком Дунаву[100]. Интересантно је да су описи панораме с Каленберга и планине Риги били саставни делови чланака у стручној периодици, посвећених, иначе, техничким описима иновативних система железнице[101], што недвосмислено указује на пажњу која се у том времену, вероватно и као доказу да је одређени предео „освојен", посвећивала остварењу погодних визура.

На планини Суперга код Торина, железничка линија је успостављена 1884. године, деценију касније од прва два Карићева узора, међутим, примењени принцип био је технолошки усавршен[102]. Такође за разлику од претходна два случаја, превоз ка врху Суперге остварен је уз значајно

материјално учешће државе и градске управе. Успостављена је и директна веза с Торином и градском трамвајском мрежом. Наиме, нова комуникација је била тако осмишљена да путници, директно с централних градских тргова, без преседања стигну на одредиште: вагони су, на почетној станици у подножју, у месту Саси (Sassi), прикључивани локомотивама, које су их одатле возиле ка врху планине (Ил. 5.2.3-1). У једној години два важна догађаја су обележила друштвену историју Торина: успостављање директне линије ка заветној цркви на врху планине[103] и организовање италијанске изложбе (*L'espozicione Italiana del 1884*). Како пише у извештајима из периода[104], ретко који од посетилаца националне годишње изложбе у Торину, 1884, није искористио прилику да посети *La Basilica di Superga* (Filippo Juvarra, 1731), користећи нову саобраћајну линију. Организовање светских изложби деветнаестог века су, према савременим тумачењима, имала двоструку улогу: да покажу најновије индустријске производе, али и да буду „[...] прикази 'националних наратива', који су подвлачили тежњу нације-домаћина да буде схваћена као део авангарде међународног капитализма"[105]. У случају Торина, значајног у покрету за италијанско уједињење и независност (*Risorgimento*, 1815-1871), организовање изложби је био део настојања индустријализованог Севера да у земљи, у склопу остварења политичког, економског и културног програма модерне буржоазије, наметне осећај заједничких вредности као дела колективног идентитета[106]. За наш рад значајна је чињеница да је том контексту припадао и подухват саобраћајног повезивања града с околином, 1884, односно позиционирање на линији технолошког напретка, остваривањем ефикасне комуникације до Суперге, важног споменика из градске прошлости, али и места одакле се најбоље сагледава град. У уводним пасусима своје књиге, водича *Torino 1880*, писац Едмондо де Амичис (Edmondo De Amicis) препоручује да посетилац, чим стигне у град, најпре сагледа широку панораму Торина са Суперге, како би одмах осетио „дивљење и задовољство"[107], односно, како би погледом обухватио, или боље рећи „освојио", синтезу слојевитог урбаног пејзажа модерне метрополе у настајању.

Све три планине свој просторни идентитет дугују близини градова с којима деле заједничку историју, док, исто тако, и сам њихов положај, као и употребљена саобраћајна техника, омогућавају сагледавање, према томе и формирање, урбаних пејзажа Луцерна, Беча, и, можда у највећој мери, Торина. То је важна чињеница у контексту достигнутих нивоа просторног развоја модерних, индустријских градова у капиталистичком друштву деветнаестог века. Урбана историчарка М. Кристин Бојер, у књизи *The City of Collective Memory* [Град колективног сећања], 1994, наводи ставове утицајног архитектонског критичара и заговорника урбанистичких и социјалних реформи у деветнаестом веку, Сезара Далија (César Daly), да широки видици артикулишу јединство и урбани ред у граду, који се на убедљив начин не могу опсервирати у другој перспективи, као и да се целовитост града у функционалном и визуелном смислу постижу програмом јавних радова, у којем су нарочито важни градски комуникацијски правци: улице, канали, пруге[108]. Сезар Дали био је покретач и уредник водећег светског архитектонског часописа у деветнаестом веку, који је излазио у Паризу под називом *Revue générale de l'architecture et des travaux publics* [Општи преглед архитектуре и грађевинарства]. У једном од својих чланака, објављеном 1843, он пише о својствима и предностима панорамског погледа на град: „Нема ништа лепше од дивних видика, ненадмашних пејзажа, које и поглед једва може да обухвати. Дивни призори оживљавају човечије снаге, узбуђују срце и заводе машту. Једино с висине могу да се схвате масе истакнутих споменика, прочита њихов прави положај и стварни карактер, и препозна главни распоред њихових делова.”[109] Осим тога, Дали је заступао несметану саобраћајну повезаност свих делова модерног града.

У нашим оквирима, Кариђево заговарање увођења најновијих саобраћајних средстава, као што је планинска железница, у околину Београда, осим омогућавања сагледавања града, може да се схвати и као ауторово наглашавање значаја *доступности*, односно успостављања брзог и лаког *приступа* и, једнако важне, *јавности* погледа на град који се са ових узвишења пружа. Размишљања о укључивању околине града у укупну слику београдског предела, односно о коришћењу техничких и технолошких

достигнућа у упознавању и освајању околног предела, схватамо као доказ о постојању интелектуалне подлоге за суштинску промену односа према пејзажу, и урбаном пејзажу, у последњим деценијама деветнаестог века у Србији. Исто тако, тенденција ка стварању новог начина представљања пејзажа и указивање на нову важну тачку у градском пределу, може да буде схваћена и као критика и као противтежа опсервацијама и интерпретацијама београдског крајолика у првој половини века, и његовим изједначавањем само с *импозантним и застрашујућим* утврђењем на прагу Оријента. На прелому векова, после увођења градске трамвајске мреже, нови доживљај београдских улица читамо у опису Херберта Вивијена (Herbert Vivian): „Електрични трамвај брзо вас одводи стрмом улицом и за два минута сте у јавном парку; посматрате панораму која, заиста, има мало такмаца."[110] Британски дописник пише, с друге стране, и о „обесхрабрујућој мочвари" у коју се претвара Цариградски друм у околини града када падне киша, међутим, и о томе да се пут до Топчидера одржава увек у добром стању, и да до излетишта може да се електричним трамвајем стигне за десетак минута[111].

Радикално мењање и „освајање" простора средствима техничке цивилизације, карактеристично за капиталистичке државе Запада, нарочито у другој половини деветнаестог века, није било у истом обиму, и у истом периоду, спроведено у Србији. Међутим, постојао је друштвени консензус по питању праћења европских узора у прихватању нових технологија и остварењу техничког напретка у земљи[112]. Уколико усвојимо став да је на Балкану вековима постојала свест о овом подручју као о, иако маргинализованом, ипак делу Европе[113], онда је могуће и да су трансформације градског простора у Београду, крајем деветнаестог века, остварене у складу с евроцентризмом, који се на свом врхунцу у том столећу исказивао као културни и идеолошки израз модерног капитализма[114].

6. ПРИРОДА У БЕОГРАДУ

6. ПРИРОДА У БЕОГРАДУ

> Индустријализација, урбанизација и модернизација околине почев од XIX века донеле су велике промене реалне природе као и гледања на њу, што је сад обухватило и веће делове становништва. Пејзаж се брзо преобликовао услед градње канала и железничких пруга, зирађења земљишта, асанације њива, услед преласка на рационално шумарство као и услед растења градова. Већ средином XIX века огласиле су се жалбе због естетског пустошења предела и чули су се захтеви да се природа заштити, а током времена су се пооштрили у оној мери у којој су се повећавала разарања природе.[*]

У књизи *La révolution urbaine* [Урбана револуција], 1970, Анри Лефевр, пишући о теми генезе и промене града у контексту индустријске револуције, између осталог, бави се односом културе и природе, или природног и оног што је производ индустријског друштва. У томе, Лефевр осликава апокалиптичне визије, које одговарају данашњем стању: „Удружени и супарници, индустријализација и урбанизација пустоше природу. Води, земљи, ваздуху, светлости, ‚елементима' – прети разарање. Рок ће приспети одређеног датума. Око 2000. године, било да буде или не нуклеарног рата, вода и ваздух ће бити у толикој мери загађени да ће живот на земљи постати тежак."[1] У истом делу, Лефевр идентификује појаву нове, *присвојене* природе,

[*] „Priroda/okolina", u Peter Dincelbaher, prir., *Istorija evropskog mentaliteta: glavne teme u pojedinačnim prikazima*, prev. Branimir Živojinović (Beograd: Službeni glasnik / Podgorica: CID, 2009), 463-489, 486. Наслов оригинала: *Europäische Mentalitätsgeschichte, Hauptthemen in Einzeldarstellungen*, herausgegeben von Peter Dincelbaher (Stuttgart: Kröner, 1993).

која је такође, једна од одлика стварања модерног капиталистичког града: „[т]еоријски, природа се удаљава, али се знамења природе и природног умножавају, замењујући и истискујући стварну ‚природу' [и постајући] знаци одсутне природе: узалудно и фиктивно присуство."[2]

Урбана политичка екологија питање дистинкције природе и културе, односно природе и друштва, разматра у највећој мери у контексту алијенације, односно одвајања човека од његовог рада у капитализму, у којем се природа схвата као пука подлога активности или полигон дејства у циљу стварања профита[3]. Теоретичари урбане политичке екологије, градове виде као производ интеракције природних извора и друштвено посредованих природних процеса[4]. Социјално-енвајронменталне промене омогућавају производњу нових урбаних природа, у којима се одмеравају снаге различитих друштвених група при стварању сопствених животних средина, или, другим речима: „материјални услови урбаног окружења су контролисани, манипулисани и служе интересима елите науштрб маргинализованих група становништва"[5]. Ови увиди представљају теоријски контекст који се односи и на историјски и еколошки аспект трансформације зелених простора у старом језгру Београда.

У овом поглављу приказани су зелени простори Београда у оквиру *Вароши у Шанцу* као наслеђе отоманског периода, као и укључивање зелених простора изван Шанца у јавне зелене просторе града, односно стварање новог зеленила у граду формирањем јавних паркова. У овом поглављу испитујемо такође и однос према води, формиран током претходних векова у Београду, током дистрибуције и коришћења овог ресурса, који је опстао све до увођења модерног водовода крајем деветнаестог века.

6.1. ЗЕЛЕНА ИНФРАСТРУКТУРА БЕОГРАДА

Циљ овог дела дисретације је да допринесе проучавању односа културе и природе у старом градском језгру Београда, у контексту његове урбане историје и у универзалном контексту разматрања вештачке поделе између друштва и природе која у западној цивилизацији опстаје веома дуго. Резултати испитивања карактера и начина трансформације постојећих, као и настанка нових зелених простора у старом језгру Београда, током назначеног периода, односе се, између осталог, и на начин на који су различите традиције утицале на првобитно формирање зелене инфраструктуре Београда.

6.1.1. Отоманске баште у новом пејзажу

На самом почетку деветнаестог века, структуру Београда карактерисале су јасно одвојене целине: тврђава, *Варош у Шанцу* и део изван Шанца, у ствари села разбацана у мочварном пољу. У простору унутар Шанца различите религијске и етничке групе живеле су, такође одвојено, свака у својој махали (тур., *mahalle* – суседство, четврт). Између зидина Београдске тврђаве и вароши, односно турског гарнизона и цивилног становништва, било је голо градско поље – Калемегдан, брисани, временом запуштени, простор на којем, у појасу ширине до 500,0 m, није било грађења, озелењавања, као ни сталног шеталишта. Целокупни живот града одвијао се у ограђеном простору дефинисаним Шанцем и градским пољем.

Предаја кључева Београдске тврђаве кнезу Михаилу Обреновићу, обележила је, априла 1867, крај страног војног присуства, чему је, у току неколико деценија, а од 1862. нарочито, претходило исељавање турских

породица из вароши, што је допринело нестајању источњачког карактера који су вековима стварали и вртови засађени уз приватне куће. Описи настали половином деветнаестог века говоре да се у Београду: „куће губе у мору зеленила, као и оне у Цариграду."[6] Стамбени објекти су од улице били одвојени високим зидовима, с поделом на мушки и женски део куће, оријентисан ка унутрашњем дворишту, од којих је свако имало вратанца, *капицик* (тур., *kapı* – капија), према суседима. На овај начин баште су биле повезане у јединствен градски, а и приватни, систем зеленила. Било је могуће стићи из једне махале у другу, пролазећи кроз вртове и не користећи јавне сокаке: ове стазице чиниле су посебну мрежу путева у граду. У време бомбардовања, 1862, турске породице из вароши су, управо овом паралелном комуникационом мрежом, успеле да избегну до Тврђаве[7]. Систем вртова у оријенталном Београду, како је писао пруски официр Ото фон Пирх (Otto von Pirch), био је један сасвим посебан, свет у малом, који су одликовале: „скривеност и грациозност"[8]. У путописима из периода забележено је да су се у београдским приватним вртовима гајиле руже, босиљак, каранфил, лале, љиљан, сунцокрет, али и јабуке, крушке, шљиве и винова лоза[9]. Источњачки карактер прве половине деветнаестог века у Београду чинили су и вртови засађени уз приватне куће; они су заједно стварали одлике отоманског града. Урбани ред није увек само одраз планирања, већ и поштовања различито исказаних правила[10]. На отоманским просторима Балкана, неки од неписаних кодова грађења, били су „право на видик" и „култ суседства", или као што пишу аутори књиге *Arhitektura Bosne i put u suvremeno*, 1957, кућа, као главна јединица стамбених делова градова, настајала је у односу према: „жени, сусједу и природи"[11].

Ова одлика, била је такође и израз дуговечне, суштинске особине исламске културе и њеног односа према природи, нарочито у склопу људског станишта – израженог кроз исламски врт. Исламска вртна уметност почива на темељима грчке, римске и византијске традиције, и тиме, у широкој слици људске цивилизације, део је јединственог наслеђа. У исламској култури врт је неодвојиви део стамбених просторија и стваран је с намером да буде налик рају, „џенету" (тур., *cennet*). У седамнаестом веку, турски путописац Евлија

Челебија (Evliya Çelebi) о Београду пише: „У овој вароши има много башта са ружама и воћњака лепих као рај. Број цвећа и дрвета у њима знаће једини и вечни Бог."[12] Важно место врта у општем развоју исламске културе веома добро илуструје симболичко значење овог појма у систему религиозног мишљења[13]. Највероватније је зато и сваки земаљски врт у исламу, што није искључиво одлика арапске цивилизације, био створен управо са сврхом да буде налик рају, јер: „Рај је врт, врт је рај"[14]. Сам појам раја може се сматрати универзалном категоријом човечанства; иако се појам раја углавном везује за стање, када се приказује као место, Рај је најчешће – Врт. Од 622. н.е., до 712. године, када су Мавари освојили неке од последњих визиготских упоришта у Шпанији, као што су Севиља (Sevilla) и Кордоба (Cordoba), прошло је мање од једног века у коме се арапска цивилизација раширила од Арабијског полуострва, преко Северне Африке све до Пиринејског полуострва. Процес ширења ислама на Исток такође се одвијао почетком осмог века када су, 712, арапска освајања доспела до реке Инд. До краја прве половине осмог века је, и на Истоку и на Западу, плима ових похода заустављена. У петнаестом веку је Цариград, Константинопоље, после дуже опсаде, прешао у власт Турака Османлија, 1453, док је 1492, под вођством краља Фердинанда (Fernando II de Aragón y V deCastilla) и краљице Изабеле (Isabel I de Castilla), Гранада (Granada) престала да буде последње маварско седиште у Европи. Све до петнаестог века арапска цивилизација је предњачила у односу на тадашњу западноевропску, када је реч о степену развоја научних сазнања, захваљујући арапским преводима класичних грчких и латинских текстова из области географије и природних наука. Оно што се данас зна о Аристотелу (Αριστοτέλης), у великој мери је заслуга персијског лекара, научника и филозофа Авицене или Ибн Сина (Avicenna, Ibn Sina, 980-1037), који је написао око 450 дела, углавном из области медицине и филозофије[15]. Муслимански менталитет и дух који се временом формирао у различитим срединама које су чиниле ову цивилизацију, подржавао је схватање о томе да је породични живот светиња, да треба да се одвија далеко од очију спољашњег света, у приватности дома. Исламски вртови су првенствено уточиште, заштита, приватност у хармоничном

јединству које чине боје, мириси, вода, биљке и животиње. У исламским вртовима је велика пажња посвећивана наводњавању, као и свуда у земљама Блиског истока у којима је овај елемент био драгоцен. Дубоко уврежено поимање вредности воде чита се у начину на који се уметници вртног стваралаштва према њој односе. Они узимају у обзир, како иригационе технике, тако и симболику и дубоко значење воде у народном предању и религији[16].

Зелена инфраструктура Београда, коју чине баште отоманског периода, директно је у релацији с веома дугим континуитетом, као што смо видели из претходног образложења, једне од најважнијих линија у еволуцији вртне уметности, односно с исламском традицијом: „Осећа се да је главни интимни живот породице био оријентисан према дворишту, у затвореном кругу зеленила и цвећа. Некадашњи Београд је више волео свој дом и башту него улицу."[17] У опису једне од београдских башти с краја педесетих година деветнаестог века, у власништву ујака Владана Ђорђевића, Томе Лека, у близини тадашње Велике пијаце, видимо луксуз ових простора, који полако нестаје: „Сви су прозори били из авлије. Друге су српске куће онда биле опкољене са улице високим зидом... Због Турака... Тако су и Турци ограђивали зидовима своје куће које беху махом у средини башта пуних асмалука за грожђе, пуних свакојакога цвећа, чесама и шедрвана... Само болтаџије у главним чаршијама, где је сваки хват, свака стопа и сваки палац земље морао да се употреби за дућане, нису могли имати своје куће у сред баште, нити их опкољавати високим зидом, него су морали леђа својих станова без икаквог прозора окретати у споредне улице, те су у тим улицама пролазници и десно и лево видели само голе зидове као год и у турским махалама"[18].

У трансформацији града у другој половини деветнаестог и почетком двадесетог века, у општим процесима европеизације, и приватне баште уз стамбене објекте су се мењале, постајући одлика новог урбаног пејзажа Београда, у складу с економском моћи својих власника (Ил. 6.1.1-1).

6.1.2. Калемегдан, Карађорђев парк и јавно зеленило

Калемегдан

Емилијан Јосимовић је у својој књизи[19] предложио, не занемарујући ни естетски, ни функционални квалитет зеленила, да Калемегдан, запуштени простор око Београдске тврђаве, буде претворен у јавни парк у којем би поглед ка Панонској равници и рекама Сави и Дунаву био интегрални део пејзажног уређења заједно с трасирањем стаза и пошумљавањем простора.

За разлику од идеје о формирању зеленог појаса, односно „зеленог сада" око града, остваривање Јосимовићеве замисли о парку на градском пољу је, већ 1869, започето пошумљавањем једног дела до тада запуштеног простора. Садњу првог дрвећа из огледног добра у Топчидеру, спровела је војска у Тврђави, као и пошумљавање већег обима, 1873-75. Савско шеталиште је формирано 1886, просецањем стазе и сађењем црних борова. Почетком двадесетог века, по пројекту Јелисавете Начић, изведене су *Мале степенице*, којима је успостављена веза између Савског шеталишта и Париске улице, и омогућен директан приступ видиковцу, о којем 1897. пише и енглески новинар Херберт Вивијен (Herbert Vivian): поглед с Калемегдана, по његовом мишљењу, је чаробни пејзаж који инспирише и лечи[20]. Први документ у вези уређења Калемегданског парка потиче из 1870[21], и представља план криволинијских стаза на подручју Великог Калемегдана. Копија овог плана, налази се у Историјском архиву Београда, у Породичном фонду Главинић (Ил. 6.1.2-1). Уређење парка је било под надзором војне управе све до 1890, када прелази у надлежност Општине, и некадашња напуштена пољана постаје градско шеталиште и парк. Почетком двадесетог века, недељом и празником овде је свирао војни оркестар, извођене су арије из познатих опера и ту је пресељен јавни живот града[22]. Током времена образован је расадник биља, подигнут забавни парк, на Калемегдану је био и биоскоп под шатором[23].

Можемо да кажемо да је Калемегдан за Београд био оно што је Централни парк (Frederick Law Olmsted, Calvert Vaux, *Central Park*, 1858), значио Њујорку (New York), односно место које је у новим, модерним урбаним оквирима, одредило нови однос према природи, који јој је давао

нови положај у урабном систему. Према овоме, природа је постала извор забаве, разоноде и рекреације, неопходне јер: „Људи не могу да раде без опуштања”[24], као што је рекао градоначелник Балтимора (Baltimore), једног од градова захваћеног „паркоманијом”, односно процесом стварања великих зелених енклава у америчким индустријским градовима, половином деветнаестог века. И на Београд може да се примени анализа ових промена у другим модерним градовима: „У првим деценијама двадесетог века запажени су покушаји да се успоставе ближе везе између урбане природе и јавног простора и структура тако да се ране иновације општинских паркова, побољшани санитарни услови и педагошки прикази природе у зоолошким вртовима и музејима, могу схватити и као амбициознија концепција за улогу коју природа треба да има у модерном граду.”[25] Калемегдан је био полигон на коме су неки од најзначајнијих београдских архитеката реализовали своје идеје. Предмет првог јавног конкурса у Србији за уређење неког градског простора био је, 1898, управо пројекат за уређење Малог Калемегдана[26], а Јелисавета Начић израдила је први пројекат овог дела парка на основу конкурсног решења Димитрија Т. Лека, који је формирао парковску композицију уклапајући је у рељеф терена и линије зидина Тврђаве (Ил. 6.1.2-2). Аутор првог композиционог решења Великог Калемегдана био је архитекта и професор Милан Капетановић. Први споменик на Калемегдану је подигнут пре више од 120 година. Била је то бронзана биста књижевника и филолога Ђуре Даничића, укупне висине 2,76 m, чији је аутор вајар и сликар Петар Убавкић, родоначелник српског вајарства у деветнаестом веку. Традиција постављања споменика у парку није прекинута од 1891, и на Калемегдану се данас налазе обележја посвећена многим уметницима и истакнутим личностима у српској историји. Међу осталим скулптурама, на Калемегдану се, у центру платоа окруженог стаблима дивљег кестена, у средишту водоскока, налази *Борба*, рад вајара Симеона Роксандића, 1906. Бронзана фигура рибара који се бори са змијом постављена је 1912, а претходно је била послата на Балканску изложбу (*the Balkan exhibition*), у Лондону, 1907[27].

Карађорђев парк

Освајање Београдске тврђаве, остаје у историји Београда забележен стварањем ефемерне структуре Карађорђевог парка. Логор устаника који су 1806. освајали варош и Београдску тврђаву, налазио се у близини данашњег парка, удаљен око 2,0 km од градског шанца. Педесет устаника погинулих у борбама за Београд, сахрањено је на простору логора. Простор је ограђен, засађено је цвеће, и до Карађорђеве смрти, био је неговано гробље. Надгробни споменици устаника налазе се у јужном делу данашњег парка и припадају традицији израде српских надгробних споменика из осамнаестог и прве половине деветнаестог века, са заобљеним горњим делом и уклесаним стилизованим крстовима и натписима[28]. Иако није први јавни парк у Београду, овај простор сматра се зачетком стварања јавних зелених простора у граду[29], и изразом одлика европског менталитета у односу према природи и околини, који потиче још из античког доба.

Наиме, порекло и постанак коришћења Карађорђевог парка, указује на свете гајеве у Старој Грчкој, који су такође чували успомену на херојска дела из прошлости. Стари Грци су, као и многе древне традиције, веровали да у дрвету живи вечна душа и да човек у природи изражава религиозну страну бића поштујући култ мртвих предака. Грци су свете гајеве посвећивали божанствима подижући у природи олтаре поред извора, и углавном их оградом одвајајући од осталог простора[30]. У Карађорђевом парку можемо да пронађемо релацију с овом древном европском традицијом вртне уметности и културе. Исто тако, тенденцију повезивања сахрањивања ратних хероја с античком тековином, односно лоцирање ових гробаља у шумама и парковима, и друштвену промоцију хероја кроз нарочите баште-гробља, Зигмунт Бауман (Zygmunt Bauman) сматра једном од одлика стварања националних држава[31]. У свом есеју[32], Мирослав Тимотијевић, детаљно елаборира стварање култа патриотског хероја у Србији, у контексту овог парка, али и метаморфозу простора у ширим оквирима политичких и друштвених догађаја. После Карађорђеве смрти, 1817, гробље је било запуштено, све до 1848. када кнез Александар Карађођевић подиже споменик устаницима из 1806. То је био први јавни споменик у Београду; израђен је од

камена, укупне висине око 5,5 m[33], с постољем у облику зарубљене пирамиде и главним блоком у облику квадра, који се завршава равном плочом с кулама на угловима. На врху споменика је крст са урезаном годином „1806". На главном корпусу споменика налазе се плоче са уграviраним натисом који представља посвету ослободиоцима Београда и говори о томе ко споменик подиже. Током деценија и политичких промена парк је још једном био запуштен, ограда из претходног периода је била порушена, па је простор служио и као ливада за пашу. За време краља Александра Обреновића запуштено гробље и споменик су обновљени[34] и у то време је овај простор постао меморијални парк[35]. Тада је уређен простор око гробова и споменика, засађена су стабла багрема и липе[36]. Осим тога, посађено је и неколико стабала, за наше поднебље, егзотичне северноамеричке врсте трновац (*Gleditsia Triachantos*)[37], из породице багрема, што такође указује на намеру да се нагласи јединственост простора.

Крајем деветнаестог века, Карађорђев парк био је омиљено излетиште Београђана, звано „код Споменика" Почетком двадесетог века, 1907. године основано је удружење грађана названо: „Друштво за улепшавање Карађођевића споменика, парка и околине"[38]. Осим прикупљања новца и организовања садње четинара, формирања и неговања травњака, изградње павиљона на вештачком брежуљку и стаза у парку, удружење је сваке године одржавало помен, посвећен догађајима из 1806. године. У парку се налази и споменик посвећен браниоцима Београда из ратова 1912-1918. Вајар и књижевник Стаменко Ђурђевић, израдио је фигуру ветерана, српског војника у шињелу са шајкачом, на стражи, у сећање на оне који су погинули 1914-1915, у Колубарској бици. Ђурђевићева скулптура је требало да буде део јавне чесме[39], подигнуте у то време на Булбулдеру, Славујевом потоку (Трећепозивачка чесма). Иако недовршена, фигура је у рату доспела до Беча (Wien), где је пронађена у једном парку 1918, и враћена у Београд. Споменик је, на данашњем месту, у јулу 1923, открио његов аутор[40]. У периодици између два светска рата, налазимо следећи опис: „Парк је данас постао главно и једино место за одмор и разоноду целог Врачара, Јатаганмале, Душановца и целе околине. Ту се скупља маса наше омладине, старо и нејако,

ради одмора и освежења у цветном зеленилу и свежем ваздуху. [...] Зато је он у летње дане највише и посећен а празником и недељом у њему ври као у кошници до касно у ноћ"[41]. Ова реченица сврстава Карађорђев парк у раван зелених градских оаза, чији је узлет почео, односно настављен је, с настанком Централног парка у Њујорку.

Јавно зеленило

Емилијан Јосимовић, пет година по проглашењу неопозивог званичног исељења турских породица из Београда, с приметном носталгијом за прошлим временима, у образложењу првог модерног урбанистичког плана Београда пише: „Док још бејаху Турци овде њихове многе баште, колико толико приносаху чишћењу ваздуха; од како пак они одоше, њихове се баште утаманише и варош оста и без то мало ваздушних резервоара."[42]

Савремени теоретичари пејзажне архитектуре, као и пејзажне архитекте, промовишу идеју да обнављање зелених простора градова, са нагласком на неопходно проучавање меморије коју они носе, може да допринесе решавању савремених еколошких проблема, и то најпре превазилажењем опште енвајронменталне и културне амнезије. У том смислу, Кристоф Жиро (Christophe Girot) предлаже четири водећа принципа, у којима посебно издваја као важну у процесу обнављања пејзажа и зелених простора, фазу истраживања њихове прошлости. Жиро уочава да савремени однос међу подељеним појмовима културе и природе, у француској теорији пејзажне архитектуре крајем двадесетог века, није адекватно обашњен у светлу њихових нових, комплекснијих релација. Наводећи увид Огистена Берка (Augustin Berque) о постајању модерног расцепа „природе" у два неспојива модалитета, једног којег перцепирамо чулима (*le paysage*) и другог из којег стичемо научне чињенице (*la vérité*), закључује: „Обнављање/опоравак пејзажа почеће тек онда када будемо спремни да наша чула помиримо с нашом науком."[43] У претходно наведеној, често цитираној реченици Јосимовића, о оријенталним баштама, читамо његов критички став о понашању власти или друштва према природном наслеђу града, као и ауторово истанчано схватање исламске културе, односно оног њеног аспекта

који би се данас могао назвати еколошким. У свом плану, Јосимовић надомешта недостатак зеленила планирањем „зеленог венца", који је требало да чине шест јавних паркова различите величине. Они су, по овој замисли, требало да буду подигнути уместо Шанца, али и да две највеће приватне баште у старом делу града, постану део заједничког, јавног, зеленог појаса. Тумачимо да би, на тај начин, историја града коју представља амалгам прећашњих култура – његова главна одбрамбена структура, Шанац, с једне стране, и раскошне баште, с друге – била инкорпорирана у нови, јавни, доступан и користан простор. У Београду су, заједно са старом структуром града, приликом регулације, и нове поделе земљишта на основу политичке моћи и економске снаге, нестале баште деветнаестог века. Од Јосимовићеве, и данас савремене замисли о зеленом саду, остала је нада да би јавни паркови: „без сваке сумње, приносили, колико бољем стању здравља, толико и удовољству житеља"[44]. У наредним деценијама се и у Београду, производња урбане природе одвијала у симултаним процесима: „[...] друштвених и биофизичких промена у којима су нови облици простора стварани и уништавани, од технолошких система суштинских за модерни град, све до одређивања нових намена природи, у урбаном пејзажу"[45], како пише Метју Ганди (Matthew Gandy) објашњавајући интеракцију модерног града и природе.

Овде је важно навести да Јосимовићев предлог, није био једини, али и није једини нереализован, када је у питању формирање зеленог појаса око града; још 1888, Константин Коста Д. Главинић, тадашњи одборник Општине Београда, поднео је предлог о формирању зеленог сада: „[...] да општина откупи око Београда од Саве до Дунава (у колико не буде имала свога земљишта) један појас од 500.m. ширине који би, на прилику почињао од Карабурме, Новог Гробља ондашњег Марвеног Трга, од ондашње и данашње Београдске и Краља Милутина улице, болнице за душевне болеснике па до Савске обале па да се сав тај простор у току, најдаље од 3-4. год. пошуми"[46]. Одбор је усвојио предлог, али је било потребно да се продужи наплаћивање општинског пореза још десет година, па предлог није изгласан на збору грађана. Ми смо графички приказали овај потез, у схемама трансформације

урбаног пејзажа Београда, који схватамо, иако нереализован, као један његов вид (Табла 4а).

Стварање урбаног простора овде је сагледано са становишта синтезе природе и културе и препознавања културних и историјских специфичности урбанизације вођене у одређеном друштвеном уређењу. Београд се већ на прелазу деветнаестог у двадесети век по многим показатељима, укључујући и зелене просторе, трансформисао од отоманског у европски град. Интимне и породичне баште отоманског миљеа заменили су јавни паркови и шеталишта (Табла 4). Уређени јавни зелени простори су као полигони за рекреацију и разоноду, постали један од елемената уређења Београда, који је употребљаван сходно друштвеном, економском и политичком контексту (Ил. 6.1.2-3).

6.2. ВОДА У БЕОГРАДУ

Живот Београда се у деветнаестом веку, одвијао на рекама и њиховим обалама упркос свести да су оне представљале политичку, државну и војну границу. Неки од докумената и прописа из прве половине деветнаестог века, односе се на пловидбу и риболов на рекама, односно на спорове, али и одређивање начина понашања аласа и лађара и коришћења реке, како би се избегли сукоби с аустријским властима у овој области[47].

Немац Карл (Драгутин) Карловански био је власник првог купалишта на Сави, отвореног на обали испод Калемегдана, почетком јуна 1847. Ту су посетиоци, углавном деца и омладина, могли да науче да пливају и да безбедно користе реку. Базен је био димензија 26,0 са 7,0 m, с 10 кабина за пресвлачење. Капетан Миша Анастасијевић је „видећи оскудицу купатила на реки"[48], 1854. изградио купалиште, такође на Сави, у близини данашњег Железничког моста, које су сви грађани могли да користе бесплатно. Интересовање је било толико да се понекад лети чекало и по сат времена на ред, па је Београдска општина 1856. године позвала грађане да добровољним прилозима помогну изградњу једног „општег купатила на Сави"[49], у коме би се одједном могло купати 50 људи. Ова купатила, која су претстављала и нарочите центре друштвеног живота тог времена, биле су дрвене платформе са базенима, које су, постављене на дрвене буриће, плутале на води.

Однос воде и града, у деветнаестом веку, остварiван је кроз стари систем снабдевања водом, који је прожимао градско ткиво, и који смо графички приказали (Табла 5), осим помоћу картографских архивских извора (*Appendix* 1, Карте и планови, 5) и на основу поглавља које следи.

6.2.1. Потоци и ђеризи: стари системи водовода

Водени пејзаж Београда су током историје чинили, осим Дунава, Саве и мреже потока, такође и подземни водени токови, све заједно – окосница београдског водоводног система. Водоводна мрежа Београда се све до краја претпоследње деценије деветнаестог века, састојала из три система настала у различитим периодима, грађена на различите начине, у оквиру различитих традиција и цивилизација. То су били: римски, аустријски и турски водовод. Заједничко за сва три стара система снабдевања водом је да су имали изворište у југоисточном делу околине Београда. Хидролошка карта овог подручја показује да је овај део богат водом, и да се у њему издвојају токови Мокролушког и Булбулдерског потока[50].

Римски водовод потиче из античког времена, из првог века наше ере. У тадашњу тврђаву и град, на ушћу Саве у Дунав, вода је стизала из Дубоког и Милиног потока, трасом данашњих улица Војислава Илића, Тодора од Сталаћа, преко Црвеног (Возаревићевог) крста, даље дуж Милешевске улице, Булеваром краља Александра, преко Трга Николе Пашића и преко Теразија[51]. У реферату Тиосава Тошића, својевремено шефа водоводске мреже, пише да је глава извора римског водовода била у Дубоком потоку, „на две стотине метара испод Пашине чесме”[52]. Тај резервоар је био димензија 4,0 са 2,0 m, висине 1,4 m и од њега је кретао велики канал којим се, све до 1890, могло доћи до зграде садашњег Техничког факултета, а некадашњег Тркалишта. Извори римског водовода били су у Милином, у Дубоком потоку, данас у Улицама Мајке Кујунџић, и у Улици Војислава Илића 135, некада у башти Денка Стојановића и код кафане „Три крушке”. Резервоари с више од 4000000,0 l воде су били у Лаудановом шанцу, код данашње Цветкове пијаце у Булевару краља Александра. Ови извори су почели да пресушују када је посечена густа шума која се око њих налазила[53]. Цеви од керамике чиниле су трасу римског водовода која је била дуга око 8,0 km, и која је водила све до Београдске тврђаве, до чесме Мехмед Паше Соколовића и до Римског бунара[54], изграђеног у периоду 1723-1731. Сматра се да су бунар приликом свеобухватне реконструкције тврђаве, саградили Аустријанци, да би својој војсци омогућили аутономију у снабдевању водом, за случајеве када је

тврђава опкољена, а доток воде спречен. Према сведочењу Рашид беја јаничари, дахије су 1801, зиданим каналом римског водовода ширине око 0,8 m, и висине 1,4-1,6 m, успели да неопажени уђу у Београдску тврђаву и тамо убију Хаџи Мустафа пашу[55]. У периоду 1860-1870, римски водовод је пресечен у делу Теразија, и тада је снабдевао стару Фишеклијску чаршију (почетак Булевара краља Александра), двор и суседне улице.

Булбулдерски, турски водовод или Ђериз-канал, како су га Турци називали[56], текао је трасом некадашњег Булбулдерског, или Славујевог, потока, односно данашњом Улицом Димитрија Туцовића, затим улицама Цвијићевом, Џорџа Вашингтона и Душановом, све до Чукур и Сака-чесме, односно до турског насеља на Дунавској падини Београда[57]. Вода је долазила из извора на врху Булбулдера, а линија водовода је била дуга око 5,0 km. У близини Булбулдерског потока, код данашње Градске болнице, постојао је живи извор и то је било место које су београдски Турци користили као излетиште у деветнаестом веку. Турски водовод чиниле су краће цеви од печене земље који су називани чунковима. Траса Ђериза је касније, приликом реконструкције 1890-1891[58], измењена, тако да се вода стицала у резервоар који је постојао на некадашњем Тркалишту, у близини зграде данашњег Машинског факултета, одакле се снабдевало 14 градских чесми[59].

Вода варошког или мокролушког, аустријског водовода снабдевала је Савску падину Београда. Потицала је из „Римске чесме", код Малог Мокрог Луга, у коју су се сливала четири извора. Пружајући се од Малог Мокрог Луга, преко Савинца и Западног Врачара, вода је стизала у резервоар у близини зграде данашње зграде Градског центра за физичку културу, Старог ДИФ-а у Делиградској улици (*Appendix* 1, Карте и планови, 7), одакле је, преко Теразија до Делијске чесме, варошки водовод снабдевао 19 чесми падине на којој се налазио српски, хришћански део града. Траса мокролушког водовода је била најдужа, износила је око 10,0 km. Извор овог водовода такође је био у близини Пашине чесме, Дубоког потока и у Денковој башти. Водовод је ишао уз Дубоки и Чубурски поток, до угла Улице господара Вучића и Војислава Илића, даље већ описаном трасом.

6.2.2. Живот с водом: јавне чесме и сакаџије

После отварања модерног водовода занемарене су многе чесме и бунари у приватним двориштима и баштама, „јер се веровало да ће водовод са чесмама у кући решити све проблеме”[60], међутим, према изворима из прве деценије двадесетог века, о којима ће бити више речи у Глави 7, стари системи водовода су се користили све до 1907. године.

Најстарији, римски водовод напајао је, као и остала два система, низ јавних чесми на свом путу, као на пример: чесму на углу данашње Улице Десанке Максимовић и Булевара краља Александра, затим чесму у данашњој Ресавској улици, као и чесме у Старом двору и у кући бившег Руског посланства, које су подигнуте око 1840. године. Чукур-чесма се налазила на углу данашње Господар Јевремове улице и Добрачине, озидана дубоко у земљи, прозвана због тога „точак у рупи”. Сукоб који је избио између Срба и Турака на овом месту, био је повод за бомбардовање Београда из тврђаве, 1862[61]. Сака-чесма на углу Господар Јованове и Улице краља Петра, била је место на којем су водом посуде пуниле сакаџије – водоноше. Сакаџије су разносили и продавали воду у сакама – бурадима или мешинама, пешке, на колима или на коњима. Пијаћа изворска и чесменска вода је била и до шест пута скупља него речна, а најскупља, и највише цењена, била је вода из Топчидера. Сакаџије су се и почетком двадесетог века могли видети у Београду, па су тако једно време паралелно постојала два начина снабдевања водом, стари и модерни. У листу *Политика*, од 25. децембра 1937, објављен је текст о последњем београдском сакаџији и његовим сећањима[62]. У оквиру турског водовода спомињу се и: чесма у близини Ботаничке баште у Далматинској улици[63], Доња чесма у Далматинској улици, чесма у Улици Димитрија Туцовића, Скадарска чесма, Стојанчетова чесма у Венизелосовој улици и чесма у Душановој улици. Ова последња налазила се међу садницама дувана и давала је 750,0 gr воде у секунди, чак дупло више од већине других. Ту је била још и чесма у Страхињића Бана 13, иза кафане „Кир Јања” у близини данашње Улице Риге од Фере, до које је долазио турски водовод[64]. Забележене су и чесме код кафана „Црни орао” и „Гргеч” у Скендербеговој улици и чесма у Палилулској касарни. По сазнањима Владимира Станојевића

постојала је Мала чесма, која се налазила у близини Лицеја, односно Велике школе, затим чесма у старој Синагоги, као и у порти старе Цркве светог Марка. Делијска чесма налазила се у близини Делијског конака, на углу Вука Караџића и Кнез-Михаилове улице, и била је део варошког, аустријског водовода. Део овог водовода су биле још и: чесма на Цветном тргу код некадашње Војне болнице, данашње Треће гимназије, затим чесма код Вознесењске цркве, чесма на Зеленом венцу, чесма у Карађорђевом парку, код Докторове куле, као и чесма код Позоришта, Гарашанинова чесма, Абаџијска и Табачка чесма. Пијачна чесма је била у средишту данашњег Академског парка, а тадашње Велике пијаце. Ту су биле и Тоскина чесма у Поп-Лукиној улици, као и чесма у близини Саборне цркве, која је премештана неколико пута. На изворима је подигнуто двадесетак чесама, као што је, на пример, Госпођина или Чесма књегиње Љубице, испод Сарајевске улице 8, подигнута пре 1843, пре смрти књегиње Љубице, ту је и Трећепозивачка чесма код извора турског водовода, затим Пашина чесма, Казначејина, Вилине воде и Код лепог изгледа[65]. Ван тадашњег Београда биле су познате три чесме у Топчидеру, две „Хајдучке чесме" у Кошутњаку, чесма у Лисичијем потоку, чесма у Младеновцу, Сопотска чесма, извор у Репишту, извор-чесма на Авали, као и чесма „Беле воде" код Жаркова[66]. Поред последње чесме се, према мемоарима проте Матије Ненадовића, догодио састанак Карађорђа и Бећир паше, 1805. године, када је донета одлука о убиству дахија[67].

Две чесме које су важне по томе што обележавају изворе турског и римског водовода су Трећепозивачка и Пашина чесма. Трећепозивачка чесма је изграђена, исто као и споменик у Карађорђевом парку, у току окупације, у време Првог светског рата, у спомен погинулим трећепозивницима у бици на Варовници, крајем 1914. године. Чесма је изграђена вероватно 1915. године, на месту претходне Булбулдерске чесме, која је, као што је речено, била на извору турског водовода. Обнављана је 1927, под покровитељством Друштва за улепшавање Булбулдера, и 1982[68], данас се налази у Чингријиној улици код Градске болнице. Пашина чесма налази се у Улици Живка Давидовића, близу је Мис Ирбијеве улице (некада Заге Маливук), и један је од извора римског водовода: у подручју је у којем је вероватно био и извор аустријског

водовода. Пашина чесма је позната и као Пашин извор, Шарена чесма или Шарени извор, и могуће је да је место погибије везира Сулејман-паше и његове пратње, 1807[69].

Идеја да се постави чесма на Теразијама постоји од 1845-1846. године, у време кнеза Александра Карађорђевића. Постојале су две верзије пројекта за Теразијску чесму из 1846 и 1855, али ниједна није изведена. Теразијска чесма је премештена у Топчидер пар година пред Први светски рат, када је планирано да Теразије добију нови коловоз, ново саобраћајно решење, и нову, монументалну фонтану са Мештровићевом статуом Победника. Уместо ове, на Теразијама је 1927. постављена фонтана пречника 17,0 метара, са лављим главама, бронзаним корњачама и водоскоком, највероватније по пројекту Едуара Лежеа (Eduard Legér), техничког директора Управе града у то време, и нацртима Ивана Мештровића. Фонтана је срушена после Другог светског рата. Теразијска чесма је из порте Цркве светих апостола Петра и Павла премештена опет на Теразије, 1976[70].

Тачка на Теразијама, коју је заузимала вода, била је важна с аспекта симболичког значења и репрезентације власти, међутим, вршење моћи у Београду, зависило је од питања власништва над земљиштем.

7. ИЗГРАЂЕНА СРЕДИНА

7. ИЗГРАЂЕНА СРЕДИНА

> Требало би назначити да неки елементи изграђене средине функционишу у оба процеса, и у производњи и у потрошњи – саобраћајна мрежа, на пример – и да могу да буду премештени из једне категорије у другу, променама у употреби. Такође, основни капитал уложен у изграђену средину је непокретан, у смислу да уложена вредност не може да буде пренесена, а да се не уништи. Инвестирање у изграђену средину, према томе, подразумева стварање читавог физичког пејзажа у сврху производње, циркулације, размене и потрошње.*

У овом делу докторске дисертације, разматрамо питање стварања изграђене средине, као једног од нивоа урбаног пејзажа Београда, током деветнаестог века[1]. Осим разматрања првог свеобухватног регулационог плана историјског језгра града, Емилијана Јосимовића, 1867, и модерних инфраструктурних система који, први пут у Београду настају у претпоследњој деценији деветнаестог века, у овој глави посвећујемо пажњу и ширем контексту Кнежевине, односно Краљевине Србије, наиме променама односа према земљишту које се испољавају кроз покушаје катастарског премеравања целокупне територије државе и стицања прецизне слике о

* "We should note that some items in the built environment function jointly for both production and consumption – the transport network, for example – and that items can be transferred from one category to another by changes in use. Also, fixed capital in the built environment is immobile in space in the sense that the value incorporated in it cannot be moved without being destroyed. Investment in the built environment therefore entails the creation of a whole physical landscape for purposes of production , circulation, exchange, and consumption." Cf.: David Harvey,"The Urban Process under Capitalism: A Framework for Analysis", in *The Urbanisation of Capital, Studies in the History and Theory of Capitalist Urbanisation, 2* (Oxford: Basil Blackwell, 1985), 1-31, цитат 6.

квалитету и врсти тла, и броју постојећих парцела, током највећег дела деветнаестог столећа.

У том смислу, нарочито испитујемо стварање Катастра Кнежевине / Краљевине Србије, као и појаву „Указа о ушоравању села", из 1837. Премеравање земљишта и стварање базе података на основу прикупљених информација, као и први покушаји законског регулисања ових питања, указују на трансформацију односа према земљишту, која се одвија симултано и у Београду, и представља контекст стварања новог урбаног пејзажа и успостављања капиталистичких друштвених односа, који се у њему уписују.

7.1. УРБАНА РЕГУЛАЦИЈА БЕОГРАДА У ДЕВЕТНАЕСТОМ ВЕКУ

У првом поглављу главе, разматрамо обрасце урбане регулације у деветнаестом веку у Београду, онако како су планирани и како су остваривани. Као полазну тачку ове трансформације простора, у уводној секцији поглавља испитујемо одлике успостављања новог просторног реда у Србији, у новим, из темеља промењеним, друштвеним околностима. Промене које су се десиле у простору, биле су одраз измењених друштвених односа. У том смислу, у првој секцији поглавља, анализирамо и оснивање и краткотрајну активност потрошачких и произвођачких задруга у Београду, као једног од облика кооперативног деловања и, у нашим условима, могућег вида трансформације културе сегментарног друштва Србије, и београдског залеђа, у прилагођавању новим друштвеним праксама урбанизације капитала, о којој пише Дејвид Харви (David Harvey)[2].

7.1.1. Однос према земљишту у новом друштвеном оквиру

Као један од важних догађаја у ширењу Београда изван историјског језгра у деветнаестом веку, Оливер Минић навео је, у свом чланку о урбанистичком развоју града[3], стварање *Плана за регулацију Теразија, простора око Батал-џамије и Ташмајдана*, 1842, аутора Франца Јанкеа (Franz Janke). Овај бечки инжењер, Словак и аустријски поданик, трасирао је данашње: Улицу кнеза Милоша, Немањину улицу и Булевар краља Александра[4]. Јанке је у Београд дошао на позив кнеза Милоша, 1834, да буде „правителствени инџинир”[5], односно инжењер у државној служби, из које је после династичког преврата, 1842 – био отпуштен. Јасна је међузависност политичких одлука, формирања урбанистичких планова и коначних остварења идеја стручњака и владалаца

или *суверена* у простору, на које делују многобројни фактори. У контексту нашег истраживања и претходно образложених теоријских поставки, долазимо до питања о суштини трансформације просторних односа, а тиме и трансформације пејзажа.

Као што смо већ претходно приказали образложењем увида Мишела Фукоа (Michel Foucault) о успостављању релација града и његовог ширег контекста, односно „простора циркулације" – најважнија улога у току стварања модерне „државе управљања"[6] припада владарској елити и обавља се паралелно с остваривањем њених сопствених политичких и економских интереса. И у разматрању укључивања Београда у исте процесе у деветнаестом веку, потребно је проблем сагледати с различитих гледишта. Осим Фукоових теоријских увида о „диспозитиву безбедности", у оквиру којих разматрамо просторне аспекте настајања новог друштвеног система, овде такође имамо у виду и теоријска разматрања културног пејзажа Карла Сауера (Carl O. Sauer), који његово стварање одређује сменом две или развојем једне културе која у природи (пејзажу) дејствује[7]. Анализа овог проблема доноси низ питања о томе која је то снага или култура која делује у „средини", у Сауеровој „природи", односно Кнежевини Србији почетком деветнаестог века, и уводи Београд у „простор циркулације". Да ли су то токови капиталистичке трансформације природне средине, вођене економским законитостима првобитне акумулације капитала? У којој мери је култура сегментарног друштва у залеђу града у релацији с овим процесима? У којим облицима се у њима појављују засебно или као делови амалгама, различите технике изражавања културних пракси у простору?

У Кнежевини Србији у првој половини деветнаестог века, међу прве потезе који су били показатељи промене центра моћи и њеног испољавања у простору, идентификовали смо успостављање путева у пејзажу, односно стварање и обезбеђивање комуникација и протока људи и роба кроз земљу, о чему смо у дисертацији већ писали[8]. Поред тога, у овој глави, нарочито разматрамо и иницијативе за прикупљање основних егзактних података о земљишту, односно његовог геодетског премеравања; такође и питања посвећена активностима подстакнутим трансформисаним друштвеним, а

тиме и власничким системом, и другим релацијама према земљи као ресурсу и основи за убирање државних пореза.

Настојања да се уреде основна питања уређења једне државе, у које свакако убрајамо геодетски премер земљишта и својинске односе у релацији са земљиштем, појавила су се после освајања делимичне аутономије Кнежевине Србије и разграничења с Отоманском империјом, односно после периода 1829-1833, и проглашења султанових Фермана. У том контексту, овде обраћамо пажњу на следеће појаве: покушаје стварања Катастра Кнежевине Србије, почев од 1837, и издавање „Указа о ушоравању села”[9], исте године. „Указ о ушоравању села”, кнеза Милоша Обреновића, из 1837, у досадашњим истраживањима планирања и токова трансформације просторних односа у деветнаестом веку код нас, можда је донекле био неправедно занемарена појава. Значај овог акта налазимо у томе што, у односу на друштвени контекст, он упућује на важне промене релација према земљишту, односно према простору: с једне стране, означава покушај да се трансформише наслеђени културни и економски образац у овој области, али још значајније је што, такође, означава и реакцију на та настојања, која се исказују кроз отпор становника властима, у уређењу ових питања[10]. Аутори који се баве историјом планирања у Србији или историјом законодавства у овој области, наводе указ као једну од ставки у целокупном процесу формирања законских основа трансформације простора[11]; Бранко Максимовић види „Указ о ушоравању села” као знак да је, од стране естаблишмента, дат сигнал о почетку програмског решавања питања уређења насеља[12]. У овој студији смо, на основу анализе самог указа, али и секундарних извора, као и претходно усвојених теоријских поставки истраживања, закључили да постоји могућност да је наведени регулативни акт, у ствари, био део трансформације економских односа, и последица заузимања позиција у одређивању својинских односа у држави, односно да је, пре него на значајан културни напредак друштва у целини који се огледа у организованом уређивању насеља, упућивао на процесе поделе земље у новим условима Кнежевине Србије. „Указ о ушоравању села” састављен је 8. марта 1837. године, у Жабарима. Први пасус ове владарске објаве гласи:

> Путовавши данас од Крагујевца довдје, примјетили смо, да народ много сам себи шкоди тим, што села нису ушорена и уједно збијена, већ цео атар једног села заузели су људи истог села кућама и зградама својима, тако да нити имају, као што треба, њиве, ни ливаде, ни испуст, ни шуме, већ испречали су једни другима просторе, на велику штету обшчествену и посебну.[13]

У наставку указа, кнез Милош даје препоруку: „[...] да Совјет циркулира по цјелому отечеству нашему, да власти и Старјешине толкују народу штету, произлазећу отуда, што су села растркана, и ползу, која произилази од ушоренија села, и збијања кућа уједно, па да свим силама постарају се, како старјешине, тако и кметови мало по мало уједно сбијати, и ушоравати, да би се благостојаније народно, отуда произлазеће, умножавало”[14]. Тихомир Ђорђевић, у чланку „Економија и еволуција насеља”[15], веома илустративно образлаже етапе у трансформацији сточарских хомољских „растрканих” села, која су насељавана углавном у осамнаестом веку, после 1718: у првој фази, док су се становници бавили углавном сточарством, кућа је била центар целокупног живота, и свих економских делатности заједнице, ограђени простор око ње служио је за скупљање хране за стоку, а сва околна земља била је слободна, односно „свачија и ничија”; повећањем броја становника и изграђених кућа, као и све заступљенијом земљорадњом, потреба за тереном с којег би се обезбеђивала храна за стоку зими, била је све већа, па је земљиште одређено за ову сврху било ограђивано даље од села, односно настајали су *завати*, а ускоро су почеле и да се граде нове куће, такође удаљене од постојећег села. Тек је законом о попису земљишта од 1884, престала дотадашња пракса произвољног заузимања земљишта, и тада је јасно назначено које је земљиште приватно, које сеоско, а које државно[16]. Своју анализу процеса трансформације простора у првим деценијама деветнаестог века у Србији, кнез Милош је представио Народној скупштини, 28. маја 1837, у Крагујевцу. Према његовом виђењу, становништво је у новим условима, после Другог српског устанка, било бројније и економски способније да, крчењем шума, обезбеди простор за изградњу кућа на плодном земљишту и пашњацима; то је био узрок смањењу броја грла стоке,

а исто тако: „Куће остадоше на далеко због чега нит сосед са соседом састати се нит поразговарати, нит један другому што помоћи може. А како ће и власти наредбе, које од началства свог добивају, народу саобштавати и како ће заповести објављивати? – Ето стање у ком се народ налази из узрока што куће нису у једно збијене, већ разбачене на толика удаленија."[17] Сврха овог указа је, како каже кнез Милош у истом обраћању Скупштини да усвоји овај акт, требало да буде да сачува шуме и омогући увећање сточног фонда. Иако је већ и 1820, била објављена општа наредба да се заустави „бесконачно ширење села"[18], „Указ о ушоравању села", и поред наведеног кнежевог образложења, није био озакоњен[19].

На истом скупу, познатом као Спасовска скупштина, кнез Милош, како је забележено: „[...] први истиче питање и жељу о премеравању земљишта и оцењивању каквоће његове; дакле о завођењу катастра угледајући се на друге 'Европеијске државе' у којима се 'по земљи данак наплаћује'"[20]. Тада је инжењер геодезије Лудвиг Турковић био изабран за посао, за који је овај стручњак одредио и план рада и потребан алат, међутим, до премеравања није дошло[21]. Друштвени контекст у којем се појава одвијала одређује чињеница да су у наведеном периоду сељаци у Србији почели да апсолутно располажу земљом коју су користили, односно: „Сретењска скупштина из 1835. претворила је све државне дажбине српског сељака према спахијама у порез, а Четврти хатишериф (тзв. „Турски устав" из 1838) учинио је српског сељака, први пут у историји, баштиником земље коју је вековима обрађивао."[22] Приватно власништво над земљом, условило је, због наслеђивања и купопродајних односа у релацији са земљиштем, потребу да се правна питања својине земље разреше[23]. Неколико деценија касније, Законом о непосредном порезу, 1884, предвиђа се опет катастарски премер земљишта. Године 1889, у новим пореским законима, подухват премеравања и поновног премеравања земљишта долази у домен Пореске управе, и њеног катастарског одсека, чији је задатак био да, поред осталог, формира службу катастра, пропише правила и изради законску основу ове делатности. Ово је требало да води ка стварању предуслова: „[...] за унапређење и јачање развоја српске пољопривреде и индустрије уопште, и да би се добила правна основа

за савремено уређење баштинских књига, а тиме омогућио и хипотекарски кредит у Краљевини Србији"[24]. Ово премеравање вршило се према европским узорима, на начин прописан у Пруском катастарском правилнику. Трошкови формирања катастра Србије, односно катастарског премеравања земље нису могли да буду одређени, јер није била позната прецизна величина територије, као ни број, врста, ни квалитет парцела, а такође је и однос између обрађене и необрађене земље био другачији него у државама које би могле да служе као узор у овом питању: „За оцену ових трошкова узето је за основицу да Србија има 48.000 квадратних километара и да је од тога под разноврсном културом 18.000 квадратних километара."[25] Претпоставка је, ипак, била да за посао треба дванаест милиона тадашњих динара, па је рад на катастру могао да почне и трајао је од 1890. до 1895 – обустављен је јер су издаци били превисоки, што је, у следу догађаја, довело до „прикривеног државног банкротства"[26]. Процес стварања катастра одложен је до 1905, а Закон о катастру земљишта усвојен је 1928. године.

Елаборат *Наш привредни програм*[27], израђен је у Министарству народне привреде, „под управом *Др. Владана Ђорђевића*", и објављен 1889. у часопису *Отаџбина*. Поред 43 законска предлога за постизање бољих економских прилика, овај извештај даје и исцрпне податке о општем привредном стању Краљевине Србије на крају деветнаестог века. У овом елаборату, налазе се и информације о карактеристикама земљорадничке делатности, и у оквиру тога, о начину поступака и владајућих пракси у обрађивању земље, што даје, све заједно, верну слику друштвеног, привредног, економског и културног контекста производње новог пејзажа у Краљевини Србији. Поред чињенице коју сазнајемо из овог програма, да тада није било добрих алата, квалитетних грла стоке, ни знања о неговању усева, према истом извору, важило је и следеће: „Осим неумешности, од чести смета и велика распарчаност имања, рад чега принос од земље, не одговара уложеноме труду."[28] Наведена анализа бави се и организационим аспектима обраде земљишта, а закључак: „*Задруга се у нас распада*, а удружења се не стварају"[29], указује на свест о постојећој друштвеној ситуацији, између два система: традиционалног балканског контекста сегментарног друштва и још неиздиференцираног одговора

различитих друштвених слојева на надолазеће прилике капиталистичког окружења. Нарочито је, за општу слику релација у простору, био парадигматичан однос према шумама крајем деветнаестог века. Због нових пореских закона[30], које смо већ споменули, многи власници, од општина до приватника, одрекли су се својих шума, да не би на њих плаћали порез, како се тумачи у наведеном елаборату, па је 200000,0 ha прешло у државне руке; заједно с 300000,0 ha који су већ били у државном власништву, то је чинило укупно око 500000,0 ha шуме, с којом, очигледно, није могло да се управља рационално, због недостатка стручних људи и средстава: „Оставили смо шуме на милост и немилост појединаца, који пустошењем шума, у место земљорадњом, подмирују своје потребе."[31] Стање је било толико лоше, да је у наведеном извештају писало и: „[...] да се народне и државне шуме налазе у таквом стадијуму варварског пустошења, девастације, какве ваљда нема у историји ни једне државе"[32].

Овај стадијум, или стање, било је последица процеса који се дешавао у неколико деценија после објављивања Хатишерифа, 1829-1833, када, као што смо навели, земља у Србији није више била султанова. Овај период карактерише задуживање и осиромашивање сељака, за које Слободан Јовановић узроке види у распаду задруга, као старих привредних и породичних организационих облика, и у проглашењу слободне трговине[33]. Никола Вучо, у књизи *Привредна историја Србије до Првог светског рата*[34], осиромашење руралног становништва, поред осталог, види у томе што су сеоска домаћинства, временом, на различите начине остајала без земље, између осталог и неуспелим покушајима да откупе турска имања на којима су живели, у кратком року од једне године који је био прописан законима из 1843. Осим тога, без земље су сељаци остајали и у ранијим периодима, у склопу комплексног процеса првобитне акумулације капитала у којем је дошло, после Првог, а нарочито после Другог српског устанка, до „захватања", односно присвајања земљишта претходних турских имања, од стране оних који су у том тренутку били политички и економски моћни. „Кнез Милош је [...] од свих највише самовласно присвајао туђу земљу"[35]. Међутим, поред тога, и један део руралног становништва, заузимао је

земљиште за обезбеђење егзистенције, исто као што је и у каснијем периоду, половином века, и после тога, крчио шуму, с допуштењем, или без одобрења власти, само да би преживео[36]; према томе судећи, елаборат Владана Ђорђевића из 1889, описујући ситуацију шумског фонда Србије, у ствари говори о великим дејствима у природној средини, који су узроковани не вољом појединаца, већ масовним друштвеним процесима. Законом о повраћају земаља из 1839, дотадашњи начини заузимања земљишта су забрањени, међутим, ипак сама пракса није прекинута – чак се дешавало и да општинска земља буде „заграђена", односно присвојена. Никола Вучо наводи примере из околине Београда:

> У Београду су трговци заграђивали најлепше плацеве и узимали земљу у околини вароши. Познато је да је Цветко Рајовић држао добар део земљишта на Топчидерском Брду. Управа вароши Београда жалила се 1842 г. Министарству унутрашњих дела да људи на Врачару заграђују земљу те је наредила да се разгради све оно што је од Београдског атара заграђено. У току 1843. Управа је непрестано слала такве извештаје Министарству и тражила је да се пропишу врло строге мере против насилника.[37]

Рурално становништво је, као што видимо у Табели 7.1.1-1, било у читавом периоду који проучавамо у овој студији, па и касније, бројчано доминантно у држави. Према томе, промена односа у свакој, па и у области земљишних односа, утицала је на скоро целокупно становништво државе. Корпус сеоске популације у Србији, као што смо навели у уводном делу дисертације[38], био је заступљен једном трећином у становништву Београда крајем деветнаестог века. Становништво села које је остајало осиромашено и без земље у првобитној акумулацији капитала, било је, како пише Вучо „резервна армија рада", коју је делом апсорбовала слабо развијена индустрија, градски занати, каменоломи, рудници, и различита занимања, као што су слуге, чувари, најамни радници[39]. У Табели 7.1.1-2. приказан је однос између градског и сеоског становништва, у Србији, у другој половини деветнаестог века.

Табела 7.1.1-1. Процентуална заступљеност сеоског становништва у Србији, у деветнаестом и у првим деценијама двадесетог века[40].

година	**1834.**	**1884.**	**1910.**	**1921.**
сеоско становништво Србије	93%	87,6%	86,54%	78,8%

Табела 7.1.1-2. Градско и сеоско становништво Србије,1862-1908[41].

година	**1862.**	**1872.**	**1885.**	**1895.**	**1908.**
сеоско становништво	1014922	1229910	1702037	1993109	2470333
градско становништво	91587	148428	244317	319375	350682

У контексту успостављања капитализма и нових производних односа у Србији, у оквиру трансформације урбаног пејзажа Београда и разматрања питања културе, наводимо неколико података из друштвеног и политичког контекста Србије половином деветнаестог века. Истовремено с револуционарним покретима који су се догодили у Европи 1848. и 1849, у Србију се враћа и прва генерација државних стипендиста са школовања у Немачкој и Француској. Међу њима су били Димитрије Матић и Константин-Коста Лазаревић Цукић, који су својим либералним схватањима покушавали да демократизују политички живот Србије, као и да покрену модернизацију у оквиру области којима су се бавили[42]. У то време је, као што пише Слободан Јовановић[43], дошло до смене генерација, па су они школовани у иностранству, млађи и либералнијих погледа, покушавали да успоставе државу по својој мери. У револуционарним 1848. и 1849, догодили су се: први раднички штрајк и први протест лицејске омладине у Београду[44]. У контексту друштвеног стања у Србији и социјалне структуре градова, чије су екномски снажније слојеве чинили: трговци, занатлије и чиновници, а слабије: ситне занатлије, калфе, омладина и један слој интелигенције[45], нарочито место заузима краткотрајни покрет радничких кооперативних удружења, који је у другој половини деветнаестог века, око 1870, представљао покушај спровођења социјалних реформи, с циљем да омогући остварење метода којима ће бити превазиђен, или чак и потпуно избегнут, капиталистички развој земље[46]. Заговорник задружног организовања радника и ситних занатлија код нас био је Светозар Марковић, по професији

инжењер, али и теоретичар књижевности, публициста, социјалиста[47]. Његово деловање је, према нашој анализи, важна тачка у разматрању поставки трансформација урбаног пејзажа Београда средином друге половине деветнаестог века, јер се бави покушајима трансформације важећих културних пракси у одвијању градског живота. У контексту нашег истраживања, Марковићеве идеје и његова улога у формирању кооперативних радничких удружења, које овде наводимо у сажетом облику, заслужују детаљније проучавање. Прва произвођачка задруга основана је у Београду, 1870, пре повратка Светозара Марковића из Швајцарске, под називом „Столарско-браварска дружина", а прва потрошачка асоцијација, основана је у Београду, исте године, непосредно после његовог повратка у земљу, и њен назив је био: „I Дружина за потрошњу у Београду"[48]. Конкретни циљеви наведеног потрошачког удружења, били су: да снабдева своје чланове средствима за потрошњу по нижим ценама, и да укине посредника и посредничку добит у овом процесу, а циљеви првих произвођачких задруга су били у: „узајамном потпомањању у предузећима свог заната и осигурању будућности своје и својих чланова"[49]. Ове асоцијасије се, с једне стране, заснивају на традиционалним обрасцима задружног живота традиционалног сегментарног друштва, а с друге стране, на социјалистичким концептима кооперације, интелектуалног производа деветнаестог века, односно на европској социјалистичкој мисли, којој је Светозар Марковић био изложен на својим путовањима у Русији и Швајцарској, на којима се детаљније упознао с делима Карла Маркса (Karl Marx), Николаја Чернишевског (Никола́й Гаври́лович Чернышёвский), руских револуционара демократа, као и француских социјалиста утописта[50]. Светозар Марковић је посматрао задружне облике удруживања, као део целокупног реформског процеса у друштву, стварања индустрије без капиталиста, и превазилажења, као што смо навели, капиталистичког друштвеног система. У контексту нашег рада, изузетно је важно Марковићево гледиште о приватној својини над земљиштем, мунипализацији земље, односно „претварању земље у општинску својину"[51] и у томе нарочито његово теоријско и идејно ослањање на словенске традиције *мира* и *артеља*, односно, земљорадничких и

произвођачких задруга традиционалног руског села, базираних на заједничком/друштвеном облику власништва[52]. Покрет првих задружних асоцијација, које су основане у Београду 1870, представља прву примену првих поставки модерне социјалистичке мисли код нас, и у том смислу успостављање модернизацијских релација Београда с европским интелектуалним токовима.

Следећи одељак овог поглавља посвећен је проучавању плана регулације једног дела Београда, Емилијана Јосимовића, у контексту европских токова у овој области, и београдског миљеа политичких, културних и економских прилика.

7.1.2. Регулациони план историјског језгра Београда, 1867, у европском контексту и београдском оквиру

Питањем премеравања, прегледа, процене земљишта и објеката, и стварања базе разноврсних података о простору, бавио се и Емилијан Јосимовић у свом регулационом плану дела Београда који се простирао између Градског шанца и Градског поља, и којем посвећујемо овај део поглавља. Најпре ћемо приказати, у главним цртама, друштвени европски контекст, у којем је Јосимовићев план настао.

Склоп различитих технолошких, економских и друштвених услова крајем осамнаестог века погодовао је убрзаној индустријализацији у Западној Европи, у највећој мери у Великој Британији, као и Француској и Пруској, односно Немачком царству од 1871, које су биле у другој половини деветнаестог века већ развијене индустријске земље[53]. Велика Британија је у првој половини столећа била најбогатија и најмоћнија светска сила. Географски положај је један од фактора који је утицао на ову чињеницу: омогућавао је изолованост од директног утицаја ратних и револуционарних догађаја у Европи током осамнаестог века, а, с друге стране, близина Континента погодовала је извозу британске робе на европско тржиште; осим тога, ту је била и политичка стабилност, велико природно богатство и дуга традиција развоја одређених привредних грана. Наравно, економски, политички и друштвени процеси у склопу индустријске револуције су много

комплекснији и не исцрпљују се наведеним чињеницама. Технолошки проналасци који су настали у осамнаестом и у првој половини деветнаестог века веома много су допринели да, најпре у Енглеској, а затим, развојем речног, прекоокенаског и железничког саобраћаја, као и свих других видова комуникација, индустријска револуција постане један од процеса с веома опсежним последицама по изузетно велики број људи.

Индустријска револуција је изменила градове западне цивилизације, утичући првенствено на драстичне промене у броју становника. Велика Британија је и у томе имала специфичне одлике развоја, у односу на дисконтинуални и неправилни процес урбанизације у осталом делу Западне Европе. Наиме, у Британији је током шеснаестог, седамнаестог, осамнаестог века урбани раст био непрекидан и постепен: већ 1850, степен урбанизације у Великој Британији, исказан кроз проценат становништва који живи у градовима с више од 10000 становника, био је највећи у Европи[54]. Илустративан је пример Лондона који је крајем осамнаестог века био милионски град, а већ 1841. године – највећи град икада до тада, с 2235000 становника[55]. На крају истог века, у Лондону живи већ више од 6 милиона људи. У Манчестеру (Manchester) је било 8000 становника, 1720; осам деценија касније, 1801, у граду је 102000 људи, да би већ 1841. године овај број био утростручен. Становништво Бирмингема (Birmingham), које је 1700. године износило 15000, 1841. године увећано је за више од десет пута – град има 183000 становника. Пре 1750. године становништво Енглеске је расло за 3% по декади, а у периоду 1811-1821, пораст је износио чак 18%[56]. Када је у питању Београд, пораст становништва је био десеторострук у току деветнаестог века, па би, у односу на британске градове, по овом критеријуму био између Манчестера и Бирмингема. Треба нагласити да је скоро током читавог деветнаестог века, био висок механички прираштај становништва у Београд, као што смо већ раније навели[57]. У Западној Европи, илустративни су примери Берлина (Berlin), Будимпеште (Budapest), Париза (Paris) и Беча (Wien), јер су то градови који су на самом крају деветнаестог века, били или врло близу броју од милион становника, као Будимпешта, или су га већ одавно прешли, као остала три града[58]. Детаљнији подаци о степену

урбанизације у Европи, да усвојимо терминолошку одредницу – западно од Руског царства, према проценту укупног становништва које живи у местима од пет хиљада и више становника, од половине осамнаестог века до краја прве деценије двадесетог века, приказано је на Табели 7.1.2-1. И у анализи овог параметра, види се значајан пораст урбанизације у Немачкој и Француској у овом периоду, где су вредности, на крају периода, 1910, биле више у односу на европски просек.

Табела 7.1.2-1. Урбанизација Европе, 1750-1910[59].

година	**1750.**	**1800.**	**1850.**	**1880.**	**1910.**
Европа	12,2	12,1	18,9	29,3	40,8
Британија	24,2	30,1	50,4	67,1	79,6
Француска	14,8	20,5	25,5	37,4	44,2
Немачка	-	26,5	28,3	41,4	60,0

У деветнаестом веку је дошло до промена у физичкој структури европских индустријских градова, такође и у њиховом карактеру и духу. Крајем осамнаестог и почетком деветнаестог века, села су напуштана – у потрази за послом, њихови становници стижу у градове, где остају „заглављени" у процепу између испуњења основних, минималних егзистенцијалних питања и бедних услова живота, као што се, у извесној мери, и у блажем облику, као што смо видели у првој секцији поглавља, догодило и у Србији. Уз веома слабу јавну контролу, хаотични развој градова који су узроковале привредне и друштвене трансформације у деветнаестом веку, довео је до тога да већина становника метропола раног индустријског капитализма буду заточени у беди стамбених услова[60]. Половином деветнаестог века урбанистичко планирање у Европи још није било вођено свешћу о потреби решавања социјалних проблема. Никола Добровић наводи[61] као један од ретких подухвата деветнаестог века који се уопште могу назвати планским – реконструкцију Париза, 1853-1870, којом је руководио барон Жорж-Ежен Осман (Georges-Eugène Haussmann). Иако се овом делу не може одрећи, између осталог, и извесно побољшање санитарних услова у граду, ипак, циљ подухвата Наполеона III (Louis Napoléon Bonaparte, 1801-1873), није био укидање стамбене и социјалне беде

париске сиротиње[62]. У Француској је урбанистичка теорија стварања модерног града, дошла после почетка процеса реконструкције Париза. Сезар Дали (César Daly), о којем смо већ писали[63], своју урбанистичку теорију детаљније је образложио 1862-1863, у два чланка које је објавио у свом часопису *Revue générale de l'architecture et des travaux publics* [Општи преглед архитектуре и јавних радова], под називом: "Panorama du mouvement architectural du monde" [Панорама архитектонских кретања у свету] и "Promenades et Plantations, parcs, jardins publics, squares et boulevards de Paris" [Шеталишта и зеленило, паркови, јавни вртови, тргови и булевари Париза][64]. У овим студијама, инжењер Дали изнео је своје главне теоријске поставке о формирању градова, подстакнуте и његовом теоризацијом реконструкције Париза. Такође, заступао је став да се модерни град заснива на инфраструктурном омогућавању несметане циркулације, „људи, роба, армија, идеја"[65], и да сви главни градски центри треба да буду повезани у мрежи најважнијих саобраћајних праваца.

Урбанизацију као науку чији је предмет проучавања – *град*, и то интегрална слика града као „[...] океана људи, ствари и интереса свих врста, хиљаду различитих елемената"[66] у то време је, у Европи, применио у планерској пракси – Илдефонсо Серда (Ildefonso Cerdá), који је и осмислио термин. Израз „урбанизација" (шп., *urbanización*), Серда је први пут употребио у свом делу објављеном 1861, под називом: *Teoría de la Viabilidad Urbana y Reforma de la de Madrid* [Теорија урбане одрживости и реконструкције Мадрида][67]. Као припрему за *Proyecto de Reforma y Ensanche de Barcelona de 1859* [План реконструкције и проширења Барселоне], 1859[68]. Истраживање Илдефонса Сердаа представља верну статистичку слику града који је у то време био на врхунцу свог индустријског доба у деветнаестом веку. С обзиром на дуг период припреме и писања дела *Teoría General de la Urbanización* [Општа теорија урбанизације], 1867, Серда је био веома добро упознат, између осталог, и са самим феноменом индустријског града и узроцима веома лоших хигијенских услова у којима су живеле сиромашне класе грађанства, у то време у Барселони; по његовом мишљењу то су били: експлоатација, индустријализација, капитализам[69]. Серда је, као и Емилијан

Јосимовић, користио резултате дуготрајног и обимног истраживања града, покушавајући да планом омогући оптималне услове живота и становања и превазиђе поделе између грађења, економије и уметности. Овај проблем је сматрао једним од најозбиљнијих, када је у питању становање у индустријском граду. Серда је дошао до увида да је највећи проблем у овој области то што се свака од дисциплина искључиво бави својим предметом рада[70]. Као што је познато, осим Барселоне, Беча, Париза, и многи други европски индустријски градови, доживели су обимне реконструкције у другој половини деветнаестог века, који су имали сасвим различите токове, од Кракова (Kraków) до Прага (Praha), преко Загреба и Љубљане[71]. То су били веома турбулентни периоди у којима су се дешавали многи ратови и револуције, које су пратили технолошки процеси у успостављању капиталистичких производних односа и остварења капитализма као друштвеног система[72]; можемо да кажемо, у сваком од европских, односно западноевропских градова, ови токови су имали специфични вид реализације. Ови подухвати су свакако били тим сложенији, уколико је у питању била престоница државе, што је нарочито видљиво на примеру Берлина и имплементације плана који је 1862. израдио грађевински инжењер Хохбрехт (James Hochbrect)[73]. Истовремено, заједничко за све примере, било је да су под различитим условима, различитим начинима, и наравно, различитим темпом, градови у Европи, западно од Руског царства, у деветнаестом веку постајали пунктови мреже модерних капиталистичких градова, а тиме, у ствари, и делови новог индустријског пејзажа деветнаестог века, односно елементи преваге *пејзажа линеарности* у процесу смене два основна архетипа, које смо раније у дисертацији детаљније образложили.

Као што је познато, Београд је свој први модерни план добио 1867. године, а израдио га је Емилијан Јосимовић, први српски урбаниста у деветнаестом веку и аутор свеобухватне урбанистичке студије тадашњег Београда[74]. После свог редовног школовања, незадовољан нивоом стеченог образовања[75] у Бечу је студирао филозофију, природне и техничке науке, а обучавао се и зидарском занату. Јосимовић је стигао у Србију 1845, и наредне деценије провео је бавећи се, између осталог, педагошким радом. Написао је

неколико уџбеника, међу којима и један под насловом *Грађанска архитектура и грађење путова. Понајпрече за ученике Лицеја. У Београду, 1860.* У уџбенику под називом: *Начела више математике*, 1872, Јосимовић наводи као мото две мисли, једну туђу и једну своју; његова реченица, у преводу с немачког, гласи: „Тежи увек неуморно проширењу својих знања и тиме ћеш, поред сопственог задовољства и великог душевног уживања, стећи још и узвишено осећање – да си постао користан. – Е. Ј."[76]. Јосимовић је заслужан за оснивање Техничарске дружине, 1868, претече свих каснијих удружења која су окупљала стручњаке из области техничких наука, чији је био и први председник.

Као што је добро познато, књига Емилијана Јосимовића изашла је под називом: *Објашнење предлога за регулисање онога дела вароши Београда, што лежи у шанцу са једним литографисаним планом у размери 1/3000 од Е. Јосимовића*, 1867. У предговору, пише: „У огласу ове књиге казао сам, да ћу је издати тек ако буде 500 предуписника. Ових толико нема, једва их је око једне трећине овога броја, и по томе књига неби изашла, када небих био уверен да ћу, издајући је, многога бољма обавестити о потреби и начину регулисања Београда и тако подпомоћи и ускорити извршење тога веома важнога и нужнога посла."[77] Када је начинио свеобухватни преглед стања *Вароши у Шанцу*, Емилијан Јосимовић је израдио и предлог регулационог плана овог дела града, према усменом налогу и упутствима министра грађевина, објавивши и карту која је приказивала на истом листу постојеће и планирано стање. Своје дело Јосимовић је издао о сопственом трошку, а један од првих претплатника, био је кнез Михаило Обреновић[78]. Јосимовић је три године вршио геодетско премеравање дела Београда у Шанцу, истовремено стварајући комплетну слику, оцењујући вредност постојећих грађевина и улица, стање инфраструктурних система, као и градских санитарних услова, који су тада били на примитивном нивоу, као што смо приказали и у претходној глави. У књизи и плану забележено је поштовање просветитељских личности у српској култури. Да је оно било аутентично потврђује и чињеница да је Јосимовић у јеку друштвених превирања у односу на питање језичких реформи, и сукоба Вука Стефановића Караџића с

тадашњим Министарством просвете, односно „Попечитељством просвешченија", половином века, стао на Караџићеву страну и био отпуштен из државне службе због тога, после чега се у дневној штампи оглашавао као пројектант свих врста „модерних кућа" и извођач грађевинских радова, било где у Србији[79]. Оно што такође треба навести о Јосимовићу, односи се на његов таленат за „фотографију пејзажа"[80] према томе и сагледавање линије градског предела. Познато је да је и једна од Јосимовићевих слика била је приказана у Прагу, 1877. Податак о овоме налази се у листу *Застава*, у броју 85, од 15. јуна те године, у оквиру вести да је „отворена изложба рукописа и штампе за јужне крајеве" и да је српски део изложбе уредио Богољуб Јовановић и „украсио сликама" Ђуре Јакшића, Јосимовића, (Владислава) Тителбаха и других[81].

Анализа садржаја Јосимовићеве књиге одаје, поред осталог, проницљивог аутора који посматра с пажњом град: то је поглед акварелисте који уочава главне црте градских обриса, и урбанисте који је способан да у слојевима градског живота препозна могућности нових поставки, али исто тако и препреке у њиховом функционисању. Као што смо раније навели, Јосимовићев савременик, Француз Сезар Дали заступао је став о неопходности омогућавања кретања, брзине и повезаности најважнијих тачака у модерном граду. У првим пасусима своје књиге, Јосимовић се одређује управо према саобраћајном проблему, односно према лошим везама између делова града чији су величина, положај и функција неуједначени, и које чине дуге или кратке, такође различите по ширини и правцима пружања – нефункционалне постојеће градске комуникације, које су „[...] осим што су све још одвећ узане, искривудане и неједнаке ширине, местимице тек толике, да једва једна кола могу проћи, што све поменутим потребама такођер ни најмање не одговара"[82]. Ако судимо по редоследу појављивања тема, и по обиму у којем их Јосимовић разматра у својој књизи, зеленило у граду заузима веома важно место. То је тема коју у својој књизи поставља одмах после одређивања броја и позиција пијаца и цркви у новорегулисаном граду. Осим тога, питање власништва појединачних парцела, посебан преглед постојећих и планираних површина, поред расподеле приватног и државног

земљишта, и обрачун површина после извршене регулације, саставни су део образложења плана. Јосимовић изводи и закључак, да је на формирање нових, ширих улица, поред осталог, употребљено и око 29000,0 m^2 земљишта у приватном власништву (колико је износила и површина нове регулације Велике пијаце), чију ће вредност надокнадити држава[83].

Главне поставке Јосимовићевог дела, веома опсежно образлаже Бранко Бојовић, према заступљеним темама: матрици уличне мреже, градском зеленилу, позиционирању цркви и пијаца, као и питању вредности земљишта и шпекулацији с градским земљиштем[84]. У овом тумачењу наглашени су еколошки фактори у Јосимовићевом образложењу плана, такође и његово продубљено схватање вредности градског земљишта, и познавање савремених светских токова у комуналном уређењу градова. У тумачењу дела Емилијана Јосимовића, незаобилазни аутор је Бранко Максимовић[85], који поставља проучавање Јосимовићевог плана, и у оквире критике изведене ректагуларне уличне мреже на Дунавској падини у односу на конфигурацију београдског терена[86]. У књизи *Искуства прошлости*, Милош Р. Перовић у плану Јосимовића не види само брисање претходног већ, у снимку старог, замрзнуту „крајњу тачку" турског Београда[87]. Ово виђење је у нашем истраживању важно, јер отвара нове перспективе сагледавања мотива и водиља у Јосимовићевом раду. Исто тако, нове погледе отвара и пажљиво и детаљно, вишеслојно проучавање плана од стране Љиљане Благојевић[88], која, посматрајући пројекат у ширем контексту друштвене историје деветнаестог века, закључује да је, овај рационални, инежењерски план производ вере у „материјални и морални прогрес"свог столећа, чија се модерност изражава и у томе што аутор недвосмислено даје предност „друштвеним, функционалним, хигијенским и инежењерским аспектима", у односу на „симболичке и естетске"[89].

Јосимовићев план представља једну од могућих репрезентација простора: према усвојеној дефиницији урбаног пејзажа у овој дисертацији, она је део његовог менталног нивоа: то је замишљени простор, односно пројекција будућих просторних односа. Такође, према Фукоовим гледиштима о укључивању града у „простор циркулације", Јосимовићев план можемо да

посматрамо као један од елемената оног корпуса програмских докумената који су део „диспозитива безбедности", нарочито ако уземемо у обзир да план настаје управо у историјски веома важном моменту, само неколико месеци пре предаје кључева Београдске тврђаве кнезу Михаилу Обреновићу, 1867. године. Јосимовићев план Београда, као што смо образложили у делу истраживања посвећеном границама[90], може да се посматра и као критика и отоманског, као и аустријског историјског стратума – што је у компарацијама овог пројекта с картама Београда из ранијих периода јасно видљиво (Ил. 7.1.1-1; 7.1.1-2, као и 3.2.3-2). Исто тако, у констелацији објеката који су на плану означени као они који се задржавају, јер су изграђени од „тврдог" материјала[91], види се да је њихов положај углавном на Савској падини, односно тамо где се у првој половини деветнаестог века, опет формирало језгро српског дела града, што се у графичкој анализи плана коју смо спровели такође изражава (Ил. 7.1.1-3). У Јосимовићевом плану, правци нових улица, сагласни су с правцима простирања главних објеката језгра српског дела града, односно с осовинама, Саборне цркве, и, између осталих, Старог здања, односно хотела Код Јелена (у данашњој Улици краља Петра), такође и Капетан Мишиног здања, на Великој пијаци (данашњем Студентском тргу).

Јосимовић је својим планом, покушао да створи нови град у функционалном смислу, и да између нових 119 блокова, оформи функционалне везе. Према нашој анализи, Јосимовићев план јесте брисање претходног слоја града, али у оној мери, у којој је то било неопходно да се створи нови систем у којем ће сви комунални уређаји оптимално функционисати. У том смислу, важно је да наведемо и образложење аутора о ширинама улица: наиме, он је предложио да улице буду 12,0 m, 10,0 m, и 8,0 m ширине уз изузетке, за које је разлоге такође образложио. Међутим, посебно је нагласио и да би, да није водио рачуна о приватним имањима, максимална ширина већине улица била 15,0 m; с овим предлогом се тадашњи министар грађевина сложио, и у књизи је објављено да је усвојена промена плана по овом критеријуму[92]. Јосимовић је такође у књизи навео да би сви радови на формирању нове регулације могли да буду изведени за три

године, следећи основне поставке организације тог рада, као и да би радна снага могли да буду робијаши и инжењерске чете[93]. У контексту рушења Београдске тврђаве, о којем је Јосимовић такође размишљао, требало би посматрати и све предлоге које наводи у склопу тога, под тачкама од 1. до 7[94], као елементе јединственог корпуса којим се изражава нова култура у граду, односно којим се модерни град, Београд, објављује на први поглед некоме ко сагледава урбани пејзаж с реке, као што је то био случај с многим европским путописцима у првој половини деветнаестог века, и у ранијим периодима. Ако овако схватимо Јосимовићев план, онда његова помисао да сруши утврђење, добија сасвим другачију конотацију.

У бољем разумевању Јосимовићевог плана, веома је корисно обратити пажњу на релевантну критику његовог дела, од стране једног савременика, који даје већи значај интенцијама Јосимовића да оствари функционалан, модеран град, него свим осталим питањима, којима се бавимо век и по после настанка самог документа. Једина реакција на Јосимовићев план, током читавог деветнаестог века[95], веома корисна за ово истраживање, био је чланак Милана Јовановића Морског, објављен у два наставка у часопису *Вила*, у октобру 1867, два месеца после изласка Јосимовићеве књиге[96]. Јовановић је био лекар по професији, родом из Баната, медицину је студирао у Бечу, а од 1865, живео је у Београду, где је био први професор Хигијене на Великој школи и уредник листа *Јединство*. Године 1871. преселио се у Нови Сад, а затим у Црну Гору, где је једно време био породични лекар црногорског кнеза Николе I Петровића Његоша, и неколико година лекар на прекоокенаским бродовима британског *Lloyd*-а. На једним од својих путовања, упознао је немачког биолога, природњака Ернста Хекела (Ernst Heakel). У Србију се вратио 1882, две године је био лекар на железници, а од 1884, професор на Војној академији; Морски је читавог живота писао песме, приказе, путописе, реферате, критике[97]. У *Српском омладинском календару*, гласилу Уједињене српске омладине, 1871, објављен је непотписан чланак „Београд после 200 година", у којем је дата утопијска визија Београда, 2071[98]. Осим Бранка Максимовића, који је писао о организацији Уједињена српска омладина, о њиховом часопису и наведеном есеју[99], има аутора[100] који такође

сматрају могућим да је Милан Јовановић писац ове футуристичке слике Београда, мада постоје и супротна мишљења[101].

Аутор наведеног чланка, Београд у будућности види као беспрекорно функционалан, модеран град, који је осликан, као што пише Максимовић: „[...] занимљивом, привлачном, маштовитом визијом"[102]. Београд 2071, непознати аутор види прожет зеленилом, водом, и чистим ваздухом; у чланку, као кључне, издвајамо речи: „ток" и „циркулација", као и то што Београду даје чврсто дефинисан положај у мрежи релација с другим градовима:

> На оба краја од доњега венца пружају се дуж обале савске и дунавске станице од пароплова и паровоза, уз сваковрсне магазе и уз различите гвоздене и друге главне и местне стазе, низ вртове и цветњаке, купатила и пливаонице и зајединчке заводе за прање рубља и др.
>
> Од паровоских станица везује савска својом главном жицом Београд преко Ниша са Солуном, Цариградом и Одесом. Она је лагумом испод теразија везана са станицом дунавском, која својом главном жицом везује Београд правцем Бечкерека и Суботице с Пештом и Бечом, које је поглавита жица за Париз и Лондон и за цео запад и север од Јевропе.
>
> Низ целу обалу савску и дунавску стоје пароплови, где осим тешких лађа, што возе Савом и Дунавом, има небројено местних лађица што возе осим у савске и дунавске крајеве од вароши још и Савом до Шапца и Митровице, а Дунавом до Новог Сада и до Смедерева, чудном брзином, а све лепша од лепше.[103]

Наведени есеј је, у нашем истраживању, тачка споја између два архетипа, који се појављују у теорији пејзажа: утопија припада оном који, као што смо већ навели, сврставамо у концепт *Landschaft*-а, и који, такође према већ датом објашњењу, „контролише" различите аспекте изграђене средине. Према томе, можемо да кажемо, ако је Јосимовићев план био део успостављања новог архетипа, *пејзажа линеарности*, онда је футуристичка визија о Београду 2071, Морског, или неког другог аутора сличне провенијенције, настала само неколико година после Јосимовићевог плана, друга страна

истог процеса, један „тас" у успостављању равнотеже. Визија Београда у будућности је, можемо да кажемо, утопија о његовом будућем, *пејзажу линеарности*. Иако овде користимо есеј да бисмо нагласили оно што је одликовало дух времена у доба настанка Јосимовићевог плана, вероватно би детаљнија компаративна анализа његовог образложења и чланка „Београд после 200 година", показала многе сличности. У том контексту, чланак у *Вили*, 1867, Милана Јовановића Морског[104], који је био приказ Јосимовићеве књиге, важан је нарочито у смислу наглашавања одлика новог регулационог плана за Београд, које су сматране важним у време настанка плана, и које нам, према овој анализи, откривају и намере самог Јосимовића, у контексту времена. Корисно је запажање да је за Морског, који је у овом случају *странац* који посматра један нови пејзаж: „[н]ајлепша је варош она око које је разапета мрежа гвоздених и водених путова"[105]; исти аутор, за предности деветнаестог века сматра чињеницу да се у њему поправљају грешке раније начињене у уређењу градова. Према Јовановићевом приказу, и Јосимовићев рад мења „туђу варош" и „стари лавиринт", Београд, да постане модеран трговачки град, не само по положају, већ и по комуналном уређењу и мрежи путева. „Жива улица је најпоузданије средство против нечистоте"[106], пише Јовановић, и нарочито, о њиховој ширини, положају, функционалности, формирању малих тргова на раскршћима. „Зелени сад", Јосимовићев предлог градског зеленила на месту Шанца, Јовановић види као једну од главних и најважнијих одлика плана, с вишеструким функционалним могућностима: да буде истовремено и трговачка улица и зелени простор града, заштита од ветра, веза између обала Саве и Дунава, као и „унутрашњег" и „спољашњег" дела града. У Јовановићевом приказу плана, види се и критика тадашњег београдског оквира, и лавиринта који опстаје у неименованим улицама: „Ко је игда био у прилици, странац будући, да потражи које место у Београду, тај зна, да је то предузети у нашој вароши толико мучно, колико је начин смешан"[107]. После сликовитог приказа помијарских канала на постојећим београдским улицама, Јовановић завршава свој чланак јасним разумевањем Јосимовићевог посла на регулацији Београда: „[...] кад помислимо да је његова задаћа била та, да преобрази варош, која већ постоји, у којој је терен

већином имаовина приватних лица, где се дакле приватни интереси многоструко укрштају, морамо признати, да је г. Јосимовић, решио своју задаћу с ретким оштроумљем. Један поглед на његов план увериће нас о томе, и није нужна голема сила уображења, да поредећи његову лепу и симетричну варош с данашњим лавиринатним Београдом схватимо да је труд његов около тога посла морао бити све то већи, што је разлика између садашњег и будућег Београда."[108]

У архитектонској публицистици почетком двадесетог века, појављује се оштра критика Димитрија Т. Лека на скоро све сегменте урбанизације Београда у то време, а тако и на процес регулације којем је овај архитекта био савременик[109]. Преко постојећег лавиринта отоманског Београда, после 1867, „прешао" је Јосимовићев план (Ил. 7.1.1-4), а тиме је, у реалности, почела трансформација изграђене средине града; међутим, оно што је уследило у имплементацији плана регулације који је он осмислио, није пратило образложени концепт аутора. У следећем делу текста даћемо, у неколико тачака, напомене о остваривању плана, и планова, градске регулације, у којем су изузетно била важна питања власништва над земљом. Сам Јосимовић предвидео је, пишући о зеленим јавним просторима, да ће доћи време када неће бити могуће да се градско земљиште „заузме" за зеленило, јер ће све бити у приватним, шпекулантским рукама[110].

У следећој секцији поглавља, посвећујемо пажњу одвијању процеса регулације градске уличне мреже (Ил. 7.1.1-5), нарочито процесима геодетских премеравања у Београду који су били неопходни за извршење свих планираних техничких радова, који су уследили.

7.1.3. О имплементацији плана регулације Београда, 1885-1912.

У овом делу поглавља ћемо, у неколико аспеката, покушати да оцртамо период после објављивања плана Емилијана Јосимовића, 1867, који обележава и почетак главне фазе у трансформацији урбаног пејзажа Београда. Имплементација Јосимовићевог плана за Београд, односно остварење урбанистичких идеја о регулисању градског простора у оквирима Шанца, на самом почетку није избегло снажно дејство историјских,

политичких околности, односно последице атенатата у којем је убијен кнез Михаило Обреновић. Овај део поглавља, ипак, дефинисан је периодом од 1885, јер, после проглашења пуне независности Кнежевине Србије, 1878, закона о индустрији, 1880, може да се каже да је држава ушла у период интензивнијег капиталистичког развоја.

Геодетско премеравање Београда, 1885, било је подлога за остварење комуналних радова, у последњој деценији деветнастог, и у двадестом веку, све до Првог светског рата. У првој секцији поглавља, истакли смо питање формирања катастрских служби, између осталог и због тога што смо, анализом урбанистичког развоја Београда до Другог светског рата[111], утврдили да је то била једна од тема на којој су се преламале могућности остварења урбанистичког уређења града, у веома дугом периоду[112]. Прво прецизније снимање Београда, које је требало да да тачне податке о границама парцела и објеката и конфигурацији терена, да послужи за израду тадашњег регулационог плана, и буде подлога за техничке радове, било је 1885, када је председник општине био Владан Ђорђевић[113]. Као што смо видели у првом поглављу ове главе, подухват је био у складу с покретањем катастарског премеравања у читавој држави. Општина „Краљевске главне и престоне вароши Београда" ангажовала је браћу Шандора и Калмана Халачија из Будимпеште, крајем фебруара 1885, да у току десет месеци изврше „премеравање улица, пијаца и јавних имања у вароши Београду, као и нивелман истих [као и да израде] планове и остале елаборате"[114]. Овај план није испунио своју намену, јер су забележени подаци били непотпуни, а нису ни обнављани, проверавани, ни допуњавани, у наредном периоду. Тиме је пропуштена прилика да се створи основа за израду комплетног Катастра Београда, већ је, у периоду од следећих 20 година, ово питање решавано у фрагментима. Као и у случају ширег оквира Краљевине Србије, проблем је покренут с мртве тачке око 1904: у време општинске управе Косте Главинића, за шефа Катастра Београда изабран је Милан Балта који је организовао службу и припремио доношење закона и правилника о Катастру Београда, међутим, до почетка Првог светског рата, ниједан од аката није био озваничен; такође, интензивнији рад на стварању катастарских планова није

почео до 1911, али ипак, до тог времена, извршено је детаљно снимање „[...] главног дела Београда"[115] и били су урађени и планови одређених делова града. Сав материјал је, за време Првог светског рата, 1915, доспео најпре у Ниш, Лесковац, а затим и у Софију, одакле су поједини делови враћени неколико година касније. Овакво стање је било подлога за стварање регулационих и нивелационих планова Београда у међуратном периоду, односно разлог још једног обнављања, како пише Јован И. Обрадовић, шеф Катастра града у том периоду: „[...] питања вечитог снимања које се у Београду врши од разних оделења техничке дирекције"[116].

У публикацији која је објављена 1887, дат је обиман извештај тадашњег председника Општине града Београда, Михаила Богићевића, о комуналним радовима у 1886[117]. Ова публикација је драгоцен извор информација о томе какав је био њихов ток, у овом значајном времену за трансформацију изграђене средине[118], као дела урбаног пејзажа Београда. Михаило Богићевић, у свом извештају општинском одбору, представља урађене послове, према одељењима општине који их воде, односно, дели их на: судске, лекарске, грађевинске, благајничке и административне. Из овог извештаја, из његовог приказа стања у области санитетско-хигијенских послова, сазнајемо да је чишћење улица, у то време, обављало само становништво, два пута недељно, а општина је имала у власништву и два возила за поливање улица и скупљање отпадака[119]. Заједно с нивелационим плановима „г. Халачија", општина је наручила, од иностраних стручњака, и пројекте за велике комуналне радове (увођење водовода, канализације и осветљења), за које је у то време било потребно исплатити износ од 176000 динара (годишња плата општинског лекара била је 2000 динара). Премеравање Београда, као што смо већ навели, није потпуно извршено радом Халачија, и Технички одбор општине одлучио је да, после исплате до тада уговореног посла, у износу од 84000 динара, настави даље овај подухват. За посао извршења дефинитивних планова нивелације били су одређени државни инжењери, који су до краја 1886, овај посао обавили за 40 градских улица[120]. Израда нивелационих планова, требало је да буде подлога за нивелисање терена, односно откопавање или затрпавање улица, извођење

тротоара. У одломку извештаја који ћемо овде навести, може се јасно запазити, да су проблеми, који су настајали у овим процесима, углавном били узроковани неусклађеношћу посебних етапа, регулације и нивелације улица и продаје имања:

> Незгода је и овде та што су становници подигли куће пре него им се могла дати дефинитивна нивелација. Отуда је пак дошло то, да су једни запомагали за откопавањем докле га други нису допуштали, пошто би једнима остале одкопане а другима би се затрпале куће. Разуме се свега овога не би било, да регулациони фонд није распродавао плацеве пре нивелације тога краја или бар да се грађењу кућа могло на пут стати.[121]

Често је, у вођењу градских комуналних послова, долазило до сукоба различитих надлежности између Општине града Београда и надлежног државног министарства; председник Богићевић, поводом питања регулације Кнез Милетине улице, односно данашње Улице деспота Стефана, предлагао је одборницима да се не одричу могућности да утичу на овај процес у улицама ван шанца, када је већ регулација *Вароши у Шанцу*, како је изјавио, била изван општинског делокруга. У том контексту, његове речи одређују место општине у целокупном процесу регулације градских улица: иако министар грађевина доноси у том процесу све одлуке, ипак „[...] ако општина не буде имала средстава, која захтева свака па и најмања исправка уличне линије, не може се регулација ни наређивати. С мога гледишта, не би требало у погледу регулације ван шанца ништа да предузимамо пре, него се утврди план за регулацију целе вароши и ред којим би се регулација вршила."[122]

У Историјском архиву Београда, у документационом материјалу који припада фонду Општине града Београда, налазе се и архивирани записи о раду општине после 1892, када је у њену надлежност прешао Регулациони фонд. На једној од седница Београдске општине, у марту 1894. године, у записнику је прибележено: „Председник саопштава одбору да би требало једном већ донети решење о вршењу регулације у Београду и исплаћивању експроприсаног земљишта јер се овим одуговлачењем штете многи грађани београдски. По саслушању овога, одбор је у седници својој од 22. марта 1894.

год. одлучио да суд општински надлежним путем процени сва земљишта што се регулацијом заузимају; да општински правозаступник поднесе реферат, да ли се општина може упустити у манипулацију са регулационим фондом и пре него што се доврши спор између државе и општине о задржатим плацевима регулационог фонда, да се поднесе одбору списак свега експроприсаног и процењеног земљишта као и оног општинског и регулационог фонда које би се могло продавати, те да се отуд добивени приход употреби за исплату заузетог земљишта"[123]. У истом записнику налазимо да је на следећој седници одлучено да се из решења избрише све почев од речи: „које би се могло", до краја акта[124].

Осим ове врсте докумената, илустративни су и архивирани случајеви регулације градских плацева и улица. Увидом у те предмете, нарочито оне који дуго нису били решени, такође можемо да анализирамо неке од „неуралгичних тачака" регулације Београда. Овде наводимо пример из 1902. године, нерегулисаног дела *Вароши у Шанцу*, који смо издвојили као показатељ дугог трајања процеса и сложених околности у којима се одвијао. Због илустративности примера, допис[125] Димитрија М. Ђорђевића општини, преносимо у целини:

> Суду Општине града Београда
>
> Околне улице које ограничавају моје имање у околини горње и доње Јованове улице а између имања: Милорада Антуле, Браће Кики, Николе Боди и Благојевића рударског инжињера, једини је незнатан део вароши нерегулисан и непопуњен; даклем, стоје урвине и амбиси, још како је под Турцима било, јамачно је тај суд изгубио из вида, да је донео своје решење још пре 2 године, да се и тај део вароши попуни и у ред доведе, па ништа до данас још није учнио, па није се чудити, зашто се наша варош из центра исељава у нова селишта.
>
> Такав рад Општинског суда штетан је за притежиоце тог непопуњеног дела вароши, па и за мене, из ових разлога:
>
> У том нерегулисаном и неканалисаном делу вароши слива се сва вода са великог дела вароши и та вода штети моје имање, што ја

као господар своје имовине немогу више гледати, на очиглед своју пропаст.

Спремио сам план за зидање и намеравам да зидам али ако овако нерегулисано остане, вода ћеми поплавити и зграду коју будем подигао упропасити.

Услед тога молим тај суд да своје донето решење пре 2 године доведе крају како неби био принуђен при првој оштети мога имања тражити законским путем своје задовољење, што ми као грађанину неће бити пријатно, а општински би суд морао у томе случају бити изложен плаћању оштете као што је и другим притажиоцима имања у том делу општина морала платити скупим новцем.

Надам се и молим тај суд да ову моју молбу узме у поступак и задовољења ми да.

24. Јануара 1902. год Понизан

у Београду Димитрије М. Ђорђевић

Иако 1912. година, коју смо назначили у наслову ове секције поглавља, може бити у историји београдског урбанизма обележена појавом плана Албана Шамбона (Alban Chambon), као идеалног приказа идеалног града, ми овај део рада закључујемо 1912. годином као тренутком у којем је издат регулациони план Београда, чији је пуни назив: „План града Београда са уцртаном новом регулацијом уписаним новим називима улица и нумерацијом блокова састављен за потребе катастарског премера, Р 1:8000”, и дописано руком: „издат 1912”[126]. Овај регулациони план, налази се у Музеју града Београда, и у веома је лошем стању: акварелисана карта, коју смо прегледали у току истраживања за дисертацију – на изгужваном папиру, с патином многих деценија – оставља упечатљив утисак и одаје сложени и постепени процес трансформације урбаног пејзажа.

Закључак овог поглавља, односи се првенствено на главне токове трансформације урбаног пејзажа Београда, који припадају области промене

његове изграђене средине, али, као што смо видели, и власничких односа у односу према земљишту, затим процеса прикупљања основних информација о земљишту, и уклапања у опште токове формирања новог друштвеног система, односно првобитне акумулације капитала која је била довршена у Србији у другој половини деветнаестог века. Питање земљишта је у току скоро читавог столећа било кључно питање у читавој држави, иако су његови појавни облици били различити. Ови процеси су, као што смо показали, били видљиви на примеру формирања Катастра Србије, а њихов појавни знак, такође, био је и „Указ о ушоравању села", 1837, који је својом парадоксалном судбином, у овом проучавању нарочито био користан у бољем разумевању читавог комплекса питања земљишта и његове вредности. Када је у питању историјско језгро Београда, можемо да кажемо да је трансформација отоманског сплета сокака, односно постојећег лавиринта комуникационе мреже, како су се о тадашњем граду изражавали савременици, такође пратило сређивање Катастра Београда, као што смо приказали, које је текло паралелно с имплементацијом новог регулационог плана, с остваревањем просецања и проширивања улица, нивелисањем терена, припремањем подлоге за извођење техничких комуналних радова, чијем остварењу посвећујемо следеће поглавље.

7.2. МОДЕРНИ ИНФРАСТРУКТУРНИ СИСТЕМИ

> [П]о стању у коме се налазе [водоводне инсталације, чесме, бунари, канали за одвођење нечистоће, нужници и помијари] и начину како се становништво снабдева водом и нечистоћа уклања из вароши, најбоље [се] може ценити о здравственим приликама каквог места. Добра и здрава вода, чист ваздух и чисто, незагађено земљиште, први су услов за телесни развитак и здравље становништва, те је по томе снабдевање водом и одржавање чистоте веома важно како у погледу здравственом тако и у културном.[†]

У овом поглављу рада, изнећемо податке о изградњи и експлоатацији нових инфраструктурних система у Београду. На основу информација о изграђеној средини Београда, у највећој мери се осликава главна промена која се током деветнаестог века догодила, и која је имала огроман утицај на све друге видове живота у Београду.

7.2.1. Модерни водовод

Крајем осамдесетих година деветнаестог века, осим на Врачару, бунари у граду били су хемијски и бактериолошки загађени[127]. Осим тога, већ претходно примећено слабљење извора воде у околини Београда, које је било проузроковано крчењем шума у том подручју, затим и повећање броја

[†] Драгиша М. Ђурић, „Снабдевање водом и одвођење нечистоће", у *Попис кућа и станова у Београду, од 6. новембра 1906. до 15. марта 1907.* (Београд: Меркур Штампарија, 1912), 159-167, цитат 159.

становника, били су узроци све лошијег снабдеавања водом у граду у другој половини деветнаестог века. Прва обнова старог водоводног система изведена је 1851, а реконструкција ширег обима је била 1890-1891, када је на једном од старих система водовода, на турском, булулдерском водоводу урађена нова каптажа (односно, изградња резервоара на извору воде), постављени су нови цевоводи с чунковима, а сграђен је и резервоар недалеко од зграде садашњег Машинског факултета у Београду (Табла 5). Овом конструкцијом су срегнута три система старих водовода. На варошком водоводу су очишћени извори, постављене су нове цеви и бетониран је резервоар. Овим изменама је на сваког становника долазило по 8,0 l воде дневно, а уз остале начине снабдевања водом (бунари, чесме, сакаџије, речна вода), стручњаци закључују да су становници Београда трошили, односно били у могућности да потроше дневно до 14,0 l воде на дан[128].

Међу недостацима Београда које би требало регулацијом града уклонити, Емилијан Јосимовић у својој књизи, између осталог, наводи недостатак пијаће и воде за домаћинство, као и непостојање ваљане кишне и канализације за отпадне воде. За разлику од постојећег система за снабдевање водом који је користио изворску воду у околини града, он предлаже да се за снабдевање тадашњег Београда користи пречишћена речна вода која би уз помоћ пумпи из Дунава била спроведена до Горњег града Београдске тврђаве, одакле би се даље дистрибуирала у град. Јосимовић предлаже коришћење савремених механичких и технолошких уређаја за решавање овог питања градског живота[129].

Општина Београда оснива 1885, „Стални технички одбор за истраживање воде", који је требало да пронађе начин за решавање питања снабдевања водом у граду. Радови на новом водоводу су почели четири године касније, а модерни водоводни систем је пуштен у погон 1892. Први корак ка увођењу модерног водовода био је предлог председника општине Живка Карабиберовића, 1880, да се наплаћује трошарина у циљу скупљања средстава за „извршење водовода, канализације, школа, калдрме и других потреба", што се и десило четири године касније, 1884[130]. У следећих пар година, у неколико наврата било је покушаја преговора са страним

инвеститорима о предузимању овог подухвата, али ниједан није успео. На једној од седница општинског одбора 14. маја 1883, дато је чак и обећање грађанима, Гуглу и Галу, да ће до краја те године бити сачувана концесија за изградњу подземне железнице и водовода, по њиховом предлогу, у тунелу прокопаном између Кнез Михаилове улице и савског стоваришта, међутим они никад нису предали обећани детаљни пројекат[131]. Избором Владана Ђорђевића за председника општине, 1884-1885, и повлачењем корака који су се тицали озакоњења прикупљања трошарине и сврсисходног коришћења ових средстава за усвојени програм радова, питање комуналних послова је почело да се ефикасније одвија. Изградња водовода је била предвиђена у првој фази, заједно са изградњом канализације, увођењем осветљења и калдрмисањем улица. У другој фази је била предвиђена изградња кеја и магацина. Као што се види, велики део планираних комуналних радова односио се на воду, односно на коришћење воде и приступ води. „Стални технички одбор" је у циљу обезбеђења довољних количина воде за модерни водовод, почев од 1885, водио испитивања подземних вода у Мокролушкој долини, затим код млина Вшетечке, такође на линији некадашњег Мокролушког потока, међутим, повољни резултати, односно одговор на питање одакле треба Београд снабдевати водом, није добијен. Као што такође пише Владимир Станојевић, и после одласка „заузимљивог" Владана Ђорђевића с позиције председника Београдске општине, настављена су проучавања понуда за извођење комуналних радова, али су захваљујући опрезности одборника који су учествовали у комисијама, избенуте исхитрене одлуке и решења и, нарочито, „ловци на концесије"[132]. Као потврду овог увида, доносимо извод из извештаја, који је Одбору Београдске општине упутила општинска комисија, изабрана 11. марта 1887, да проучи понуде за водоводе, осветљење, канализацију. У овом спису се наводи да су формиране две секције комисије, техничко-лекарска и финансијско-правничка, да испита понуде, као и да су њихови чланови вршили упоређивање сређених табеларних података за сваку од понуда. Као једно од образложења за одбијање свих понуда за водовод, у овом исцрпном извештају пише: „Тражити искључиво право за продавање воде, дакле за продавање једног

животног средства, без кога неможе бити ни једна кућа, и тражити од општине да гарантује на таквом предузећу ма и једну пару прихода, неда се по нашем мишљењу оправдати, јер највећа гаранција и велика добит, лежи већ у самом датом, искључивом праву продавања једног оваквог средства за живот."[133]

У Општини је временом преовладао став да се прво изгради водовод, а после периода упознавања с европским искуствима и разматрања различитих предлога о концепцији будућег водоводног система који су се односили на то да ли ће се користити изворска, подземна или речна вода, усвојен је, 1887, предлог немачког инжењера Оскара Смрекера (Oscar Smerker), о изградњи комбинованог система водовода и употреби изворске воде за пиће и савске воде за друге потребе. Смрекеров пројекат предвиђао је изградњу нових 50 чесми с изворском водом, које су такође требало да буду у систему градског снабдевања водом. Општинска комисија је тражила да се повећа количина воде, од 50-75,0 l, на 100-150,0 l по становнику, као и да се изгради 100, а не 50 нових чесми[134]. Београдска општина је ангажовала Смрекера 1888, да испита Макишку равницу између села Остружница, Железник и Жарково, нарчито извор „Беле воде". Тада је утврђено да постоји јак ток подземних вода који долази из даљине и који има пад од Железника и Жаркова према Чукарици и Сави. Утврђено је да овај ток може да обезбеди потребну количину воде за постојећи број становника, као и ако градска популација буде увећана. Ранијим истраживањима било је познато да је и подземна вода у Макишу задовољавајућег квалитета.

Ископавање пет бунара почело је 1889, када је Општина одлучила да израду пројекта, на основу добијених резултата, повери Смрекеру. Истом инжењеру је 1890. поверено да руководи и изградњом водовода. Послови на реконструкцији постојећег и изградњи новог система су текли паралелно. Бунари у Макишу су били озидани у облику кубета, а својом висином су премашивали највиши ниво савског водостаја. Бунари су у доњем делу имали металне корпе за филтрирање, дужине 4-5,0 m, чија је намена била да спрече продор песка. Вода је, коришћењем савремених пумпи и разделника, потискивана из бунара у систем подземних цеви којим је стизала до

потрошача[135]. Водовод је почео с радом 1892. године на Петровдан, 29. јуна по старом календару. Грађани су позвани да тог дана у 11 сати присуствују „предању [водовода] јавној употреби". „Отварање водоскока" на Теразијској чесми је симболички означило тај догађај. На дати знак председника општине, Милована Маринковића, млаз воде је потекао из Теразијске чесме, а војни оркестар је интонирао химну. Председник општине је, такође, у говору поводом отварања водовода рекао да ће Београду бити обезбеђено преко три милиона литара воде дневно[136]. Потом су водом послужени присутни званичници. Осим њих, по новинском извештају, било је присутно „око неколико хиљада душа". Увече је била организована свечаност у част овог „епохалног чина по живот београдски"[137] на Калемегдану, чији је програм подразумевао: осветљење „са хиљаду лампиона",[138] концерт и ватромет који је „давао знака на све стране, да је Београд пошао у сваком погледу путем напредовања, развоја и модерног живота!"[139] Поред тога, у Београдским општинским новинама, поводом овог догађаја пише: „То је давало диван поглед из саме Калимегданске средине, а какав ли је изглед био онда, кад се посматрао из земунске или панчевачке стране у свом божанственом положају."[140] Убрзо је објављен „Правилник за везивање новог водовода са зградама у Београду и издавање воде из истог водовода"[141], по којем се вршила наплата воде, чија је цена била у великој мери субвенционисана од стране општине. Наплаћивала се такса за одржавање водовода, а што се тиче потрошене количине воде, она се обрачунавала према броју просторија у стану или кући.

По отварању водовода, у јавности су се појавиле сумње у исправност воде, као и произведене и дистрибуиране количине, па се један број потрошача вратио снабдевању изворском водом с чесми. Прва општинска комисија ангажована је већ 1894. године да утврди да ли има довољно воде у Макишу и да ли је доброг квалитета. Ова комисија је закључила да треба користити и филтрирану савску воду за пиће и за остале потребе[142]. Један од чланова „Сталног техничког одбора за истраживање воде", Марко Т. Леко, писао је, поводом оптужби да је вода кречна и „бела као млеко", да се таква појава дешава: „[н]е креч већ ваздух, дакле, кад се под притиском с водом

помеша [...] Таква једна појава [...] у стању је, кад се правилно не објасни, и најбољу воду да оцрни."[143]

После првих пет година експлоатације, 1897, комисија стручњака коју је ангажовала управа водовода да открије узроке уочених недостатака, утврдила је да с терена који има капацитет да се из њега исцрпе 14-23000,0 m^3 воде дневно, постројења никада нису послала у цеви више од 3000,0 m^3, што је било много мање од онога што је обећао председник Општине на свечаности поводом освећења београдског водовода. Иако су постојале сумње у добронамерност комисије, а самим тим и тачност њене анализе, ипак се потом радило на побољшању квалитета воде и унапређењу производње Наиме, вода је почела да се филтрира коришћењем активног угља, а ископана су и још четири бунара. Такође, изграђен је резервоар[144] у Војвођанској улици (данас Улица војводе Шупљикца, на Црвеном крсту) у који је убацивана сувишна ноћна вода[145], па је тим уштедама дневно обезбеђено по 67,0 l воде за сваког потрошача, у просеку. Немачки бактериолог др А. Гертнер (A. Gartner) је испитивањима на лицу места утврдио да је вода безбедна с бактериолошког аспекта и у погледу физичких и хемијских карактеристика. Том приликом је дао препоруке за одржавање водоводних инсталација и бунара, да би квалитет пијаће воде био очуван. Важно је напоменути да је капацитет градског водовода, изграђеног у месту Беле воде, 9,0 km југозападно од Београда, 1892, у првим годинама експлоатације био допуњаван старим римским и отоманским водоводом, а у употреби је било и 1020 приватних бунара, с којих су се снабдевали становници периферије, водом за „кућевне потребе"[146]. Овакво стање је трајало до 1905, када је после појаве тифуса сасвим искључен турски водовод, а престало је и коришћење бунара. Од 1907. године у Београду се користила само вода из новог, модерног водовода. У години 1906. било је 4670 водоводних спојева, а 1907, 4891. До 1912. су биле спојене скоро све куће у тадашњем Београду (Табла 6), па чак и „удаљени летњиковци и куће по околним брдима, више Топчидера и Бањице"[147]. На таблици 7.2.1-1, приказана је потрошња воде у кубним метрима на годишњем нивоу, у деценији пред Први светски рат, у којој се види да је у тих девет година, ако

не рачунамо последњу, 1914, која је била и ратна, производња воде порасла за скоро два и по пута.

Табела 7.2.1-1. Потрошња воде из београдског водовода, на годишњем нивоу, у периоду: 1904-1914[148]

година	количина у m^3
1904.	1121036
1905.	1274716
1906.	1352024
1907.	1457058
1908.	1403043
1909.	1750746
1910.	1829598
1911.	2126870
1912.	2324658
1913.	2731537
1914.	1537527

У табели 7.2.1-2, је средња количина дневне потрошње воде по становнику, у неколико европских градова, у 1905, када је Београд имао мање становника од било којег од њих – односно око 70000.

Табела 7.2.1-2. Средња вредност дневне потрошње воде по становнику, у европским градовима, 1905[149].

град	број становника	средња дневна потрошња у литрима по становнику
Берлин	2025000	84,0
Беч	1790000	58,0
Хамбург	757000	166,0
Минхен	524000	170,0
Краков	102000	48,0
Висбаден	100000	106,0

До Првог светског рата водоводна мрежа Београда је побољшавана и проширивана, 1905, 1907 и 1911, када је било изведено 97,5 km водоводне мреже, и 5771 спојева. На сваког становника је тада долазило по 60-70,0 l воде дневно, а већ у 1912, чак и 100,0 l воде дневно, што је била потребна дневна количина воде „у великим индустриским варошима”[150]. Као што смо претходно навели, у годинама пред увођење модерног водовода, на сваког од становника Београда, долазило је до 14,0 l воде на дан, док се за две деценије, ситуација значајно побољшала. У време пред Први светски рат према наведеним подацима, изведена мрежа водовода у Београду, била је, у односу на 1892. када је било изграђено само 46,0 km, чак двоструко дужа. На самом

почетку рата аустријска окупацијска управа ископала је још два бунара и подигла црпне станице уз њих, али су касније водовод и канализација претрпели велика оштећења.

7.2.2. Модерни канализациони систем

У публикацији која је објављена 1912. године, пише: „У погледу чистоће улица Београд је досада био једно од најзапуштенијих места. Увођењем водовода и канализације ова ће се невоља, јамачно, знатно ублажити, а колико ће повољно утицати специјално канализација на побољшање санитетских прилика, односно, на смањење цифре смртности у Београду, показаће скора будућност."[151]

У прошлости, међутим, у центру Београда су постојали подземни канали за одвођење атмосферских вода у Дунав и у Бару Венецију и Саву. После 1867. године, донет је низ санитетских прописа који су имали за циљ побољшавање здравствених услова у граду. Између осталог, било је забрањено приватним лицима да одводе отпадне воде из својих кућа у уличну цев „[...] пошто се тиме слабо сграђене уличне цеви преоптерећују, запушују и изливају на улицу"[152], већ да за ту сврху копају септичке јаме у својим двориштима[153]. Године 1886, Управа града Београда образовала је санитетску комисију, да пропише превентивне мере због епидемије колере у Бугарској, из којих се види важност одржавања чистоће у граду, а у томе и питање елиминисања отпадних вода[154]. Председник општине, др Владан Ђорђевић, сматрао је 1885. да прво треба увести канализацију, па водовод, међутим ово питање је било дуго одлагано, током периода у којем су о њему расправљали лекари, инжењери и архитекти. Ђорђевић је у својим извештајима с хигијенских конгреса у Торину (Torino) и Женеви (Genève), посебно писао о европским искуствима која се тичу каналисања градова[155]. Пре изградње модерне канализације, отпадне материје из града извозиле на волујским колима, у херметично затвореним бурадима запремине око 500,0 l, која су одвожена одређеним данима ван насељеног подручја, и бацане су у Дунав. Владан Ђорђевић је финансијску оправданост изградње градског

канализационог система заснивао на чињеници да ће у будућности, повећавањем броја становника, порасти и трошкови ових активности.

Општински инжењер Кучевски добио је налог да изради генерални план канализације за Београд, иако су претходно изабрани и инжењери из Немачке, Белгије и Француске, такође за израду пројекта канализације. Они су очекивали да од општине добију неопходне податке за израду пројекта, односно: „Нивелациони и регулациони план Београда и податке о температурама, количинама падавина, врсти земљишта (бар 4-5 метара у дубину), расположивом грађевинском материјалу, цени кубног метра земљаних радова и зидања, облику, димензији, дубини и врсти материјала постојећих канала, кретању водостаја у Дунаву, облику и типу кућа у Београду итд.”[156]. Тада општина није поседовала тражене податке и планове, али је план био готов 1894 (вероватно план Кучевског), који је убрзо склоњен у архиву[157]. Недостатак људи, финансијских средстава и политичке трзавице одложиле су рад на успостављању модерних инфраструктурних система водовода и канализације. Књига *Канализација Београда*, објављена 1899, с поднасловом: „Стенографске белешке одржаних састанака удруженог Српског лекарског друштва и Удружења српских инжењера и архитеката ради дискусије по овом питању”[158], обележила је још једну фазу у стварању канализационог система Београда, која се завршила без усвојеног пројекта. У првим годинама двадесетог века Стручни одбор који се бавио питањима канализационог система формулисао је низ неразјашњених питања која су се односила на површину обухвата будуће канализације и низ дилема око укључивања одређених делова града у нови систем, односно дилеме око увођења канализације у читав београдски атар или само у подручје варошког рејона. Такође, постављало се и питање о регулацији Булбулдерског, Чубурског и Мокролушког потока и о њиховом укључивању у систем за каналисање атмосферских вода (то се десило после Првог свестског рата). У склопу припреме рада на пројекту канализације извршена су испитивања подземних вода, а и нивелисан је и Мокролушки поток, од његовог ушћа у Саву до Крагујевачког друма[159]. Општина је 1904. године овластила инжењера Николу Стаменковића и Стручни одбор којим је председавао да

започне рад на увођењу канализације и у том смислу затражи помоћ од стручних служби Берлина. Немачки инжењери су извршили контролу Генералног пројекта канализације, који је усвојен 18. марта 1905. године, на седници општинског одбора, и после непуна два месеца добио дозволу Министарства грађевина. Претходно је, 7. фебруара 1903, уговор о изради пројекта канализације, између Милована Маринковића и Општине, и „Везена и Сина", послат књиговодству Општине, под бројем 1282[160].

Ускоро је расписана званична лицитација за извођење главног изливног канала у Дунав, као и главног сабирног канала на Дунавској падини који је ишао линијом Баштованске улице[161] и главних испусних канала према Сави. Каналисање најужег центра Београда завршено је 1910, а две године касније је отворен тунел испод Београда који је омогућавао да се нечиста вода Савског слива пребацује у Дунав. Схему канализационог система, у периоду пре Првог светског рата, као и трасу подземног тунела (Табла 7) нашли смо у публикацији посвећеној раду инжењера Милоша Савчића: „Према 'плану вароши Београда' из год. 1903, који је чудом сачуван после рата и пронађен у канализационом отсеку београдске општине, предвиђена је тада, 1903, канализациона мрежа за Београд, са једним испустом у Саву ниже железничке станице, и са једним испустом у Дунав, где је тада управо саграђена стругара Прометне банке. Карактеристика те канализационе мреже је велики тунел, за који данас већ ретко који Београђанин зна, а који води од Више Женске Школе у улици Краљице Наталије у правој линији до садашње ул Кнеза Павла [данас Улица деспота Стефана], према стругари Прометне Банке."[162] До 1914. је било планирано да две трећине тадашњег града имају уличне канале и колекторе, односно да се заврши каналисање насељеног дела Београда[163]. На почетку је канализациона мрежа била дуга 71,0 km, а после Првог светског рата, њена дужина износила је, 1929. године 108,0 km. Пред Други светски рат, 1939, било је изведено 224,0 km канализационе мреже у Београду.

Драгиша М. Ђурић, у статистичком прегледу Београда, наводи 1911, да има већ неколико година како се гради канализација и како је већ велики део града „везан каналима"[164]. Према истом извору, и подацима из општинског

Грађевинског одељења за канализацију, наводимо да су у грађењу београдске канализације, примењена два система, у односу на висинску коту улице: изнад коте 78,5 m надморске висине, сврставане су у горњи слив, било да се налазе на Савској или Дунавској падини, и у њима је примењен канализациони систем спирања, у којима метеорска и нечиста вода отичу заједничким каналима. У канализацији у улицама које се налазе испод наведене висинске границе, одвајала се метеорска и нечиста вода, тако да је метеорска вода отицала у Саву и Дунав, а нечиста вода се скупљала и пребацивала пумпама у главни колектор, и одатле у Дунав, за шта је служио споменути тунел[165]. Границе између ова два описана система канализације су на Дунавској падини биле Душанова и Баштованска улица (данас Венизелосова и Поенкареова), до Рејонске[166], а на Савској страни, ова граница је текла Сарајевском, Босанском (данас Улицом Гаврила Принципа), Ломином, Богојављенском (данас Улицом кнеза Симе Марковића) и Рајићевом улицом[167]. Основ за димензинисање канала била је количина кише за време пљука од 125,0 l у једној секунди са једног хектара површине, у трајању од 25 минута, а нечиста вода је прорачуната сразмерно насељености одређених делова града. До 1911. је шест деоница канализација било изграђено и пуштено у рад, седма деоница је била тунел који смо претходно описали, а осма каналисање Врачара и већег дела Палилуле; у то време је завршаван пројекат девете деонице, која је обухватала Савинац (простор око данашњег Храма светог Саве и Народне библиотеке) и остатак Врачара, и нови део града између Кнез Милетине и Баштованске, односно данашњих Улице деспота Стефана и Венизелосове[168].

Добра страна извођења канализације је било и исушивање земљишта и снижавање нивоа подземних вода. Генерални пројекат београдске канализације, израђен је према ранијим студијама и пројектима, и израдили су га домаћи стручњаци; њиме је планирано да у горњем сливу буде 60,0 km цеви од „каменасте смесе" или, како су у извештају статистичког прегледа Београда из 1912. наводили, „цеви", а у доњем 32, 0 km. Такође, бетонских канала, који су били углавном јајастог профила, и висине од 1,1 m до 1,8 m било је у горњем сливу око 25, 0 km, а у доњем 13, 0 km, дакле укупно 92, 0 km

цеви и 38, 0 km бетонских канала. Било је извршено до 1911, када је наведена књига Драгише М. Ђурића писана, 18, 0 km бетонских канала и 26, 0 km цеви, и у изградњи је било: 5, 0 km бетонских канала и 10, 0 km канализационих цеви. Цеви су биле пречника од 200,0 до 450,0 mm[169]. Када је у питању главни тунел, он је предвиђен да има око 1,4 km, и копан је с обе стране. До тог момента, вероватно 1911. или чак и 1912. године, Општина је спојила 1200 кућа на канализациони систем, али је 700 било пуштено у функцију; у односу на 7000 имања, у тој години, изгледа да је само 10% имало канализацију[170]. За испирање канализационих канала користила се вода из градског водовода, али су паралелно с изградњом канализације, тада полагане и цеви за нови водовод, који је требало да црпе воду из Саве. У својој студији, Драгиша М. Ђурић пише: „Одредбе о обавезном спајању кућа са водоводом и канализацијом задиру, истина, у право појединаца, али су зато, са гледишта општег хигијенског интереса, неминовне. У многим варошима, нпр. у Лондону, Берлину, Хамбургу, Бечу, Неапољу, после увођења водовода, канализације и евакуације нездравих кућа и читавих делова вароши, у погледу здравствености прилике су се знатно побољшале. Нарочито је опао број смртних случајева од тифуса (Typhus abdominalis), а и колера није више могла тако пустошити у варошима, где је на овај начин извршен хигијенски преображај. ”[171] Исти хигијенски преображај, који се догађао у европским градовима, започет је извођењем модерних водовода и канализације и у Београду, а осим ових система, изградња електричне централе, увођење система јавног градског осветљења и јавног трамвајског саобраћаја, значајно су трансформисали живот у Београду.

7.2.3. Електрична централа и јавна градска расвета

Прва електрична централа је у Београду почела с радом у септембру, односно октобру, 1893. године. То је била, уједно и прва јавна централа у Србији, коју су у граду тада звали само „централа”[172] (Ил. 7.2.3-1).

Јавна улична расвета у Београду била је уведена 1830, и обезбеђена коришћењем фењера с лојаним свећама, којих је било десет у граду[173]; шездесетих година су постављани „[...] општински петролејски фењери на

извесном одстојању један од другога”[174]. *Српске новине* су 16. новембра 1846, објавиле да Београд нема ниједан улични фењер[175], а неколико година касније, 1852, обезбеђење сигурности ноћног кретања по граду, постављено је као једно од најважнијих градских питања[176].

Табела 7.2.3-1. Градска расвета Београда током деветнаестог века[177].

година	**1830.**	**1846.**	**1856.**	**1857.**	***с.* 1885.**	**1893.**
број фењера и стубова електричне расвете (сијалице различите јачине)*	10	0	2	6+360	*с.* 650+285	63+904*

Подаци у Табели 7.2.3-1, који се односе на компаративни приказ броја градских фењера у деветнаестом веку, показују да је улична расвета у првој половини столећа била неадекватна у односу на величину Београда: ако упоредимо податке о броју становника и површини градског подручја, из Табела 1. и 2, видимо да 1856. године, када Београд заузима површину од око 400,0 ha, и има скоро 19000 становника, у граду постоје само два фењера (Табла 8), која су била постављена на Теразијама и на месту Господарског конака кнеза Милоша, преко пута Саборне цркве[178], где је било и седиште општинских власти у првим деценијама деветнаестог века[179]. Прописом из 1857, да свака од градских кафана истакне ноћу по један фењер[180], постигнуто је да град исте године буде осветљен с укупно, градских и гостионичких, 366 светиљки[181], а средином осамдесетих година, у граду је било око 650 општинских и 285 „механџијских” фењера[182]. Законске уредбе постављале су градско осветљење у домен одговорности самих грађана, сваког понаособ: у првој половини деветнаестог века, постојала је наредба да сви који се крећу по граду ноћу, носе са собом папирне фењере који су могли да се набаве по ниској цени, „за неколико пара”, и који су ношени окачени о појас. Дозвољено кретање у вечерњим сатима зависило је од друштвеног положаја: калфе су имале право да на улици бораве до 21h, а мајстори до 23h[183]. Питање потребе осветљења ноћних путева, било је постављено и као питање потребе, и могућности, да човек буде у тим сатима изван сопствене куће, на улицама, у јавном простору града.

Поводом отварања Народног позоришта, 1869, биле су постављене гасне светиљке, а прва електрична сијалица у Београду, била је упаљена 1880. у тадашњој кафани „Хамбург", у близини места где се данас налази зграда Електродистрибуције, у Улици кнеза Милоша. У Загребу је прва сијалица постављена 1877, а у Словенији, у Марибору, 1883[184]. У Народном позоришту је на дан 10. децембра 1882. пуштано осветљење у згради и на тргу испред позоришта, које је имало сопствену електричну централу[185].

Године 1884. Општина града Београда основала је Комисију за проучавање извесних општинских установа у страним земљама, која је током свог деловања посетила Темишвар (Timişoara), Будимпешту, Беч, Лајпциг (Leipzig), Берлин и Брисел (Bruxelles/Brussel). Темишвар је тада био једини европски град сасвим осветљен помоћу електричне енергије, али је Комисија одлучила да у Београду буде уведено гасно осветљење, међутим до остварења ове одлуке није дошло. После нових настојања у решавању истог питања, 1890, почетком јануара 1891, објављена је одлука у *Београдским општинским новинама*, од 3. јануара, да буде уведено електрично улично осветљење. Такође у првим месецима 1891, после међународног конкурса, односно „Стечаја за електрично осветљење Београда"[186], који је објављен у *Београдским општинским новинама*, Општина закључује уговор с Периклесом Цикосом (Perikles Cikos), који је заступао Српско-француско друштво за осветљење и железницу[187]. Чланови Надзорне комисије, коју је формирао општински одбор, да контролише изградњу и експлоатацију система електричног осветељења[188] били су и професори Ђорђе Станојевић и Марко Т. Леко, који су често водили јавне полемике, на тему увођења електричног осветљења у Београд[189]. У децембру 1891. године, у извештају Надзорне комисије, пише да је изградња централе започета, али не на савској обали, како је планирано, већ на дунавској: ове радове је обележило ископавање бунара дубоког 8,0 m, као и 4,0 m дубоке јаме, површине 36 m^2, за темеље. Ове радове је пратило и постављање дрвених стубова за електричну мрежу[190], који су означавали такође један нови елемент, до тада непостојећи, у урбаном пејзажу Београда. У *Београдским општинским новинама* од 9. септембра 1892, поводом свечаности приспећа три брода у пристаниште

(Делиград, Мачва и Дренково) Београд је био осветљен електричном светлошћу, као и Калемегдан у којем је свирала музика[191].

Подаци до којих смо дошли анализом картографске документације, односно Плана градске расвете из 1893 (Ил. 4.2.1-1.), који се налази у Историјском архиву Београда[192], односе се на инсталирање електричног градског осветљења – у овом плану уцртано је укупно 967 стубова с електричним светиљкама, који су распоређени на подручју београдског рејона. У то време објављено је да ће град осветлити 70 лучних лампи (63 је уцртано на плану), с јачином од 1000 свећа, и још око 1000 сијалица (904 убележених на карти), постављених по градским улицама, у укупној дужини од 35,0 km[193] (Табла 8а, 10). Према уговору било је предвиђено да се инсталира у главним улицама, дужине 7,0 km, 65 лучних или Боген лампи (*Bogenlampen*) и 1000 сијалица (Glühlampen) дуж осталих улица, с укупном јачином од 81000 свећа (свака од лампи по 1000 свећа и сијалице по 16)[194]. *Београдске општинске новине* у јуну 1892, пишу да је зграда електричне централе под кровом[195]. После године у којој се променила општинска власт и уговор за концесију, Општина почиње, да плаћа електрично осветљење на почетку 1894, а прва светиљка, очигледно проба уличног осветљења, упаљена је у фебруару 1893 (Ил. 7.2.3-2), о чему је забележено и аутентично сећање очевица, инжењера Николе Телаловића:

> [П]очетком месеца фебруара, једне суботе, заказан је трговачки бал, на који су дошли само позвани грађани. Улазница је била добровољни прилог, који је ишао у корсит одржавања школе трговачке омладине. Сам бал се одржавао у великој сали кафане „Коларац". Тога дана монтирана је прва електрична светиљка на улици у Београду. Ову светиљку грађани су назвали Боген-лампа, а постављена је у осовини Коларчеве и Македонске улице... Електрична светиљка била је окачена на затези, разапетој на фасади зграде која се налазила на углу поментуих улица. Појави прве електричне Боген-лампе окупљени народ се дивио. Нарочито су грађани били импресионарни јачином светлости за коју су сматрали да је јача од сунца. Многи су заклањали очи шакама да би

се заштитили од јаког осветљења. Интересантно је било видети како се лампа, љуљајући се на ветру палила и гасила, а народ се чудио тој појави, док су око лампе летели разни инсекти и лептирице и опекавши крила стрмоглавце падали на земљу. Доцније су монтиране електричне светиљке у главним улицама и то по средини улица на гвозденим стубовима а у споредним улицама сијалице су постављане на конзолама углављеним на појединим зградама.[196]

Централа се налазила на углу данашњих улица Скендербегове и Добрачине, тамо где је данас Музеј науке и технике. Била је удаљена око 700,0 m од дунавске обале, а димњак је био висине 38,0 m, и оглашавала се сиреном сваког јутра у 6h, па је према томе, осим својим физичким присуством у градској средини, била и дело његовог звучног пејзажа. Према уговору из 1891. било је предвиђено различито тарифирање, што указује и на основне потребе града за електринчном енергијом: 1. улично осветљење, уговорена и додатна потрошња, 2. осветљење државних и општинских зграда и локала, 3. приватно осветљење, 4. мотори и апарати[197] Када је у питању снабдевање приватних лица електричном енергијом, односно снабдевање домаћинстава једносмерном електричном енергијом, његова сврха до Првог светског рата углавом била осветљавање просторија у вечерњим сатима, а и то је било праћено многим потешкоћама, прекидима у испоруци и кваровима на мрежи, због чега су прописиване казне концесионару[198]. Од 1903, концесионар постаје Белгијско анонимно друштво, а послове у Београду је водило Друштво трамваја и осветљења, које је пресудом суда у Женеви прешло у својину Општине Београд, 1926. године[199], чиме је и термоцентрала на Дорћолу постала – општинска. Године 1908. било је запослено у Предузећу за осветљење и трамваје 328 радника и службеника, од којих је 100 радило на трамвајским линијама 1, 2 и 3[200].

После Првог светског рата многа већа предузећа, хотели и друге институције, изграђивали су сопствене централе, управо због несигурности снабдевања[201], које је и даље било присутно, и поред многих улагања у реконструкцију система, а вероватно због изузетног повећања броја

корисника. У години 1919. било је 5400 струјомера у Београду, а 1932, чак 31133. Интересантно је да је и све до те године, центар града био снабдеван једносмерном, док је у нове делове увођена наизменична струја. Стара централа је радила до 14. маја 1933. године, када су у 4h ујутру, заустављене машине[202]. После Другог светског рата, опрема и машине ове централе пренете су у ТЕ Мали Костолац, где су коришћене све до 1968. године.

7.2.4. Јавни градски саобраћај и улична мрежа

У овој глави, изнети су увиди које смо истраживањем стекли о стварању изграђене матрице урбаног пејзажа Београда. Њено је формирање почело већ од првих интервенција у дотадашњој уличној мрежи отоманског града, просецањем и калдрмисањем једне улице од тадашњих Варош капије до Палилуле, 1830[203], и наставило се различитим активностима које су, углавном, биле посвећене сталним радовима на проширењу улица, поправци или постављању модерне и турске калдрме[204].

Неколико података о уличној мрежи Београда, односно о њеној трансформацији у деветнаестом веку, осветљава велику промену која се догодила и у том домену комуналног уређења града. На крају осамнаестог века, у Београду је било око 30 улица[205], односно сокака који су били део тадашњег отоманског града и карактеристичне мреже његових комуникација. Скоро осам деценија касније, као што смо приказали донекле и у претходном поглављу, Емилијан Јосимовић, 1867, пише да су у *Вароши у Шанцу* улице, неуједначене по дужини и ширини, и да су врло често толико уске да њима не могу да прођу ни колске запреге[206]. Активности градске општине, током читавог деветнаестог века, односиле су се углавном на формирање нових и поправку старих градских улица, континуално унапређење саобраћајне инфраструктуре. У том смислу један од најзначајнијих докумената донет је 1891, под насловом: *Регулација вароши Београда*. У њему су били прописани, правци, ширине и дужине нових и постојећих градских путева – 223 улице[207]. Материјали којима су покривани коловози, били су различити, од: ломљеног камена, преко гранита до дрвених коцки; ово питање је, као важно и детаљно обрађено, разматрано и у

Српском техничком листу[208]. Пред Први светски рат, у граду је било око 300 улица, десет пута више, у односу на крај осамнаестог века.

Модерни јавни саобраћај успостављен је у Београду организовањем трамвајских линија. Заједно с потписивањем уговора о увођењу електричног осветљења, потписан је и уговор којим је дата концесија за успостављање трамвајског саобраћаја, који је уведен 1892, најпре само с коњском вучом[209], што је била и прва употреба овог вида масовног транспорта у свету. У наредним пасусима ћемо дати основне токове овог процеса, у европском и светском контексту. Трамвај, као прво возило за масовни јавни градски превоз, настало је на основу искустава у превозу руде у енглеским рудницима крајем осамнастог века. Прва комерцијалну примена била је у Њујорку, 1832 (*New York and Harlem Railroad's Fourth Avenue Line*); у Паризу је први трамвај употребљен 1853, поводом Светске изложбе, а у Лондону је прва градска железница с коњском вучом прорадила 1861. Осијек је трамвај с коњском вучом добио први у југоисточној и средњој Европи, пре Беча, Будимпеште, Прага, Загреба, Београда, и Сарајева: 1884, а предузеће се звало: *Осјечка д. д. за коњску железницу*. У Сарајеву је трамвајски саобраћај уведен 1885, под називом: *Сарајевске коњске железнице*, у Загребу, 1891, као *Загребачке коњске железнице*. Као што смо рекли, у Београду је овај вид транспорта почео да функционише у октобру 1892, у оквиру предузећа *Београдске варошке железнице* (Ил. 7.2.4-1). Интересантно је да су у Београду, због конфигурације терена, трамвајска кола вукла по два коња, а на неким местима, као на пример у данашњој Немањиној улици, по четири. Последње две деценије деветнаестог века, у свету је почела примена трамваја на парни погон: у Берлину од 1880, а у Паризу је у периоду 1894-1914 било од 8 до 12 линија на којима су били трамваји на парни погон. Прво шинско возило с електромотроним погоном било је конструкција Вернера Сименса (Werner Siemens) и Халскеа (Halske), и употребљено је на Међународној изложби занатства у Берлину, 1879. На Међународној изложби електрицитета у Паризу, 1881, појавио се електрични трамвај с напајањем преко ваздушног контактног вода, а исте године сграђена је прва електрифицирана трамвајска пруга у Берлину у дужини од 500,0 m. Тек од 1885. године, после

нових изума и технолошких побољшања, електрични трамвај улази у ширу употребу[210].

Концесија у Београду за трамвајски саобраћај, била је издата на 45 година и према уговору, у улицама ширине 8,5 m и мање, изграђивана је само једна пруга, а у ширим је било дозвољено да се поставе и две пруге; ширина колосека је била 1,0 m. Прва траса је изграђена на линији Калемегдан-Славија, дужине 2,3 km (Ил. 7.2.4-2). Први трамваји су имали дужину 9,5 m, ширину 2,5 m, а цена превоза је била 10 пара. Друга трамвајска пруга, је такође полазила близу Славије, и такође је ишла истом пругом до данашњег Студентског културног центра, а тадашњег Официрског дома, где је скретала ка Немањиној улици, и поред Железничке станице, заустављала се код „стоваришта бродова на Сави"[211]. Трећа линија је ишла на релацији Теразије-Ново гробље. Трамвајска линија 1, била је свечано отворена, 13. октобра по новом календару 1892, када је било и освећење пруге: „Поставка је веома једноставна: на Теразијама поред пруге један кухињски сто покривен белим столњаком; велика жута воштаница – још и вечерас гори у предворју компаније – кадионица, крст. Све се то дешава испод два велика дрвета, радознала гомила гура се као и свугде, а на растојању је држе нимало груби, а ипак уважавани полицајци (о, стражари централних бригада!) и неколико жандарма. Сељаци у полуисточњачкој одећи издигли се на постоља полупостављених електричних светиљки, што представља необичну и симболичну слику."[212] На првој траси није било станица, већ су се возила заустављала на захтев путника. Од Калемегдана до Славије вожња је трајала 18 минута (Ил. 7.2.4-3). Постојала су кола прве класе с ограниченим приступом за само 16 путника, колико је било и седишта, и кола друге класе са 16 седишта и исто толико места за стајање, али приступ није био ограничен. Укупна дужина пруга износила је 6,8 km крајем 1892. Пруга за Топчидер, дуга 5,0 km, почела је да се гради следеће године, и била је одмах електрифицирана (Табла 3а, 9, 10). Електрични трамвај у Београду, уведен је у јуну 1894, после Беча, Берлина и Париза, али пре Цириха (Zürich) и других градова. Пред крај деветнаестог века, 1897, у Београду је укупно било око 17,0 km трамвајских пруга, 11 електричних трамваја и 6 отворених

приколица, а с коњском вучом 18 летњих, 14 зимских и 2 погребних кола. Када је промењен конценсионар, који је био исти као и за јавно електрично осветљење, избачен је из употребе, у две етапе, трамвајски транспорт с коњском вучом. Пред Први светски рат у Београду је дневно саобраћало 34 трамваја, на 8 линија, од којих је само једна, теразијска, била с два колосека.

Табела 7.2.4-1. Године у којима су у појединим државама увођени трамваји на коњску вучу[213]

држава	**година**
САД	1852.
Француска	1854.
Енглеска	1860.
Аустрија	1864.
Немачка	1865.
Данска	1870.
Србија	1892

Табела 7.2.4-2. Године у којима су поједини градови увели трамваје на електрични погон[214].

држава	**година**
Берлин	1881.
Франкфурт	1884.
Београд	1894.
Минхен	1895-1897.
Лајпциг	
Беч	
Копенхаген	

Интересантан је податак да су у Копенхагену (København) 45 година били у употреби трамваји с коњском вучом (до 1915), у Бечу 38 година (до 1903), у Минхену (München) 26 година (до 1900), у Загребу 19 (до 1910). Трамваји с коњском вучом су најкраће били коришћени у Београду, 11 година, односно до 1903. године[215]. У многим градовима су истовремено у употреби били и трамваји с коњском запрегом и с парном вучом, и, врло често страни стручњаци су уводили у градове нове технолошке облике саобраћајних средстава: на пример, у Бечу су стручњаци из Женеве радили на увођењу трамвајског саобраћаја, а у Минхену из Белгије[216]; и према овој чињеници београдски токови увођења модерних инфраструктурних система, уклапали су се у европска дешавања у овој области.

У приказаним чињеницама о остварењу инфраструктурних система у Београду, налазе се и показатељи, који говоре о модернизацијским процесима, који су, у већој или мањој мери, у бржем или споријем темпу, уводили Београд у мрежу модерног европског индустријског и капиталистичког пејзажа (Табла 10; *Appendix* 3). У овој глави дисертације, у различитим аспектима, донекле смо образложили трансформацију урбаног пејзажа Београда, у њеној другој и трећој фази, односно у припремној и главној етапи процеса. Хронолошки, припремна етапа трансформације урбаног пејзажа Београда, 1839-1867, донекле се преклапала с процесом првобитне акумулације капитала у Србији, и она је овде приказана кроз различита питања односа према земљишту. Главна фаза трансформације урбаног пејзажа Београда, према нашем истраживању, почела је с кључном 1867. и престанком симултаног присуства две власти у граду; међутим, главни догађаји у физичкој, изграђеној градској средини, одвијали су се увођењем модерних инфраструктурних система, који су имали директни уплив на све друге области живота, нарочито на модерно савлађивање простора и времена у новом граду. Главна фаза трансформације 1867-1914, била је вишеструко сложен процес, у којем се напетост између различитих архетипова пејзажа генерисала и кроз нове облике градске менталне матрице, односно: у модерном планирању, у идејним концептима социјалних реформи и у утопијским визијама Београда.

8. БЕОГРАД КАО ЕВРОПСКИ ГРАД

8. БЕОГРАД КАО ЕВРОПСКИ ГРАД У ДЕВЕТНАЕСТОМ ВЕКУ

> *Модернизација* [...] означава врло широке промене (индустријализација, изградња комуникација, подизање образовног нивоа и здравствене културе) и сваку иновацију (у различитим системима: економском, научном, просветном). Она, међутим, не подразумева обавезно постојање елемената модерног друштва: дефинисан својински однос, владавину закона, људска права, грађанско друштво.[*]

Као што пише филозоф Јирген Хабермас (Jürgen Habermas): „Реч 'модерно' у свом латинском облику 'modernus' први пут је употребљена крајем 5. века да би се подвукла разлика између садашњости, која је и званично постала хришћанска, од римске и паганске прошлости."[1] У каснијој перспективи француских просветитеља, основни критеријум за модерност постаје – *ново*: „У веку просветитељства је страх од промене, који је до тог доба био готово универзалан, почео да уступа место страху од стагнације; реч *иновација*, која је традиционално била ефикасан термин злоупотребе, постала је реч која се велича"[2]. У деветнаестом веку друштвене теорије посматрају напредак друштва као линеаран и поступан, међутим, данас се процес његове трансформације схвата као: „[...] противречан и дисхармоничан"[3].

[*] Latinka Perović, „Država i društvo: okvir i supstanca", u *Između anarhije i autokratije. Srpsko društvo na prelazima vekova (XIX-XXI)* (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006), 15-74, цитат 52.

Из савременог теоријског угла, модернизација друштва у периоду између два светска рата у Србији означена је као процес нелинеарног тока и с многим противречностима; исти исказ може да се примени на трансформацију друштва у Србији, од патријархалног у модерно[4], у периоду од Првог српског устанка до Првог светског рата. Унутар наведеног временског, као и просторног контекста[5], Кнежевина / Краљевина Србија је, у различитим аспектима, обликована према угледу на западноевропске државе. У нашим условима, модернизација друштва означавала је, у ствари, европеизацију, односно поступке који су били вођени под том идејом[6], и то, закључујемо, у свим областима, односно и у његовој политичкој, привредној и културној сфери[7]. У контексту Београда, у току деветнаестог века, као што је показано и у уводној глави истраживања, трансформисан је обим простирања насељеног подручја, увећан је број становника, а дошло је и до промене и пораста других квалитативних и нумеричких показатеља модернизације урбанистичког уређења, о којима је било речи у претходним поглављима. Као модернизацијске појаве у међуратном Београду, истичемо активности које су доприносиле успостављању планске трансформације града, као што су: послови на уређењу картографске базе и сређивању података Катастра Београда, расписивање и спровођење међународног конкурса за Генерални план Београда, израда Генералног плана Београда, 1923.[8] Вишедеценијска настојања на уређењу Катастра Београда, била су део модернизацијских процеса деветнаестог века, који је имао велику важност, као што видимо, и у периоду после Првог светског рата.

У том смислу, у овој глави настављамо да проучавамо модернизацијски капацитет процеса стварања архитектонско-инжењерске струке и њеног деловања у оквиру урбанистичког уређења Београда, као и контекст и начине обезбеђења комуналних санитарно-хигијенских стандарда у том периоду. Осим тога, анализираћемо значење пројектантских и планерских идеја које су настале почетком двадесетог века у Београду, и њихове релације са светским тенденцијама планирања градова, у истом периоду.

Наиме, ова глава, завршава се студијом случаја неизведеног пројекта стамбеног насеља у тадашњем београдском Дунавском крају, архитекте

Димитрија Т. Лека, која представља актуелност његових урбанистичких идеја, с обзиром на симултане светске токове у новој планерској делатности. Пројекат Димитрија Т. Лека, у контексту свеукупне активности овог архитекте, премда нереализован, припада урбаном пејзажу Београда, његовом менталном, интелектуалном нивоу. Важност Лековог пројекта означава чињеница да је то такође пример интеграције идеја модерног европског урбанизма и разумевања аутохтоног наслеђа, у постојећим друштвеним и културним околностима.

8.1. СТВАРАЊЕ И ДЕЛОВАЊЕ АРХИТЕКТОНСКО-ИНЖЕЊЕРСКЕ СТРУКЕ

Период прве владавине кнеза Милоша Обреновића карактерише специфична мешавина традиционалног и модернизацијског приступа у различитим областима уређења државе и активностима које су подржавале процес њене европеизације. Друштвена, привредна и политичка ситуација у Србији током деветнаестог столећа, наметала је као најважнији задатак градитељске делатности, да учини видљивим нови карактер модерне, националне државе. Као и у случају других области деловања, и градитељство је постепено увођено у оквир институција система, стварањем законодавне подлоге његовог функционисања; у тим процесима постављани су и почетни услови за архитектонско-инжењерску едукацију у Србији, у склопу уређења општег образовног система.

8.1.1. Образовање за архитектонску и инжењерску струку

Скоро да није потребно наглашавати колико је значајно деловање инжењера, као и њихово образовање, у друштву које је у процесу модернизације. У Србији су се главни покушаји и остварење организовања високошколске наставе у области техничких наука, углавном одвијали у Београду, у различитим периодима који су кореспондирали токовима друштвених и културних процеса, и били с њима у међузависном односу. Развој инжењерске професије у Србији, и активности инжењера различитих профила у Београду, нису били изоловани из европског контекста, најпре захваљујући иностраним инжењерима који су овде долазили да раде, а затим и држављанима Србије који су одлазили да се школују на европским високим школама у којима су се изучавале техничке науке[9]. Током деветнаестог века,

до Првог светског рата, односно до краја 1919, у Србији деловало око 600, односно око 1000 инжењера[10].

Предмет *Крокирање*, који се односио на изучавање геометрије и геодетског премеравања земљишта, био је део наставног програма прве Велике школе, 1808[11], а тридесет година касније, од 1841, на Филозофском одсеку тадашњег Лицеја, изучавана је *Грађанска архитектура*[12]. Године 1840, професор математике, „земљомерија" и „художественог начертанија", инжењер Атанасије Николић, у свом извештају написао је да су полазници друге године студија, на Лицеју, оспособљени да премере сваку ливаду или башту, нацртају план и израчунају његову површину. На предмету *Грађанска архитектура*, он је 1840-41, предавао, у витрувијевском духу, о „постојанству", „удобности" и „красоти" објеката[13]. Тада је изучавање архитектуре било део општег образовања полазника, и ширења њиховог културног хоризонта[14]. Емилијан Јосимовић постао је професор Лицеја крајем 1845, и убрзо је предложио реформу наставног програма у циљу проширења градива и увођења наставе из области више математике; предлог није усвојен, и Јосимовић је такође предавао *Практичну геометрију* и *Грађанску архитектуру*. Интересантно је да је у Јосимовићевом програму предмета *Грађанска архитектура*, за разлику од оног Атанасија Николића, постојала и наставна јединица: „Кратка историја архитектуре"[15], у делу о „красоти" објеката. Током једне генерације, 1846-49, био је организован и трогодишњи инжењерски курс при Министарству унутрашњих послова, због потребе за овом врстом стручњака у земљи. Поред осталог, курикулум наведеног течаја укључивао је наставу из немачког језика, која је уведена због коришћења литературе и даљег усавршавања на немачким техничким факултетима, што је јасно указивало на државно усмерење у овом домену. Међутим, било је укупно деветоро полазника програма, од којих је двоје умрло у току школовања, и течај завршило, на крају, само седморо; двадесет година касније двоје од њих радило је у грађевинској струци, а замисао, коју су нарочито подржавали Атанасије Николић и Јан Неволе, остала је без значајнијег ефекта на ток техничког образовања у Србији[16]. Као илустрацију тога колико је било важно успоставити образовање инжењера, преносимо

један цитат из *Српских новина*, 1846: „Ако је које заведеније земљи нашој пробитачно то је заиста ова инџинирска школа, зашто званичнике ни за коју данас није тако тешко наћи као за струку инџинирску, а особито нашој земљи”[17] Иако је на Лицеју било формирано и природно-техничко одељење, 1853, образовање у области техничких наука углавном имало је за циљ стицање општег знања о техничким појмовима, а не стварање образованих стручњака. Ово одељење је, од укупно уписаних 543 и дипломираних 142 студента Лицеја, завршило 28, у периоду 1853-1863[18]. Према речима ректора Лицеја, Константина Бранковића, 1864: „[...] више је смерано на то да ученици добију нека појатија о тим стварима, да у нечем виде практичну корист од чисте геометрије и алгебре, а поглавито да им се с тим општа изображеност њиова распространи”[19]. Скоро у истом периоду, Емилијан Јосимовић, објавио је два уџбеника[20], за предмете које је на Лицеју предавао, односно за *Грађанску архитектуру* и *Практичну геометрију*[21]. У оквиру Велике школе, која је настала од Лицеја, 1863, поред Филозофског и Правног, формиран је и Технички факултет, а крајем деветнаестог века, основан је на њему и Архитектонски одсек[22].

Михаило Валтровић, који је био студент Лицеја и који је архитектуру касније студирао у Карлсруеу (Karlsruhe)[23], у време док је био професор техничких предмета на београдској Реалки, критички пише о реформи наставе из 1868, односно о новом предлогу организације наставе и наставног програма Техничког факултета Велике школе, објављеном у *Српским новинама*, 1869. У есеју *Неколико речи о новом уређењу Техничке школе у Великој школи београдској*[24], Валтровић, осим што изражава сумњу у то да ће спровођењем предложеног програма иједан студент бити изучен, било у инжењерској, било у архитектонској струци, такође износи свој предлог сложенијег и свеобухватног програма, потребног за образовање архитеката. Оно што је важно у контексту нашег истраживања, јесте одломак из његове студије, који овде цитирамо, који сведочи о постојању става о комплексном односу између производње новог пејзажа и значаја улоге струке у томе. Валтровић о овом проблему пише:

> Ако себи желимо напретка и будућности, мораћемо се живо постарати о добрим обичним и гвозденим путовима, о добрим и сталним мостовима, о регулисању наших река и о утврђењу њихових обала, а за то су нам нужни стручни људи, који се образују само опширнијим изучавањем науке, приљежним многостручним цртањем, израђивањем мањих и већих инжењерских пројекта, посећивањем извршујућих се инжењерских грађевина; а за ово су очевидно нужне не једна, но најмање две године, па да ђак из школе изађе тако изучен, да је у стању ступити у практику с поуздањем у себе и с користи.[25]

Аутор даље указује на негативности некритичког преузимања наставних програма техничких школа у иностранству, и предлаже увођење још неколико научних и уметничких области у архитектонско и инжењерско образовање на Великој школи, између осталог и *Цртање предела*, које је архитекти потребно: „[...] нарочито зато да се упозна са лепотом у пределима, да зна спрам предела удесити и карактер своје грађевине"[26]. Касније, као први дипломирани архитекта – професор Велике школе[27], Валтровић је имао прилику да на Техничком факултету, од 1875, у једном периоду, подучава: „[...] у свом предмету синтезу архитектонског стваралаштва са грађевинским конструкцијама"[28], и да тиме у наставничкој пракси обогати и области изучавања које је сматрао неопходним у образовању архитеката.

Богдан Несторовић наводи такође годину 1875, као тренутак од којег се у Србији смањује број страних инжењера, за шта је разлог био и оснивање Техничког факултета Велике школе[29]. Типичан студент ове образовне институције био је: мушког пола и припадник средње класе, који је примао од државе „благодеаније", односно финансијску помоћ; такође, после завршених студија, постајао је кандидат за државну стипендију за студирање у иностранству[30]. Образовање државних стипендиста Србије на европским универзитетима у деветнаестом веку није био процес изолован од свих политичких превирања у држави, као ни ван ње: одласци првих студената у Западну Европу су карактеристична слика геополитичког положаја Кнежевине: четворица стипендиста су, 1839, када су кренули на студије, до

Беча путовали скоро месец дана, најпре издржавши двонедељни карантин у Земуну[31]. Студенти из Србије у деветнаестом веку, били су усмерени ка три културна круга: средњоевропском, француском и руском. У периоду од 1882. до 1914. године Краљевина Србије је имала 853 стипендиста на студијама у Аустроугарској (318), Немачкој (201), Русији (145), Француској (132), Швајцарској (32), Белгији (21), Великој Британији (4), Грчкој (1) и Шпанији (1). У томе је чак 51 од 77 стипендиста Министарства грађевина, студирало на немачким техничким факултетима[32]. Скоро сви професори Техничког факултета Београдског универзитета, 1905, односно њих 11 од укупно 15, своје студије у иностранству завршили су на средњоевропским високошколским установама, односно на немачким политехничким (општетехничким) школама[33]. Осим тога, интересантно је да од 130 дипломираних студената Техничког факултета у периоду до 1904, студије на Високој техничкој школи у Берлину је наставило 19, а у периоду од 1879. до 1914. године било је укупно 69 студената из Србије[34]. Веома велики проценат студената технике који су се школовали у Берлину, опредељивао се, у последњим деценијама деветнаестог и првим двадесетог века, управо да студира градитељство, односно грађевинарство, што је, такође, једна од карактеристика неразвијених друштава у којима у којима је урбанизација у току и у којима постоји велика потреба за изградњом комуникација и инфраструктурних система[35].

8.1.2 Европска искуства државних стипендиста

Један од студената технике на Берлинском универзитету, који је касније у својој каријери, као и други стипендисти Србије, заузимао значајне позиције у друштвеној хијерархији државе и града, био је Константин Коста Д. Главинић[36]. С обзиром на активности и учешће овог грађевинског инжењера у општинским пословима Београда – као, на пример, приликом увођења модерног система водовода и канализације – упознавање с његовим животом и радом, указује на одлике времена у којем се трансформисао урбани пејзаж Београда. Овде ћемо приказати, поред већ објављених

података[37], фактографију његовог живота која је део личних успомена на породицу, и школске и студентске године.

Породица инжењера Главинића, односно његов деда по оцу, Ђуро Савић-Главинић, дошао је из Мостара у Београд када је имао четрнаест година, у осамнаестом веку, и постао је један од првих Срба трговаца у граду. Костин отац, касније такође београдски трговац, Димитрије, живео је у очевој кући из 1822, која се налазила у близини главне трговачке градске жиле, у данашњој Улици цара Лазара[38]. У деветнаестом веку, та улица звала се Сараф Костин сокак, по банкару, мењачу, који је у њој имао кућу. У периоду 1822-1875, Сараф Костин сокак је био „чувена, отмена" улица у којој су: „[...] имали своје властите куће, у којима су становали, у оно доба чувени банкари и трговци"[39]. Мајка Косте Главинића била је Јелисавета, кћерка Хаџије Димитрија Константиновића-Рошуа, исто тако великог трговца, рођеног у Битољу, чија се кућа налазила на месту где је касније изграђена Зграда Народне банке Србије (Константин А. Јовановић, 1889). Детињство Косте Главинића прошло је безбрижно у имућној породици – његов деда по оцу је својим потомцима, осим куће у Сараф Костином сокаку, баште у данашњој Хиландарској улици и винограда на Топчидерском брду, оставио и: „[...] зграду-дућан у Главној Чаршији, која је се кућа находила у данашњој улици 7 јула (а ранијој Краља Петра I а пре тога Дубровачкој"[40]. Овај објекат, у којем се налазила трговинска радња Димитрија Главинића, срушен је у бомбардовању, 1862: „Из његове радње је тада однето све, јер је настала општа пљачка"[41]. Ова сећања, подударају се с историјским подацима о анархији која је владала у Београду после бомбардовања, током 1863. Породица Главинић је тада избегла из града, и неколико година живела у Шапцу, који је, иза Београда, био најпросперитетнији град у тадашњој Србији, а после одласка отоманске војске, и с веома добро развијеним трговачким везама, које је Димитрије Главинић користио извозећи суве шљиве, кукуруз, шишарке и свињску маст, преко Сиска и Трста[42]. Трговац Главинић је први у Србији, по сведочењу Косте, држао грла стоке швајцарске пасмине. Интересантна је сцена које се он тим поводом сећа; једну од крава, коју је породица задржала и по повратку почетком седамдесетих година у Београд,

свако јутро су: „[...] чобани испред капије код Саборне цркве терали на пашу улицама као кроз неко село”[43].

После смрти његовог оца 1871, породица Косте Главинића запала је у финансијску кризу и он је почео да прима државну помоћ, коју је добијао и док је студирао на Великој школи. Иако је 1876. било укупно између 160 и 170 уписаних студената, 1880. је, поред Главинића, на Техничком факултету ове високошколске установе, дипломирао само још један студент, према његовом сведочењу[44]. У првих десет година постојања Велике школе, односно до 1873, на Техничком факултету је дипломирало укупно 38 студената, а исто толико и у периоду од 1878-1890[45]. О општој ситуацији у архитектонско-инжењерској струци тада, Главинић касније пише:

> Све до 1880. год. било је у Србији врло мало инжињера Срба, рођених у Кнежевини Србији, а још мање оних који су свршили Тех. факул. у Београду. Архитекти, са том титулом, колико се сећам, нису ни постојали а све послове који данас спадају у њихов делокруг рада, вршили су инжињери. Већина тадањих инжињера били су: Немци, Чеси, Пољаци и понеки Србин из Војводине. Сви ондашњи инжињери били су грађев. инжињери.[46]

После завршеног Техничког факултета у Београду, Коста Главинић је, такође као државни стипендиста, наставио образовање у техничкој струци, у Немачкој. Током путовања на студије, обишао је најпре Беч (Wien), „Дражђане”, односно Дрезден (Dresden), Брисел (Bruxelles/Brussel). Посета Дрездену је оставила нарочито упечатљива сећања:

> Прешавши у Немачку – у Саксонску – задржали смо се 2 дана у Дражђанима, где нас је наш добри професор и вођа Клерић [Љубомир Клерић], упознао са најважнијим знаменитостима, богатим музејима и изванредном божанственом околином. Изванредни утисак који су учиниле на нас, ‘балканце’ или ‘оријенталце’, како су нас, у то време, називали Аустријанци Дражђани а нарочито непосредна и најближа околина, нису ни до данас-после 56 год. исчезли.[47]

Када се, из објективних разлога, није остварила прва намера Косте Главинића да студира техничке науке у Ахену (Aachen), у којем је ипак провео извесно време, отишао је у Берлин (Berlin), где му је, између осталих, на Високој техничкој школи (касније Технички универзитет)[48] професор био чувени стручњак за конструкције железнице и мостова, грађевински инжењер Емил Винклер (Emil Oscar Winkler)[49], с којим је остао у контакту и после завршетка студија (Ил. 8.1.2-1; 8.1.2-2). Главинићева запажања о степену комунално-санитарне опремљености Берлина, у периоду 1880-1884, односно њихово тумачење у каснијим деценијама, указују да је Београд тада био у заостатку у овој области за око десет до двадесет година, а да је по нивоу друштвеног живота и у „погледу грађевинском", био пола века иза Берлина. У Табели 8.1.2-1, дајемо упоредну анализу података о неким од аспеката урбанистичке и техничке модернизације Берлина и Београда.

Табела 8.1.2-1. Упоредни приказ хронологије модернизације Берлина и Београда, у деветнаестом веку[50].

критеријуми	хронологија урбанистичког уређења	
	Берлин	Београд
модерни урбанистички план	**1862.**	**1867.**
модерни водовод	**од 1873.**	**од 1892.**
модерна канализација	**од 1873.**	**од 1905.**
електрификација јавног градског саобраћаја	**1881.**	**1894.**
становништво 1900.	**1,89 мил.**	**око 65000**

Из ове табеле види се да су запажања Косте Главинића, бар када је реч о саобраћају и санитарним градским системима, заиста била прецизна и да је Београд, у просеку, био 21 годину у заостатку за Берлином у испуњавањима ових аспеката урбанистичког уређења. Крајем деветнаестог века, Берлин је имао скоро 2 милиона становника, и био међу европским градовима који су постали модел урбане трансформације, и трансформације урбаног пејзажа[51]; Први светски рат дочекао је као важно средиште научних истраживања нових технологија у областима „од електро инжењерства до оптике"[52]. Као и други индустријски градови и Берлин је у урбанистичком развоју искусио

многе противречности: прва линија градске железнице, увдена је око 1830. године, Берлин је први на свету имао електрификован трамвајски саобраћај, 1881, али је модерни канализациони систем уведен само неколико година пре тога[53], иако су радови на систему градске канализације, као и на модерном водоводу започети 1873, када је те послове преузела општина[54]. Истовремено, у Берлину је цветала шпекулантска изградња колективних стамбених објеката, познатих као *Mietskasernen*[55], и живот у њему је, као и за сиромашне слојеве становништва у другим великим и богатим индустријским градовима Запада, био оптерећен многим негативним обележјима[56].

Коста Главинић је, такође, запажао различите стране градског живота. Од школских дана под утицајем идеја Светозара Марковића, и осетљив на проблеме „раднога 'малог човека", није могао да у „центру најиндустријализованије Немачке покрајине", Ахену, остане слеп за велике социјалне разлике, између: „[...] високо просвећених културних и богатих класа и оних које се находе на најнижем, на најнепросвећенијем и најпримитивнијем ступњу"[57]. Главинић је записао слике беде градске радничке сиротиње, које су за Београд у то доба, такође по његовом сведочењу, биле незамисливе, као и чињенице из берлинске градске „црне хронике", о извршеним тешким криминалним неделима[58].

На самом почетку свог интернационалног искуства Главинић је, како смо навели, посетио и Брисел, у којем се тада одржавала Национална изложба (*L'Exposition Nationale à Bruxelles*), међународни догађај организован поводом прославе педесетогодишњице независности Белгије. Године 1937, Главинић је у једном предавању представио своје утиске о овом граду, и рефлексије на тадашњи Београд:

> У Брислу смо провели неких 5-6 дана за које смо време не само детаљно разгледали изложбу већ и знаменитости самога Брисла и интересантности његове околине. Посматрајући онај део Брисла који лежи испод "*Palais de Juistice*" и упоређујући тај поглед са погледом од београд. „Зеленог Венца" на савски део Београда, запитао сам се у себи: „да ли ћу доживети: да се на томе месту онда

малога и неуређенога Београда, или на прелому данашњих улица Призренске и Балканске, израде веће грађевине и околина уреди”?[59]

Бриселска *Palais de Justice* (Joseph Poelaert, 1866-83)[60], која је заузимала површину од 26000,0 m^2 (нешто мање од тадашње београдске Велике пијаце, на око 29000,0 m^2), у свом времену била је израз трансформације европских престоница, и нарочите важности које су у силуети града имале велике јавне грађевине. Палате правде, или „катедрале права”[61], осим у Бриселу[62], изграђене су у неокласичном стилу и у Паризу, Лондону, Берлину и Лајпцигу, у периоду 1850-1870. То су била дела посебне иконографске и симболичке вредности, коју су у европским престоницама, имали и други јавни објекти, на којима су се испољавале политичке и културне противречности у друштву[63].

Главинић у сећањима открива своју сензибилност према „околини” и „погледу”, отвореност према новинама, проницљивост у запажањима карактеристика социјалног контекста. Колико год била лична, искуства овог стручњака говоре и о општем духу времена у којем он, као изданак специфичног културног амалгама београдске средине, стипендиста Кнежевине Србије школован у Западној Европи – постаје актер у формирању урбаног пејзажа Београда, о чему ће бити речи у следећој секцији поглавља. Европска искуства инжењера Главинића су парадигматичан пример који указује на специфичан вид уплива различитих нивоа урбаних пејзажа европских градова деветнаестог века на Београд, и то преко сензација, утисака и сазнања које су стипендисти из Србије, у овом случају и један од актера формативних деценија београдског комуналног опремања, у наведеним градовима усвајали.

8.1.3. Друштвени контекст архитектонско-инжењерске професије

После завршених студија у Немачкој, своју каријеру Главинић је започео 1884, у Министарству грађевина, као подинжењер I класе Железничког одељења, где је био одређен да ради у одсеку за гвоздене мостове. Исте године у октобру постао је професор Техничког факултета за Науку о

грађењу мостова и тунела, коју је, поред Графичке статике, предавао све до 1905. Први пут је постао општински одборник, 1886; током година био је члан многих техничких комисија у Општини Београда, које су образоване различитим поводима: „[...] за утврђивање програма тако названих 'великих општинских радова'; за прво званично крштавање београд. улица; за калдрмисање Београда; за израду регулационог и нивелационог плана Београда; за грађење београдског водовода, за грађење београдске канализације, и т. д."[64]. Главинић је био и председник Београдске општине у периоду 1903-1907, као и 1910[65], у време када су се одвијали веома важни комунални послови, као на пример: изградња водовода, израда планова за канализацију, изградња неколико основних школа и две гимназије, уређење парка „кога погрешно називају 'Мали Калимегдан'"[66]; у то време почела су катастарска снимања и израда катастарских планова, подигнуто је, или проширено, неколико паркова и скверова: између осталих, парк код Железничке станице, парк на Топличином венцу, Карађорђев парк, сквер код Народног позоришта; први пут су подигнути јавни тоалети у Београду: два на Калемегдану, један код Ташмајдана и један на Славији.

Можемо да кажемо, према претходним увидима и на примеру Косте Главинића, да су на прелому векова инжењери имали важну улогу у стварању градске физичке средине, односно новог београдског пејзажа. Када је у питању пракса грађевинске делатности у Србији током читавог деветнаестог столећа, она се у првој половини века одвијала у условима које углавном карактеришу заосталост поступака, неорганизованост процеса и недостатак грађевинског материјала, када се: „[...] сукобљавају стари, домаћи начин грађења и стара архитектонска традиција, са новим, иностраним"[67]. Претходна реченица рефлектује стање у Србији и крајем осамнаестог и почетком деветнаестог века, све до 1839, до краја прве владавине кнеза Милоша[68]. Касније током деветнаестог столећа, дошло је до квалитативне промене архитектонско-инжењерске културе у Србији, што се огледало у чињеници да већ половином века: „[...] чак и села траже 'инџинира' да му начини план цркве, а у варошицама сва државна здања су под контролом Министарства унутрашњих дела, односно његовог одељења за грађење"[69].

Доношење одлука о интервенцијама у простору, постаје постепено све више одговорност државе, њених институција, различитих стручних и управљачких тела, али посредно и инжењера, као једног слоја друштвене елите, под којом, према једној од дефиниција, подразумевамо: „[...] појединце или групе који, захваљујући моћи или утицају, доприносе историјским чиновима неког колектива, било одлукама и идејама које преузимају или осећајима које изражавају и симболизују”[70].

С обзиром да институционализовање школовања архитеката није било довршено током скоро читавог периода који истражујемо, у Србији, као и у Београду, пројектовање и извођење објеката, и друге послове архитектонске струке, обављали су или архитекти образовани у иностранству, или личности едуковане у некој од техничких или уметничких области блиских архитектури. Тако је било не само с архитектонском струком, већ уопште са свим техничким пословима[71], и онима за које је била довољна и нижа стручна спрема. Врло често дешавало се да грађевински предузимачи пројектују објекте различитих намена[72]. О овој појави Богдан Несторовић пише:

> Забележили смо да су многе приватне зграде пројектовали градитељи, предузимачи а нарочито грађевински и други инжењери који су само нека основна знања о подизању зграда добили на Техничком факултету Велике школе. Ово је негативно утицало на изглед наших вароши, јер су, често, ови градитељи имали више претензија него знања и вештине и за решавање основа, а поготову за стилску обраду спољних зграда.[73]

Према увиду у списак занимања којима су се бавили грађани Београда, приказан званичним статистичким прегледом, 1866. године у граду је био активан само један, како је наведено, „грађевинар-предузетник”, а архитеката, као лица која су зарађивала предузетништвом у струци, није било на списку. Подаци на основу којих смо формирали Табелу 8.1.3-1, информишу о томе колико је било предузетника у професијама, колико помоћника, а колико је било „душа”, вероватно чланова породице, односно

лица која су се издржавала њиховим приходима у овим делатностима[74]. Напомињемо да у нашој табели није пренета целокупна забележена професионална структура београдског становништва, 1866, када је град имао око 25000 становника, већ смо изабрали да прикажемо поједине професије, које су у релацији с грађевинском делатношћу.

Табела 8.1.3-1. Приказ професионалне структуре београдског становништва, 1866[75].

занимање	предузетник	помоћник	издржава људи
бравар	25	70	148
грађевинар	1	-	4
зидар	125	95	477
инжинир	18	-	84
калдрмџија	13	17	51
каменорезач	9	-	27
кречар	2	2	9
стаклорезац	18	11	55
столар	63	108	324
тесач	171	265	673
цигљар	221	50	335

Када је у питању грађевинарство, подаци говоре да је било мало образованих стручњака, односно – само 18 инжењера, а од занатлија, највише је било цигљара, затим тесача и зидара. По приказаним подацима у наведеном статистичком прегледу, Београд је у то време био град трговаца, занатлија, државних чиновника и надничара. Бројчано најзаступљенији, били су занатлије: кројачи, гуњари, чизмари, усмерени према пружању личних услуга; такође, било је доста и кафеџија, трговаца, крчмара[76]. У Табели 8.1.3-2, приказаћемо, каква је била ситуација у грађевинској струци у последњој деценији деветнаестог века[77], а компарацијом Табела 8.1.3-1. и 8.1.3-2, може да се закључи колико се стање променило за две и по деценије.

Табела 8.1.3-2. Приказ професионалне структуре београдског становништва, 1890. године, за грађевинску делатност[78].

Грађевинарство - занимања	предузетник	помоћник	издржава људи
зидари	376	117	1025

тесачи дрвета	91	18	311
резари стакла	24	11	83
молери и фарбари	63	30	214
тапетари	26	23	89
предузимачи грађевина	60	-	198
архитекти	3	-	12
инжињери	56	-	149
кладеничари	11	1	26
калдрмари	46	-	90
УКУПНО	**756**	**200**	**2197**

У Табели 8.1.3-2. приказали смо податак да је у Београду, 1890, било само троје предузетника, који су били архитекте, а у односу на 1866. годину, било је три пута више инжењера, 56. Када је у питању диференцијација архитектонске професије у односу на инжењерску, која је такође била малобројна, било је неопходно да, најпре, на професионалну сцену ступе и прве генерације архитеката образованих на београдском Техничком факултету Велике школе, што се десило тек крајем века. Своје утиске о добу у којем започиње каријеру у Министарству грађевина Краљевине Србије, 1897, наводи Никола Несторовић (Ил. 8.1.3-1.):

> [...] у Србији је било мало архитекта, сви су се могли на прсте избројати и сви су живели у Београду. Но није никакво чудо што су били тако малобројни. Један је узрок тај што је техника тадање В. Школе спремала ђаке само за грађевинске инжењере и ко је желео да изучава архитектуру морао је ићи на какву страну технику а други је узрок што је архитектонских радова сразмерно било мало па је и потреба за архитектима била мала. Стога су сви архитекти, тога доба били упућени на државну службу. [...] Године 1899 инжињери архитектонског отсека постали су архитекти и нису се више званично називали инжињерима.[79]

У Табели 8.1.3-3. приказана је структура свих делатности, односно начина на који становништво стиче приходе; у њој су професије подељене у 27

категорија, од „Земљорадње са сточарством”[80], „Војске”, до оних „Који живе у заводима”.

Табела 8.1.3-3. Приказ професионалне структуре београдског становништва, 1890. према делатностима[81].

струка	предузетник	помоћник	издржава људи
Земљорадња са сточарством	639	82	3761
Шумарство и риболов	69	16	202
Рударство	4	-	8
Камен и земља	45	93	235
Прерађивање метала осим гвожђа	38	39	172
Прерађивање гвожђа и челика	264	282	1116
Машине, оруђа и инструменти	80	72	357
Хемијска производња	61	57	277
Грађевинарство	756	200	2197
Тканине предива и плетива	65	47	250
Прерађивање хартије, коже, чекиња и рогова	93	118	398
Дрвенарија	222	227	910
Јестива	491	552	1691
Пића	491	378	1727
Одело и обућа	1620	795	4794
Вештине (сликари, бербери и фризери, и др.)	446	197	1337
Трговање разном робом	1243	993	4862
Новчани заводи	45	14	180
Пренос сувим	911	18	2582
Пренос водом	107		179
Разно (надничари, коњушари, кочијаши, и др.)	2541	3273	9056
Војска	974	2274	3849

Државне, општинске и остале јавне службе	2554	8	6883
Слободна занимања (новинари, глумци, васпитачице, и др.)	611	-	1336
Који живе од прихода и помоћи	1004	-	3323
Који живе у заводима	-	-	7392
Непознато занимање	-	-	825

Према наведеним подацима, грађевинарство је, што се тиче броја људи који су се издржавали од ове делатности, било на деветом месту[82]. У односу на 1866, чини се да професионална структура Београда није у знатној мери измењена: најзаступљенији су надничари, државни чиновници, мајстори у занатима усмереним ка пружању личних услуга, као и трговци.

У време прикупљања приказаних података, односно до 1891, Технички факултет на Великој школи завршило је, у току скоро три деценије постојања институције, укупно 85 студената. Међу њима су били и неки од чувених архитеката тог доба: Андра Стевановић, Милан Капетановић, Милорад Рувидић, Драгутин Ђорђевић, Никола Несторовић[83]. После измена и допуна Закона о устројству Велике школе, 1896. настао је Архитектонски одсек на Техничком факултету, као и нови одсеци на другим факултетима. Овим променама област архитектонског деловања ни тада још увек није била прецизно дефинисана, и послове из овог домена нису обављали искључиво архитекти[84]. Стручњаци рођени у Србији у седмој и осмој деценији деветнаестог века, деведестих година су преузимали позиције у струци од Срба из Војводине. Ова генерација је, још увек, већином била школована у иностранству, међутим, временом то је све мање био случај. Истовремено, из различитих европских центара, враћају се са школовања нови стручњаци, међу којима су и они које није стипендирала држава. Све заједно, синхронизовано с претходно наведеним процесима, ствара контекст у којем

Велика школа, односно нарочито касније Универзитет, привлачи студенте из околних земаља, односно: „[...] Црне Горе, Босне и Херцеговине, Војводине, Хрватске и Бугарске”[85]. Број студената је нагло почео да расте када је основан Универзитет, 1905, па је школске 1906-07. године на Техничком факултету било укупно 149 студената, односно 141 студент и 8 студенткиња[86].

Овде ћемо даље издвојити аспект деловања архитектонско-инжењерске професије у периоду од 1890. до Првог светског рата, у оквиру публиковања стручних чланака. Званично гласило Друштва српских инжењера и архитеката, *Српски технички лист*, почео је да излази 1890, односно исте године када је основано и друштво. У оквиру објављених студија и есеја приказивани су инжењерска и архитектонска пракса, и критички и аналитички ставови о друштвеним условима струке, како пишу и Бранко Максимовић и Богдан Несторовић[87]. Нове теме које су процеси трансформације простора доносили пред стручну јавност, разматране су у првим годинама излажења часописа. Објављивани су информативни, актуелни чланци о темама као што су: изградња и експлоатација железница[88], поступци геодестког снимања терена[89] (Ил. 8.1.3-2.), европска искуства у пројектовању различитих врста јавних објеката[90], а приказивани су и прегледни извештаји градитељских активности суседних држава, као и актуелне вести из широке области техничких и технолошких иновација, из читавог света. Актуелност тадашњих инжењерских подухвата, као што је на пример било комунално уређење Београда (Ил. 8.1.3-3.), одређивала је и теме чланака; у периоду 1895-1899, на пример, у скоро у сваком броју била су обрађивана питања изградње и прорачуна градских канализационих система. Међу ауторима чланака били су многи тадашњи познати професори и инжењери, овде ћемо навести само неке од њих: Јован Илкић, Никола И. Стаменковић, Тодор Селесковић, Љубомир Клерић, Јефта Стефановић, Нестор Манојловић, Милан Ј. Андоновић, Светозар Ивачковић, Никола Несторовић, Милорад Рувидић. Године 1895. објављен је и превод чланка Јозефа Штибена (Josef Stübben), аутора свеобухватног дела о урбанистичком уређивању градова, *Der Städtebau*[91], 1890, под називом: „Практичка и естетична правила

за постројавање вароши”[92], и с поднасловом: „Састав за интернационални инжењерски конгрес у Чикагу 1893. год. од J. Stübben-a краљев. грађевинског саветника у Келну, превео Т. М.” Интересантно је да се већ у следећем броју појавио чланак, односно извештај о рефератима поднетим на научном скупу о планирању градских насеља, Николе И. Стаменковића, који је тада био и уредник листа[93]. Следеће, 1896. године објављен је извештај о француском закону о подизању јефтиних станова, у ствари, такође приказ једног од Штибенових текстова[94]. Други део његовог чланка о „постројавању вароши”, појавио се тек 1897. године[95], и то је било све што је у часопису објављено, у првој деценији излажења, а да је било у директној релацији с урбанистичком теоријом и планирањем градова. Дајући у једном од својих студија приказ заступљених тема и аутора у *Српском техничком листу*, Бранко Максимовић приказује делатност часописа као „[...] увек надахнуту тежњама ка достизању што вишег нивоа урбанистичке културе”[96]. То је подразумевало, поред осталог, неговање „оштрих критичких погледа”, „теоријска разматрања” и „критику грађевинско-урбанистичког законодавства”[97], што је, према нашој анализи, у бројевима часописа било израженије после 1900.

Од почетка двадесетог века, до 1914, наилазимо, између осталог, у *Српском техничком листу*, на студије које се баве урбанистичким растом Београда, али истовремено дају, кроз свој стручни инжењерски поглед, и карактеристичну слику београдског пејзажа. Међу оваквим студијама је и серија чланака под називом „Развиће Београда”, који у три наставка, 1907, објављује потписник „Δ” и „М.Н.Ј”, највероватније Нестор Манојловић. У првом делу аутор поставља проблем описујући београдско предграђе као „неизлечиву живу рану”. О тадашњој слици града, овај аутор пише: „Београд се у томе смислу необично развио. Кућице са простором од собе и кујне прекрилиће цео атар општине београдске а Београд је већ сада једно од највећих села.”[98] У другом наставку овај аутор образлаже здравствену и социјалну ситуацију на периферији, залажући се за изградњу малих, здравих станова, који би требало да буду брига Београдске општине[99]. Трећи наставак текста доноси детаљан опис настанка једног од тих дивљих, приградских насеља, с прецизним подацима о величинама и ценама парцела,

затим о начину подизања кућерака, као и о самом току изградње насеља. На крају следи закључак који успоставља релацију између грађевинске и политичке шпекулације, односно важност стамбеног питања, у општем социјалном стању становништва: „Овом борбом и огорчењем масе, користиће се политички шпекуланти, а та маса све већа и већа, постаће одлична гласачка војска, која ће ради својих локалних интереса, – уређења оних наопако створених заселака диктовати Београду и не обзирући се на главни интерес његов, и тада ће Београду бити све мање и мање изгледа, да постане уређен град."[100] Архитекта Бранко Таназевић, у години 1909, у тексту „О клубу српских архитеката", критички разматра друштвени положај професије, дуже од деценије после формалног одвајања, или осамостаљења, од професије грађевинског инжењера: „Публика наша још не прави разлику, између инжењера и архитекте, те стога она своје послове и поверава сваком оном који се инжењер или само техничар назива. Усљед овога не треба се чудити што већину планова за грађевине граде људи са веома мало спреме и са мало вештачког васпитања па и без знања конструкције и многога другога."[101] Први предмет на Техничком факултету Београдског универзитета који је био у потпуности посвећен урбанистичком уређењу градова, назван је *Уређење вароши* и предавао га је од 1909. до 1925. године Бранко Таназевић. Како пише Бранко Максимовић, из рукописа његових предавања види се да је наставу заснивао углавном на ставовима Јозефа Штибена, кога ипак није сматрао заступником „модерних" погледа у овој области. Поводом питања становања у граду, сам Таназевић је тих година истицао: „Брига о раденичким становима је при развићу вароши најтеже и ваљда, најважније питање"[102]. У току 1910, Таназевић је објавио и серију од три чланка под називом: „Сеоска кућа са хигијенског и конструктивног гледишта"[103], у којима даје упутства за изградњу сеоских кућа, почев од избора положаја куће на терену, преко детаљних инструкција у вези плана објекта, а по угледу на немачко искуство, све до савета за избор материјала за градњу и унутрашњу обраду просторија. У чланку из 1910, „Регулација Београда", аутор „Ј.Т.С.", односно инжењер Јефта Стефановић, пише о стању београдског урбанизма, залажући се за савремени регулациони план града:

> Београд се шири. За 80000 становника варош се раширила толико да на том простору може комотно стати 400.000; а треба водовод, калдрма и канализација. Шта ће се пре и како ће се? [...] Мислим да би требало расписати стечај за израду новог плана регулације Београда и то стечај с великим наградама тако, да се рентира и стручњацима светског гласа да се лате посла. [...] Пре неколико месеци излазили су у чешком техничком листу пројекти регулација извесних делова града Прага. И ја се надам да би људи који су умели да израде тако лепе и смишљене пројекте за Праг, били кадри поправити и наше досадашње грешке и од Београда створити лепу варош. А сем тога и међ нашим млађим нараштајем архитекта има људи који би такође имали и довољно вештине и добре воље за тај тежак рад.[104]

Претходно је изнет сажет приказ примера рационалног и одговорног делања инжењерског удружења у јавности; из њега можемо да закључимо да је, нарочито од почетка двадесетог века, стручна јавност била укључена у критичко разматрање питања урбанистичког развоја Београда, затим положаја архитектонско-инжењерске струке у општем друштвеном контексту, као и социјално-комуналне[105] политике у граду. У овом одељку смо, такође, приказали позицију струке у општој професионалној структури београдског становништва, у последњим деценијама деветнаестог века, и чињеницу да су архитекти били, као предузетници, сасвим слабо заступљени[106], већ да су углавном, наступали с позиција државних, односно општинских, службеника.

8.2. УСПОСТАВЉАЊЕ ХИГИЈЕНСКО-САНИТАРНИХ СТАНДАРДА У БЕОГРАДУ

У наредним секцијама поглавља, приказаћемо покушаје успостављања карактеристика модерних планерских узуса у Београду, нарочито у погледу хигијенско-санитарних стандарда[107]. У том смислу, веома је важна студија из прве деценије двадесетог века, односно свеобухватна статистичка слика београдског предела, урађена поводом општинске иницијативе сређивања лоших стамбених прилика у граду. Исто тако, у другој секцији поглавља, приказаћемо, скоро из истог периода, неостварени план Димитрија Т. Лека за Дунавски крај, који је био у складу с најсавременијим кретањима планирања, односно уређења градова, у то време. Обе „визије" града, успостављају релације с процесима трансформација европског урбанизма, и постављају Београд у шири контекст географских и културних утицаја.

8.2.1. Стамбена беда и јавна брига о здрављу

Подаци дати у Табели 8.2.1-1, о „кућама", односно стамбеним објекатима, у Београду, током деветнаестог века, показују скоро десетороструко увећање њиховог броја, у току осамдесет година. Како се наводи у исцрпном статистичком прегледу Београда из 1906-1907, који ћемо касније детаљније анализирати, на прегледаних 5666 изграђених плацева („окућница"), и скоро 10000 стамбених објеката, у време почетне фазе изградње модерне канализације, било је 9246 нужника, од тога у склопу стамбених објеката 3186, и одвојено, у посебним дворишним споредним објектима, још 6060[108]. Од тог укупног броја, највише је било, чак 4005, нужника с „простим сандуком" у дворишним објектима од слабог материјала. У једној од анализа после Првог светског рата, проналазимо податак да је 1914, када је канализација већ била у уведена у ужем центру града, на 7500 стамбених

објеката, било је прикључених: 5010 чесама, 690 купатила и 4977 санитарних чворова[109], што такође говори о, још увек, недовољној хигијенској опремљености стамбених објеката – најмање једна трећина од укупног броја, као што видимо, није била још увек прикључена на модерни канализациони систем; из података такође следи да је на десет, и више, објеката само једно купатило имало канализациони прикључак. Питања која се постављају су: какви су били стамбени објекти који су чинили изграђену средину београдског пејзажа, ко су били њихови власници и станари, какав је био квалитет становања у њима на крају периода који разматрамо у нашем истраживању?

Табела 8.2.1-1. Број кућа у Београду током деветнаестог века[110].

год.	**1834.**	**1850.**	**1859.**	**1867.**	**1874.**	**1890.**	**1900.**	**1910.**
бр. кућа	769	1720	2095	3478	3372	6093	5692	6964

У овом делу поглавља, у разматрању теме ћемо се, у хронолошком смислу, усредсредити на последње године треће, главне фазе трансформације урбаног пејзажа Београда, односно на прве године двадесетог века. У односу на тему секције, то је веома важан период јер је означио моменат када је било јасно постављено питање о незадовољавајућем становању сиромашних слојева градског становништва[111].

Крајем деветнаестог века, 1894, основано је Санитетско одељење при Општини града Београда[112], а убрзо затим, у стручној јавности је већ била изражена свест о неопходности успостављања хигијенских стандарда становања, као и сарадње техничких и здравствене струке у овој области. Можда је један од првих у том смислу био и Владан Ђорђевић који је посећивао тематске, хигијенске конгресе и одатле доносио извештаје[113]. Чињеница да је ситуација на овом плану постајала из године у годину све лошија, изазивала је учестала јавна иступања архитеката, инжењера, општинара, лекара, који су се бавили упознавањем јавности с негативним последицама које неадекватни стамбени услови могу да проузрокују, затим приказом лоших хигијенских прилика у стамбеним насељима у Београду, као и одређивањем и успостављањем стандарда хигијенски исправног

становања, и уопште живота. *Српски технички лист*, који смо споменули у претходној секцији поглавља, ангажовао је архитекте и инжењере у расправи о различитим, важним питањима за струку, али и за друштво у целини. Јован Илкић је, извештавајући с VIII међународног конгреса за хигијену и демографију, у Будимпешти, 1894, истакао значај сарадње више струка, од хигијеничара, преко техничара, до лекара[114]. Инжењери и друге струке, деловали су у јавности, у Београду, у питањима од животне важности за град, међу којима је и питање обезбеђења питке воде[115].

Године 1904, Суду Општине града Београда била је упућена наредба Министра унутрашњих послова о прегледању влажних станова, у којој је, између осталог, написано: „Што је пропуштено до сад, мора се накнадити од сад. С тога наређујем суду да одмах отпочне комисиски преглед у свима квартовима станова за издавање под кирију, да све нездраве станове обележи и сопственицима заповеди да их оправе и асанирају најдаље до двадесетог септембра ове године, где је то могућно, а у противном случају да их поруше и нове озидају."[116] Оне станове који и назначеног рока буду неисправни, општинска комисија би требало да, по овом наређењу, затвори и забрани усељавање у њих. Међутим, питање стамбених услова у граду било је у Општини покренуто нешто касније, од стране одборника радничко-социјалистичке групе. Поводом тога предузет је свеобухватни статистички попис „радионица, радњи и кућа" у граду, на основу предлога који су на седници Одбора Општине града Београда, 11. марта 1906, поднели одборници Стојановић и Величковић[117]. Више од годину и по после цитиране наредбе, изабрана је комисија која је, заједно са споменутим Санитетским општинским Одељењем, израдила програм рада, и извештај у којем је писало: „[...] да се испитивањима станова имају обухватити све важније чињенице, које са питањем о становима имају везе, а нарочито, које се односе на величину станова и просторија, њихову ваздушну запремину, насељеност, социјални састав домаћинства, употребу просторија и уопште, њихову подобност у погледу хигијенском и грађевинском."[118] Да се заиста изврши попис радионица и станова у Београду, донета је одлука после пола године, када су одобрена финансијска средстава за тај посао и када је тачно одређен

састав пописних и централне комисије, и организација ове активности. Веома је важно било и то што је донета одлука да сви налази рада комисије и подаци прикупљени у анкети, касније буду доступни јавности, што се и десило када је, 1912, објављена књига Драгише М. Ђурића, *Попис кућа и станова у Београду, од 6. новембра 1906. до 15. марта 1907.* За време овог пописа, прегледани су сви објекти који су у Београду били коришћени као стамбени, као и споредни објекти: сви на насељеним парцелама. Анкетари су пребројали, у оквиру рејона: 5370 окућница (односно насељених парцела), 9944 објекта који су се користили искључиво или делимично за становање (а поред тога и за радионице, продавнице и сл.), 8643 споредне зграде, како се наводи у публикацији, затим 17317 станова, 34780 просторија. Изван рејона је било пописано: 349 парцела, 529 објеката који су стамбени или стамбено-пословни, према данашњој номенклатури, 671 споредне зграде, 751 стан, 1086 просторија[119]. У наредним табелама су структурирани неки од података које смо пронашли у овој студији. У Табелама 8.2.1-2, 8.2.1-3, 8.2.1-4. дајемо класификацију пописаних објеката у Београду, 1907, према намени.

Табела 8.2.1-2. Класификација пописаних објеката у Београду 1907 (главни објекти)[120]

главни објекти на 5666 пописаних насељених парцела, окућница	**укупно**	**проценти**
служе искључиво за становање	8152	77,84%
објекти са становима и радњама	1636	15,62%
објекти само за радње	392	3,74%
заводске зграде и за јавне установе (касарне, болнице, интернати, хотели, и сл.)	293	2,80%
УКУПНО	10473	

Табела 8.2.1-3. Класификација пописаних обј. у Београду 1907 (споредни објекти)[121]

споредни објекти на пописаних 5666 насељених парцела, окућница	**укупно**	**проценти**
кујне и перионице	1156	12, 41%
шупе	3325	35,70%
штале	392	4,21%
нужници	4144	44,49%
остали објекти	297	3,19%
УКУПНО	9134	

Табела 8.2.1-4. Јавни објекти на пописаним насељеним парцелама у Београду 1907, према њиховој намени[122].

куће заводске и за јавне установе	**у рејону**	**ван рејона**	**укупно**
цркве, богомоље, капеле	12	-	12
двор, државна и општинска надлештва	47	-	47
просветне установе, школе, позоришта, музеји и т. д.	39	-	39
војни заводи	12	1	13
привредни	2	7	9
хуманитарни	12	-	
друге јавне установе	18	1	19
радње, фабричка постројења и т. д.	76	3	79
УКУПНО	218	12	230

Било је укупно скоро 20000 посебних, изграђених објеката у Београду, различитих намена, величина, врста материјала и начина грађења; на насељеним парцелама у граду, било је, у просеку, око 3,5 засебних објеката по једној парцели. На 5666 парцела живело је 71339 становника, односно у рејону 68430, и ван њега, 2909. Површина целог београдског атара, износила је око 5000,0 ha, а површина градског рејона је била 1100,0 ha. Улице су заузимале 152,0 ha, тргови 20,0 ha, паркови и скверови 28,0 ha, а јалије и утрине 219,0 ha. Под изграђеним парцелама је било 376,0 ha, под Тврђавом 40,0 ha, а остало је било под непописаним парцелама, непремереним путевима, цигланама, празним плацевима, њивама и ливадама, око 265,0 ha. Према анализи, густина насељености је била 62 становника по једном хектару у рејону града, што је било више него у Трсту (19 ст./ha), слично као у Минхену (66 ст./ha), а мање него у Бечу (94 ст./ha), Лондону (149 ст./ha), Берлину (297 ст./ha) и Паризу (322 ст./ha)[123]. Просечна парцела је у Београду имала око 688,0 m^2, и то 248,0 m^2 под објектом/има, 387,0 m^2 је било двориште и, просечно, 54,0 m^2 је било под баштом. Када се, у површине квартова под изграђеним парцелама, не би уврстили и велики војни и државни поседи у Београду, онда би израчунате просечне вредности површина парцела биле мање. У следећој табели приказујемо обе просечне вредности површина парцела, по квартовима.

Табела 8.2.1-5. Просечна површина парцела, по квартовима, у Београду 1907[124].

кварт	просечна вредност у m^2	просечна вредност у m^2 (с урачунатим великим поседима)
Врачарски	527	667
Палилулски	694	773
Савамалски	844	901
Теразијски	853	902
Варошки	610	610
Дорћолски	509	509
УКУПНО	672	686

Просечна насељеност кућа је била: у градском рејону 12,87 особа по стамбеном објекту, а на периферији 8,38 особа.

Табела 8.2.1-6. Просечна насељеност кућа, по квартовима, у Београду 1907[125].

кварт	просечно становника
Врачарски	10,34
Палилулски	13.56
Савамалски	18,90
Теразијски	15,38
Варошки	11,15
Дорћолски	14,65

Табела 8.2.1-7. Просечна насељеност кућа у Београду 1907[126].

број домаћинстава у једној кући	проценат
1	35,91%
2	20,07%
3	13,26%
4	9,27%
5	6,27%
6-9	10,51%
преко 9	4,71%
УКУПНО	672

Податак да има чак 4,71% стамбених објеката с 9 и више домаћинстава, у наведеној студији се тумачи као показатељ почетка процеса који би се могао назвати: стварање „кирајџијских касарни”[127], односно изградња стамбених објеката са становима за издавање сиромашнијим становницима града. За илустрацију тадашњег изгледа Београда (Ил. 8.2.1-1), треба навести и

податке о проценту приземних кућа: наиме, то је била најзаступљенија врста изграђених стамбених објеката, и унутар и ван рејона, односно било их је 82,74% од укупног броја, односно 4732.

Табела 8.2.1-8. Заступљеност приземних кућа, по квартовима, у Београду 1907[128].

кварт	у процентима
Врачарски	94,51%
Палилулски	93,44%
Савамалски	55,55%
Теразијски	47,98%
Варошки	42,30%
Дорћолски	79,56%
изван рејона	92,84%

Табела 8.2.1-9. Број станова по кућама, просторија по стану и станара по просторији, у Београду 1907[129].

спратност	број станова	број просторија по стану	број станара по просторији
приземне (са и без сутерена)	2,90	1,71	2,18
једноспратне	4,72	2,54	1,57
вишеспратне	9,70	3,12	1,29

Табела 8.2.1-10. Број просторија по кућама, и станара по кућама, у Београду 1907[130].

спратност	број просторија по кућама	број станара по кућама
приземне (са и без сутерена)	4,98	10,86
једноспратне	11,98	18,81
вишеспратне	30,25	38,87

Почетак двадесетог века у стамбеној изградњи Београда, о којем пише Драгиша М. Ђурић, обележила је, као и у другим европским градовима, интензивна експлоатација земљишта од стране власника, који остављају „[...] притом једва законом предвиђени минимум слободног простора за двориште, само да би истерали што већу ренту од имања”[131]. Када је у питању својинска структура стамбених објеката у Београду, она је приказана на следећој табели:

Табела 8.2.1-11. Професионална структура власника свих стамбених објеката у Београду, 1907[132].

занимање	**проценат укупног броја објеката који су у власништву**
радници (фабрички, занатлијски, затим, трговачки помоћници, болничари, келнери и сл.)	12,77%
занатлије (осим грађевинара)	10,75%
трговци	14,23%
чиновници	25,76%
гостионичари, хотелијери, кафеџије	3,53%
индустријалци	1,92%
земљоделци	0,87%
остали	2,45%
грађевинари и рентијери	19,71%

Значајан део своје књиге, Драгиша М. Ђурић је посветио питању станова, и дао мноштво података о њиховој структури, положају, броју и намени просторија и сл.; на самом почетку тог дела приказа резултата општинске анкете, он износи и податке о врстама станова, у односу на то да ли су то станови у којима власник станује, да ли су службени/ бесплатни, или су то станови које власници изнајмљују.

Табела 8.2.1-12. Станови по врстама сопствености у Београду, 1907[133]

станови	у рејону	ван рејона	укупно
сопственички	19,26%	31,85%	19,78%
службени или бесплатни	1,55%	8,90%	1,85%
кирајџијски	79,19%	59,25%	78,37%

Као што видимо из табеле, највише, скоро 80% укупног стамбеног фонда чинили су станови који су изнајмљивани; из даље анализе видимо да је 85,2% тих станова у градском рејону имало 1 до 2 собе, односно то је била структура скоро 70% свих станова у Београду. Просечна запремина просторија, изузимајући кухиње и друге споредне просторије, износила у сопственичким становима у рејону 178,9м^3, а у кирајџијским 80,4м^3; у сопственичким становима у рејону становало је 4,6 особа, а у кирајџијским 3,7. Овај последњи податак је у релацији с тим да је кубатура собе у сопственичким становима била просечно 36,9 м^3, а у кирајџијским 21,4 м^3, скоро дупло мања[134]. Ови подаци су нарочито важни ако се узме у обзир да је 1907. године у Београду, од укупног броја умрлих у току једне године,

односно 1936 лица, од туберкулозе преминуло 800[135]. У Београду је било нешто више од 2000 станова с 5 станара, а скоро 30000 људи, нешто мање од 50% укупног броја становника Београда, живело је у становима с једном собом, са или без кухиње. На следећој табели дајемо преглед броја таквих станова, у односу на њихову насељеност; анализа се односи на станове за 5 и више станара, као изразито непогодних случајева односа величине и насељености станова.

Табела 8.2.1-13. Станови с једном собом, према броју станара, у Београду 1907[136].

број станара	**стан од 1 собе с кухињом**	**стан од 1 собе без кухиње**	**укупно**
5	1008	119	1127
6	586	48	636
7	328	26	354
8	164	11	175
9	44	7	51
10	20	1	21
11	5	1	6
12	-	1	1
13	-	1	1
14	-	-	-
15	1	-	1
16	1	-	1
17	-	-	-
18	-	-	-
више од 18	1	-	1

Као закључак своје исцрпне студије, статистичар Министарства финансија, Ђурић, написао је читаво поглавље, у којем је анализирао узроке стамбене беде код нас и у Европи, као и начине на које се она може сузбити, дајући низ примера из праксе европских земаља[137]. Између осталог, једним од основних разлога стамбене беде, аутор сматра шпекулацију у изградњи станова, односно интересе који руководе овим процесима: „Уређење и развитак вароши и услови под којима се врши продукција и употреба станова, морају се унапред тачно утврдити и слепом повлађивању приватних интереса учинити крај."[138] У овој студији је веома важна анализа тадашњег стања, и одговор питање, како је до њега дошло. Поред тога што је законска основа која је требало да уреди област стамбене изградње, по мишљењу овог аналитичара већ тада застарела[139], дозвољавала екстензивну експлоатацију

земљишта, аналитичар највише криви за ситуацију која се „не може више сносити”[140] оне који, без обзира на закон:

> [...] делили су и парцелисали на своју руку и без икаквог плана околине њиве и ливаде; просецали и калдрмисали улице, далеко ван вароши; спроводили поред својих имања воду и осветлење чак и по околним брдима, зидали и интензивно експлоатисали терене и ван реона и уопште, сваки је радио како је хтео и како су му диктовали лични или партиски интереси, а све то ишло је, наравно, на рачун општинске касе и на штету правилног развитка вароши. Тим начином шпекуланти и монополисти вештачки су повећавали вредност својим имањима, тако да је сада цена квадратном метру и по топчидерским виноградима, поред трамвајске пруге, скочила на 6 и 7 динара, а на периферији, око Смедеревског Ђерма, Старог Споменика, Сењака идт., на 10 и 15 динара.[141]

У истом проблемском оквиру, и скоро у исто време, али у *Српском техничком листу*, др Војин Ђорђевић, лекар, објавио је серију чланака под називом „Здравствене прилике у Београду”[142] у којима је писао, поред осталог, о стамбеним приликама „сиротније радничке класе” Београда, и о скупој изградњи станова који су с хигијенског становишта били сасвим неодговарајући. Ђорђевић је критиковао општинску управу, због непостојања инспекције која би контролисала услове становања и уз помоћ законских мера (које су у том тренутку биле по његовом мишљењу непотпуне и неодговарајуће) присиљавала власнике станова да обезбеде виши квалитет стамбених услова у својим објектима. Исто тако, осим влажних и мрачних станова, разлоге високог морталитета у Београду, Ђорђевић види у начину исхране, слабој контроли животних намирница, лошем нивоу градске чистоће, затим недовољној заступљености зелених површина у граду, недовољној количини воде за одржавање чистоће градских улица, недовршеној канализацији. У последњем од својих чланака у овој серији, овај аутор предлаже и законске и техничке мере које би помогле ублажавању и отклањању проблема. Између осталог, циљеве спровођења

техничких мера које би водиле ка осигурању добрих „здравствених прилика у Београду" Ђорђевић види у: асанирању подводног и мочварног земљишта, асанирању мрачних, тескобних и влажних београдских станова, у побољшавању снабевања водом за пиће и техничком водом, у постизању и одржавању градске чистоће, као и у „заштити грађана од штетних утицаја индустрије, трговине и саобраћаја". У свему томе, овај јавни радник апострофира важност израде генералног плана Београда, којим би се шпекулативни промет плацева на периферији града прекинуо, под условом да промет плацева буде под неком врстом општинске контроле, која би их најпре купила и, затим, продавала по нарочитим, повољним условима, како Ђорђевић пише, „сиротнијој класи"[143] београдског становништва.

8.2.2. Визија новог града: случај *Дунавског краја*

Поред свих покушаја у смислу упознавања и критике стања у области становања почетком двадесетог века у Београду, из перспективе међуратних аутора, ситуација се тиме није битније побољшала: „Станбено је питање покретано код нас и пре рата, али у тако уском обиму, да се о њему као социјалном проблему није могло ни говорити"[144]. Судећи према свеобухватној анализи коју смо приказали у претходној секцији поглавља, не бисмо могли да се сложимо с претходним ставом, међутим, један од заиста ретких примера конкретног ангажовања у решавању стамбеног проблема, била је изградња „савремених хигијенских станова" коју је Општина Београда предузела да би, донекле били решени стамбени проблеми радника који су били запослени на општинским комуналним радовима. По пројекту Јелисавете Начић, на углу Улице Херцега Стјепана и тада тек трасиране Радничке улице (сада Венизелосове улице), подигнути су исто 1911, комфорни, раднички станови, који су представљали први такав случај на Балкану[145]. О овом подухвату писао је Димитије Т. Леко[146] у *Српском техничком листу*, такође, критички разматрајући његов економски аспект. Простом рачуницом Леко је дошао до закључка да Општина има само материјалну штету од овог „предузећа" којим није постигла ништа добро, осим што је, у ствари, уделила својим радницима милостињу, решавајући

акутни проблем, проблем у ограниченом обиму, појединачно, а не дајући системски одговор на стамбено питање радника у Београду, нити охрабрујући друге да сами покушају да реше исти проблем. Као лек против пропасти „принципа раденичке самопомоћи" који би трабало да подржава, Леко предлаже оснивање фонда за грађење радничких станова, што се налази у домену дужности Општине у обезбеђењу солидних стамбених прилика грађанима. Поред тога, овај архитекта пише:

> „Са овим фондом *ни у ком случају несме да администрује општина*, већ то ставити у дужност једном одбору најспособнијих и највреднијих раденика и нижих чиновника, са условом, да од свеколиког нето прихода имају градити нове станове. Основна ова имаовина, као и будуће од прихода стечене имаовине, морају остати за вечита времена општинска својина и под њеним надзором, али приходи и приход прихода, такође да припадне за вечита времена раденицима и чиновницима и то само у циљу зидања нових станова, за становање раденика нижег чиновништва и сиротиње."[147]

Идеје које је архитекта Димитрије Т. Леко изнео у овом чланку, указују на његово продубљено схватање степена озбиљности проблема становања сиромашних друштвених класа у градовима, и тачно дефинисање тог проблема, најзад препознавање процеса који потпомажу ескалацију проблема, као и препознавање модела којима се могу побољшати, а и решити проблеми лоших услова становања сиромашних класа, који су имали огроман удео у озбиљним стамбеним проблемима Београда[148].

Гордон Чери (Gordon E. Cherry), у свом тексту о појави урбаног планирања у Великој Британији у специфичним условима касне викторијанске епохе, наводи две основне струје утицаја: социјалне, стамбене и земљишне реформске покрете, с једне стране, и друге утицаје, у које сврстава: учење на искуствима реализованих примера, као што су изградња експерименталних радничких насеља, од стране британских, и европских, патерналистички опредељених филантропа, затим, доприноси нових архитектонских пракси и, као треће – концепт вртног града, који се појавио у

самом зачетку модерног развоја планерске делатности[149]. Ако је универзитетски кварт, Професорска колонија у Београду, из 1926, као вид угледања на европске концепте урбанистичког планирања који су тада постојали већ више од две деценије, била доказ модернизације у тој области код нас, онда је нереализовани урбанистички пројекат измене регулације Дунавског краја, Димитрија Т. Лека, из 1904, такође био исто то, нарочито што је настао скоро једновремено с изградњом првог вртног града у свету, Лечворта (Letchworth), осмишљеног према оригиналном концепту Ебенизера Хауарда (Ebenezer Howard)[150]. Лекове идеје биле су у складу с некима од главних принципима модерног урбанистичког деловања у Европи, у то време.

Теоријски концепт вртног града Ебенизера Хауарда (Ebenizer Howard), крајем деветнаестог века био је плод реакције на непланski развој градова. Поред осталих теоријских концепата који су настали у том таласу, и покрет за вртни град је, на различите начине, дао велики допринос настанку планирања градова у двадесетом веку. Код нас се термин „вртни град", као израз у говору струке, унеколико измењен и наизглед узгред споменут, појавио у једном полемичком есеју управо Димитрија Т. Лека, посвећеном сасвим другој теми: у чланку објављеном 1908, три године пре критичког чланка о општинским радничким становима, Леко пише у оквиру актуелне полемике о питању потребе грађења у српском националном стилу, као и његове дефиниције[151]. У овом есеју, Леко је заговарао неопходни повратак наслеђу поднебља, које је, у неким својим елементима, оријентално, односно отоманско наслеђе, а које је овај аутор препознао као део савремених европских урбанистичких пракси:

> „По великим културним градовима, јасно се опажа природна струја, којом становници граде, да би се склонили од уличне саобраћајне вреве и отровног ваздуха. У Лондону његови склонити скверови у сред великих блокова и велики паркови у сред града, стваран су доказ, да та струја постоји. Даље, цели градови у вртовима (Gartenstädte), или око Беча, пројектовани Wald und Wiesen—Ring, и т. д. све се то више и више приближују

оријенталском теферичу и булбудеру где ће се човек опет осетити човеком, а не само као једна ситна закивка огромне хучне неке машине.

[...] и код нас полако продиру здравије идеје у јавном мишљењу, што нам може неколико служити на утеху. Сем тога, као што смо горе видели, град у врту и ориенталски тип грађевина најмодерније (али и *природне*) су тежње културног света и зато је оправдана нада, да неће дуго трајати док и ми дођемо до тог сазнања, када већ нисмо те лепе среће, да свету предходимо примером, створеним из наших непосредно уређених прилика." [152]

Оно што је нарочито важно код овог есеја, и публицистичке делатности Димитрија Т. Лека уопште, јесте пажљиво теоријско разматрање које је он, познавајући процес европеизације Београда, формулисао у вишестраном приступу проблему: с једне стране, овај аутор се бавио актуелним друштвеним процесима и тада најмодернијим тенденцијама у успостављању планирања градова као делатности, и с друге стране, у свом раду трасирао је релације између нових урбанистичких теорија с културним наслеђем поднебља у оквиру којег би оне требало да буду примењене. Колико су ставови Димитрија Т. Лека били суштински блиски, не само промоцији оријенталног балканског наслеђа, већ и наслеђа балканске и словенске културе, показао је посредно Јан Дубови (Jan Dubový), чешки архитект запослен у Општини Београда у међуратном периоду[153], који је српску и југословенску јавност упознао с основним поставкама вртног града. Он је веома добро познавао овај концепт у урбанистичком планирању, знао је његов предисторијат, историјат, теорију и праксу. У једном од својих текстова посвећених вртном граду, Дубови је препознао релацију између концепта вртног града и концепта уређења старих словенских села, које бисмо, у дискурсу нашег истраживања, могли да назовемо и једним од архетипова пејзажа, односно *Landschaft*-ом:

„Облина круга Ховардовог вртарског града подсећа нас на облик круга наших старих словенских села, из времена када су наши преци живели у њима у задругама. У средини круга је велики

> простор са дрвећем, а по обиму круга су куће. Село је имало само један улаз и излаз. Можемо рећи, да је тамо већ постојао комунални Ховардов социализам. Земља је била својина свију чланова задруге.” [154]

У оквиру нашег истраживања, и у смислу претходно изречених ставова, можемо да кажемо да је и делатност Димитрија Т. Лека, односно његов свеобухватни поглед и јасна критичка усредсређеност на суштину различитих проблема у урбанистичком развоју Београда почетком двадесетог века била једновремено и део концепта, у ствари архетипа *пејзажа линеарности*, који доноси новину, трансформише старо и поставља га у виши просторни ред шире заједнице, и концепта *Landschaft*-а, односно, онога што у новом пејзажу, како смо раније у дисертацији навели: „[...] контролише визије о томе шта је изграђена средина, и обликује сањарење о томе шта би требало да буде”[155].

Леко је, у својим критичким и полемичким чланцима, као што је познато, писао о актуелностима и проблемима комуналног уређења Београда, и заступао став о потреби ревизије важећег регулационог плана, као и ревизија грађевинског законодавства. То је, почетком двадесетог века, по свему судећи, било горуће питање, јер је у једном од бројева *Техничког гласника*, у којем су Лекови чланци често објављивани, 29. јула 1901, одштампан натпис о Грађевинском закону и правилинку за варош Београд: „Како је врло тешко доћи до поменутог закона и правилника, то на захтев неколико колега, адвоката и грађана, данас почињемо доносити, грађевински закон и правилник за варош Београд, прерађен са свима његовим досадањим изменама и допунама. Ми ћемо у свим члановима прокритиковати овај закон и правилник, а молимо и остале колеге и заинтересована лица, да то и са своје стране учине, како би смо дошли до што одређенијег и правилнијег закона и правилника.”[156] У једном од чланака објављеном такође у *Техничком гласнику*, 1901, у којем је разматрао град у време „великог капитала”, и посебно могућности урбанистичког развоја у друштвеним условима које одређује, и у којима Београд са свим некретнинама „[...] не вреди више од 70 милијуна динара”[157], Леко закључује:

„Модерне принципе регулације, – који су одузели Београду његов вековима образовани тип, који су га ишчупали са његовога терена на коме је никао – треба заменути, марљивим испитивањем својих рођених прилика и подмиривањем искључиво локалних потреба, – треба заменути *животом*, па спасавати све што још није подлегло ‘крваву ножу’”[158]. У томе би, најпре, по Лековом мишљењу, требало извршити ревизију регулационог плана Београда, о чему је посебно писао у неколико наставака чланка под називом: „Ревизија регулационог плана престонице и њеног грађевинског закона”[159]. У трећем наставку је образложено и питање регулације дунавске обале, под ставком: „Дунавски кеј и проширење дунавског краја”, у којем предлаже изградњу дунавског кеја која би омогућила проширење града, организовање саобраћаја на запуштеном простору, и решавање питања ширења градског рејона на овом делу. Осим тога, кеј би омогућио коришћење обале, јер према тадашњој ситуацији, Београд је од укупно 6,0 km обала користио, како наводи Леко, једва 300,0 m.

Из различитих примарних и секундарних извора, можемо да реконструишемо процес настанка, али и разлоге неостваривања плана регулације Дунавског краја, који је Леко осмислио. У једном од бројева *Српског техничког листа* из 1904. године, објављен је његов чланак о овој теми[160], а писао је о томе и у публикацији *Наше прилике: поводом VIII конгреса архитекта у Бечу 1908*[161]. Из ових текстова, као и из секундарних извора који се баве Лековим делом[162], а највише захваљујући цртежима плана регулације Дунавског краја из јула 1903 (Ил. 8.2.2-1), односно плана регулације истог дела града, из фебруара 1904. године (Ил. 8.2.2-2), које смо пронашли у фондовима Народне библиотеке Србије, односно Историјског архива Београда[163], јасније се може сагледати ток догађаја и садржај идеја које је Леко својим пројектима промовисао. Из претходно наведеног следи да је процес започео тако што је Општина града Београда (чији је председник тада био Коста Главинић) одредила комисију од 11 чланова, архитеката и инжењера, да да смернице и изради нови план регулације Дунавског краја. План је израдио општински архитекта (односно, Леко), који је такође био и члан комисије. У периоду када се одуговлачило с почетком реализације овог

плана, он замењен другим, који је израдио управник општинског грађевинског одељења. Уз Леков чланак о овом случају, који је објављен у *Српском техничком листу*, била су приложена и два цртежа (на II и III листу), од којих смо у картографској грађи у Народној библиотеци Србије, у посебном фонду, пронашли лист III, који овде приказујемо. Као што пише у чланку из 1904[164], на цртежу су приказана преклопљена оба плана, и Леков, и накнадно поднет план. Овим су поништене комисијске смернице за Леков план[165], од којих наводимо само једну: „Да би се уштедело што више на калдрмисању и да би се отворила могућност да се насеље измеша, т. ј. да поред имућнијег становништва станује и мање имућно, треба при пројектовању нове регулације предвидети што веће блокове. А, да би се ипак добиле окућнице са нормалним дубинама, треба у средишту блокова предвидети скверове, са местимичном уличном везом ка главној улици. [...] Овај принцип треба применити и за регулацију палилулског краја, те да се на тај начин при просецању улица боље очувају старе границе имања, што ће допринети да буде избор праваца за нове улице слободнији, а просецање јефтиније."[166] Леко је у пројекту за регулацију Дунавског краја предвидео и формирање парка с рибњацима дуж изведене кланичке пруге, која би представљала, како пише у његовом образложењу, „хармоничну целину" у постизању, с економског аспекта – погодности у насипању плавног земљишта, с хигијенског – санирања подземних вода, и с естетичког гледишта – формирања великог и бујног парка у непосредној близини стамбеног насеља[167]. Овакве идеје се сасвим уклапају и у савремене принципе еколошког пројектовања, и зато је такође важно, да их овде посебно нагласимо. На листу III, који је вероватно био приложен уз овај чланак, приказана је, како Леко пише, „измена измене", у којој црвене површине показују регулацију коју је извео канализациони одсек општине, и којом су поништене идеје његовог плана. На цртежу плана регулације Дунавског краја Димитрија Лека, који смо пронашли у Историјском архиву Србије, оне се још и јасније уочавају и изгледа као да је аутор, архитекта Леко, још више нагласио наведене идеје које су га у пројектовању водиле.

На случају Лековог плана за регулацију Дунавског краја, проблематизује се процес урбанистичког уређења Београда у првој деценији двадесетог века. Овим планом, односно његовим образложењем и идејама које промовише, као што смо већ рекли, у исту раван постављају се урбанистичко уређење Београда и тадашње актуелне идеје о урбаном планирању које су заступали аутори које Леко у свом чланку из 1904. спомиње, између осталих, Јозеф Штибен, Теодор Фишер (Theodor Fischer), и други. Иако неостварене, ове Лекове идеје су део урбаног пејзажа Београда, као идеална, можда чак и утопијска, представа једног његовог дела.

У овој глави смо, у аспекту модернизације и европеизације Београда, приказали стварање инжењерске и архитектонске струке, затим њихове релације с европским контекстом у процесу образовања, њихово место у друштвеном контексту Београда крајем деветнаестог века, као и јавну публицистичку и критичку делатност, у односу на процесе трансформације урбаног пејзажа Београда. Исто тако, у другом поглављу, ове главе, показали смо Београд као европски град с гледишта успостављања санитарно-хигијенских стандарда у граду: један вид ових тенденција односио се на стварање прецизне слике, али и критичке анализе и давања предлога за решење, постојећег проблема стамбене беде у граду; други представља визију новог града, односно новог приступа проблему урбанистичког уређења града и проналажења оптималног односа између два различита архетипа у формирању новог урбаног пејзажа Београда (Ил. 8.2.2-3).

9. ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ

9. ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ

У закључној глави анализирамо Београдску тврђаву, један од истакнутих морфолошких елемената београдског пејзажа, са становишта теорије о пејзажу, и савремених архитектонских и урбанистичких теорија, у циљу испитивања узрока специфичне трансформације Београда у деветнаестом веку.

У садејству с претходно стеченим увидима, у овој глави указујемо на могућа даља истраживања питања урбаног пејзажа Београда у деветнаестом веку, као и у другим периодима његове историје.

9.1. БЕОГРАД ИЗМЕЂУ ОТОМАНСКОГ, ЕВРОПСКОГ СРЕДЊОВЕКОВНОГ И МОДЕРНОГ КАПИТАЛИСТИЧКОГ ГРАДА

У последњем поглављу, постављамо, кроз проучавање Београдске тврђаве као *џиновског објекта предела*, тезу о различитом току трансформација европског средњовековног града и Београда као отоманског града. У томе се поставља питање о Београду у модернизацијским трансформацијама у деветнаестом веку, чије смо главне токове образложили у Глави 7. Поставке које овде разматрамо, проверавају тезе о могућности сагледавања токова друштвеног развоја, кроз проучавање трансформација и значења урбаног пејзажа. У последњој секцији поглавља, дајемо таксативне наводе о приказу резултата истраживања, и кратке наводе о даљим проучавањима.

9.1.1. Београдска тврђава као џиновски објекат предела

У путописима из прве половине деветнаестог века, Београдска тврђава која влада околином, из Земуна је уочена, мада запуштена и оронула, као застрашујућа и импозантна фортификација. Наглашавајући гранични положај Београда, неки од европских путника описују га у то време као „крај Европе која користи кочије”[1] и „последњи град са минаретима у Европи”[2]. С друге стране, београдска силуета, у којем је упечатљиво фигурирало утврђење на другој обали, била је први призор Отоманског царства сагледан из земунског пристаништа или с река. Облик терена, заједно с линијом коју оцртавају обриси зидина Београдске тврђаве, формирали су препознатљив карактер градске панораме[3] (Ил. 9.1.1-1).

Енглескиња Џулија Пардоу (Julia Pardoe), о погледу на тврђаву с друге стране, пише, 1836: „[...] да је дата некој европској сили, био би то опасан поклон; међутим, њена изврсна спољна утврђења и величанствене зидине

пропадају, и у свом садашњем стању готово да представља само џиновски објекат предела”[4]. Приликом кратког боравка у Београду, проницљивост британске новинарке потврђена је посетом унутрашњости града и подацима да су: „[...] све цистерне потпуно запуштене и пропале [...] и да се целокупна количина воде потребна за снабдевање људства свакодневно доноси колима”[5]; то су чињенице које ће, при некој следећој опсади, довести до предаје посаде утврђења без борбе, због жеђи. Вук Караџић, пишући о Београдској тврђави, долази до сличног закључка: „Бијоград су Нијемци од године 1717 – 1739 оправили по новом Европејском начину; и, на каку је мјесту, да је у Европејским рукама, никаква га сила не би могла отети осим једне глади”[6]. Огромна одбрамбена грађевина, добро постављена на београдском гребену да служи својој сврси, ипак може, услед друштвених и историјских околности, да постане само – *џиновски објекат предела*. Поређење тврђаве с предметом колосалних размера[7] смештеним, односно положеним у простору, тако да се готово стапа с тереном, у извесној мери подразумева и занемаривање његове основне, војне, функције. Асоцијације које произлазе из таквог приступа помажу да прецизније разумемо однос културе и пејзажа на овом примеру.

Megaform as Urban Landscape[8] [Мегаформа као урбани пејзаж], 1999, је есеј, односно предавање Кенета Фремптона (Kenneth Frampton) у којем је, инспирисан ревизионизмом Камила Зитеа (Camillo Sitte)[9], али усредсређен на питања савремене архитектуре и урбанизма великих градова, образложио термин *мегаформа* реферишући на савремени градитељски облик који може да значајно утиче на топографску трансформацију пејзажа мегалополиса. У сажетој студији аутор анализира проблеме процеса урбанизације, односно претварања појасева пољопривредног земљишта у предграђа мегалополиса. Кенет Фремптон сматра да се пројектантским приступом у оквиру којег се грађевина третира на исти начин као пејзаж или терен, а урбано ткиво тиме модулира и сједињује с околином, налази могуће решење проблема урбанизације. Представљајући различите пројекте и изведене објекте, који се могу описати као мегаформе у простору, Фремптон, поред осталог, наводи и архитектонско-урбанистички пројектантски концепт Виторија Греготија

(Vittorio Gregotti), архитекте, урбанисте и теоретичара, и његов приступ стварања антропогеографског пејзажа у оквиру савремених мегалополиса. Греготи заговара уклапање нове архитектуре великих градова у географију предела, али да се, при томе, не ремети урбани пејзаж [10]. Образлажући даље у свом есеју важност примене концепта мегаформе данас, Фремптон вредност идеје види у позивању на период градитељства у коме циљ архитектуре није првенствено био стварање великог броја слободностојећих објеката, већ – обележавање терена. Концепт мегаформе Фремптон схвата и у смислу обраћања архитектонском, односно градитељском, наслеђу у тражењу начина за избегавање дефинисања мегалополиса као бескрајног репетитивног слагања сличних објеката. У том оквиру, он наводи инжењерске објекте – као што су: шанчеви, железничке и друмске трасе, и канали – који, постављени у пределу, одају изражен антропогеографски карактер и који су, углавном, настали у процесима дубоких трансформација пејзажа у време Индустријске револуције. По Фремптоновом мишљењу, наведена инжењерска дела обједињују својства околног предела и, спајајући се с окружењем, постају оријентир, обележје у простору. Уколико, у контексту изречене релације, рефлексију о мегаформи проучимо у инверзном смеру, од последице ка узроку, на примеру Београдске тврђаве можемо да разумемо на који начин је ова грађевина дефинисала пејзаж Београда[11]. Увид о фортификацији као џиновском објекту предела, односно мегаформи, истиче њен антропогеографски карактер, како је појам овде објашњен. Тврђава, која је саграђена „у чисто војне сврхе и без икаквих естетских преокупација”[12] заузима у београдском пределу специфичну улогу због високог степена усклађености одбрамбене функције и географског положаја, у којој се огледа испреплетаност природног и изграђеног, природе и културе. Као утилитарни објекат утврђење обједињује својства предела, односно гребена на којем се налази, и спајајући се с њим, модулира околни простор, упечатљиво дефинишући силуету Београда. То је значај овог градитељског дела у топографском конституисању урбаног пејзажа Београда у деветнаестом веку. Ипак, осим улоге коју форма има у сагледавању, и

формирању, пејзажа – поставља се и питање значења тврђаве у специфичним историјским условима.

9.1.2. Значења Тврђаве у пределу: антагонизам и парадокс

Порекло мегаформе и топографских стратегија у архитектонском и урбанистичком схватању простора, Фремптон види у књизи *Die Stadtkrone* [Круна града], 1919, архитекте Бруна Таута (Bruno Taut). У овом пројекту/књизи, објављеном после светског рата, Таут је дао утопијски концепт града, у којем ће постојеће разлике у друштву бити превазиђене архитектонским средствима. У својој идеалистичкој вери у архитектуру, Таут заговара идеју о јединственој, посебној грађевини, Круни града, која дефинише и читав урбанистички план[13]; он пише о градовима у којима је, у великим културним епохама, на свим географским просторима, постојао тип грађевине која је сублимирала духовна стремљења заједнице и градитељску вољу времена, и који представља катедрала, односно храм. Такође и Луис Мамфорд (Lewis Mumford), пишући о унутрашњој структури средњовековних градова западне цивилизације, обраћа пажњу на одређивање и значај њиховог средишта: „[...] ако постоји једна зграда која се може схватити као кључна грађевина у средњовјековном градском плану, онда је то катедрала."[14] Када су у питању просторна својства преиндустријских градова Западне Европе, Спиро Костоф (Spiro Kostof), на примеру Стразбура (Strasbourg), издваја: „[...] снажно оцртан обод града, густо, збијено језгро, наглашено монументалним јавним здањима"[15] Средњовековни *европски град* одаје лако читљиву слику[16], која је полазна тачка континуираног будућег развоја. Бруно Таут, у контексту своје теме, описује градски пејзаж традиционалних европских градова: „[...] доминантне градске зидине, куће са забатима које окружују градску општину, звоници малих цркава, и на крају катедрала. Заједно, ови елементи чине затворену целину, с ритмом који се постепено појачава, да би кулминирао на врху."[17] Читајући опис, стичемо утисак да пулсирање облика о којем Таут пише, и које проистиче из садејства културних и друштвених тенденција, води ка испољавању значења пејзажа, изражавајући јасну линију историјског развоја, на шта, можда, аутор мисли

када препоручује: „Данас морамо имати исто оно што је имао некадашњи градски пејзаж."[18]

Ако, у контексту наведених теоријских увида који говоре о пејзажу као о напетости у простору, поставимо питање у чему је порекло тензије београдског пејзажа, односно која супротност дефинише тензију испољену у београдском пејзажу у деветнаестом веку, одговор налазимо у специфичностима геостратешког положаја града и тврђаве, насталих услед историјских околности. Година 1688, када је војна снага Хабзбуршке монархије, после непрекинуте владавине Отоманског царства у трајању од 167 година, освојила град, означила је почетак нестабилног периода у којем је непомућена дуготрајна културна доминација једне силе, јасно изражена и уочена у пределу – престала да постоји. У деветнаестом веку, успостављањем двовлашћа у Београду, 1815, које се одржало до 1867. године, време постојања константне напетости у простору, дошло је до своје крајности. У таквим условима, јасно је да београдски пејзаж који одређују тврђава и гребен, није могао да поседује унисоно обележје континуалног развоја, о којем пише Таут. У склопу теоријских идеја о Круни града, уочавамо да у случају Београдске тврђаве постоји одређени несклад између значења, функције и положаја објекта: иако све време на географској позицији *врховне* грађевине, са сакралним и профаним здањима различитих намена који су унутар зидина постојали током времена – као што су, на пример: привредни објекти, складишта, радионице, затим болнице, конаци, споменици, верски објекти и, најзад, казамати – ипак, тврђава с основном, војном сврхом, доминира над осталим значењима места. Особености предела условљене су положајем на државној граници, али и ситуацијом која је у деветнаестом веку у Београду уочена, и формулисана, као атмосфера „потпуно ненормалног стања"[19], у коме су постојале две независне власти, у *граду* турска и у *вароши* турска и српска, одржаваног исцрпљујућим превирањима спољне политике. Дешавало се да ситуација у граду збуни новопридошле путнике: „Мала је покрајина Србија добила неку врсту независности, Београд, као тврђава на граници, и даље има турске трупе којима командује паша. Није ми било јасно да ли су људи који су нас опколили војници или цивили [...]"[20]. Недоумица

Британца Кинглејка (Alexander William Kinglake) изазвана је његовим субјективним доживљајем, утиском о првом сусрету, у београдском пристаништу, с веома добро наоружаним турским носачима, обученим у изношену одећу; на њима је све, како Кинглејк пише: „[...] говорило о суморном поносу и о људима који се труде да у тешким приликама буду охоли што је скоро увек уочљиво код оних Турака који живе у прошлости и сећају је се; као да би били кориснији, часније и побожније искоришћени да нам прережу грло, него да носе наш пртљаг."[21] У описаној атмосфери града, која јесте била лична импресија једног путника, изражена је, ипак, постојећа напетост између старог и новог, све снажнијег, поретка: зато, не треба да чуди што је Београдска тврђава дефинисала предео као његов џиновски *војни* објекат, али не и као Круна града. С једне стране, тврђава јесте обележје панораме и репер у простору, у којем, међутим, у периоду од Другог српског устанка, 1815, до одласка турских војних јединица из Кнежевине Србије, 1867, не постоји као, доминантно, јединствено, духовно и културно, симболичко средиште града. Вишеструка раслојеност у економском, функционалном, симболичком смислу чињеница је која узрокује располућеност значења београдског предела, али и клицу коначне разградње пејзажа отоманског града, испољену и у запуштености тврђаве која, одсечена од подграђа, ширег окружења, па и далеког центра државе, више не може да буде одржавана у солидном стању, као у претходним вековима. Историјске околности, које у највећој мери карактерише постојање две власти у граду, препознају се у пределу. Сагледано кроз призму савремених тумачења, у друштвеним, политичким, економским и културним околностима деветнаестог века налазимо узроке особености трансформације урбаног пејзажа и посебне путеве метаморфозе Београда у односу на постављене европске узоре у посматраном периоду, такође и на супротност између балканског и отоманског наслеђа и његовог прокламованог, жељеног и трасираног пута. *Европски град*, као „основна карактеристика европске цивилизације", како пише Леонардо Беневоло (Leonardo Benevolo), развијао се, за разлику од Београда, по постојаном физичком сценарију, који и данас

представља: „незаменљиви комуникациони канал између садашњости и прошлости, као и начин на који садашњост условљава прошлост”[22].

Француз Луј Леже (Louis Léger) приликом посете Београду, септембра 1867, примећује: „[Тврђава] је читав град, чудесан сплет бедема и грудобрана, ограда, шанчева и утврђења у облику полумесеца. Турци и Аустријанци су је наизменце проширивали, па су се најразличитији системи изукрштали не спојивши се један с другим.”[23] Утврђење као главни елемент урбаног пејзажа Београда, сагледаног у деветнаестом веку из, метафорички и буквално, европске перспективе, поседује својства хетерогеног порекла, које су последица историјских околности. Испољавање различитих култура на фортификацијској грађевини Београда, указује на специфичности места и историјске мене: то је увид о постојању културолошких сила, тако различитих, да се у простору, по мишљењу француског слависте Лежеа — мимоилазе, односно, не остварују органску синтезу која би могла да буде изражена у обликовању тврђаве. И овде се десило, закључујемо помоћу савремених проучавања урбане меморије, да разнородни градитељски елементи, суперпонирани на истом месту, у историјским слојевима, чине посебне архитектонске нивое који могу да постоје један поред другог, а да се међусобно нужно не информишу, фигуришући у градском сећању као искуство различитости[24].

Осетљиви посматрач из деветнаестог века, Леже, такође, јасно указује на једну другу, изузетно важну у развоју града, и веома дуго присутну, разједињеност у пределу: после одласка турских трупа из Србије, у добронамерном очекивању, он предвиђа да ће у будућности, ако и буду употребљавани, топови на Београдској тврђави бранити, а не разарати град[25]. Овај парадокс, ситуација у којем је утврђење, *џиновски објекат у пределу*, истовремено и упориште за борбу против сопственог подграђа, верно одсликава дубоку животну и политичку подељеност житеља града: супротстављеност и стална тензија између српске и турске заједнице у граду, током деценија су, од константне нетрпељивости и спорадичних сукоба, на површини запретених дипломатских преговарања, прерастале повремено у

прави рат на подручју *Вароши у шанцу*, да би кулминирале бомбардовањем Београда, 1862. године.

Претходно изнета анализа урбаног пејзажа Београда, изведена је, с једне стране, кроз увиде теорије пејзажа, као и урбанистичке и архитектонске теорије, а с друге стране кроз тумачење писаних сведочења, односно кроз сагледавање београдског пејзажа, и тумачење виђеног. Трансформација урбаног пејзажа Београда је од отоманског до европског града, према истраживању у овој дисертацији, била вођена премисама стварања капиталистичког система, које је прожимало, као што смо видели у претходним главама, све нивое друштва, као и комплетну територију Кнежевине, односно Краљевине Србије, и не може се посматрати одвојено од свих осталих токова, односно, друштвене, културне, економске и политичке трансформације. Закључујемо, такође, да је трансформација урбаног пејзажа Београда била свеобухватна, и да се у модернизацијским процесима који су се догодили током деветнаестог века, исказала, колико у физичкој структури града, толико и у његовим другим нивоима (Ил. 9.1.2-1; 9.1.2-2).

Ипак, такође на основу истраживања у овој дисертацији, можемо да закључимо, да се трансформација урбаног пејзажа Београда, у деветнаестом веку, разликовала од трансформација других западноевропских градова[26], као и од процеса модернизације других балканских градова[27] с којима дели сличан историјски и културни контекст: ови увиди остављају могућност за даље разматрање питања које смо поставили у овом истраживању, као и њихово проблематизовање у различитим историјским периодима.

9.1.3. Трансформација урбаног пејзажа Београда у деветнаестом веку: отварање истраживачких питања

У дисертацији смо, поређењем и укрштањем социо-културолошких и теоријских разматрања, покушали да истакнемо одређене просторне карактеристике формирања, као и трансформације, урбаног пејзажа Београда. Као трећа тачка у одређивању равни аргументације, употребљен је метод графичко-дијаграмског приказивања у сагледавању претходно, на другим нивоима, елаборираних увида.

Полазна претпоставка о трансформацији урбаног пејзажа Београда у деветнаестом веку, у нашем истраживању односи се на различите видове испољавања архитектонско-урбанистичких аспеката трансформација урбаног пејзажа, односно трансформацију: 1. обима и границе града, 2. образаца урбане регулације, 3. односа према земљишту, окружењу и природној средини, као и 4. градских инфраструктурних система. Ове полазне хипотезе, поставили смо у структури рада, као посебна поглавља, према следећим темама: границе града, трансформација изграђене средине, промена образаца урбане регулације и изградња инфраструктурних система и трансформација односа града и околине и појава нових израза природе у граду.

Таксативно и прегледно изнети, резултати истраживања су приказани према посебним питањима које смо у дисертацији обрађивали:

1. трансформације граница Београда приказане су у Глави 3: *Историјски оквир истраживања*, као и у Глави 4: *Границе града*, и на схематским дијаграмима на: Табли 1: *Границе града*, Табли 1а: *Границе града – Београд 1909*, и Табли 2: *Границе града – градски квартови 1909*.

2. трансформација положаја Београда у односу на његову околину, односно трансформација околине Београда кроз њено упознавање и кроз конкретне потезе остварене у физичкој промени простора, приказана је у Глави 5: *Београд у природи*, и на схематским приказима на Табли 3: *Околина Београда – конаци кнеза Милоша*, и Табли 3а: *Околина Београда – положај конака кнеза Милоша у односу на железничку пругу, трамвајску мрежу и рејон града 1909*.

3. трансформација зелених простора у Београду приказана је у Глави 6: *Природа у Београду*, и на схематским приказима на Табли 4: *Природа у Београду – јавно зеленило 1909*, и Табли 4а: *Природа у Београду – предлог за формирање зеленог сада* [1888] *у односу на Варош у Шанцу и уличну мрежу 1909*.

4. трансформација изражавања техника културних пракси у простору Београда, с аспекта трансформације односа према води у граду, и начинима њеног коришћења, приказани су у Глави 6: *Природа у Београду*, као и на

схематском приказу на Табли 5: *Вода у Београду – систем старог водовода с јавним чесмама – положај у односу на уличну мрежу 1909*.

5. трансформација изграђене средине Београда у склопу трансформације његовог урбаног пејзажа, приказани су, као синтетички резултат у Глави 7: *Изграђена средина*, и у Глави 8: *Београд као европски град у деветнаестом веку*, а на схематским приказима на Табли 6: *Изграђена средина – модерни водовод до 1911*, на Табли 7: *Изграђена средина – модерни канализациони систем, изграђен до 1912*, на Табли 8: *Градска расвета – положај јавних фењера 1856*, на Табли 8а: *Изграђена средина – јавна градска расвета 1893, у односу на рејон града 1909*, на Табли 9: *Изграђена средина – трамвајска мрежа 1892-1909*, и на Табли 10: *Изграђена средина – трансформација урбаног пејзажа Београда*.

Проучавање комплексног појма као што је урбани пејзаж, захтева, како смо навели у уводном пасусу секције, исти такав приступ, односно вишедимензионално истраживање, које подразумева коришћење графичких метода јасног приказивања и сагледавања прикупљених података, као и проучавање додирних области, као што су историја, географија, теорије друштва, и друге. Ова студија, надамо се, пружа основу за развијање нових платформи за рад и продубљена истраживања различитих аспеката трансформације београдског пејзажа, у истом или другом периоду и обиму. Осим података који приказују одговор на задате претпоставке, сматрамо значајним и питања која проучавање даље провоцира. У подацима о километрима цеви, литрима чисте воде, савладавању простора и времена у граду, најважније је питање суштине и значења процеса, односно покушаји његовог разумевања.

Стварање *европског града* у Београду у деветнаестом веку дешавало се, као што је показано у претходном истраживању, модернизацијским процесима, а то је значило, према теоријским поставкама о архетиповима пејзажа – постављање заједнице у шире оквире *пејзажа линеарности* (Ил. 9.1.3-1; 9.1.3-2; 9.1..3-3). У том контексту, поред других, остају питања: како су се даље смењивали концепти пејзажа у Београду, који су били њихови доминантни изрази и како су они сагледавани у простору?

НАПОМЕНЕ УЗ ТЕКСТ

1. УВОДНЕ НАПОМЕНЕ О ТЕМИ ИСТРАЖИВАЊА. НАПОМЕНЕ:

[1] Реч француског порекла *пејзаж* (фр., *paysage*), на српском језику преводи се као *предео*. Cf.: Милан Вујаклија, *Лексикон страних речи и израза* (Београд: Просвета, 1980), 683.

[2] Цитирана дефиниција на енглеском језику гласи: "[...] a portion of the earth's surface that can be comprehended at a glance". John Brinckerhoff Jackson, "The Word Itself", in *Discovering the Vernacular Landscape* (New Haven: Yale Univeristy Press, 1984), 1-8, цитат 8.

[3] О пејзажу који се ствара у напетости између неколико парова основних супротности, v.: John Wylie, "Introduction" in *Landscape* (London: Routledge, 2007), 1-16. Исто тако, о пејзажу као о представи, с једне, и физичком простору који се трансформише кроз време, с друге стране, између осталог, v.: John R. Stilgoe, "Landschaft and Linearity: Two Archetipes of Landscape", *Environmental Review* 4, No. 1 (1980): 2-17.

[4] Ово је парафраза реченице Марка Антропа, који, образлажући значење пејзажа, пише: "The meaning of 'landscape' shifts by the context and by the background of the users." Marc Antrop, "A brief History of Landscape Research", in Peter Howard, Ian Thompson and Emma Waterton, eds., *Landscape Reader* (London: Routledge, 2013), 12-22, цитат 13.

[5] О значењима и тумачењима слика Пола Сезана (Paul Cézanne), на којима се налази предео планине Сент-Виктоар (*La Montagne Sainte-Victoire*) у близини сликаревог родног места Екс-ан-Прованс (*Aix-en-Provence*) у Француској, v.: Wylie, "Introduction" in *Landscape*, 1-16.

[6] За недавно објављене свеобухватне приказе различитих теоријских приступа тумачењима пејзажа, v.: Wylie, *Landscape*; Howard, Thompson and Waterton, eds., *Landscape Reader*. Такође, за преглед најновијих концептуалних и методолошких истраживања, као и приказа планских поставки пејзажа, у контексту савремених питања примене принципа одрживости и економске и културне трансформације друштва, v.: Zoran Roca, Paul Claval and John Agnew, eds., *Landscapes, Identities, and Develpoment* (Surrey: Ashgate, 2011); Charles Waldheim, ed., *The Landscape Urbanism Reader* (New York: Princeton Architectural Press, 2006); Mohsen Mostafavi, Gareth Doherty, eds., *Ecological Urbanism* (Baden: Lars Müller Publihers / Cambridge, Mass.: Harvard University School of Design, 2010).

[7] Истраживања спроведена у овој студији циљу формулисања теоријског оквира дисертације, заснивају се, у највећој мери, на проучавању научних радова, који су изворно писани на енглеском језику, или су преводи с француског и немачког језика на енглески.

[8] Животна средина, енвајронмент (*environment*), може се сматрати једним од квалитативних и апстрактних појмова, који су у употреби у неким областима друштвених наука и за које није могуће успоставити јединствене и прецизне дефиниције – то су суштински спорни изрази, односно, на енглеском језику: *essentially contested terms*. Cf.: John Barry, "'Nature', 'environment' and social theory", in *Environment and Social Theory* (Oxon: Routledge, 1999), 7-32.

[9] V.: Denis E. Cosgrove, "The Idea of Landscape", in *Social Formation and Symbolic Landscape* (Madison: The University of Winsconsin Press, 1998 [1984]), 13-38. Такође, v.: Stephen Daniels and Denis Cosgrove, "Introduction: Iconography and Landscape", in Stephen Daniels and Denis Cosgrove, eds., *The Iconography of Landcsape* (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1988), 1-10.

[10] Cf.: Kenneth R. Olwig, "Recovering the Substantive Nature of Landscape", *Annals of the Association of American Geographers* 86, No. 4 (Dec., 1996): 630-653.

http://www.jstor.org/stable/2564345, приступљено 19.08.2011. Такође, v.: Denis Cosgrove, "Landscape and Landschaft", *German Historical Institute Bulletin*, No. 35 (Fall 2004), 57-71.
[11] Cosgrove, "Introduction", in *Social Formation and Symbolic Landscape*, 1-12; цитат: 1.
[12] Ibid.
[13] Технику изражавања културних пракси користимо у контексту теоријског образложења пејзажа Дениса Козгроува (Denis E. Cosgrove). Cf.: Ibid.
[14] Према, cf.: Chemso Dervichévitch, *Évolution de Belgrade* (Paris: Jouve & Cie, éditeurs, 1939), 261-262; Даница Гавриловић, „Развој власти у Београду у XIX веку: Управа и судство од 1867. до 1914. године", у Васа Чубриловић, ур., *Историја Београда, Књига 2, Деветнаести век* (Београд: Просвета, 1974), 249-263, 256.
[15] Cf.: Емилијан Јосимовић, *Објаснење предлога за регулисање онога дела вароши Београда, што лежи у шанцу* (Београд: издање аутора, 1867), 2. Cf.: Емилијан Јосимовић, *Објаснење предлога за регулисање онога дела вароши Београда, што лежи у шанцу* (Београд: Друштво урбаниста Београда), треће издање, 1997 [1867].
[16] Cf.: Гавриловић, „Развој власти у Београду: Управа и судство од 1867. до 1914. године", у Чубриловић, *Историја Београда*, 249-263, 256.
[17] Подлога карте: *Umgebung von Semlin*, G-I-b-63, 1898, ÖS KA, Из колекције Злате Вуксановић Мацура. Према: *Plan von Belgrad*, G-I-b-53, 1854, ÖS KA; Chemso Dervichévitch, *Évolution de Belgrade* (Paris: Jouve & Cie, éditeurs, 1939), 224-225; План Београда 1815-1830, Радоје Дединац, 1:12000, објављено у: Јоаким Вујић, *Путешествије по Србији*, Књ. 1 (Београд: Српска књижевна задруга, 1901), n.p.
[18] Подлога карте: *Umgebung von Semlin*, 1898, из КЗВМ. Према: *Plan von Belgrad*, 1854, ÖS KA; Dervichévitch, *Évolution de Belgrade*, 224-225; *Umgebung von Semlin*, 1898, из КЗВМ; План Београда 1815-1830, Вујић, *Путешествије по Србији*.
[19] Подлога карте: *Umgebung von Semlin*, 1898, из КЗВМ. Према: *Plan von Belgrad*, 1854, ÖS KA; Dervichévitch, *Évolution de Belgrade*, 226-227.
[20] Подлога карте: *Umgebung von Semlin*, 1898, из КЗВМ. Према: Светислав Зарић, *План Београда*, 1878, ЗЗСКГБ; Dervichévitch, *Évolution de Belgrade*, 228-229; *Umgebung von Semlin*, из КЗВМ.
[21] Према, cf.: Dervichévitch, *Évolution de Belgrade*, 231; Лазар М. Костић, „Становништво Београда", у *Београд у прошлости и садашњости: поводом 500-годишњице смрти деспота Стевана (1389-1427.)* (Београд: „Туцовић", 1927), 59-69; Милован Радовановић, „Град и његово становништво: Демографски односи 1815-1914.", у Чубриловић, *Историја Београда 2*, 267-298.
[22] Попис је понављен и почетком 1867. године. За детаљније податке о пописима становништва у деветнаестом веку, v.: Костић, „Становништво Београда", у *Београд у прошлости и садашњости*. Тек се пописи од 1890, који су се вршили на сваких 5 година, могу сматрати усклађеним са најсавременијим законима статистике. Cf.: *Stanovništvo Narodne Republike Srbije od 1834-1953* (Beograd: Zavod za statistiku i evidenciju N. R. Srbije, 1953), 14-15.
[23] Подаци наведени према упоредној табели у чланку Лазара Костића, cf.: Костић, „Становништво Београда", у *Београд у прошлости и садашњости*, 62.
[24] Ibid.
[25] Cf.: Предраг Марковић, *et al.*, „Рађање престонице", у Мирослав Јовановић, *et al.*, прир., *Живети у Београду 1837-1841: документа Управе града Београда* (Београд: Историјски архив Београда, 2003), 11-29, 13. Ова књига је део циклуса.: *Живети у Београду*, I-VI, 1837-1841, 1842-1850, 1851-1867, 1868-1878, 1879-1889, 1890-1940; грађа из фонда Управе града Београда (Београд: ИАБ, 2003-2008).

[26] Cf.: Душан Ј. Поповић, *Београд кроз векове* (Београд: Туристичка штампа, 1964), 301-328.
[27] Природни прираштај био је у Београду скоро током читавог деветнаестог века негативан. Cf.: Радовановић, „Град и његово становништво: Демографски односи 1815-1914.", у Чубриловић, *Историја Београда*, *2*, 267-298.
[28] Према, cf.: „Табела 21. Становништво Београда према месту рођења у годинама 1874, 1890, 1895, 1900", у Ibid., 267-298, 290.
[29] Даница Томић-Милосављевић, „О изграђивању Београда", у *Београд у прошлости и садашњости*, 108-125, цитат 115.
[30] Између осталог, наведено према, cf: Тасић, *Историја Београда*, Чубриловић, *Историја Београда*, *2*, *Београд у прошлости и будућности*, и друго.
[31] Израз миље (фр. *milleu*) употребљавамо у смислу у којем Огистен Берк (Augustin Berque) појам објашњава у књизи *Thinking Through Landscape*. Cf.: Augustin Berque, "An obscure thing before it is said", in *Thinking Through Landscape*, trans. Anne-Marie Feenberg-Dibon (Oxon: Routledge, 2013), 53-63. Наслов оригинала: Augustin Berque, *La pensée paysagère* (Paris: Archibooks, Bookstorming, 2008).
[32] Henri Lefebvre, *La production de l'espace* (Paris: Éditions Anthropos, 1974). Cf.: Henri Lefebvre, *The Production of Space*, trans. Donald Nicholson-Smith (Malden, USA: Blackwell Publishing, 2008 [1991]); (превод наслова с француског, уколико није другачије назначено: Драгана Ћоровић).
[33] Cf.: Lefebvre, "Social Space", in Lefebvre, *The Production of Space*, 68-168, цитати 117.
[34] Cf.: Драгана Миљановић, „Осврт на комплексни приступ проучавању интеракција човек (друштво) – природа", *ГСГД* XC, бр. 2 (2010): 109-137. http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0350-3593/2010/0350-35931002109M.pdf, приступљено 29.08.2013. Такође, v.: Мирко Грчић, „Географска логика и филозофски поглед на свет", *Зборник радова – Географски факултет Универзиета у Београду* LVII (2009): 59-86. http://zbornik.gef.bg.ac.rs/pdf/radovi/66.pdf, приступљено 29.08.2013; Мирко Грчић, „Теоријски концепт за проучавање цивилизација као друштвено-географских система", *Демографија* VI (2009): 7-32; http://www.gef.bg.ac.rs/img/upload/files/Rad%201(2).pdf, приступљено 29.08.2013.
[35] Прецизна библиографска јединица књиге гласи, cf.: Henri Lefebvre, *La révolution urbaine* (Paris: Gallimard, 1970).
[36] Cf.: Henri Lefebvre, "Réflexions sur la politique de l'espace", *Espaces et sociétés* no. 1 (nov. 1970): 3-12. Превод на енглески, с информацијама о различитим издањима овог чланка, који је прво изложен на конференцији у Паризу, v.: Henri Lefebvre, "Reflections on the Politics of Space", trans. Neil Brenner and Stuart Elden, in Neil Brenner and Stuart Elden, eds., *Henri Lefebvre: State, Space, World, sellected essays* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2009), 167-184.
[37] Cf.: Edward W. Soja, *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Spaces* (Oxford: Blackwell Publishing, 1996).
[38] Cf.: Michel Foucault, *Sécurité, territoire, population: Cours au Collège de France* (1977-1978), ed. Michel Senellart (Paris: Gallimard / Seuil, 2004).
[39] О овој методи архитектонских истраживања, v.: David Wang, "Interpretive-Historical Research", in Linda Groat and David Wang, *Architectural Research Methods* (New York: John Wiley & Sons, 2002), 135-171.
[40] Vojin Milić, „Upotreba istoriografskih podataka", u *Sociološki metod* (Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1996 [1965]), 531-571.
[41] V.: Bent Flivbjerg, *Šta mogu društvene nauke: razlozi neuspeha i strategija za budućnost*, prev. Miloš Vukčević (Beograd: Službeni glasnik, 2012), 193. Наслов оригинала: Bent

Flyvbjerg, *Making Social Science Matter: Why social inquiry fails and how it can succeed again* (Cambridge University Press, 2001).
[42] Cf.: Berque, "The waves of history", in *Thinking Through Landscape*, 1-13.
[43] Ibid., 7.
[44] Cf.: John Brinckerhoff Jackson, "A Puritan Looks at Scenery", in *Discovering the Vernacular Landscape* (New Haven: Yale Univeristy Press, 1986), 57-64.
[45] Cf.: Marc Antrop, "Why landscapes of the past are important for the future", *Landscape and Urban Planning* 70, Nos. 1-2 (2005), 21-34, цитат 21, http://ac.els-cdn.com/S016920460300207X/1-s2.0-S016920460300207X-main.pdf?_tid=ea9329a0-eb8b-11e4-afc1-00000aacb360&acdnat=1429994869_5aec0e0a663be892be0b286bf63f323c, приступљено 20.02.2013.
[46] Ibid. Такође, о савременом питању антрополошког и културолошког „пражњења места од значења" и стварања *неместа*, cf.: Mark Ože, *Nemesta. Uvod u antropologiju nadmodernosti*, prev. Ana A. Jovanović (Beograd: XX vek, 2005). Наслов оригинала: Marc Augé, *Non-lieux. Introduction à une anthropologie de la surmodemité* (Paris: LeSeuil, 1992).
[47] "Recommendation CM/Rec(2008)3 of the Committee of Ministers to Member States on the guidelines for the implementation of the European Landscape Convention, Adopted by the Committee of Ministers of the Council of Europe on 6 February 2008," in: *European Landscape Convention and reference documents*, 30. *Council of Europe, The European Landscape Convention*, http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/heritage/landscape/Publications/Convention-Txt-Ref_en.pdf, приступљено 27.04.2014.
[48] „Evropska konvencija o predjelu, Firenca, 20. X 2000", u *Evropske konvencije i preporuke u oblasti kulturnog nasljeđa*, prev. Vesna Leković (Kotor: Expedition – Centar za održivi prostorni razvoj, 2005), 15-23, http://www.bastina.eu/wp-content/uploads/2013/05/88556605-Evropske-konvencije-i-preporuke-u-oblasti-kulturnog-naslje%C4%91a.pdf, приступљено 27.04.2014. За наведени документ на енглеском језику, cf.: *Council of Europe, The European Landscape Convention*, http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Html/176.htm, приступљено 13.03.2015.
[49] Ibid., 19.
[50] Ibid., 17.
[51] Čarls Dženks, *Nova paradigma u arhitekturi: jezik postmodernizma*, prev. Marijana Milosavljević (Beograd: Orion Art, 2007), 2. Наслов оригинала: Charles Jencks, *The New Paradigm in Architecture: The Language of Postmodernism* (New Haven: Yale University Press, 2002).
[52] Теоријски оквир проучавања урбаног пејзажа образложен је детаљније у следећој глави, у склопу које су обрађене релевантне референце.
[53] Cf.: Dervichévitch, *Évolution de Belgrade*. За презицну библиографску јединицу, види напомену 14 у овој глави.
[54] Cf.: Милка Милатовић, „Албан Шамбон: Генерални урбанистички план Београда", *ГГБ* XXVII (1980): 221-238, 224.
[55] Cf.: Tommy Book, *Belgrad – Београд, en stadsgeografisk studie / Belgrade – Beograd, an urban geographic study* (Växjö: Högskolan i Växjö: Acta Wexionensia, History & Geography, 5, 1987).
[56] Cf.: Kevin Lynch, *The Image of the City* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1960).
[57] Cf.: Book, *Belgrad – Београд, en stadsgeografisk studie*.
[58] Бранко Максимовић, „Урбанистички развој Београда 1830—1941", у: *Ослобођење градова у Србији од Турака 1862—1868* (Београд: Научно дело / Српска академија наука и уметности, 1970), 627-659; Бранко Максимовић, *Идеје и стварност*

урбанизма Београда: 1830-1941 (Београд: Завод за заштиту споменика културе, 1983).
[59] Cf.: Бранко Максимовић, *Урбанизам у Србији: основна испитивања и документација* (Београд: К. Ј. Михаиловић, 1938); Бранко Максимовић, *Урбанизам у Србији: оснивање и реконструкција вароши у 19. веку* (Београд: Грађевинска књига, 1962); Branko Maksimović, *Idejni razvoj srpskog urbanizma: period rekonstrukcije gradova do 1914. godine* (Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1978).
[60] Бранко Максимовић, „Прилози за проучавање архитектуре старог Београда", *ГМБГ* II (1955): 231-236; Branko Maksimović, „Urbanistička misao u Srbiji početkom XX veka", u Dragiša Obradović, ur., *Knjiga o sintezi: zbornik referata i diskusija o sintezi sa prilogom*, Knj. 1 (Vrnjačka banja: Zamak kulture, 1975), 119-203; Бранко Максимовић, „Архитектонска теорија Емилијана Јосимовића", *ГМБГ* III (1956): 295-302; Бранко Максимовић, *Емилијан Јосимовић: први српски урбанист* (Београд: Институт за архитектуру и урбанизам Србије, 1967).
[61] Divna Đurić-Zamolo, *Beograd kao orijentalna varoš pod Turcima: 1521-1867* (Beograd: Muzej grada Beograda, 1977).
[62] Владимир Мацура, и Милева Пуача, „Промене јужног дела београдског предела од XVII века до данас", *Глас CCCLXXVI Српске академије наука и уметности, Одељење друштвених наука* 27 (1995): 169-204.
[63] О пејзажној екологији биће речи у наредној глави дисертације. V.: Глава 2, 46.
[64] Cf.: Владимир Мацура, *Урбано планирање у Србији 19. и 20. века – Студијски документациони материјал за Просторни план Србије* (Београд: Београд-пројект / Центар за планирање урбаног развоја, 1983); Vladimir Macura, *Čaršija i gradski centar: razvoj središta varoši i grada Srbije XIX i prve polovine XX veka* (Niš: Gradina / Kragujevac: Svetlost, 1984).
[65] Cf.: Jasminka Cvejić, *Zaštita prirode i planiranje predela* (Beograd: Šumarski fakultet, 2011); http://data.sfb.bg.ac.rs/sftp/nevena.vasiljevic/ Skripta_%20Planiranje%20 predela/Planiranje_i_uredjivanje_predela_-_4_-_Zastita_prirode.pdf, приступљео 04.05.2014. Такође, v.: Biserka Dumbović Bilušić, „Prilog tumačenju pojma krajolika kao kulturne kategorije", *Sociologija i prostor* 52, 199 (2) (2014): 187-205.
[66] Vladan Djokić, *Urbana morfologija, grad i gradski trg* (Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2004). Такође, v.: Vladan Djokić, *Urban Typology: city square in Serbia / Urbana tipologija: gradski trg u Srbiji* (Belgrade: Faculty of Architecture / Beograd: Arhitektonski fakultet, 2009).
[67] V.: Глава 2, 43.
[68] V.: Miloš R. Perović, ur., *Dobrović- tekstovi Nikole Dobrovića. Urbanizam Beograda* 12, br. 58 (1980).
[69] Miloš R. Perović, „Istraživanje alternativnih modela grada", u *Iskustva prošlosti* (Beograd: Zavod za planiranje grada Beograda, 1985), 7-90.
[70] Љиљана Благојевић, *Нови Београд: оспорени модернизам* (Београд: Завод за уџбенике / Архитектонски факултет Универзитета / Завод за заштиту споменика, 2007).
[71] Ljiljana Blagojević, „Arhitektura Beograda u veku Jugoslavije", u Miško Šuvaković, ur., *Istorija umetnosti u Srbiji XX vek, treći tom: moderna i modernizmi 1878-1941* (Beograd: Orion Art, 2014), 323-350. Такође, v.: Ljiljana Blagojević, "Urban regularisation of Belgrade, 1867: Trace vs. Erasure", *Serbian Architectural Journal* I, No. 1 (2009): 27-44.
[72] Eric Hobsbawm, *The Age of Capital: 1848–1875* (New York: Charles Scribner's Sons, 1975).
[73] Miško Šuvaković, „Biopolitika urbanizacije (do 1914)", u Šuvaković, ur., *Istorija umetnosti u Srbiji XX vek, treći tom: moderna i modernizmi 1878-1941*, 49-60.

2. ТЕОРИЈСКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА. НАПОМЕНЕ:

[1] Augustin Berque, *La pensée paysagère* (Paris: Archibooks, Bookstorming, 2008).
[2] Cf.: Augustin Berque, "The Waves of History"in *Thinking Through Landscape*, trans. Anne-Marie Feenberg-Dibon (Oxon: Routledge, 2013), 1-13, напомена 1. Наслов оригинала: Berque, *La pensée paysagère*.
[3] Огистен Берк реферише на дело Светог Августина (Aurelius Augustinus Hipponensis), *Исповести* (*Confessiones*), из четвртог века наше ере. Cf.: Ibid., "An Obscure Thing Before It is Said", 53-63; цитат 59. Библиографски подаци за једно издање овог дела на српском језику су: *Ispovesti / sveti Avgustin*, prev. Milan Tasić (Beograd: Dereta, 2009).
[4] Cf.: Berque, "The Waves of History", in *Thinking Thorugh Landscape*, 1-13; напомена 1, 69.
[5] Ibid.
[6] Опширније, v.: Ibid., 1-13.
[7] Ibid.
[8] Поред Огистена Берка, неки од аутора у области теорије пејзажа, пејзажне архитектуре, као и енвајронменталне филозофије и антропологије, који се баве наведеном темом су: Грегори Бејтсон (Gregory Bateson), Ијан МекХарг (Ian McHarg), Дејвид Ор (David Orr), Ји-Фу Туан (Yi-Fu Tuan), Кристоф Жиро (Christophe Girot), Џејмс Корнер (James Corner).
[9] Опширније, v.: Berque, "An Obscure Thing Before It is Said", 53-63. Такође, v.: Marija Milinković and Dragana Ćorović, "Interview with Chris Younes", in Vladan Đokić and Petar Bojanić, eds., *AoD Interviews: Architecture of Deconstruction, The Specter of Jacques Derrida* (Belgrade: University of Belgrade – Faculty of Architecture, 2013), 128-140.
[10] Опширније о употреби немачких израза: *Umgebung* [окружење, енвајронмент] и *Umwelt* [околни свет], v.: Berque, "An Obscure Thing Before It is Said", 57. (уколико није другачије наведено, преводи с немачког језика, Милица Митрић Вишњић).
[11] Cf.: Ibid., 59.
[12] Према, cf.: Françoise Burel and Jacques Baudry, "Landscape Ecology: Definition of a Multidisciplinary Approach", in *Landscape Ecology: Concepts, Methods, and Applications* (Enfield, NH: Science Publishers, 2003), 40-63. Наслов оригинала: Françoise Burel, Jacques Baudry, *Écologie du paysage: concepts, méthodes et applications* (Paris: Technique & Documentation, 1999).
[13] Између осталог, cf.: Malcolm Andrews, *Landscape and Western Art* (Oxford: Oxford University Press, 1999); Ernst H. Gombrich, *Povijest umjetnosti*, prev. Jasenka Šafran (Zagreb: Golden marketing, 1999). Наслов оригинала: Ernst H. Gombrich, *The Story of Art* (London: Phaidon Press, 1995 [1950]); Paul Shepard, *Man in the Landscape: A Historic View of the Esthetics of Nature* (Athens, GA: University of Georgia Press, 2002 [1967]); и друго.
[14] Mišel Fuko, *Riječi i stvari: arheologija humanističkih nauka*, prev. Nikola Kovač (Beograd: Nolit, 1971), 353. Наслов оригнала: Michael Foucault, *Les Mots et les choses: Une archéologie des sciences humaines* (Paris: Gallimard, 1966).
[15] Опширније, v.: Fuko, „Pratilje", u Ibid., 69-83.
[16] Опширније, v.: „Čovjek i njegovi dvojnici", u Ibid., 346-382.
[17] *Epistemè*, у изворном значењу: опште непроменљиво научно знање. Према, cf.: Bent Flivbjerg, *Šta mogu društvene nauke: razlozi neuspeha i strategija za budućnost*, prev. Miloš Vukčević (Beograd: Službeni glasnik, 2012), 83. Наслов оригинала: Bent Flyvbjerg, *Making Social Science Matter: Why social inquiru fails and how it can succeed again* (Cambridge University Press, 2001).

[18] Fuko, „Predgovor", u Ibid., 59-68. Такође, v.: Mišel Fuko, *Poredak diskursa, Pristupno predavanje na Kolež de Fransu, održano 2. decembra 1970. godine*, prev. Dejan Aničić (Loznica: Karpos, 2007). Наслов оригинала: Michael Foucault, *L'ordre du discours, Leçon inaugurale au Collège de France prononcée le 2 décembre 1970* (Paris: Gallimard, 1971).
[19] Опширније, v.: Imanuel Valerštajn, „Kultura kao ideološko poprište modernog svetskog sistema", *Reč: časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja* 17, br. 71 (septembar 2003): 265-283; prev. Aleksa Golijanin. Наслов оригинала: Immanuel Wallerstein, "Culture as the Ideological Battleground of the Modern World-System", in Mike Featherstone, ed., *Global Culture. Nationalism, Globalization, and Modernity. A Theory, Culture and Society Special Issue* (London: Sage, 1990), 31-55.
[20] Према, cf.: Simon L. Lewis and Mark A. Maslin, "Defining the Antrophocene", *Nature* 519, No. 7542 (12 March 2015): 171-180; doi:10.1038nature14258, приступљено 12.04.2015. Такође, v.: др Натали Блан (Nathalie Blanc), предавање: "Environmental aesthetics at the time of the Anthropocene" [Еколошка естетика у времену Антропоцена], Архитектонски факултет у Београду, 09.04. 2015; http://media.rcub.bg.ac.rs/?p=4470, приступљено 10.05.2015; P. J. Crutzen, "The 'anthropocene'", *J. Phys. IV France* 12, No. 10 (Nov. 2002), 1-5; doi:10.1051/jp4:20020447, приступљено 10.05.2015; и друго.
[21] Fuko, *Riječi i stvari: arheologija humanističkih nauka*, 82-83.
[22] Leonardo Benevolo, *Grad u istoriji Evrope*, prev. Snežana Milinković (Beograd: Clio, 2004). Наслов оригинала: Leonardo Benevolo, *La città nella storia d'Europa* (Roma/Bari: Gius. Laterza & Figli S.p.a., 1993), цитат 209.
[23] Ibid.
[24] Такође, cf.: Burel, Baudry, "Landscape Ecology: Definition of a Multidisciplinary Approach".
[25] Опширније о забележеним променама америчког пејзажа, v.: Wolf, Daniel, *The American space: meaning in nineteenth-century landscape photography* (Middletown: Wesleyan University Press, 1983).
[26] Навешћемо само неке, као што су, на пример: пејзажна екологија, еколошки урбанизам, пејзажни урбанизам. За референце, v.: напомене 63-65, у овом поглављу. Такође, v.: Charles Waldheim, ed., *The Landscape Urbanism Reader* (New York: Princeton Architectural Press, 2006); Mohsen Mostafavi, Gareth Doherty, eds., *Ecological Urbanism* (Baden: Lars Müller Publihers / Cambridge, Mass.: Harvard University School of Design, 2010), Andrés Duany and Emily Talen, eds., *Landscape Urbanism and its Discontents: Dissimulating the Sustainable City* (2013), и друго.
[27] Опширније о улози немачког романтизма у успостављању модерне географије, у оквиру тога и Јохана Готфрида фон Хердера, као и Јохана Волфганга фон Гетеа (Johann Wolfgang von Goethe), v.: Chenxi Tang, *The Geographic Imagination of Modernity: Geography, Literature, and Philosophy in German Romanticism* [Географска имагинација модерности: географија, књижевност и филозофија у немачком романтизму] (Redwood City, CA: Stanford University Press, 2008), цитат 4.
[28] Tang, *The Geographic Imagination of Modernity Geography*, 48.
[29] Цитат је одломак из говора одржаног 1784, у гимназији у Вајмару (Weimar): Johann Gottfried von Herder, "Von der Annehmlichkeit, Nützlichkeit und Notwendigkeit der Geographie" [О погодности, корисности и потреби за проучавањем географије], in *Werke in zehn Bänden* [Дела у десет томова] vol. 9/2, 487. Према, cf: Ibid., 49, 267, напомене 125, 126.
[30] Енвајронментални детерминизам је свој екстрмни вид достигао у двадесетом веку, у међуратном периоду. Један од аутора, чије би дело могло да буде илустрација овог става је и Норберт Кребс (Norbert Krebs), аустријско-немачки географ, професор на Универзитету у Берлину, 1927-1943, који је објавио књигу: *Atlas des*

deutschen Lebensraumes in Mitteleuropa [Атлас немачких животних простора у Средњој Европи] (Leipzig: Bibliographisches institut ag., 1937). Године 1941. овај аутор је означио линију Доњег Дунава и Саве, као „културне границе, старе ʻвише од хиљаду годинаʼ", које деле Оријент од Централне Европе; том приликом је нарочито нагласио да се Београд налази на јужној обали Дунава, подвлачећи његову позицију „ʻна Балкану, не у Централној Европиʼ". Према, cf.: Christian Promitzer, "The Southern Slavs in the Austrian Imagination", in Nancy Meriwether Wingfield, ed., *Creating the Other: Ethnic Conflict and Nationalism in Habsburg Central Europe* (New York: Berghahn Books, 2003), 183-215, цитати 207.

[31] Опширније, cf.: Carl O. Sauer, "The Morphology of Landscape", *University of California Publications in Geography* 2, 2 (October 12, 1925): 19-53.

[32] Cf.: Richard Peet, "Introduction: Geography, Philosophy, and Social Theory", in *Modern geographical thought* (Oxford: Blackwell Publishing, 1998), 1-33.

[33] Cf.: Kerstin Potthoff, "The use of 'cultural landscape' in 19th century German geographical literature", *Norsk Geografisk Tidsskrift – Norwegian Journal of Geography* 67, No. 1 (2013), 49-54.

[34] Cf.: Alan R. H. Baker, "Landscape geographies and histories", in *Geography and History, Bridging the Divide* (Cambridge Univeristy Press, 2003), 109-155, Jeffrey David Blankenship, "Reading Landscape: Mid-Century Modernism and the Landscape Idea" University of Massachusetts – Amherst, 2011. *Dissertations.*Paper 324; http://scholarworks.umass.edu/open_access_dissertations/324, приступљено 23.05.2014.

[35] Опширније о раду Карла Сауера, између осталог, v.: William M. Denevan and Kent Mathewson, eds., *Carl Sauer on Culture and Landscape: Readings and Commentaries* (Baton Rouge: Louisiana State University Press, 2009).

[36] Cf.: Marvin W. Mikesell, "Landscape", in Paul Ward English and Robert C. Mayfield, eds., *Man, Space, and Environment: Concepts in Contemporary Human Geography* (New York: Oxford University Press, 1972), 9-5

[37] Sauer, "The Morphology of Landscape".

[38] Patrick Geddes, *Cities in Evolution: an Introduction to the Town Planning Movement and to the Study of Civics* (London: Williams & Norgate, 1915).

[39] Paul Vidal De la Blache, "Meaning and Aim of Human Geography" [1921], in: John A. Agnew, David N. Livingstone, and Rogers Alisdair, eds., *Human geography, an essential anthology* (Malden: Blackwell Publishing, 1996), 182-191, цитат 184.

[40] V.: Volker M. Welter, "The City in History", in *Biopolis: Patrick Geddes and the City of Life* (Cambridge, Mass.: The MIT Press, 2002), 82-105, цитат 93.

[41] Vujović, Sreten, i Mina Petrović, „O klasičnoj i novoj urbanoj sociologiji", u Vujović, Sreten, i Mina Petrović, prir., *Urbana sociologija grada* (Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2005), 11-65. Такође, v.: Robert Ezra Park, „Grad predlozi za istraživanje ljudskog ponašanja u gradskoj srsedini", u Ibid., 78-100; Ernest Vatson Bardžes, „Razvoj grada – uvod u istraživački projekat" u Ibid., 101-110; Luis Virt, „Urbanizam kao način života", u Ibid., 111-127. Такође, v.: Sreten Vujović, prir., *Sociologija grada* (Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1988).

[42] Према, cf.: Elke Sohn, "Hans Bernhard Reichow and the concept of Stadtlandschaft in German planning", *Planning Perspectives* 18, No. 2 (April 2003): 119-146, 133.

[43] Cf.: Sohn, "Hans Bernhard Reichow and the concept of Stadtlandschaft in German planning".

[44] Чланак с образложењем пројекта за Берлин, Ханса Шаруна, публикован је 1946, у часопису *Neue Bauwelt*. Према, cf.: Ibid., 141. Прецизна библиографска јединица је: *Anonymous*, "Zur Ausstellung 'Berlin plant'. Aus der Ansprache des Stadtrats Professor

Scharoun zur Eröffnung", *Neue Bauwelt* No. 10 (1946): 3-6, наведено према, cf.: Wolfgang Sonne, "Berlin: Capital under Changing Political Systems", in David L. A. Gordon, ed., *Planning Twentieth Century Capital Cities* (London: Routledge, 2006), 197-212.
[45] Наведено према, cf.: Sohn, "Hans Bernhard Reichow and the concept of Stadtlandschaft in German planning", 136.
[46] Библиографски подаци за Рајхово дело су: H. B. Reichow, *Organische Stadtbaukunst: Von der Großstadt zur Stadtlandschaft* (Braunschweig: Westermann, 1948).
[47] Елке Зон (Elke Sohn) образлаже Рајхово схватање *Stadtlandschaft*-а, испитујући елементе концепта, унутрашњу структуру, друштвену и политичку природу и порекло, као и инхерентне контроверзе појма. V.: Sohn, "Hans Bernhard Reichow and the concept of Stadtlandschaft in German planning".
[48] За Добровићево схватање градског пејзажа видети: Љиљана Благојевић, „Градски пејзаж", у *Нови Београд: оспорени модернизам* (Београд: Завод за уџбенике / Архитектонски факултет Универзитета / Завод за заштиту споменика, 2007), 104-118.
[49] Nikola Dobrović, „Što je gradski pejsaž; Njegova uloga i prednost u suvremenom urbanizmu", *Čovjek i prostor* (Zagreb), I, бр. 20 (1. XII 1954): 1-3, цитат 1.
[50] Ibid., цитат 2.
[51] V.: Благојевић, „Градски пејзаж", у *Нови Београд: оспорени модернизам*, 104-118, цитат 112, напомена 107, 284.
[52] У вези с покретом *Townescape*, влада погрешно мишљење да је изричито против модерне архитектуре. V.: Mathew Aitchison, „Townescape, scope, scale and extent", *The Journal of Architecture*, 17, No. 5 (2012): 621-642; http://dx.doi.org/10.1080/13602365.2012.724847, приступљено 3.11.2012. Ауторка је захвална менторки др Љиљани Благојевић, што је указала на поновну актуелност овог покрета, и на ову референцу.
[53] Ibid., 627.
[54] V.: Gordon Cullen, *Gradski pejzaž*, prev. Snežana Litvinović (Beograd: Građevinska knjiga, 1990). Наслов оригинала: Gordon Cullen, *The Concise Townscape* (Oxford: Butterworth & Co., 1971 [1961]). Податак о оригиналном тексту је наведен према издању на српском језику, међутим важно је нагласити да је изворно књига објављена у *The Architectural Press*, издавачу *The Architectural Review*, чији је власник био Хејстингс (Hubert de Cronin Hastings). Опширније, v.: Alan Powers „Introduction", in Ivor de Wolfe, *The Italian Townscape*, eds. Erdem Erten and Alan Powers (London: Artifice books on architecture, 2013 [1963]), v-xix. Једну од последњих верзија увода књиге, ауторка је добила љубазношћу једног од уредника *The Italian Townscape*, др Ердема Ертена, на чему се захваљује. Ердем Ертен је међу првим истраживачима који је у последње време обратио пажњу и нагласио важност покрета *Townscape*.
[55] Библиографска јединица за оригинално издање књиге је: Ivor de Wolfe, *The Italian Townscape* (London: The Architectural Press, 1963).
[56] Опширније, v.: John Brinckerhoff Jackson, *Discovering the Vernacular Landscape* (New Haven: Yale Univeristy Press, 1984).
[57] Опширније, v.: Edward W. Soja, *Postmodern Geographies, Reassertion of Space in Critical Social Theory* (New York: Verso, 1989); Derek Gregory, „Areal Differentiation and Post-Modern Human Geography", in Derek Gregory and Rex Walford, eds., *Horizons in Human Geography* (London: Macmillan, 1989), 67-96.
[58] Опширније, v.: Dianne Harris, "The Postmodernization of Landscape: A Critical Historiography", *The Journal of the Society of Architectural Historians* 58, no. 3, Architectural History 1999/2000 (Sep., 1999): 434-443, http://www.jstor.org/stable/991537, приступљено 27.01.2009.

[59] Ibid.
[60] John Morrissey *et al*., "Introduction: Historical Geographies in the Present", in *Key Concepts in Historical Geography* (Los Angeles: Sage Publishers, 2014), 1-13.
[61] Cf.: J. W. R. Whitehand, „Introduction", in *The Making of the Urban Landscape* (Oxford: Blackwell, 1992), 1-13.
[62] Опширније, v.: Irene J. Klaver, "Continental Environmental Philosophy: Introduction", in Michael E. Zimmerman, *et al*., eds., *Envrinomental Philosophy, From Animal Rights to Radical Ecology* (London: Pearson, 2004), 281-295.
[63] Појам „пејзажна екологија", скован је тридесетих година двадесетог века, у литератури на немачком језику, у радовима географа и еколога, Карла Трола (Carl Troll). Као научна и стручна област деловања, пејзажна екологија је нарочити узлет имала почетком осамдесетих година, односно после међународног конгреса *Друштва за пејзажну екологију Холандије*, 1981, под називом: „Perspectives in Landscape Ecology" [Перспективе пејзажне екологије]. Опширније, v.: Karl-Friedrich Schreiber, "The History of Landscape Ecology in Europe", Richard T. T. Forman, "The Beginnings of Landscape Ecology in America", in Isaak Samuel Zonneveld, and Richard T. T. Forman, eds., *Changing Landscapes: An Ecological Perspectives* (New York: Springer-Verlag, 1990), 21-34, 35-42; Dean L. Urban, Robert V. O'Neill and Herman H. Shugart, Jr., "Landscape Ecology", *BioScience* 37, No. 2 (Feb. 1987): 119-127; http://www.jstor.org/stable/1310366, приступљено 22.04.2014.
[64] Ово је дефиниција пејзажа из 1963. чији је аутор Конрад Бухвалд (Konrad Buchwald), с Института за старање о пределу и заштиту природе, Техничког универзитета у Хановеру (*Technische Universität Hannover*, данас *Leibniz Universität Hannover*). Наведено према, cf.: Zev Naveh, Arthur S. Lieberman, "The Evolution of Landscape Ecology", in *Landscape Ecology: Theory and Application* (New York, Springer-Verlag, 1994 [1984]), 3-25, цитат 7.
[65] Наведену дефиницију дао је Ханс Лангер (Hans Langer), такође с Техничког универзитета у Хановеру. Према, cf.: Ibid. Опширније о пејзажној екологији, такође v.: Richard T. T. Forman and Michel Godron, "Patches and Structural Components for A Landscape Ecology", *BioScience* 31, No. 10 (1981): 733-740; doi:10.2307/1308780, приступљено 22.04.2014; Richard T. T. Forman, Michael Godron, *Landscape Ecology* (Hoboken, NJ: John Wiley & Sons, 1986); Richard T. T. Forman, *Land Mosaics: The Ecology of Landscapes and Regions* (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1995); Almo Farina, *Principles and Methods in Landscape Ecology* (London: Chapman & Hall, 1998); Wenche E. Darmstad, James D. Olson, and Richard T. T. Forman, *Landscape Ecology Principles in Landscape Architecture and Land-use Planning* (Cambridge, MA: Harvard University Graduate School of Design / Washington, DC: Island Press / Washington, DC: the American Society of Landscape Architects, 1996).
[66] Према, cf.: Anri Lefevr, „Slepo polje", u *Urbana revolucija*, prev. Mirjana Vukmirović-Mihailović (Beograd: Nolit, 1974), 32-55. Наслов оригинала: Henri Lefebvre, *Le Révolution Urbaine* (Paris: Gallimard, 1970). Такође, v.: Dragana Ćorović i Ljiljana Blagojević, „Moguće strategije i obrasci uvođenja principa održivosti u univerzitetsko obrazovanje arhitekata ", u Vladan Đokić i Zoran Lazović, ur., *Uticaj klimatskih promena na planiranje i projektovanje III, Kreiranje strategija i obrazaca* (Beograd: Univerzitet u Beogradu – Arhitektonski fakultet, 2013), 18-36.
[67] John Brinckerhoff Jackson, "The Word Itself", in *Discovering the Vernacular Landscape*, 1-8, цитат 5.
[68] [„Пејзаж је тензија."] John Wylie, "Introduction" in *Landscape* (London: Routledge, 2007), 1-16, цитат 1.

[69] На енглеском језику: „proximity-distance", „observation-inhabitaion", „eye-land", „culture-nature", cf.: Ibid, 2-10.
[70] Тематски број *The Journal of Architecture*, из фебруара 2012, био је посвећен конференцији *Emerging Landscapes: Between Production and Representation* [Стварање пејзажа: између производње и представљања] која је одржана на Вестминстерском универзитету (University of Westminster) у Лондону, у јуну 2010, с деведесет учесника из двадесет држава. Cf.: Davide Deriu and Krystallia Kamvasinou, "Critical perspectives on landscape: Introduction", *The Journal of Architecture* 17, 1 (Feb., 2012): 1-9. DOI: 10.1080/13602365.2012.659896; http://dx.doi.org/10.1080/13602365.2012.659896, приступљено 13. 08. 2014.
[71] Ibid., 1-2.
[72] Cf.: Julian H. Steward, "The Concept and Metod of Cultural Ecology", in English and Mayfield, eds., *Man, Space, and Environment: Concepts in Contemporary Human Geography*, 120-129. Чланак је оригинално објављен у: Julian Haynes Steward, *Theory of Culture Change: The Methodology of Multilinear Evolution* (Urbana, IL: University of Illinois Press, 1955), 30-42.
[73] T. S. Eliot, *Ka definiciji kulture*, prev. Vesna Lopičić (Niš: Prosveta, 1995), 135. Наслов оригинала: T. S. Eliot, *Notes towards the Definition of Culture* (London: Faber & Faber, 1948).
[74] Sauer, "The Morphology of Landscape", 46. Неки аутори Пола Видала де ла Блаша и француску традицију регионалне географије сматрају сличном у ставовима, школи географског мишљења на Универзитету Беркли, односно раду Сауера и његових сарадника. За Видала де ла Блаша, карактеристичан је и појам енварјонменталног посибилизма (*environmental possibilism*). Cf.: Peet, "Introduction: Geography, Philosophy, and Social Theory", in *Modern geographical thought*, 1-33.
[75] У питању је „морфолошки метод синтезе". Опширније, v.: Ibid., 30-36.
[76] James J. Parsons, "Carl Ortwin Sauer, 1889–1975 (1975)" in Denevan and Mathewson, eds., *Carl Sauer on Culture and Landscape: Readings and Commentaries*, 3-8.
[77] Видети дијаграм којим Сауер приказује процес настајања природног пејзажа, v: Sauer, "The Morphology of Landscape", 41.
[78] Видети дијаграм који, такође по Сауеру, представља процес настајања културног пејзажа, v: Ibid., 46.
[79] Према, cf.: Wylie, "Carl Sauer and Cultural Landscape" in *Landscape*, 27-28. За детаљнији увид у тумачења и критике теоријских поставки Карла Сауера, v.: Kent Mathewson, "Carl Sauer and His Critics" in Denevan and Mathewson, eds., *Carl Sauer on Culture and Landscape: Readings and Commentaries*, 9-28.
[80] Опширније, v.: Sauer, "The Morphology of Landscape", 46-47.
[81] Према, cf.: Wylie, "Carl Sauer and Cultural Landscape" in *Landscape*, 27-28.
[82] Cf.: John R. Stilgoe, "Landschaft and Linearity: Two Archetipes of Landscape" [*Landschaft* и линеарност: два архетипа пејзажа], *Environmental Review* 4, No. 1 (1980): 2-17, цитат 3.
[83] Ibid.
[84] О диспозитиву безбедности, v.: Mišel Fuko, *Bezbednost, teritorija, stanovništvo: predavanja na Kolež de Fransu, 1977-1978, prev. Aleksandar Stojanović, Andrea Jovanović, Lidija Levkov* (Novi Sad: Mediterran Publishing, 2014). Наслов оригинала: Michel Foucault, *Sécurité, territoire, population: Cours au Collège de France* (1977-1978), ed. Michel Senellart (Paris: Gallimard / Seuil, 2004).
[85] Према, v.: Mišel Fuko, „Odnosi moći prelaze u unutrašnjost tela", u *Moć/znanje: odabrani spisi i razgovori, 1972-1977.*, prev. Olja Petronić (Novi Sad: Mediterran Publishing, 2014),

163-209, цитат 174-175. Наслов оригинала: Michel Foucault, *Dits et écrits, 1954-1988,* 2 vols (Paris: Gallimard, 2001).
[86] Fuko, „Predavanje od 18. januara 1978.", u *Bezbednost, teritorija, stanovništvo: predavanja na Kolež de Fransu, 1977-1978*, 47-72, цитат 47.
[87] Henry James, *The American Scene* (New York: Harper & Brothers, 1907).
[88] Stilgoe, "Landschaft and Linearity: Two Archetipes of Landscape", 5.
[89] Ibid.
[90] О појму архетипа, v.: Karl Gustav Jung, *Arhetipovi i kolektivno nesvesno*, prev. Bosiljka Milakara i Dušica Lečić-Toševska (Beograd: Atos, 2003). Наслов оригинала: Carl Gustav Jung*, Die Archetypen und das kolektive unbewusste* (1902).
[91] Fuko, *Bezbednost, teritorija, stanovništvo: predavanja na Kolež de Fransu, 1977-1978*.
[92] Cf.: Stilgoe, "Landschaft and Linearity: Two Archetipes of Landscape", 8.
[93] Ibid., 15.
[94] Опширније, v.: Ibid., 10-14.
[95] Raymond Williams, *The Country and the City* (London: Chatto and Windus, 1985), 126, према, cf.: Wylie, *Landscape*, 3.
[96] Berque, "The Third Day of the Third Month" in *Thinking Through Landscape*
[97] Cf.: Wylie, *Landscape*, 3.
[98] Jonathon Crary, *Suspensions of Perception: Attention, Spectacle and Modern Culture* (Cambridge MA: MIT Press, 2000), према, cf.: Ibid., 4.
[99] Wylie, *Landscape*, 5.
[100] Ibid.
[101] Ibid., 8.
[102] Ibid., 6.
[103] Ibid., 10.
[104] Ibid., 11.
[105] Ibid.
[106] Опширније, v.: John Brinckerhoff Jackson, "A Pair of Ideal Landscapes", in *Discovering the Vernacular Landscape*, 9-55.
[107] Ibid., 13.
[108] Ibid., 16.
[109] David J. Breeze and Sonja Jilek, "The Frontiers of the Roman Empire World Heritage Site", in *Frontiers of the Roman Empire: the European dimension of a World Heritage Site* (Edinburgh: Historic Scotland, 2008), 25-28; http://www.novae.uw.edu.pl/rek/FRE_book_final_00.pdf, приступљено 13. 09. 2014.
[110] Cf.: Klaus Eder , "Europe's Borders:the Narative Construction of the Boundaries of Europe", *European Journal of Social Theory* 9, 2 (2006): 255–271.
[111]. Cf.: Stilgoe, "Landschaft and Linearity: Two Archetipes of Landscape".
[112] Cf.: Frederick Jackson Turner, "The Significance of the Frontier in American History", 1893. Овај есеј је био презентован у склопу манифестација Светске колумбијанске изложбе у Чикагу (World's Columbian Exposition, Chicago, Illinois); http://www.learner.org/workshops/primarysources/corporations/docs/turner.html, приступљено 24.12.2014.
[113] V.: Edward S. Casey, "The Edge(s) of Landscape: A Study in Liminology", in Jeff Malpas, ed., *The Place of Landscape: Concepts, Contexts, Studies* (Cambridge, MA: The MIT Press, 2011), 91-109.
[114] Употребљени изрази на енглеском језику су:"[...] rims, gaps, borders, and boundaries". Према, cf.: Ibid., цитат 94.
[115] Према, cf.: Ibid., 94-97.
[116] Ibid., 92-93.

[117] За детаљну елаборацију овог теоријског става, v.: Ibid., 97-99.
[118] Casey, "The Edge(s) of Landscape: A Study in Liminology", in *The Place of Landscape: Concepts,* Contexts, Studies, 91-109, цитат 103.
[119] Cf.: Yi-Fu Tuan, "Visibility: the Creation of Place", in *Space and Place, The Perspective of Experience* (Minneapolis: Univeristy of Minnesota Press, 2001 [1977]), 161.
[120] Cf.: Yi-Fu Tuan, "Culture, *Experience, and Environmental Attitude*", in *Topophilia: A Study of Environmental Perception, Attitudes, and Values* (New York: Columbia Univeristy Press, 1990 [1974]), 63-64.
[121] Georg Simmel, "Exkurs über den Fremden" [Расправа о Странцу] in *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung* [Социологија. Истраживања о облицима социјализације] (Berlin: Duncker & Humblot, 1908), 509-512.
[122] Georg Simmel, "'The Stranger' from *On Individuality and Social Forms: Selected Writings*, ed. and trans. D. Levin (1971)" ['Странац' из *О индивидуланости и облицима друштвеног уређења: изабрани текстови*, ур. и прев. Д. Левин (1971)] in Timothy S. Oakes, and Patricia L. Price, eds., *The cultural geography reader* (London: Routledge, 2008), 311-315.
[123] *Savet Evrope, Serija evropskih ugovora – br. 176*, *Evropska konvencija o predelu (Firenca, 2000)*, погл. 1, чл. 1-а. *Council of Europe*, *The European Landscape Convention*, http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/heritage/landscape/versionsconvention/serbian.pdf, приступљено 27.04.2014.
[124] EIONET (European Environment Information and Observation Network) GEMET (GEneral Multilingual Environmental) Thesaurus, s.v. *urban landscape*, http://www.eionet.europa.eu/gemet/concept?langcode=en&cp=8824&ns=1; извор: *United States Environmental Protection Agency, Terms of Environment, Revised*, http://www.epa.gov/OCEPAterms/, приступљено 18.06.2010. Дефиниција урбаног пејзажа на енглеском гласи: "The traits, patterns and structure of a city's specific geographic area, including its biological composition, its physical environment and its social patterns."
[125] Милан Вујаклија, *Лексикон страних речи и израза* (Београд: Просвета, 1988), 542.
[126] *Dictionary and Thesaurus - Merriam-Webster Online*, 2014, s. v. *matrix*: "something (such as a situation or a set of conditions) in which something else develops or forms", http://www.merriam-webster.com/dictionary/matrix, приступљено 27.04.2014.
[127] Вујаклија, *Лексикон страних речи и израза*, 552. У питању је тумачење појма *менталиазам* у теорији лингвистике.
[128] Cf.: Gary Backhaus and John Murungi, "Introduction: Lending", in *Transformation of Urban and Suburban Landscapes: Perspectives from Philosophy, Geography, and Architecture* (Lanham: Lexington Books, 2002), 1-17.
[129] Ibid., 7.
[130] Ibid., 7-8.
[131] Опширније, v.: Soja, "History: Geography: Modernity", in *Postmodern Geographies, Reassertion of Space in Critical Social Theory*, 10-32.

[1] Cf.: Immanuel Wallerstein, *Geopolitics and geoculture: Essays on the changing world-system* (Cambridge: Cambridge Univesity Press, 1991). Према Јорану Терборну(Göran Therborn), Имануел Валерштајн је успоставио термин „геокултура" у последњој деценији прошлог века; израз се од тада користи у различитим дискурсима, као, на пример, и у Терборновим социолошким истраживањима. Према, cf.: Göran Therborn, "Culture as a World System", *Proto Sociology* Vol. 20 (2004): 46-68. Такође, v.: Göran Therborn, *Between Sex and Power: Family in the World 1900–2000* (London: Routledge, 2004); Göran Therborn, "Eastern Drama. Capitals of Eastern Europe, 1830s-2006: An Introductory Overview", *International Review of Sociology* Vol. 16, No. 2 (July 2006): 209-242.

[2] Cf.: Wallerstein, "Introduction: The lessons of the 1980s", Wallerstein, and Peter D. Phillips, "National and world identities and the interstate system", in *Geopolitics and geoculture: Essays on the changing world-system*, 1-15; 139-157.

[3] О формирању геоморфологије одређеног подручја, односно такозваног „природног пејзажа" (*natural landscape*), v.: Carl O. Sauer, "The Morphology of Landscape", *University of California Publications in Geography* 2, 2 (October 12, 1925): 19-53.

[4] О физиономској структури града, v.: Milan Vresk, „Morfološka struktura grada", u *Osnove urbane geografije* (Zagreb: Školska knjiga, 1990, popravljeno izd.), 123-135. Такође, v.: Vladan Đokić, „Urbana morfologija", u *Urbana morfologija: grad i gradski trg* (Beograd: Arhitektonski fakultet, 2004), 1-18.

[5] Cf.: Davide Deriu, Krystallia Kamvasinou, "Critical perspectives on landscape: Introduction", *The Journal of Architecture* 17, 1 (Feb., 2012): 1-9. DOI: 10.1080/13602365.2012.659896; http://dx.doi.org/10.1080/13602365.2012.659896, приступљено 13. 08. 2014.

[6] Бранислав Миловановић, „Геолошка историја београдског тла", *ГМГБ IV* (1957): 9-34, цитат 18.

[7] Према: П. С. Јовановић, *Основи геоморфологије* II, Београд, 1950, 36, у Миловановић, „Геолошка историја београдског тла", напомена 14, 22.

[8] Ове научне резултате је у Српском геолошком друштву приказао Јован Жујовић 1898. године Cf.: Ibid.

[9] О политичком пејзажу граничне линије Старог Рима, v.: Jackson, "A Pair of Ideal Landscapes", in *Discovering the Vernacular Landscape*, 9-55. О римском схватању појма границе, као и о стратешком положају Балкана у античко време, v.: Slobodan Ćurčić, "Introduction", in *Architecture in the Balkans: From Diocletian to Süleyman the Magnificent* (New Haven: Yale University Press, 2010), 1-9.

[10] Cf.: Bari Kanlif, „Život izvan Rima", u *Rimsko carstvo: narodi i civilizacija*, prev. Olivera Stefanović, Mirjana Vukmanović (Beograd: Vuk Karadžić / Jugoslovenska revija, 1980), 210-265. Наслов оригинала: Barry Cunliffe, *Rome and Her Empire* (Maidenhead: McGraw-Hill Co-Publication, 1978).

[11] Опширније о историји, облицима, значењима и савременом статусу сложеног феномена границе Римског царства, v.: David J. Breeze, Sonja Jilek, eds., *Frontiers of the Roman Empire: the European dimension of a World Heritage Site* (Edinburgh: Historic Scotland, 2008); http://www.novae.uw.edu.pl/rek/FRE_book_final_00.pdf, приступљено 13. 09. 2014.

[12] За однос пејзажа и границе Римске империје, v.: David J. Breeze, " The Roman army in its landscape setting"; Sonja Jilek, " The definition of river frontiers", in Ibid., 61-64; 65-70.

[13] Према, cf.: Benjamin Isaac, "The Meaning of the Terms Limes and Limitanei", *The Journal of Roman Studies*, Vol. 78 (1988): 125-147; http://www.jstor.org/stable/301454, приступљено, 10.09.2014.

[14] Према, cf.: David J. Breeze, Sonja Jilek, Andreas Thiel, *Frontiers of the Roman Empire / Grenzen des Römischen Reiches* (Warsaw: Central Europe Project "Danube Limes – UNESCO World Heritage", 2009), 27; http://www.central2013.eu/fileadmin/user_upload/Downloads/outputlib/Danube_Limes_roman_frontiers.pdf, приступљено, 13.09.2014.
[15] Cf.: Глава 2, 51-54.
[16] О унутрашњим границама пејзажа, v.: Edward S. Casey, "The Edge(s) of Landscape: A Study in Liminology", in Jeff Malpas, ed., *The Place of Landscape: Concepts, Contexts, Studies* (Cambridge, MA: The MIT Press, 2011), 91-109, посебно 99-101.
[17] О систему римских путева, v.: Cornelis van Tilburg, *Traffic and Congestion in the Roman Empire* (London: Routledge, 2007).
[18] Kanlif, „Život izvan Rima", u *Rimsko carstvo: narodi i civilizacija*, 210-265.
[19] David J. Breeze and Sonja Jilek, "The Frontiers of the Roman Empire World Heritage Site", in Breeze, Jilek, *Frontiers of the Roman Empire: the European dimension of a World Heritage Site*, 25-28.
[20] Према, cf.: Драгољуб Бојовић, „Римски војни логор у Сингидунуму", у Васа Чубриловић, ур.*, Београдска тврђава у прошлости, садашњости и будућности: зборник реферата и дискусија одржаних на научном скупу у Српској академији наука и уметности 17. и 18. децембра 1985. године "* (Београд: Српска академија наука и уметности / Завод за заштиту споменика културе Београда, 1988), 111-114, цитат 113, курзив Д. Ћ. О историји Београдске тврђаве, v.: Марко Поповић, *Београдска тврђава* (Београд: ЈП „Београдска тврђава" / Археолошки институт : Завод за заштиту споменика културе града Београда, 2006).
[21] Опширније, v.: Ćurčić, "Diocletian and the Tetrarchy, circa 280-312", in *Architecture in the Balkans: From Diocletian to Süleyman the Magnificent*, 15-42.
[22] Елаборацију тезе о империјалном наслеђу у Југоисточној Европи, v.: Milica Bakić-Hayden, "Empires as us: identifying with differences", in Tea Sindbaek, Maximilian Hartmuth, eds., *Images of Imperial Legacy: Modern Discourses on the social and cultural impact of Ottoman and Habsburg rule in Southeast Europe* (Berlin: Lit Verlag, 2011), 7-20.
[23] На Балканском полуострву, и у периоду од тринаестог до петнаестог века, била је интензивирана изградња нових и поправка постојећих фортификација. Ćurčić, "Period of Turmoil, circa 1250 – circa 1450", in *Architecture in the Balkans: From Diocletian to Süleyman the Magnificent*, 507-702, цитат 511.
[24] Cf.: Никола Ватен, „Успон Османлија (1362-1451)", у Роберт Мантран, ур., *Историја Османског царства*, прев. Ема Миљковић-Бојанић (Београд: Clio, 2002), 38-92, цитат 44. Наслов оригинала: Robert Mantran, *Histoire de l'Empire Ottoman* (Paris: Libraire Artheme Fayard, 1989).
[25] Paul Wittek, "Deux chapitres de l' histoire des Turcs de Roum", *Byzantion*, XI (1936): 285-319, цитат 315. Наведено према, cf.: Halil Inaldžik, „Od Stefana Dušana do Osmanskog carstva", u *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom* III-IV (1952-53), 31-54.
[26] Inaldžik, „Od Stefana Dušana do Osmanskog carstva".
[27] Halil Inaldžik, „Provincijska administracija i timarski sistem", u *Osmansko carstvo: klasično doba, 1300-1600* (Beograd: Utopija, 2003), 163-186, цитат 164. Наслов оригинала: Halil Inalcik, *The Ottoman Empire: the Classical Age 1300-1600* (London: Phoenix, 2001 [1973]).
[28] Периодизација развоја отоманске државе успостављена је у односу на трансформацију земљишних система, као и развоја друштвених елита. Опширније, v.: Kemal H. Karpat, "The Stages of Ottoman History: A Structural Comparative Approach",

in Kemal H. Karpat *et al*., *The Ottoman State and Its Place in World History: Introduction* (Leiden: E. J. Brill, 1974), 79-98.
[29] О фазама у историји Османске државе, v.: Ibid.
[30] Cf.: Ibid.
[31] Опширније о тимарско-спахијском систему, v.: Inaldžik, „Provincijska administracija i timarski sistem", u *Osmansko carstvo: klasično doba, 1300-1600*, 163-186; Karen Barkey, "Patron-Client Relations: Fictitious Landholders?", in *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to State Centralization* (New York: Cornell University Press, 1994), 91-107.
[32] Холм Зундхаусен, „Арена 'сећања'", у *Историја Србије од 19. до 21. века*, прев. Томислав Бекић (Београд: Clio, 2008), 31-72, цитат 47. Наслов оригинала: Holm Sundhaussen, *Geschichte Serbines 19-21. Jahrhundert* (Wien/Köln/Weimar: Böhlau Verlag Ges.m.b.H und Co.KG, 2007).
[33] Радован Самарџић, *Београд под Турцима, предавање одржано на Коларчевом универзитету* (Београд: Коларчев народни универзитет, 1954), 6. Такође, cf.: Nikola Samardžić, Mirjana Roter Blagojević, Radovan Samardžić, *Kulturna istorija Beograda, 18. vek* (Beograd: HISPERIAedu, 2014).
[34] Јованка Калић, „Београд под турском влашћу1521-1804. године", у Никола Тасић, *et al*., *Историја Београда* (Београд: Балканолошки институт САНУ / Драганић, 1995), 49-87.
[35] Опширније, v.: Ibid., 82.
[36] Ibid., 49-87.
[37] Према, v.: John Robert Victor Prescott, "Introduction", in *Political Frontiers and Boundaries* (Oxon: Routledge, 2015 [1987]), 1-35.
[38] Радмила Тричковић, „Београд под турском влашћу1521-1804. године", у Тасић, *Историја Београда*, 91-141. Такође, v.: Радмила Тричковић, *Београдски пашалук 1687-1739.*, прир. Небојша Шулетић (Београд: Службени гласник, 2013).
[39] Inaldžik, „Osmanski gradovi i mreža puteva, gradsko stanovništvo, esnafi i trgovci", u Osmansko *carstvo: klasično doba 1300-1600*, 189-253. Опширније о Цариградском друму, v.: Олга Зиројевић, „Цариградски друм од Београда до Софије (1459-1683)", *Zbornik Istorijskog музеја Srbije* 7 (1970), 3-196.
[40] Опширније о изгледу средњовековног Београда деспота Стефана Лазаревића према резултатима новијих археолошких истраживања Доњег града Београдске тврђаве, v.: Марко Поповић, Весна Бикић, *Комплекс средњовековне Митрополије у Београду* (Београд: Археолошки институт, 2004).
[41] Главна промена у одбрамену линији Београда, настала због учесталих напада на град током петнаестог века и борби с Турцима, била је кула Небојша на дунавској обали, коју су Угари саградили у другој половини столећа. Cf.: Ćurčić, "The New Order, circa 1450-1550", in *Architecture in the Balkans: From Diocletian to Süleyman the Magnificent*, 703-821.
[42] Марк Штајн (Mark L. Stein), ипак, није сасвим сигуран у улогу „капетана Дунава", али сматра да је, вероватно, обезбеђивао пловидбу Дунавом. Превод израза на турском језику, према cf.: Mark L. Stein, "Frontiers and Ottoman Frontiers", "Garrison Troops", in *Guarding the Frontier: Ottoman Border Forts and Garissons in Europe* (London: Taurus Academic Studies, 2007), 13-27, цитат 14; 64-104.
[43] Тричковић, „Београд под турском влашћу1521-1804. године", у *Историја Београда*, 91-141, цитат 96. У седамнаестом веку је забележено да капетан Дунава осигурава безбедност речне пловидбе и трговине, крстарећи реком: „[...] са десет фрегата и хиљаду војника азапа". Из путописа Евлије Челебије (Evliya Çelebi), према, cf.: Ibid.

[44] Овај израз на турском језику значи „нове трупе" (тур., *yeni* – нов; тур., *çeri* –војска). Cf.: „Речник термина", у Радован Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика XVI – XVII век* (Београд: Историјски архив Београда, 1961), 758-774, 765.
[45] Према, cf.: Stein, "Frontiers and Ottoman Frontiers", in *Guarding the Frontier: Ottoman Border Forts and Garissons in Europe*, 13-27, цитат 14. Година 1648. подразумева се као година утемељења модерног система држава. Према, cf.: Prescott, "Introduction", in *Political Frontiers and Boundaries*, 1-35.
[46] О Београду у осамнаестом веку, v.: Душан Ј. Поповић, *Београд кроз векове* (Београд: Туристичка штампа, 1964), 141-314; Душан Ј. Поповић, *Београд пре 200 година* (Београд: Геца Кон, 1935); N. Samardžić, Roter Blagojević i R. Samardžić, *Kulturna istorija Beograda, 18. vek*; Васа Чубриловић, ур., *Историја Београда, Књ. 1, Стари, средњи и нови век* (Београд: Просвета, 1974), 523-769, и други. О историји Срба, с аспекта стварања модерног друштва у осамнаестом веку, v.: Сима М. Ћирковић, „Настајање модерног хришћанског друштва", у *Срби међу европским народима* (Београд: Equilibrium, 2004), 150-179. Наслов изворника: Sima M. Ćirković, *The Serbs* (Oxford: Blackwell Publishing, 2004).
[47] Тричковић, *Београдски пашалук 1687-1739*, 445.
[48] Cf.: Робер Мантран, „Предговор" у Мантран, *Историја Османског царства*, 5-11.
[49] Marija Todorova, *Imaginarni Balkan*, prev. Dragana Starčević i Aleksandra Bajazetov-Vučen (Beograd: Biblioteka XX vek, 2006 [1999]), 145. Наслов оригинала: Maria Todorova, *Imagining the Balkans* (New York: Oxford University Press, 1997).
[50] Cf.: Драгица Живковић, „Српска картографија — од инжењерске до дигиталне", *Гласник српског географског друштва* XCII, 3 (2012), 1-18. DOI: 10.2298/GSGD1203001Z; http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0350-3593/2012/0350-35931203001Z.pdf, приступљено 22.08.2014. О географском знању о Србији, такође, v.: Никола Радојчић, *Географско знање о Србији почетком 19. века* (Београд : Српско географско друштво, 1927).
[51] Cf.: Edvard Said, *Orijentalizam*, prev. Drinka Gojković (Beograd: Biblioteka XX vek, 2008 [2000]), 259. Наслов оригинала: Edward W. Said, *Orientalism* (New York: Pantheon Books, 1978).
[52] Cf.: Todorova, *Imaginarni Balkan*, 87.
[53] Г. Бланки, *Известие о стању народа у Европској Турској* (Београд: Чигоја штампа / Београд: Етнографски музеј, 2004), 13-14.; прештампано дело: Алодф Бланки, *Известие о стању народа у европској Турској*, прев. Винко Пацелић. (Нови Сад: Нар. књигопеачтња Дан. Медаковића, 1850). Наслов оригинала: Adolphe Blanqui, *Considérations sur l'état social des populations de la Turquie d'Europe* (Paris: Guillaumin, 1842).
[54] Cf.: Said, *Orijentalizam*, 78.
[55] Ibid., 23.
[56] Todorova, *Imaginarni Balkan*, 69.
[57] Ibid., 71.
[58] Опширније, v.: „Balkan — Nomen" u Ibid., 77-104, нарочито 79-85.
[59] Назив „Балканско полуострво (*Balkanbalbeiland*)"смислио је и први пут објавио немачки географ Аугуст Цојне, у својој књизи чија пуна библиографска јединица гласи: Johann August Zeune, *Gea: Versuch einer wissenschaftlichen erdbeschreibung* [Геа, покушај научног описа земље] (Berlin: Wittich, 1808). Cf.: Ibid., 83. Такође, опширније о путописцима на Балканском полуострву од петнаестог до двадесетог века, v.: „Otkrivanje Balkana", u Ibid., 145-190.
[60] Вилхелм Рихтер, *Прилике у Србији под кнезом Милошем до његове абдикације 1839. године: приказ најновијих догађаја, карактеристика српског народа и топографска*

скица кнежевине (Крагујевац: Светлост, 1984), 6. Наслов оригинала: Wilhelm Richter, *Serbiens Zustände unter dem Fürsten Milosch bis zu dessen Regierungs-Entsagung im Jahre 1839: eine Darstellung der jüngsten Ereignisse, Charakteristik des serbischen Volkes und Abriss einer Topographie des Fürstenthums* (Leipzig: Adolf Frohberger, 1840).
[61] Todorova, *Imaginarni Balkan*, 147.
[62] Рихтер, *Прилике у Србији под кнезом Милошем до његове абдикације 1839. године*, 5, курзив Д. Ћ.
[63] Опширније, v.: Reinhold Schiffer, "Travails: the Material and Mental Conditions of Travelling to and in Turkey" in *Oriental Panorama: British Travellers in the 19th Century Turkey* (Amsterdam/Atlanta, GA: Rodopi, 1999), 35-63.
[64] Сви цитати у реченици: Мајкл Џозеф Квин (Michael Joseph Quin), „Дунавом кроз Војводину и Србију" у *Британски путници о нашим крајевима у XIX веку*, прев. Бранко Момчиловић (Нови Сад: Матица српска, 1993), 21-30, цитат 27. Одломак из објављеног дела: Michael Joseph Quin, *A Steam Voyage Down the Danube* [Путовање паробродом низ Дунав] (London: R. Bentley, 1835), 56-65.
[65] V.: Schiffer, "Travails: the Material and Mental Conditions of Travelling to and in Turkey", 40-42.
[66] Квин, „Дунавом кроз Војводину и Србију", 27.
[67] Ibid.
[68] Франсис Ерве (Francis Hervé), „Цариградским друмом и бачком равницом", у *Британски путници о нашим крајевима у XIX веку*, 40-60, цитат 49. Одломак из објављеног дела: Francis Hervé, *A residence in Greece and Turkey, with notes of the journey through Bulgaria, Servia, Hungary and the Balkan* [Боравак у Грчкој и Турској, са белешкама о путу кроз Бугарску, Србију, Мађарску и Балкан] (London: Whittaker & Co., 1837), 299-316; 338-351.
[69] Ibid., 50.
[70] Опширније о десетодневном искуству Франсиса Ервеа у земунском карантину, v.: Hervé, *A residence in Greece and Turkey, with notes of the journey through Bulgaria, Servia, Hungary and the Balkan*, 316-337.
[71] Александер Вилијам Кинглејк (Alexander William Kinglake), „Од Земуна до Ниша", у *Британски путници о нашим крајевима у XIX веку*, 5-20, цитат 6. Одломак из објављеног дела: Alexander William Kinglake, *Eothen* [Са Истока] (London: Alexander William Kinglake, 1844), 9-29.
[72] Ibid.
[73] Ото Дубислав Пирх (Otto Dubislav Pirch), „Београд 1829", у Ђуро Гавела, ур., *Стари Београд: из путописа и мемоара* (Београд: Ново покољење, 1951), 49-67, цитат 51.
[74] Рихтер, *Прилике у Србији под кнезом Милошем до његове абдикације 1839. године*, 6-7.
[75] V.: Мишел Фуко, *Надзирати и кажњавати: настанак затвора*, прев. Ана А. Јовановић (Београд: Просвета, 1997), 224. Наслов оригинала: Michel Foucault, *Naissance de la prison, Surveiller et punir* (Paris: Gallimard, 1975).
[76] Опширније, в.: Paul M. Hohenberg, Lynn Hollen Lees, "Beyond Baroc Urbanism", in *The making of urban Europe, 1000-1994* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1995), 137-171.
[77] Бланки, *Известие о стању народа у Европској Турској*, 15.
[78] Ibid.
[79] Ibid., 16.
[80] Марија Тодорова пише о, додуше, касније насталим историографским делима, и њиховом механистичком приступу или приступу одвојених сфера у проучавању

балканског и отоманског наслеђа Балканског полуострва, cf.: Todorova, „Balkan – Realia: Qu'est-ce qu'il y a hors de texte?", u *Imaginarni Balkan*, 308-347, 311-312.
[81] Cf.: Louis-Auguste Blanqui, "Parisians!", trans. Mitch Abigdor, http://www.marxists.org/reference/archive/blanqui/1848/parisians.htm, приступљено, 12.12.2013.
[82] Према, cf.: M. Christine Boyer, *The City of Collective Memory: The Historical Imagery and Architectural Entertainments* (Cambridge, MA: The MIT Press, 1994), 8.
[83] Cf.: Gideon Sjoberg, "The Preindustrial City", *American Journal of Sociology* Vol. 60, No. 5, World Urbanism (March 1955): 438-445, http://www.jstor.org/stable/2772531, приступљено 12.08.2014. Такође, cf.: Gideon Sjoberg, *The Preindustrial City: Past and Present* (Glencoe: Free Press, 1960).
[84] Sjoberg, "The Preindustrial City", 7-8.
[85] Cf.: Pavle Sekeruš, i Ivana Živančević-Sekeruš „Les voyageurs français de la premiere moitie du XIXe siecle decouvrent les villes et les villages sudslaves", *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду* XXXIV (2009): 211-221, 216.
[86] Adolphe-Jérôme Blanqui, *Voyage en Bulgarie pendant l'année 1841* [Путовање по Бугарској током 1841. године] (Paris, W. Coquebert, 1845), 66.
[87] Цитирано према Лују Лежеу, cf.: Луј Леже, „Словенски свет", прев. Радослав Јанковић, „Београд и Срби [одломак]", у *Београд у деветнаестом веку: из дела страних писаца* (Београд: Библиотека града Београда, 2008 [1967]), 29-52, цитат 37. Наслов оригинала: Louis Léger, *Les monde Slave: voyage et littérature* (Paris: Didies et c[ie], 1873).
[88] Ibid.
[89] Према, cf.: Todorova, „Otkrivanje Balkana", u *Imaginarni Balkan*, 145-190, 178.
[90] Опширније о Ламартиновим путовањима, v.: Alphonse de Lamartin, *Souvenirs, impressions, pensées et paysages pendant un voyage en Orient, 1832-1833 où, Notes d'un voyageur* (Bruxelles: L. Hauman, 1835); Алфонс де Ламартин, *Списи о Србима /* Alphonse de Lamartine, *Les écrits sur les Serbes*, прев. Јелена Новаковић (Београд: Утопија, 2006).
[91] С. П. „Ламартиново путовање кроз Србију 1833. године", *Српски књижевни гласник* (1913): 756-766, цитат 762.
[92] Ibid., 761.
[93] Зундхаусен се у својој књизи позива на теоријски рад социолога Емила Диркема (Émile Durkheim) о механичкој и органској солидарности у развоју друштва, који је изнет у књизи: Émile Durkheim, *De la division du travail social: étude sur l'organisation des sociétés supérieures* (Paris: Alcan, 1893). Библиографска јединица домаћег издања: Емил Диркем, *О подели друштвеног рада*, прев. Божидар Марковић (Београд: Просвета, 1972). V.: Зундхаусен, *Историја Србије од 19. до 21. века*, цитат 48-49.
[94] Cf.: Ibid., 51-52.
[95] Cf.: Ружица Гузина, *Кнежина и постанак српске буржоаске државе* (Београд: Култура, 1955).
[96] Cf.: Ibid., 26. Нахија је реч арапског порекла, и значи: жупа, управна јединица мања од кадилука. Кадилук је судбена јединица или срез, и чине га две или више нахија. Cf.: Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku* (Sarajevo: Svjetlost, 1966), 483.
[97] Гузина, *Кнежина и постанак српске буржоаске државе*, 30.
[98] Ibid., 35-36.
[99] Cf.: Глава 2, 51-54.
[100] Рихтер, *Прилике у Србији под кнезом Милошем до његове абдикације 1839. године*, 52.

[101] "Tous ces carrés de verdure, séparés par des haies vives bien taillées, présentent l'aspect d'un immense jardin, et cet aspect est celui de presque toute l'Angleterre." Cf.: Adolphe Blanqui, *Voyage d'un jeune français en Angleterre et en Écosse pendant l'automne de 1823* [Путовање једног младог Француза по Енглеској и Шкотској у јесен 1823] (Paris, Dondey-Dupré père et fils, 1824), 32.
[102] "Avant d'y arriver, il nous fallut passer en bac la grande Morava serbe près de son emouchure dans le Danube. Les paysage qui s'étend le long de la plaine arrosée par cette rivière est un des plus admirables qu'on puisse voir et ne saurait être comparé qu'à un immence jardin anglais naturel, orné de pelouses vertes sur lesquelles des groupes d'arbres séculaires projettent de distance en distance leurs ombres épaisses." Cf.: Blanqui, *Voyage en Bulgarie pendant l'année 1841*, 114-115.
[103] Кинглејк, „Од Земуна до Ниша", 19-20.
[104] Британац Пејтон, описује у цитату предео у околини Љубовије, указујући у напомени и на случајну сличност с Кинглејковим описом. V.: Ендру Арчибалд Пејтон, *Србија, најмлађи члан европске породице или Боравак у Београду и путовања по планинама и шумама унутрашњости 1843. и 1844. године*, прев. Бранко Момчиловић (Нови Сад: Матица српска, 1996), 109-110. Наслов оригинала: Andrew Archibald Paton, *Servia, the youngest member of the European family or, A residence in Belgrade and travels in the highlands and woodlands of the interior during the years 1843 and 1844* (London: Longman, Brown, Green, and Longmans, 1845).
[105] Гузина, *Кнежина и постанак српске буржоаске државе*, 98-99.
[106] Ibid., 97.
[107] Ibid., 100-101.
[108] С. П. „Ламартиново путовање кроз Србију 1833. године", 762.
[109] Ibid.
[110] Ibid., 762-763.
[111] Самарџић, *Београд под Турцима, предавање одржано на Коларчевом универзитету*, 4.
[112] Cf.: Le Korbizje, „Dunav", u *Put na Istok*, prev. Svetlana Samurović (Loznica: Karpos, 2008), 32-46, цитат 40-41. Наслов оригинала: Le Corbusier, *Le voyage d'Orient* (Paris: Foundation Le Corbusier, 1987 [1966]).
[113] Шехер је реч персијског порекла и значи „велики град". Cf.: Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, 583.
[114] Цариградски друм спајао је, можемо тако да кажемо, београдску Стамбол капију са цариградском Белиград-махалом, чији су житељи Срби, хришћани протерани 1521, бринули о градском водоводу. Један од инфраструктурних уређаја, акумулациона брана и резервоар, налазио се у градској околини, у Београдској шуми, такође топониму словенског порекла. О водоводним инфраструктурним уређајима Цариграда у Београдској шуми, v.: Julia Pardou, „A Bendt in the Forest of Belgrade", in *Beauties of the Bosphorus* (London: Virtue and Co., 1855), 96-105.
[115] Кикле, „Путовање г. Киклеа у Цариград копном, Париз 1664", у Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика XVI – XVII век*, 191-199, цитат 193.
[116] Самарџић, *Београд под Турцима, предавање одржано на Коларчевом универзитету*, 6.
[117] Према, cf.: Тасић, *Историја Београда*, 1995, 121.
[118] Cf.: Поповић, *Београд кроз векове*, 297.
[119] Тричковић, *Београдски пашалук 1687-1739.*, цитат 445.
[120] Тодор Стефановић Виловски, „Метаморфоза Београда, преглед историјских догађаја од постанка тврђаве и вароши под Римљанима до најновијег времена,

1911", у *Сингидунум*, прир. Драган Лакићевић (Београд: Српска књижевна задруга, 2006), 7-75, цитат 48.
[121] V.: Глава 2, 62-64.
[122] V.: Therborn, "Eastern Drama. Capitals of Eastern Europe, 1830s-2006: An Introductory Overview", цитат, 210.
[123] V.: Ibid.
[124] Cf.: Бранко Петричевић, „Амбијенти и просторне вредности Београда", *ГГБ* XXIV, 1977, 319-330; цитат, 319.
[125] Cf.: Зундхаусен, *Историја Србије од 19. до 21. века*, цитат 18. О балканској култури, v.: Trajan Stojanović, *Balkanski svetovi: prva i poslednja Evropa*, prev.: Ivana Đorđević (Beograd: Equilibrium, 1997). Наслов оригинала: Traian Stoianovich, *Balkan Worlds: The First and Last Europe* (Armonk: M. E. Sharpe, 1994).
[126] V.: Душан Пантелић, *Београдски пашалук после Свиштовског мира 1791-1794*, Београд: Српска Краљевска Академија, 1927. Исто тако, v.: Suraiya N. Faroqhi, ed., *The Cambridge history of Turkey, Vol. 3*: *The Later Ottoman Empire, 1603–1839* (Cambridge University Press, 2008).
[127] Опширније, v.: Пантелић, *Београдски пашалук после Свиштовског мира 1791-1794*.
[128] Холм Зундхаусен, као и Ружица Гузина, доводи у релацију ову тачку у развоју српског друштва, с његовим трансформацијама током читавог деветнаестог века. Cf.: Зундхаусен, *Историја Србије од 19. до 21. века*, цитат 47.
[129] Гузина, *Кнежина и постанак српске буржоаске државе*, 98.

ГЛАВА 4: ГРАНИЦЕ ГРАДА. НАПОМЕНЕ:

---

[1] Карл Сауер (Carl O. Sauer), према, cf.: John Wylie, "Carl Sauer and Cultural Landscape" in *Landscape* (London: Routledge, 2007), 19-30, наведена дефиниција 24, цитат 20.
[2] Sauer, "The Morphology of Landscape", 26, курзив Д. Ђ.
[3] Према, cf.: John Robert Victor Prescott, "Concepts and Terminology", "Border Landscapes" in *The Geography of Frontiers and Boundaries* (Oxon: Routledge, 2015 [1965]), 9-32; 90-108.
[4] Cf.: Ibid. Изрази на енглеском језику, који означавају границу: *border*, *boundary*, *frontier*, у тумачењу истакнутих аутора политичке географије као што је Џон Прескот (J. R. V. Prescott), Ладис Кристоф (Ladis Kristof), нису синоними, мада је данас све чешће случај, с диверсификацијом самог појма, да се у научним радовима употребљавају на тај начин. Cf.: Anssi Paasi, "The shifting landscape of border studies and the challenge of relational thinking", in Milan Bufon, Julian Minghi, Anssi Paasi, eds., *The New European Frontiers: Social and Spatial (Re)integration Issues in Multicultural and Border Regions* (Newcastle: Cambridge Scholars, 2014); http://www.academia.edu/7349906/Paasi_Anssi_2014_._The_shifting_landscape_of_border_studies_and_the_challenge_of_relational_thinking._In_Bufon_M_Minghi_J_and_A_Paasi_eds._._The_New_European_Frontiers_Social_and_Spatial_Re_integration_Issues_in_Multicultural_and_Border_Regions._Newcastle_Cambridge_Scholars, приступљено 26.01.2015.
[5] Ibid., цитат 9/26. О терминологији у проучавању граница, v.: Ladis Kristof, "The Nature of Frontiers and Boundaries", *Annals of the Association of American Geographers* 49, 3(1959): 269-282. О проблематизовању концепта граница у оквиру савремених теоријских приступа, v.: David Newman, "Borders and Bordering: Towards an Interdisciplinary Dialogue", *European Journal of Social Theory* 9, 2 (2006): 171–186; John Agnew, "Borders on the mind: re-framing borders thinking", *Ethics & Global Politics* Vol. 1, No. 4 (2008): 175-191; и др.
[6] Cf.: John Robert Victor Prescott, "Introduction", in *Political Frontiers and Boundaries* (Oxon: Routledge, 2015 [1987]), 1-35.
[7] Ebru Boyar, "The Balkan Peoples and the Balkan States", in *Ottomans, Turks and the Balkans: Empire Lost, Relations Altered* (London: Taurus Academic Stadies, 2007), 82-140.
[8] Agnew, "Borders on the mind: re-framing border thinking", 175-191, цитати 176.
[9] Cf.: Kristof, "The Nature of Frontiers and Boundaries", *Annals of the Association of American Geographers*, 269-282.
[10] Слична је ситуација била и у Старом Риму, границе нису успостављане у време Републике, јер су се стално померале ка следећем циљу. Налазимо да је врло слично и у случају америчке „пионирске" границе, која се померала од Атлантика до Западне обале. Cf.: Frederick Jackson Turner, "The Significance of the Frontier in American History", 1893; Глава 2, 59, 71.
[11] Boyar, "The Multi-Images of the Balkans", in *Ottomans, Turks and the Balkans: Empire Lost, Relations Altered*, 82-140.
[12] Опширније о Цариградском друму у Отоманској империји, између осталог, v.: Inaldžik, „Provincijska administracija i timarski sistem", u *Osmansko carstvo: klasično doba, 1300-1600*, 163-186.
[13] Опширније, v.: Edward S. Casey, "The Edge(s) of Landscape: A Study in Liminology", in Jeff Malpas, ed., *The Place of Landscape: Concepts, Contexts, Studies* (Cambridge, MA: The MIT Press, 2011), 91-109, посебно 101-104.
[14] Mark L. Stein, "Garrison Troops", in *Guarding the Frontier: Ottoman Border Forts and Garissons in Europe* (London: Taurus Academic Studies, 2007), 64-104.

[15] Опширније, v.: Мирослав Тимотијевић, „У освит новог доба", у Марко Поповић, Мирослав Тимотијевић, Милан Ристовић, *Историја приватног живота у Срба од средњег века до савременог доба*(Београд: Clio, 2011), 171-388.
[16] Између осталог, cf.: Душан Пантелић, *Београдски пашалук пред Први српски устанак: 1794-1804* (Београд: Научна књига, 1949).
[17] Boyar, "The Balkan Peoples and the Balkan States", in *Ottomans, Turks and the Balkans: Empire Lost, Relations Altered*, 73-81.
[18] Едвард Кејси заснива своје ставове на радовима, између осталих и Мишела Фукоа (Michel Foucault) и Жака Дериде (Jacques Derrida). Cf.: Casey, "The Edge(s) of Landscape: A Study in Liminology", *The Place of Landscape: Concepts, Contexts, Studies*, посебно 101-104.
[19] О нарочитом утицају воденог пејзажа на урбани пејзаж Београда у деветнаестом веку, такође v.: Dragana Ćorović and Ljiljana Blagojević, "Water, Society and Urbanization in the 19th Century Belgrade: Lessons for Adaptation to the Climate Change", *SPATIUM International Review* no. 28 (2012): 53-59; Dragana Ćorović and Ljiljana Blagojević "The Belgrade Waterscape and the Climate Change: Lessons from the 19th century Urban History", in M. Zlatić and S. Kostadinov, eds. *International Conference "Land Conservation" – LANDCON 1209: Sustainable Land Management and Climate Change. Conference Abstracts* (Belgrade: University of Belgrade – Faculty of Forestry, 2012), 102; Dragana Ćorović and Ljiljana Blagojević, "The Vanishing Waterscape of the 19th century Belgrade: Lessons for Adaptation to the Climate Change", in M. Balamir, M. Ersoy and E. Babalik Sutcliffe, eds,. *AESOP 2012 E-Book of Abstracts* (Ankara: ARBER Professional Congress Services, 2012).
[20] Овом подручју у седамнаестом веку, v.: *Anonym*, „Опис путовања од Будима до Софије, које је 1621 године обавио Луј де Е., барон де Корманен, француски посланик", у Радован Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика: XVI-XVII век* (Београд: Историјски архив Београда, 1961), 163-172.
[21] Такође, о Београду као отоманском граду, cf.: Глава 3, 80-90.
[22] Ово је цитат Пола Витека (Paul Wittek), из књиге: *The Rise of the Ottoman Empire* (London: Royal Asiatic Society, 1938), посвећен првој фази отоманске државе и односу византијског залеђа и отоманске војске. Према, cf.: Stein, "Frontiers and Ottoman Frontiers", in *Guarding the Frontier: Ottoman Border Forts and Garissons in Europe*, 13-27, цитат 21.
[23] Милош Благојевић, „Град и жупа – међа градског друштва", у Јованка Калић, Милосав Чоловић, ур., *Социјална структура српских градских насеља (XII-XVIII век)* (Београд: Одељење за историју Филозофског факултета / Смедерево: Музеј у Смедереву, 1992), 67-84.
[24] Cf.: Рајко Веселиновић, „Београд под влашћу Аустрије од 1717. до 1739. године", у Васа Чубриловић, ур., *Историја Београда, Књ. 1, Стари, средњи и нови век* (Београд: Просвета, 1974), 523-572.
[25] Cf.: Karpat, "The Stages of Ottoman History: A Structural Comparative Approach", in Kemal H. Karpat *et al*., *The Ottoman State and Its Place in World History: Introduction* (Leiden: E. J. Brill, 1974), 79-98.
[26] Cf.: Живорад П. Јовановић, „Варош у шанцу", у *Из старог Београда* (Београд: Туристичка штампа, 1964), 25-27.
[27] Cf.: Веселиновић, „Београд под влашћу Аустрије од 1717. до 1739. године", слика 2, 528. Cf.: Владимир Томић, *Брег за размишљање. Београд на гравирама од XVI до XIX века* (Београд: Музеј града Београда, 2012), 89, 93, 94, 97, 98, 99, 102, 103, 104, 105, 116, 118.
[28] Данас правцем Цариградског друма пролази Булевар краља Александра. За трасу Цариградског пута, v.: Олга Зиројевић, „Цариградски друм од Београда до Софије (1459-1683)", *Зборник Историјског музеја Србије* 7 (1970): 3-196.

[29] *Appendix* 1, Карте и планови, 10 и 11.
[30] Јовановић, „Варош у шанцу", у *Из старог Београда*, 25-27.
[31] Д. Ј. Ранковић, „ Шетња кроз стари Београд", *БОН* LVII, бр. 11 (1939): 687-692, цитат 687.
[32] Опширније, v.: Љиљана Алексић-Пејковић, „Београд између великих сила и Турске од Једренског мира (1829) до 1867. године", *ГГБ* XIV (1867): 5-21.
[33] *Рашид-беја историја чудноватих догађаја у Београду и Србији*, прев.: Д. С. Чохаџић, предг.: Стојан Новаковић (Београд: Ариадна, 2010 [1894]), 99 (курзив у оригиналу).
[34] Ibid., 111. О тадашњој друштвеној ситуацији, v.: Радош Љушић, „Турско наслеђе у Кнежевини и Краљевини Србији", у Славенко Терзић, ур., *Ислам, Балкан и велике силе (XIV-XX век): међународни научни скуп 11-13. децембар 1996* (Београд : Историјски институт САНУ, 1997), 279-292..
[35] За етимологију и схватање речи варош у Србији, v.: Стојан Новаковић, *Град, трг, варош: к историји речи и предмета који се њима казују: неколико страна из дела „Градови и трговци у старој српској држави"* (Београд: Државна штампарија, 1892), 157-176.
[36] Cf.: Јован Ристић, „После бомбардовања Београда", *Отаџбина* II, Књ. 6, св. 21-24 (1881): 1-9.
[37] Ibid., 3.
[38] Бранко Максимовић, „Прилози за проучавање архитектуре старог Београда", *ГМБГ* II (1955): 231-236. Према неким ауторима, атар Београда је био до Лаудоновог шанца, од 1839. Cf.: Ранковић, „ Шетња кроз стари Београд", 690.
[39] Бранислав Божовић, *Управа и управници града Београда: (1839-1944)* (Београд: Просвета, 2010).
[40] Драгиша Лапчевић у овом тексту подсећа на свој говор поводом рејонског питања, 1906. године. V.: Драгиша Лапчевић, „Реонско питање", *Општинске новине* XXXIII, 8 (1. јун 1929): 6.
[41] О питању градског рејона, v.: Бранко Максимовић, „Развој Београда ван грађевинског рејона крајем XIX века", *ГГБ* XV (1968): 129-142; Светлана В. Недић, „Урбанистичко уређење Београда од 1886. до 1914. године", *ГГБ* XXIII (1976): 175-217.
[42] Paul E. Peterson, "The Interests of the Limited City", in *City Limits* (Chicago: University of Chicago Press, 1981), 17-40.
[43] „Турци праве стражаре дуж шанца, 9. новембра 1859. ДА СРС-МИДІ-IX-143-1859", у Бранко Перуничић, *Управа вароши Београда 1820–1912* (Београд: Музеј града Београда, 1970), 186.
[44] Тома Поповић, „Структура турског града-чаршија и махале", у Славенко Терзић, ур., *Ислам, Балкан и велике силе (XIV-XX век): међународни научни скуп 11-13. децембар 1996* (Београд : Историјски институт САНУ, 1997), 81-85. V.: Nikolai Todorov, *The Balkan City, 1400-1900* (Seatle: University of Washington Press, 1985).
[45] Пејтон, Ендру Арчибалд, *Србија, најмлађи члан европске породице или Боравак у Београду и путовања по планинама и шумама унутрашњости 1843. и 1844. године*, прев. Бранко Момчиловић (Нови Сад: Матица српска, 1996), 38. Наслов оригинала: Andrew Archibald Paton, *Servia, the youngest member of the European family or, A residence in Belgrade and travels in the highlands and woodlands of the interior during the years 1843 and 1844* (London: Longman, Brown, Green, and Longmans, 1845).
[46] Ibid., 41. Cf.: Miloš Jovanović, 'The city in our hands': urban management and contested modernity in nineteenth-century Belgrade", *Urban Studies* 40, 1 (February 2013): 32-50.
[47] Cf.: M. Christine Boyer, *The City of Collective Memory: The Historical Imagery and Architectural Entertainments* (Cambridge, MA: The MIT Press, 1994), 46.

[1] V.: Глава 2, 39-40.
[2] Овде користимо реч у смислу у којем је користи Анри Лефевр у делу *Производња простора*. Cf.: Henri Lefebvre, "Plan of the Present Work ", in *The Production of Space*, trans. Donald Nicholson-Smith (Oxford: Blackwell Publishing, 2008 [1991]), 1-67. Наслов оригинала: Henri Lefebvre, *La production de l'espace* (Paris: Éditions Anthropos, 1974).
[3] Глава 2, 52-53, напомена 84, на 70.
[4] Опширније, v.: Mišel Fuko, „Predavanje od 25. januara 1978.", u *Bezbednost, teritorija, stanovništvo: predavanja na Kolež de Fransu, 1977-1978*, prev. Aleksandar Stojanović, Andrea Jovanović, Lidija Levkov (Novi Sad: Mediterran Publishing, 2014), 73-105. Наслов оригинала: Michel Foucault, *Sécurité, territoire, population: Cours au Collège de France* (1977-1978), ed. Michel Senellart (Paris: Gallimard / Seuil 2004).
[5] Исто као напомена 3.
[6] Fuko, „Predavanje od 25. januara 1978.", u *Bezbednost, teritorija, stanovništvo: predavanja na Kolež de Fransu, 1977-1978*, 82-83.
[7] Глава 2, 51-54.
[8] Ibid.
[9] Опширније, v.: Fuko, „Predavanje od 11. januara 1978.", u *Bezbednost, teritorija, stanovništvo: predavanja na Kolež de Fransu, 1977-1978*, 19-46, цитат 31.
[10] Ibid., 40.
[11] Ibid., 39.
[12] Фуко ове феномене назива „диспозитивом безбедности". V: напомена 3.
[13] Fuko, „Predavanje od 11. januara 1978.", u *Bezbednost, teritorija, stanovništvo: predavanja na Kolež de Fransu, 1977-1978*, 19-46, цитат 41.
[14] То није одлика само западне цивилизације, јер се у кинеском алфабету, на пример, исти знак употребљава да означи и *сеоско* и *дивље*. Cf.: Augustin Berque, "The Earth, Acting Spontaneoulsy" in *Thinking Thorugh Landscape*, trans. Anne-Marie Feenberg-Dibon (Oxon: Routledge, 2013), 14-22. Наслов оригинала: Augustin Berque, *La pensée paysagère* (Paris: Archibooks, Bookstorming, 2008).
[15] Сретен Л. Поповић, „Путовање од Београда до Крагујевца 1834", у *Стари Београд*, ур. Ђуро Гавела (Београд: Ново покољење, 1950), 77-83.
[16] Ibid., 78.
[17] V.: Тихомир Р. Ђорђевић, „Књижевност", у *Србија пре сто година (XIX век)* (Београд: Етхос, 2008), 14; Ibid., „Саобраћај", 106-107.
[18] О друштвеној појави хајдучије у Србији у деветнаестом веку, v.: Јован Милићевић, „Хајдуци уочи Првог српског устанка", у *Друштвене појаве у Србији XIX века*, прир. Радош Љушић (Београд: Српска књижевна задруга, 2002), 3-14.
[19] Како пише Фуко, то су дисциплинарне мере с корективним ефектом на остале чланове заједнице, односно остало становништво, и припадају јуридичко-легалном систему у Европи, нарочито израженом у периоду до осамнаестог века. V.: Fuko, „Predavanje od 11. januara 1978.", u *Bezbednost, teritorija, stanovništvo: predavanja na Kolež de Fransu, 1977-1978*, 19-46.
[20] Енглеска није ублажавала своје строге кривичне законе у време друштвених немира, 1780-1820; у Западној Европи су тек између 1830. и 1848. била укинута јавна кажњавања и погубљења. V.: Фуко, *Надзирати и кажњавати: настанак затвора*, 19.
[21] Cf.: Ђорђевић, „Саобраћај", 107.
[22] Cf.: Erve, „Цариградским путем и бачком равницом", 44.
[23] Cf.: Eric Hobsbawm, "Origin of the Industrial Revolution", in *Industry and Empire, From 1750 to the Present Day* (London: Penguin Books, 1999 [1968]), 12-33.

[24] Видосава Николић-Стојанчевић, „Етничка, демографска и социјално-економска структура Београда 1867. г.", *ГГБ* XIV (1967), 23-44, цитат 39.
[25] Никола Тасић, et al., *Историја Београда* (Београд: Српска академија наука и уметности / Драганић, 1995), цитат 164.
[26] Живорад П. Јовановић, „Постанак Палилуле", у *Из старог Београда* (Београд: Туристичка штампа, 1964), 54-55; Душан Мандић, Шпиро Лагатор, *Хроника београдске општине Палилула* (Београд: Друштвено политичке организације и СО Палилула, 1986), 27-28; Бранко Вујовић, *Београд у прошлости и садашњости* (Београд: Драганић, 1994), 308-309.
[27] Cf.: Глава 3, 89-90.
[28] Мандић и Лагатор, *Хроника београдске општине Палилула*, 11-24.
[29] О насељавању Србије у деветнасетом веку, v.: Борислав Челиковић, прир., *Околина Београда и Смедерева: насеља, порекло становништва, обичаји* (Београд: Службени гласник / САНУ, 2011); Борислав Челиковић, прир., *Насељавање Србије: насеља, порекло становништва, обичаји* (Београд: Службени гласник / САНУ, 2011).
[30] Јовановић, „Постанак Палилуле", у *Из старог Београда*, 54-55.
[31] Феликс Каниц, *Србија: земља и становништво од римског доба до краја XIX века, 1,* прев.: Глигорије Ерњаковић (Београд: Српска књижевна задруга / Београд: ИРО Рад, 1985), 79. Наслов оригинала: Felix Kanitz, *Das Königreich Serbien und das Serbenvolk von der Römerzeit bis zur Gegenwart. Erster band, Land und bevölkerung* (Leipzig: Verlah von Bernh. Meyer, 1904).
[32] Караџић, Вук Стефановић, „Географическо статистическое описание Србије", Даница, забавник за годину 1927 II (1827): 25-120.
[33] Adam von Weingarten, „ *Über Serbien", Österreichische militärische Zeictschrift* I (1820), 62-92, 153-181. Cf.: Татомир Вукановић, „Вуков рад на проучавању наше земље и народа", *ГСГД* XXVII (1947): 32-48. Такође, за приказ рада Адама фон Вајнгартена, v.: Никола Радојчић, *Географско знање о Србији почетком 19. века* (Београд : Географско друштво, 1927).
[34] Опширније о карти Вука Стефановића Караџића у односу на Вајнгартенову карту, као и о административној карти Београдског пашалука у првој половини деветнаестог века, v.: Реља Новаковић, „Поводом Београдске нахије на Вуковој административној карти Србије", *ГГБ* XXX (1983), 65-89.
[35] Према неким наводима, на основу ове карте вршено је разграничење с Турском, 1833-34. Cf.: Вукановић, „Вуков рад на проучавању наше земље и народа".
[36] Leopold Ranke, *Die serbische Revolution: aus serbischen Papieren und Mittheilungen* (Hamburg: Bei F. Perthes, 1829).
[37] Карте прилагођавају, мењају размеру и трансформишу својства реалних ствари, односно одређеног подручја, у облик погодан за приказивање. Опширније, v.: Martin C. Cardwallder, "The Model-building Approach", in *Urban geography: an analitical approach* (New Jersey: Prentice Hall, 1996), 21-38.
[38] Географски-историјски и социјално-друштвени опис Србије Вука Караџића има шеснасет поглавља, у два дела: „I [део] Описаније земље, 1. Границе, 2. Површје земаљско, 3. Планине, 4. Равнине, 5. Воде, 6. Градови и вароши, 7. Путови, 8. Раздјељеније земље, 9. Имена села; II [део] Описаније народа, 1. Преглед старе историје, 2. Турско господарство над Србима, 3. Ајдуци, 4. Кнезови и кметови, 5. Домаћи живот, 6. Закон (вјера), 7. Школе". Cf.: Караџић, „Географическо статистическое описание Србије".
[39] Cf.: Вукановић, „Вуков рад на проучавању наше земље и народа"; Живковић, „Српска картографија – од инжењерске до дигиталне". О општем степену знања о географији кнежевине Србије почетком деветнаестог века, и начинима

картографског приказивања подручја, v.: Оливера Стефановић, „Српска картографија 19. века", *Гласник Народне библиотеке Србије* V, 1 (2003): 99-106. Такође, v.: Реља Новаковић, „О сувоземним путевима у Србији у време Првог и Другог српског устанка", *Зборник Историјског музеја Србије* 3-4 (1964-65), 5-42.
[40] Владимир Стојанчевић, „*Милан Ђ. Милићевић и његово дело Кнежевина Србија и Краљевина Србија.* Поговор уз ново фототипско издање", у Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија* (Београд: Краљевско-српска државна штампарија, 1884), фототипско издање (Б. м.: б. и., 1972), I-XI.
[41] Холм Зундхаусен, *Историја Србије од 19. до 21. века*, прев. Томислав Бекић (Београд: Clio, 2009), 158-160, цитат 160. Наслов оригинала: Holm Sundhaussen, *Geschichte Serbiens, 19.-21. Jahrhundert* (Wien: Böhlau, 2007).
[42] Опширније, v.: Mišel Fuko, „Predavanje od 1. februara 1978.", u *Bezbednost, teritorija, stanovništvo: predavanja na Kolež de Fransu, 1977-1978, prev. Aleksandar Stojanović, Andrea Jovanović, Lidija Levkov* (Novi Sad: Mediterran Publishing, 2014), 106-133. Наслов оригинала: Michel Foucault, *Sécurité, territoire, population: Cours au Collège de France* (1977-1978), ed. Michel Senellart (Paris: Gallimard / Seuil 2004).
[43] Стојанчевић, „*Милан Ђ. Милићевић и његово дело Кнежевина Србија и Краљевина Србија.* Поговор уз ново фототипско издање", *Краљевина Србија*, V.
[44] V.: Алена Здравковић, „Сигисмунд Аугуст Волфганг барон фон Хердер (18.8.1776-29.1.1838)", у Сигисмунд Аугуст Волфганг фон Хердер, *Рударско путовање по Србији спроведено 1835. године по налогу Владе Кнежевине Србије*, прев. Добрила Бегенишић (Београд: Службени гласник, 2014), 105-122. Наслов оригинала: Sigismund August Wolfgang Freiherr von Herder, *Bergmännische Reise in Serbien: im Auftrag der Fürstlich-Serbischen Regierung ausgeführt im Jahre 1835* (Pesth: Verlag von Konrad Adolph Hartleben, 1846). Такође, cf.: Vidojko Jović, „The Development of Geology in Serbia", *Publication of the Astronomical Observatory of Belgrade* 85 (2008): 113-127.
[45] Cf.: Хердер, *Рударско путовање по Србији*, 64. Забележено је да је 1837. прва година успостављања Сокобање као лечилишта: „По старом календару, 8. јуна 1837. године из канцеларије Књаза Милоша у Крагујевцу, написан је упут заставнику Лазаревићу, који се шаље у бању ради употребе топле воде и на лечење, које ће спровести др Леополд Ерлих, познат у народу као др Ђока Покрштењак." V.: Славица Поповић-Филиповић, „Воде протичу,мостови остају: Пољски мисионари, заједно са српским народом, градили мостове у научном и културном развоју Србије", *Пројекат Растко, Историја медицине*, 26.08.2011; http://www.rastko.rs/istorija/medicina/, приступљено 14.08.2014.
[46] Хердер, *Рударско путовање по Србији*, 56.
[47] Момир Самарџић, „Посета барона Хердера Србији и први план за изградњу железнице", *Истраживања* 18 (2008): 135-145, http://scindeks.ceon.rs/article.aspx?artid=0350-21120718135S, приступљено 13.08.2014.
[48] Изводи из извештаја барона Хердера су објављени 1845, на старословенском језику, под називом: *Барона Ж. А. В. Хердера Рударскый путъ по Сербіи 1835. год.: у изводу* (У Београду: у Кньигопечатньи Княжеско-Србской, 1845). Фототипско издање књиге је део објављеног комплетног извештаја барона Хердера, cf.: Здравковић, „Предговор" у Хердер, *Рударско путовање по Србији*, 9-15. Интегрална верзија извештаја на немачком језику, објављена је 1846.
[49] Здравковић, „Сигисмунд Аугуст Волфганг барон фон Хердер (18.8.1776-29.1.1838)", 111.
[50] О историји геолошких студија у Србији у деветнаестом веку, v.: Jović, „The Development of Geology in Serbia".

[51] Cf.: Pavle Sekeruš, Ivana Živančević-Sekeruš „Les voyageurs français de la premiere moitie du XIXe siecle decouvrent les villes et les villages sudslaves", *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду* XXXIV (2009): 211-221.
[52] Ami Boué, *La Turquie d'Europe, ou, Observations sur la géographie, la géologie, l'histoire naturelle, la statistique, les moeurs, les coutumes, l'archéologie, l'agriculture, l'industrie, le commerce, les gouvernements divers, le clergé, l'histoire et l'état politique de cet empire* (Paris: A. Bertrand, 1840).
[53] Хердеров извештај је преведен и у изводима објављен после 10 година од настанка, а део из књиге Ами Буеа после пола века, када су браћа Жујовић, геолог Јован и правник Миленко, као и географ Јован Цвијић, превели део студије, и објавили га на 157 страница додатка часописа *Геолошки анали Балканског полуострва*. У садржају часописа овај део је наведен на следећи начин: „Додатак (Annexe). Ами Буе, Нацрт Геологије Европске Турске (објавиће се и у посебној књизи) / Ami Boue, Esquisse geologique de la Turquie d'Europe (traduction serbe)", cf.: „Садржај / Table des matières", *Геолошки анали Балканског полуострва* III (1891): XI. Прецизна библиографска јединица превода студије, cf.: [Ами Буе] „Геолошка скица Европске Турске, саставио А. Буе", прев. Миленко М. Жујовић, Јован Цвијић, Јован М. Жујовић, *Геолошки анали Балканског полуострва* III (1891): додатак 1-157.
[54] Ами Буе спомиње у Србији: Брестовачку, Алексиначку, Сврљишку, Нишку и Рибарску бању. Опширније, v.: [Буе] „Геолошка скица Европске Турске, саставио А. Буе", 136-144.
[55] Ibid., цитат 136.
[56] Вилхелм Рихтер, *Прилике у Србији под кнезом Милошем до његове абдикације 1839. године: приказ најновијих догађаја, карактеристика српског народа и топографска скица кнежевине* (Крагујевац: Светлост, 1984), 58. Наслов оригинала: Wilhelm Richter, *Serbiens Zustände unter dem Fürsten Milosch bis zu dessen Regierungs-Entsagung im Jahre 1839: eine Darstellung der jüngsten Ereignisse, Charakteristik des serbischen Volkes und Abriss einer Topographie des Fürstenthums* (Leipzig: Adolf Frohberger, 1840).
[57] V.: Sekeruš, Živančević-Sekeruš „Les voyageurs français de la premiere moitie du XIXe siecle decouvrent les villes et les villages sudslaves", 212-215; Бојана Миљковић-Катић, „Путописци о неизграђеним површинама Београда у првој половини XIX века" у Ђорђе С. Костић, ур., *Београд у делима европских путописаца* (Београд: Српска академија наука и уметности, Балканолошки институт, 2003), 143-160, 151.
[58] Todorova, „Balkan. Nomen", u *Imaginarni Balkan*, 75-104.
[59] Рад Ами Буеа је био и темељно полазиште за даља проучавања географских, геолошких и етнографских карактеристика Полуострва од стране Јована Цвијића. Према: Верка Јовановић, „Географске карте и планови Београда у путописним делима", у Костић, *Београд у делима европских путописаца*, 31-43, 41.
[60] Todorova, „Otkrivanje Balkana", u *Imaginarni Balkan*, 145-190, 177.
[61] Назив карте је: „Carte d'une partie de la Servie et de l'Albanie". V.: AugusteViquesnel, *Journal d'un voyage dans la Turquie d'Europe* [Дневник путовања по Европској Турској] (Paris: Langlois et Leclercq., 1842), Pl. XIX.
[62] Cardwallder, "The Model-building Approach".
[63] Опширније, v.: Катарина Митровић, *Топчидер – двор кнеза Милоша Обреновића* (Београд: Историјски музеј Србије, 2008).
[64] Реља Новаковић, „Још о неким ишчезлим селима на домаку Београда", *ГГБ* XXXII (1985): 101-124; 108-114.
[65] Увидом у документацију и досије ЗЗСКГБ, стиче се утисак о вишезначности и слојевитости Топчидера. Cf.: Документација Просторне целине Топчидер, кутије 1, 3; Досије Просторне културно историјске целине Топчидер: услови чувања, одржавања

и коришћења културних добара и добара која уживају претходну заштиту, за потребе израде програма за урбанистички план подручја Просторне културно-историјске целине Топчидер — анализа, валоризација и смернице за мере заштите, ЗЗСКГБ.
[66] Новаковић, „Још о неким ишчезлим селима на домаку Београда".
[67] Cf.: Dragana Ćorović and Ljiljana Blagojević, "Water, Society and Urbanization in the 19th Century Belgrade: Lessons for Adaptation to the Climate Change", *SPATIUM International Review* no. 28 (2012): 53-59.
[68] Хранислав Милановић, *Зеленило Београда* (Београд: ЈКП Зеленило, 2006), 147.
[69] Светислав Владисављевић, „О почецима уређивања Топчидера за излетничку и парк шуму", *ГМГБ* XXXVI (1989): 105-122.
[70] Атанасије Николић, *Биографија верно својом руком написана* (Београд: Српско друштво за историју науке: Савезни завод за интелектуалну својину, 2002).
[71] Dolores Hayden, *The Power of Place: Urban Landscapes as Public History* (Cambridge: The MIT Press), 1995.
[72] Хранислав Милановић, ур., *Заштићена природна добра Београда* (Београд: Градска управа, Секретаријат за заштиту природне средине / Београд: Завод за заштиту природе Србије, 2008), 78-81, цитат: 79.
[73] О Топчидеру, такође, v.: Јовановић, *Из старог Београда*, 167; Бранислав Којић, „Топчидер и Топчидерско брдо до 1914" у: *Београд у сећањима, 1900-1918* (Београд: Српска књижевна задруга, 1977), 141-150; Бранко Максимовић, „О зеленилу Београда", *ГМГБ* III (1956): 325-366; Милановић, *Зеленило Београда*, 134-149; Владисављевић, „О почецима уређивања Топчидера за излетничку и парк шуму"; Милановић, *Заштићена природна добра Београда*, 78-81.
[74] Митровић, *Топчидер, двор*, 130.
[75] Војислав Кујунџић, *Неколико Општинских Установа на Западу, белешке једног општинског лекара* (Београд: Штампарија Д. Димитријевића, 1903).
[76] Воја Кујунџић, „Летњиковац за београдску децу у Кошутњаку," *БОН* L, 10 (октобар, 1932): 656-660.
[77] Ендру Арчибалд Пејтон, *Србија, најмлађи члан европске породице или Боравак у Београду и путовања по планинама и шумама унутрашњости 1843. и 1844. године*, прев. Бранко Момчиловић (Нови Сад: Матица српска, 1996). Наслов оригинала: Andrew Archibald Paton, *Servia, the youngest member of the European family or, A residence in Belgrade and travels in the highlands and woodlands of the interior during the years 1843 and 1844* (London: Longman, Brown, Green, and Longmans, 1845), 49-50.
[78] Владимир Карић, *Србија: опис земље, народа и државе* (Београд: Краљевско-српска државна штампарија, 1887), 652.
[79] Опширније, v.: Даница Милић, „Друштво и привреда у XIX веку", у Тасић, *Историја Београда*, 209-245.
[80] Карић, *Србија: опис земље, народа и државе*, 668-669.
[81] Ibid., 652.
[82] Рихтер, *Прилике у Србији под кнезом Милошем до његове абдикације 1839. године*, 6.
[83] У историји Београда је забележено да су турске трупе већ и 1442. године заузеле тврђаву; тада су почети и радови на обнови бедема старог града Жрнова, које је надзирао „[...] румелијски беглербег Шехабедин". Cf.: Јованка Калић, „Београд у средњем веку", у Тасић, *Историја Београда*, 49-87, цитат 68 .
[84] Карић, *Србија: опис земље, народа и државе*, 679.
[85] Ibid.
[86] V.: Evlija Čelebija, *Putopis, odlomci o jugoslovenskim zemljama*, II, prev. Hazim Šabanović (Sarajevo: Svjetlost, 1955), 85, напомена 18. Наслов оригинала: *Evliya Çelebi*

Seyahatnamesi (Istanbul, 1314/1896-1318/1900). Авала је носила и назив „Güzeldže", што је деминутив од придева *güzel*, турски: леп. Cf.: Ibid.
[87] Ibid., 85.
[88] Ibid., 86.
[89] Алимпије В. Богић, „Опис Врачарскога среза", *Гласник Српског ученог друштва* II, XIX (1866): 85-264, цитат 95.
[90] Пре него што је почео да истражује Балканско полуострво, Буе се у оквиру подробних припрема, преселио из Париза у Беч, односно у „Њемачку", тако да и тај податак одговара пореклу „предсказивача" из Богићевог описа.
[91] Cf.: Богић, „Опис Врачарскога среза", 260.
[92] „[...] данас на целом простору Авале постоје остаци рударске активности (рудишта, шљачишта, јамски објекти) и два бивша рудника: Шупља стијена и Црвени брег." Љупко Рундић, „Авала – старо рударење и рудници", у *Геолошки објекти и природни феномени као интегрални елементи геодиверзитета града Београда* (Универзитет у Београду – Рударско-геолошки факултет, 2010), 100-101, цитат 100.
[93] Карић, *Србија: опис земље, народа и државе*, 673.
[94] Опширније, v.: Ben M. Anderson, "The construction of an alpine landscape: building, representing and affecting the Eastern Alps, c. 1885–1914", *Journal of Cultural Geography* 29, 2 (June 2012): 155-183. http://dx.doi.org/10.1080/08873631.2012.683288, приступљено 25.09.2014.
[95] Карић, *Србија: опис земље, народа и државе*, 679.
[96] Ibid.
[97] Опширније о својствима планинарске железнице на планини Риги, v.: Frederick A. Talbot, *A Railway Wonders of the World, I* (London: Cassell and Company Ltd., 1913), 203-209, цитат 205.
[98] Осим тога, у Швајцарској су планине – национални симбол; у деветнаестом веку пејзаж Швајцарских Алпа сматран је истакнутим елементом посебности швајцарског идентитета. Опширније, v.: Oliver Zimmer, "In Search of Natural Identity: Alpine Landscape and the Reconstruction of the Swiss Nation" [У потрази за природним идентитетом: алпски пејзаж и реконструкција швајцарске нације], in Paolo Squatriti, ed., *Natures Past: the Environment and Human History* [Прошлост природа: животна средина и људска историја] (An Arbor, MI: University of Michigan Press, 2007), 239-269.
[99] *Anonim*., "The Kahlenberg Rack Railway", *The Engineer* XXXVIII (November 6, 1874): 337.
[100] Cf.: Ibid.
[101] Cf.: *Anonim*., "Rack Railway Locomotive", *Scientific American Supplement* III, 70 (May 5, 1877): 1106-1107; Talbot, *A Railway Wonders of the World*, 203-209.
[102] На овој железничкој линији коришћен је изум инжењера Томаза Агудија (Tommaso Agudio) који је радио на побољшању перформанси планинске железнице, које се тичу сигурности, брзине и удобности путовања, од 1863. V.: *Anonim*., "The Superga Railway", *The Journal of the Society of Arts* Vol. 32, No. 1660 (September 12, 1884): 1020-1022.
[103] Базилика на Суперги је место ходочашћа: црква је подигнута поводом ослобођења града од опсаде војске Луја XIV (Louis XIV), 1706, у Рату за шпанско наслеђе, 1701-1714, под вођством принца Еугена Савојског (François-Eugène de Savoie-Carignan /Eugen von Savoyen).
[104] *Anonim*., "The Superga Railway", 1020.
[105] Jonathan Morris, "World's Fairs Mis-sold, Review of Coletta, Cristina Della, *World's Fairs Italian Style: The Great Exhibitions in Turin and Their Narratives, 1860-1915*", *H-Urban, H-Net Reviews* (September, 2009), 1. http://www.h-

net.org/reviews/showrev.php?id=23510, приступљено 22.09.2014. Пуна библиографска јединица за књигу Кристине Дела Колете: Cristina Della Coletta, *World's Fairs Italian Style: The Great Exhibitions in Turin and Their Narratives, 1860-1915* (Toronto: University of Toronto Press, 2006).

[106] Опширније, v.: Cristina Della Coletta, "Exposition Narratives and the Italian Bourgeoisie: Edmondo De Amicis's *Torino 1880*", in Stefania Lucamante, ed., *Italy and Bourgeoisie: The Re-Thinking of a Class* (Madison, NJ: Fairleigh Dickinson University Press / Cranbury, NJ: Associated University Presses, 2009), 32-52.

[107] Ibid., 36.

[108] Према, cf.: Boyer, *The City of Collective Memory*, 15.

[109] Према, cf.: Ibid. Такође, cf.: César Daly, "De la locomotion aérienne" [О ваздушном саобраћају], *Revue générale de l'architecture et des travaux publics* IV (1843): 15-25, цитат 17.

[110] Херберт Вивијен, „Србија, рај сиромашног човека", прев. Мара Пандуровић, у *Београд у деветнаестом веку: из дела страних писаца* (Београд: Библиотека града Београда, 2008 [1967]), 163-198, цитат 167. Наслов оригинала: Herbert Vivian, *Serbia, The Poor Man's Paradise* (London: Longmans, Green, and Co., 1897).

[111] Ibid., 195.

[112] То показују, на пример, скоро сви бројеви *Српског техничког листа*, 1890-1914.

[113] Todorova, *Imaginarni Balkan*, 70.

[114] Cf.: Samir Amin, *Eurocentrism* (New York: Monthly Review, 1989), vii. Наведено према, cf.: Todorova, *Imaginarni Balkan*, 70-71, 361, напомена 55.

6: ПРИРОДА У БЕОГРАДУ. НАПОМЕНЕ:

[1] Anri Lefevr, *Urbana revolucija*, prev. (Beograd:, 1974), 35-36. Наслов оригинала: Такође, v.: Злата Вуксановић Мацура, Драгана Ћоровић, „Зелени простори старог језгра Београда: историјски развој и савремена трансформација", у С. Марковић, ур., *Конференција Стара градска језгра и историјске урбане целине – проблеми и могућности очувања и управљања, Београд, 6.12.2013, дигитални зборник* (Београд: ЗЗСКГБ, 2013), 218-234.
[2] Lefevr, *Urbana revolucija*, 36.
[3] Neil Smith, "Foreword", in: N. Haynen, M. Kaika, E. Swyngedow, eds., *In The Nature Of Cities, Urban political ecology and the politics of urban metabolism* (London: Routledge, 2006), xii-xv.
[4] N. Haynen, M. Kaika, E. Swyngedow, "Urban political ecology", in Ibid*.,* 1-19.
[5] Ibid*.*, 6.
[6] Радмила Поповић-Петковић, „Београд по опису Матије Бана 1844. године", *ГГБ* XIII, (1966): 137-138, 138.
[7] Владислав Ст. Каћански, „Породични и друштвени живот у турском Београду", *БОН* LV, 12(1937): 809-811.
[8] Бојана Миљковић-Катић, „Путописци о неизграђеним површинама Београда у првој половини XIX века", Ђорђе С. Костић, ур., *Београд у делима европских путописаца* (Београд: САНУ, Балканолошки институт, 2003), 143-160, 152.
[9] V.: Dragana Ćorović, "Three parks in nineteenth century Belgrade", *Serbian Studies: Journal of the North American Society for Serbian Studies* 24, 1-2 (2010/2012), 75-89.
[10] Stephen Marshall, "Cities, Planning and Modernism", in *Cities, Design & Evolution* (London / New York: Routledge, 2008), 23-57.
[11] Dušan Grabrijan i Juraj Najdhart, *Arhitektura Bosne i put u suvremeno* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1957), 10.
[12] Г[лиша]. Елезовић, „Евлија Челебија о Београду", *БОН* L, 1 (1932): 45-55, цитат 54.
[13] Chevalier J., Gheerbrant, A., prir., *Riječnik simbola*, prev. Ana Buljan, Danijel Bućan, Filip Vučak, Mihela Vekarić, Nada Grujić (Zagreb: Nakladni zavod Matice Hrvatske, 1987), 768.
[14] Ibid., 770.
[15] Nenad Simić, *Istorija umetnosti i hortikulture* (Beograd: Šumarski fakultet Univerziteta u Beogradu, 1970), 171.
[16] Patrick Goode, and Michael Lancaster, eds., Sir Geoffrey Jellicoe, Susan Jellicoe, consultant eds., *The Oxford Companion to Gardens* (Oxford / New York: Oxford University Press, 1986), 278.
[17] Бранислав Ђ. Којић, „Стари Београд", у *Стара градска и сеоска архитектура у Србији* (Београд: Просвета, 1949), 66-83, 70.
[18] Владан Ђорђевић, *Успомене: културне скице из друге половине деветнаестог века*, 1 (Нови Сад: књижара „Славија", 1927), 60.
[19] Емилијан Јосимовић, *Објаснење предлога за регулисање онога дела вароши Београда, што лежи у шанцу: са једним литографисаним планом у размери 1/3000 / од Е. Јосимовића* (Београд: Е. Јосимовић, 1867; Београд: у Државној књигопечатњи), 44.
[20] Херберт Вивијен, „Србија, рај сиромашног човека", прев. Мара Пандуровић, у *Београд у деветнаестом веку: из дела страних писаца* (Београд: Библиотека града Београда, 2008 [1967]), 163-198, цитат 167. Наслов оригинала: Herbert Vivian, *Serbia, The Poor Man's Paradise* (London: Longmans, Green, and Co., 1897).
[21] Опширније о уређењу Калемегдана, v.: Хранислав Милановић, „Прилог истраживању настанка и развоја парка Калемегдан", *Наслеђе* II (1999): 41-52.

[22] Весел. Трипковић, „О баштенским постројењима, скверовима (игралиштима) наше престонице", *СТЛ* XVIII, 6 (1907): 45-47.
[23] Такође, v.: Ćorović, "Three parks in nineteenth century Belgrade".
[24] David Schuyler, "Cities and Parks: the Lessons of Central Park", in *The New Urban Landscape* (Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1988), 101-125, 101.
[25] Matthew Gandy, "Urban nature and the ecological imaginary", у *In The Nature Of Cities*,62-72, цитат 67.
[26] Димитрије Т. Леко, *У лету кроз Београд: поводом покренутог питања о регулисању малог Калемегдана* (Београд: Штампарија Светозара Николића, n. d.).
[27] Бранко Вујовић, *Београд у прошлости и садашњости* (Београд: Драганић, 1994), 96; 119-125. Зора Симић-Миловановић, „Симеон Роксандић, 1874-1943", *ГГБ* IX-X (1962-63): 445-478; Vojislav Ž. Mišić, „Kalemegdan – njegov postanak i razvitak", *Hortikultura* (Split), XXXVIII, 3 (1970): 88-90.
[28] До данас је остало свега дванаест споменика. Током реконструкције парка између два светска рата, као и у инфраструктурним радовима у седмој деценији двадесетог века, ови споменици су вађени и премештани, тако да се сматра да њихов данашњи положај не одговара првобитном стању. Вујовић, *Београд у прошлости и садашњости*, 285-286.
[29] Хранислав Милановић, *Зеленило Београда* (Београд: ЈКП „Зеленило-Београд" 2006), 180-187. Vojislav Ž. Mišić, „Iz prošlosti Karađorđevog parka", *Hortikultura* (Split), XXXVII, 4 (1970): 117-118.
[30] http://www.gardenvisit.com/got/3/3.htm, приступљено 11.02.2006; интернет издање из 2002, књиге Мари Луиз Готхајн (Marie-Luise Gothein), *History of Garden Art*, 1928.
[31] Zigmunt Bauman, „Od mučenika do heroja i od heroja do poznate ličnosti", *Fluidni život*, prev. Siniša Božović, Nataša Mrdak (Novi Sad: Mediterran Publishing, 2009), 53-66, 59. Наслов оригинала: Zygmunt Bauman, *Liquid Life* (Cambridge, UK: Polity Press, 2008 [2005]).
[32] Мирослав Тимотијевић, „Меморијал ослободиоцима Београда 1806", *Наслеђе* V (2004): 9-34, 21.
[33] Вујовић, *Београд у прошлости и садашњости*, 287.
[34] Тада је постављена метална ограда око споменика, као и плоча са натписом о рестаурацији споменика под покровитељством краља Александра Обреновића.
[35] Тимотијевић, „Меморијал ослободиоцима Београда 1806", 22.
[36] Живорад П. Јовановић, *Из старог Београда* (Београд: Туристичка штампа, 1964), 67-68; Милановић, *Зеленило Београда*, 180-187; Mišić, „Iz prošlosti Karađorđevog parka", 117.
[37] Milanka Ojdanić, „Postojeće stanje zelene površine Karađorđev park u Beogradu", у: *Зеленило у урбанистичком развоју града Београда*, зборник радова (Београд: Удружење инжењера Београда, 1994), 255-261.
[38] Сава Дубљевић, „Карађорђев парк", *БОН* LII, 7-8 (1934): 532-533.
[39] Тимотијевић, „Меморијал ослободиоцима Београда 1806", 24.
[40] Милановић, *Зеленило Београда*, 186.
[41] Дубљевић, „Карађорђев парк", 533.
[42] Емилијан Јосимовић, *Објашнење предлога за регулисање онога дела вароши Београда, што лежи у шанцу* (Београд: Друштво урбаниста Београда, 1997 [1867]), 9.
[43] Christophe Girot, "Four Trace Concepts in Landscape Architecture" у: James Corner, ed., *Recovering Landscape, Essays in Landscape Architecture* (New York: Princeton Architectural Press, 1999), 59-67, 66.

[44] Јосимовић, *Објаснење предлога за регулисање онога дела вароши Београда, што лежи у шанцу*, 26-27.
[45] Gandy "Urban nature and the ecological imaginary", in *In The Nature Of Cities*, 62-72, цитат 62.
[46] Коста Главинић, „Подаци за биографију Косте Д. Главинића", 1-12, цитат 8; ИАБ, ПФГ, сигнатура: 1119 К 1. 1.13.
[47] Мирослав Јовановић, *et al*., прир., *Живети у Београду 1837-1841: документа Управе града Београда* (Београд: ИАБ, 2003), 179-181.
[48] *Апопут*, „Различите ствари", *Србске новине* (25 мај 1856), 423.
[49] Ibid. За елаборацију начина на које су испреплетани водени пејзаж и друштво у Београду, у деветнаестом веку, v.: Dragana Ćorović and Ljiljana Blagojević, "Water, Society and Urbanization in the 19th Century Belgrade: Lessons for Adaptation to the Climate Change", *SPATIUM International Review* no. 28 (2012): 53-59.
[50] Ćorović, Blagojević, "Water, Society and Urbanization in the 19th Century Belgrade: Lessons for Adaptation to the Climate Change".
[51] Милка Јовановић, „Снабдевање Београда водом до изградње модерног водовода 1892 године", *ГГБ* V (1958): 241-248; Владимир Станојевић, „Здравствена заштита и комуналне службе у старом Београду", *ГГБ* XIII (1966): 139-151.
[52] Владимир Буњац, *et al*., *Један век Београдског водовода и канализације: 1892-1992* (Београд: Београдски водовод и канализација, 1992), 16.
[53] Ibid.
[54] Ibid.
[55] *Рашид-беја историја чудноватих догађаја у Београду и Србији*, превео с турског: Д. С. Чохаџић, предговор: Стојан Новаковић (Београд: Ариадна, 2010 [1894]), 40.
[56] Станојевић, „Здравствена заштита и комуналне службе у старом Београду".
[57] За нешто другачију трасу турског водовода, v.: Буњац, *Један век Београдског водовода и канализације: 1892-1992*, 19.
[58] Ibid., 23.
[59] Ibid., 19.
[60] Ibid., 37.
[61] За приказ догађаја на Чукур чесми, v.: Миливој Ј. Маленић, *Чича Триша, из живота једног старог Београђанина* (Београд: Савића и комп., 1906), 28-33.
[62] Опширније, нарочито за етимологију речи *сака*, v.: Велибор Стојковић, „Београдске водоноше", *Гласник Етнографског музеја*, 67-68 (2003-2004): 131-137.
[63] Буњац, *Један век Београдског водовода и канализације: 1892-1992*, 19.
[64] Ibid.
[65] Ibid., 19, 22.
[66] Станојевић, „Здравствена заштита и комуналне службе у старом Београду", 139.
[67] Прота Матија Ненадовић, *Мемоари*, прир. Владимир Дедијер (Београд: Рад, 1980) 157.
[68] Буњац, *Један век Београдског водовода и канализације: 1892-1992*, 38-39.
[69] *Рашид-беја историја чудноватих догађаја у Београду и Србији*, 55.
[70] Тијана Борић, „О историји и архитектури Теразијске фонтане", *Наслеђе* VI (2005): 227-236.

7. ИЗГРАЂЕНА СРЕДИНА. НАПОМЕНЕ:

[1] О стварању изграђене средине, као једног нивоа урбаног пејзажа Београда током деветнаестог века, и о различитим виђењима и аспектима ове трансформације, између осталог, v.: Ђуро Бањац, „Како се изграђивао Београд", *БОН* 57, 8 (август 1939): 442-450; 9, (септембар 1939): 527-535; 10 (октобар, 1939): 607-616. *Beograd u XIX veku, Muzej grada Beograda, Katalog izložbi – knjiga 7, drugo izmenjeno i dopunjeno izdanje* (Zagreb, 1968), Slobodan Bogunović, *Arhitektonska enciklopedija Beograda XIX i XX veka, I-III* (Beograd: Beogradska knjiga, 2005); Гордана Гордић, *Архитектонско наслеђе града Београда*, I (Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда), 1966; Гордана Гордић, „Знамените грађевине Београда XIX века", *Наслеђе* I (1997): 25-31; Дивна Ђурић-Замоло, *Београд 1898-1914: из архиве грађевинског одбора* (Београд: Музеј града Београда), 1980; Дивна Ђурић-Замоло, *Градитељи Београда, 1815-1914* (Београд: Музеј града Београда, треће измењено издање, 2011); Дивна Ђурић-Замоло, *Хотели и кафане XIX века у Београду* (Београд: Музеј града Београда), 1988; Дивна Ђурић-Замоло и Светлана Недић, „Стамбени делови Београда и њихови називи до 1941. године", *ГГБ XL/XLI* (1993-94): 65-10; Александар Игњатовић, „Између жезла и кључа: национални идентитет и архитектонско наслеђе Београда и Србије у XIX и првој половини XX века", *Наслеђе* IX (2008), 51-73; Александар Кадијевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури: (средина XIX – средина XX века)* (Београд: Грађевинска књига, 1997); Иван Клеут, „Историја и архитектура железничке станице у Београду", *Наслеђе* VII (2006), 37-50; Светлана В. Недић, „Изградња првих модерних школских зграда у Београду – Дорћолска и палилулска основна школа", *ГГБ XXVIII* (1981): 97-108; Богдан Несторовић, „Развој архитектуре Београда, од кнеза Милоша до Првог светског рата (1815-1914)", *ГГБ I* (1954): 159-176; Мирјана Ротер-Благојевић, *Стамбена архитектура Београда у 19. и почетком 20. века* (Београд: Orion Art / Архитектонски факулет Универзитета у Београду), 2006; Мирјана Ротер-Благојевић, „Архитектура грађевина јавних намена изграђених у Београду од 1868. до 1900. године", *Архитектура и урбанизам*, 12-13 (2003): 109-121; 14-15 (2004): 73-90; Мирјана Ротер-Благојевић, „Основна типологија грађевина јавних намена изграђених у Београду од 1830. до 1900. године", *Архитектура и урбанизам*, 4 (1997). За једно од виђења преплитања политичких, историјских и токова комуналне модернизације Београда крајем деветнаестог и почетком двадесетог века, v.: Дубравка Стојановић, *Калдрма и асфалт, урбанизација и европеизација Београда 1890-1914* (Београд: Удружење за друштвену историју), 2008.

[2] David Harvey, *Studies in the History and Theory of Capitalist Urbanization*, 1-2 (Baltimore, Md: Johns Hopkins University Press), 1985.

[3], Oliver Minić, „Svedočanstvo o Beogradu kroz planove, nacrte, karte i zapise", *Arhitektura i urbanizam*, 21 (1963): 1-8.

[4] Оригинални планови Франца Јанкеа налазе се у Архиву САНУ. Постоје цртежи копирани на паусу, у Музеју града Београда. Неколико планова објављено је и у каталогу карата Београда и околине, v.: Милорад Красојевић, *Каталог планова и карата Београда* (Београд: Геокарта, 2004 [2003]).

[5] Cf.: Миодраг Коларић, *Грађевине и грађевинари Србије од 1790 до 1839 године*, Посебан отисак из „Зборника Музеја Првог српског устанка", I (Београд: 1959): 5-12.

[6] За Фукоове ставове које смо већ образложили у дисертацији, cf.: Глава 5, 112-119.

[7] Cf.: Глава 2, 49-51.

[8] Cf.: Глава 5, 115-116.

[9] „Указ о ушоравању села", у *Зборник закона и уредаба у Књажевству Србији, у досадањим зборницима нештампаних а изданих од 2. Фебруара 1835. до 23. Октобра 1875. год* (Београд: Државна штампарија, 1877), 175-176.
[10] Cf.: Branko Maksimović, „Stvaranje urbanističke kulture", *Urbanizam u Srbiji: osnivanje i rekonstrukcija varoši u 19. veku* (Beograd: Građevinska knjiga, 1962 [1938]), 60-75; Тихомир Ђорђевић, „Економија и еволуција насеља", *Гласник српског географског друштва*, I, св. 1 (1912): 27-42.
[11] Cf.: Vladimir Macura, *Urbano planiranje u Srbiji 19. i 20. veka* (Beograd: Beograd projekt / Centar za planiranje urbanog razvoja, 1983), 129; Branislav Krstić, *Zakonodavstvo urbanizma, arhitekture, baštine, prostornog uređenja, čovjekove sredine* (Beograd: Naučna knjiga, 1987), 534.
[12] Cf.: Maksimović, „Stvaranje urbanističke kulture", 60-75.
[13] „Указ о ушоравању села", цитат 175.
[14] Ibid., цитат 175-176.
[15] Опширније, v.: Ђорђевић, „Економија и еволуција насеља".
[16] Ibid., 35-36. О начину настанка насеља у Кнежевини Србији почетком, и током деветнаестог века, и у ранијем периоду, опширније, v.:
[17] Тихомир Ђорђевић, *Збијање кућа и ушоравање села под кнезом Милошем, (оштампано из „Гласника српског географског друштва", год. III, св. 3. и 4.)* (Београд, Нова штампарија „Давидовић", 1914), цитат 9.
[18] Ibid., цитат 5.
[19] Тихомир Ђорђевић сматра да је разлог за то било што кнез Милош није пред Скупштину изнео указ о слободној трговини и личној сигурности. Cf.: Ibid., 10. У октобру 1837, кнез Милош је издао „Указ којим се ујамчава слобода лична и имовна и проглашује слобода трговине". Cf.: *Зборник закона и уредаба у Књажевству Србији, у досадањим зборницима нештампаних а изданих од 2. Фебруара 1835. до 23. Октобра 1875. год*, 217-218. Уставом из 1838, проглашена је слобода трговине. Опширније о друштвеним условима у доба власти Уставобранитеља, v.: Слободан Јовановић, „Рад на материјалном благостању", у *Уставобранитељи и њихова влада (1838-1858)* (Београд: Издавачка књижарница Геце Кона, 1933 [1912]), 110-157.
[20] Мита Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842*, I (Београд: Министарство финансија, 1897), 325.
[21] Нада Љушић, „Катастарски одсек и премеравање Краљевине Србије", *Корени* VI (2008): 23-33; http://www.arhivja.autentik.net/images/katastarski_odsek.pdf, приступљено 22.05.2014.
[22] Cf.: Љубодраг Димић, „Србија 1804-2004 (суочавање са прошлошћу)", у Љубодраг Димић, Дубравка Стојановић, Мирослав Јовановић, *Србија 1804-2004: три виђења или позив на дијалог* (Београд: Удружење за друштвену историју, 2009 [2005]),13-114, цитат 40-41; http://www.udi.rs/articles/Srbija_1804-2004_drugo%20izdanje.pdf, приступљено 17.03.2013.
[23] Љушић, „Катастарски одсек и премеравање Краљевине Србије", 23.
[24] Ibid., 25.
[25] [Владан Ђорђевић], „Наш привредни програм", *Отаџбина* 7, књ. 21, св. 81-84 (1889): 630-649, цитат 646.
[26] Опширније, v.: Љушић, „Катастарски одсек и премеравање Краљевине Србије", цитат 28.
[27] [Ђорђевић], „Наш привредни програм", 630-649, 630.
[28] Ibid., цитат 636.
[29] Ibid.

[30] У питању је Закон о непосредној порези, од 14. јуна 1884, cf.: Никола Вучо, „Развитак капитализма", у *Привредна историја Србије до Првог светског рата* (Београд:Научна књига, 1955), 234.
[31] Ibid.
[32] Ibid., цитат 641.
[33] Cf.: Јовановић, „Рад на материјалном благостању", 110-157, 143.
[34] Вучо, „Развитак капитализма", 158-266.
[35] Ibid., цитат 174.
[36] „Шумска уредба" из 1861, је пропис који је дозвољавао да се оним породицама које нису имале други начин да се прехране, уступи парцела општинског земљишта. Ibid., 179.
[37] Ibid., цитат 175.
[38] Cf.: Глава 1, 10.
[39] Вучо, „Развитак капитализма";
[40] Cf.: Димић, „Србија 1804-2004 (суочавање са прошлошћу)", 38.
[41] Табела, cf.: Вучо, „Развитак капитализма", 172.
[42] Између осталог, Коста Цукић је заслужан и за реформу, спроведену 1863. године, којом је Лицеј постао Велика школа с Филозофским, Правним и Техничким факултетом. V.: Никола Тасић, *et al*., *Историја Београда* (Београд: Балканолошки институт САНУ / Драганић, 1995), 279.
[43] Cf.: Јовановић, „Рад на материјалном благостању", 110-157.
[44] Владимир Грујић, „Више образовање у Србији за првих седам деценија XIX века", *ГГБ* XIV (1967): 203-255, 217-218; Милош Савин, „Београдско пристаниште у XIX столећу", *ГГБ* XIV (1967): 127-139.
[45] Опширније о друштвеним условима теоријског разматрања организација задруга у Србији деветнаестог века, v.: Mihailo Vučković, „Svetozar Marković i zadružne organizacije", *Ekonomika poljoprivrede* XIV, 1 (1967), 9-17.
[46] Ibid.
[47] Чувена студија овог аутора је анализа социјално-политичког стања у Србији у деветнаестом веку, v.: Светозар Марковић, *Србија на Истоку* (Нови Сад: Српска народна задружна штампарија, 1872). За упознавање с делом Светозара Марковића, најзначајнија је едиција његових сабраних дела: Светозар Марковић, *Целокупна дела, I-XVII* (Београд: Народна књига, 1987). У контексту нашег проучавања, v.: Светозар Марковић, *Начела народне економије* (Београд. Штампарија Н. Стевановића и дружине, 1874, фототипско издање Београд: Економика, 1978).
[48] Ристо Паријез, „Правила двеју најранијих задружних организација у Србији почетком 70-их година*", Задружни архив* 3 (1955), 208-211.
[49] Vučković, „Svetozar Marković i zadružne organizacije", цитат 13.
[50] Опширније, v.: Ibid.
[51] Ibid., цитат 15.
[52] Опширније, v.: Ibid.
[53] Geoffrey Wawro, *Warfare and Society in Europe, 1792-1914* (London: Routledge, 2000).
[54] Jan de Vries, *European urbanization, 1500-1800.* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1984), 167-171.
[55] Leonardo Benevolo, „Pojava i razvoj industrijskog grada", prev. Snežana Litvinović, u Miloš R. Perović, prir., *Istorija moderne arhitekture, Antologija tekstova, 1, Koreni modernizma* (Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu / Idea, 1997), 255-267.
[56] Nikolaus Pevsner, *Pioneers of Modern Design, From William Morris to Walter Gropius* (London: Penguin Books, 1975 [1936, 1949,1960]), 45.
[57] V.: Глава 1, 1-32.

[58] Thomas Hall, "Berlin", in *Planning Europe's Capital Cities, Aspects of Nineteenth Century Urban Development* (Oxon: Routledge, 2010 [1997]), 187-200.
[59] Andrew Lees and Lynn Hollen Lees, "Introduction", in *Cities and the Making of Modern Europe, 1750-1914* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 1-9, Табела 1, 5.
[60] Дејвид Харви (David Harvey) издваја студију Фридриха Енглеса (Friedrich Engels). Cf.: Harvey,"Preface", in *The Urbanisation of Capital,* xiv. Наводимо једно од издања на српском језику: Фридрих Енгелс, *Положај радничке класе у Енглеској* (Београд: Култура, 1951), прев.: Н. Томић, Н. Богдановић. Наслов оригинала: Friedrich Engels, *Die Lage der arbeitenden Klasse in England* (Leipzig, 1845).
[61] Nikola Dobrović, *Savremena arhitektura 1*, *Postanak i poreklo* (Beograd: Građevinska knjiga, 1965), 30.
[62] Дејвид Харви пише да је Осман својим планом у релацију довео различите градске квартове и функције, формирајући тако тоталитет, односно функционалну целину од иначе разнородног урбаног простора. Опширније, v.: David Harvey, "The Organization of Space Relations", in *Paris, Capital of Modernity* (London: Routledge, 2006), 107-116.
[63] Cf.: Глава 5, 135.
[64] За библиографске јединице чланака, v.: Nicholas Papayanis, „César Daly, Paris and the emergence of modern urban planning", *Planning Perspectives* Vol. 21, No. 4 (October 2006): 325-346; напомена 6, 343. DOI: 10.1080/02665430600892088, приступљено 29.09.2014.
[65] Опширније, v.: Ibid., 325-346, цитат 327.
[66] Arturo Soria y Puig, „Ildefonso Cerdá's general theory of 'Urbanización'", *Town Planning Review* 66, No. 1 (Jan., 1995): 15-39, цитат18.
[67] Ibid., 27.
[68] Bernard Miler, „Barselona: Ildefonso Serda", prev. Nataša Truhar-Pejnović, u Perović, *Istorija moderne arhitekture, Antologija tekstova, 1, Koreni modernizma*, 301-311.
[69] Ibid., 303.
[70] V.: Soria y Puig, „Ildefonso Cerdá's general theory of 'Urbanización'", 21.
[71] Између осталог, cf.: Eve Blau and Monika Platzer, *Shaping the Great City: Modern Architecture in Central Europe, 1890-1937* (Munich / London / New York: Prestel), 1999; Eve Blau and Ivan Rupnik, *Project Zagreb: Transition as Condition, Strategy, Practice* (Barcelona / New York: Actar), 2007; Emily Gunzburger Makas and Tanja Damljanovic Conley, eds., *Capital Cities in the Aftermath of Empires, Planning in Central and Southeastern Europe* (London / New York: Routledge), 2009; Thomas Hall, *Planning Europe's Capital Cities, Aspects of Nineteenth Century Urban Development* (Oxon: Routledge, 2010 [1997]). За специфични ток модернизације Истанбула (İstanbul), v.: Murat Gül, *The Emergence of Modern Istanbul, Transformation and Modernisation of a City* (London: Taurus Academic Press, 2009); Zeynep Çelik, *The Remaking of Istanbul: Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century* (Berkeley: University of California Press, 1993).
[72] V.: Wawro, *Warfare and Society in Europe, 1792-1914*.
[73] Hall, "Berlin", in *Planning Europe's Capital Cities, Aspects of Nineteenth Century Urban Development*, 187-200.
[74] Емилијан Јосимовић, *Објаснење предлога за регулисање онога дела вароши Београда, што лежи у шанцу: са једним литографисаним планом у размери 1/3000 / од Е. Јосимовића* (Београд: Е. Јосимовић, 1867; Београд: у Државној књигопечатњи).
[75] Грујић, „Више образовање у Србији за првих седам деценија XIX века", 249.
[76] Према: Дивна Ђурић-Замоло, „Прилог биографији Емилијана Јосимовића", *ГГБ* XXIII (1976): 143-161, цитат 151.

[77] Емилијан Јосимовић, *Објаснење предлога за регулисање онога дела вароши Београда, што лежи у шанцу* (Београд: Друштво урбаниста Београда), треће издање, 1997, 5.
[78] Ђурић-Замоло, „Прилог биографији Емилијана Јосимовића".
[79] V.: Властоје Д. Алексијевић, „Емилијан Јосимовић", у *Савременици и последници Доситеја Обрадовића и Вука Стефановића Караџића*, 289-292, необјављен рукопис, НБС, сигнатура: Р 425/4.
[80] Дејан Медаковић, „О Емилијану Јосимовићу", у Дејан Медаковић, *et al*., *О Емилијану Јосимовићу* (Београд: Друштво урбаниста, 1997), 5-16, цитат 7.
[81] Cf.: Алексијевић, „Емилијан Јосимовић", 292.
[82] Јосимовић, *Објаснење предлога за регулисање онога дела вароши Београда, што лежи у шанцу: са једним литографисаним планом у размери 1/3000 / од Е. Јосимовића*, цитат 1.
[83] Ibid., 24-31.
[84] Cf.: Бранко Бојовић, „Емилијан Јосимовић у своме времену и данас", у Медаковић, *О Емилијану Јосимовићу*, 87-98.
[85] Једна од најисрцрпнијих студија Јосимовићевог плана је, cf.: Бранко Максимовић, „Јосимовићева реконструкција Београда у шанцу", *ГМГБ* IV (1957): 207-235.
[86] Бранко Максимовић, „Измене на Дунавској падини Београда", у *Проблеми урбанизма* (Београд: Геца Кон, 1932), 85-91.
[87] Miloš R. Perović, „Istraživanje alternativnih modela grada", u *Iskustva prošlosti* (Beograd: Zavod za planiranje grada Beograda, 1985), 7-90.
[88] Cf.: Ljiljana Blagojević, "La regolazione urbana di Belgrado nel 1867: traccia contro cancellazione, in M. Dogo e A. Pitassio, a cura di, *Città dei Balcani, città d'Europa. Studi sullo sviluppo urbano delle capitali post-Ottomane, 1830-1923* (Lecce: Argo Editrice, 2009), 161-179 / Ljiljana Blagojević, "Urban regularisation of Belgrade, 1867: Trace vs. Erasure", *Serbian Architectural Journal* vol. I, no. 1 (2009): 27-44.
[89] Blagojević, "Urban regularisation of Belgrade, 1867: Trace vs. Erasure", цитати 39.
[90] Cf.: Глава 4, 108-109.
[91] V.: *Appendix* 1, Карте и планови, 3: План града Београда, 1867.
[92] Cf.: Јосимовић, *Објаснење предлога за регулисање онога дела вароши Београда, што лежи у шанцу: са једним литографисаним планом у размери 1/3000 / од Е. Јосимовића*, 15.
[93] Ibid., 35-36.
[94] Ibid., 43-45.
[95] Cf.: Бранко Максимовић, „Визија Београда после двеста година", *ГГБ* XXXIV (1987), 165-172.
[96] Милан Јовановић, „Нове вароши – нов Београд", *Вила*, бр. 44 (29. октобар 1867): 694-698; бр. 45 (1867): 712-716.
[97] Опширније, v.: Андра Гавриловић, „Др Милан Јовановић", у *Знаменити Срби XIX. века*, 2 (Загреб: Српска штампарија, 1903), 71-73.
[98] *Anonym*, „Београд после 200 година", *Српски омладински календар* III (1871), 46-58.
[99] Максимовић, „Визија Београда после двеста година".
[100] Cf.: Lazar R. Pejić, „Ekonomske koncepcije autora članka 'Beograd posle 200 godina'", *Ekonomska misao* XIX, 4 (decembar 1986): 84-92.
[101] Cf.: Miodrag Milovanović, „Kratak prilog za istoriju srpske naučne fantastike", *Art-anima*, http://www.art-anima.com/v/1871-miodrag-milovanovic-kratak-prilog-za-istoriju-srpske-naucne-fantastike#d4, приступљено 25.07.2014.
[102] Максимовић, „Визија Београда после двеста година", 166.
[103] *Anonym*, „Београд после 200 година", цитат 49-50.

[104] Јовановићеву критику Јосимовићевог плана, Максимовић такође спомиње у наведеном чланку. Cf.: Максимовић, „Визија Београда после двеста година".
[105] Јовановић, „Нове вароши – нов Београд", 694.
[106] Ibid., 696.
[107] Ibid., 713.
[108] Ibid., 715-716.
[109] Опширније о овоме у Глави 8 дисертације.
[110] Cf.: Јосимовић, *Објашнење предлога за регулисање онога дела вароши Београда, што лежи у шанцу: са једним литографисаним планом у размери 1/3000 / од Е. Јосимовића*, 39.
[111] Ову анализу нарочито смо спроводили у истраживањима у току израде магистарске тезе. Cf.: Драгана Ћоровић, *Примена концепта вртног града у Београду у периоду између два светска рата*, магистарски рад, ментор: др Љиљана Благојевић, ванредни професор, Архитектонски факултет у Београду, 2008.
[112] О питању катастра у односу на урбанистички развој Београда до међуратног периода, v.: Јован И. Обрадовић, „Катастар Београда", *Општинске новине, службени орган Општине града Београда* XLVII, број 19 (1. новембар 1929): 7-9.
[113] Cf.: Обрадовић, „Катастар Београда", Ibid., 7.
[114] Cf.: Б. М. Пајевић, *Регулација Београда, 1867-1923. год.* (Београд: Графички институт „Народна мисао", 1923), 30.
[115] Cf.: Обрадовић, „Катастар Београда", 7-8.
[116] Ibid.
[117] Мијаило М. Богићевић, *Београдски општински послови, извештај представништву за 1886* (Београд: Општина града Београда, 1887).
[118] Опширније, v.: Бранко Максимовић, „Развој Београда ван грађевинског рејона крајем XIX века", *ГГБ* XV (1968): 129-142. Светлана В. Недић, „Урбанистичко уређење Београда од 1886. до 1914. године", *ГГБ* XXIII (1976): 175-217.
[119] Cf.: Богићевић, *Београдски општински послови*, 10-11.
[120] Cf.: Ibid., 28-29.
[121] Ibid., 30.
[122] Ibid., 39.
[123] „Акта о раду Регулационог фонда по предузимању од Министарства грађевина 1892. год", ИАБ, ОАБ, кутија 489, Одсек за студије, Грађевинско одељење.
[124] Ibid.
[125] „Акта о експропријацији имања Браће Антуле, Никола Боди, Благојевића, Горња и доња Јованова улица", ИАБ, ОАБ, кутија 1489.
[126] План града Београда, Р 1:8000, МГБ, сигнатура: Ур. 12592. Податак о овом плану пронашли смо у књизи Владимира Мацуре: Vladimir Macura, *Čaršija i gradski centar: razvoj središta varoši i grada Srbije XIX i prve polovine XX veka* (Niš: Gradina / Kragujevac: Svetlost, 1984).
[127] Ненад Говедаровић, „Настанак и развој градског шинског превоза", у *Трамваји у Србији 1892-2008* (Ниш: Машински факултет, 2008) 37-129, 37.
[128] Cf.: Владимир Буњац, *et al*., *Један век Београдског водовода и канализације: 1892-1912* (Београд: Београдски водовод и канализација, 1992), 23.
[129] Јосимовић, , *Објашнење предлога за регулисање онога дела вароши Београда, што лежи у шанцу: са једним литографисаним планом у размери 1/3000 / од Е. Јосимовића*, 44-45.
[130] Владимир Станојевић, „Здравствена заштита и комуналне службе у старом Београду", *ГГБ* XIII (1966): 139-151, цитат 144.
[131] Буњац, *Један век Београдског водовода и канализације: 1892-1912*, 17.
[132] Станојевић, „Здравствена заштита и комуналне службе у старом Београду", 146.

[133] Коста Алковић, „Одбору Београдске општине", ИАБ, ПФГ, сигнатура: 1119 к13.0.3, 1-18, цитат 5.
[134] Буњац, *Један век Београдског водовода и канализације: 1892-1912*, 26.
[135] Станојевић, „Здравствена заштита и комуналне службе у старом Београду", 148.
[136] *БОН* од 28. јуна 1892, прештампано у: Буњац, *Један век Београдског водовода и канализације: 1892-1912*, 30-31.
[137] Насловна страница *БОН*-а од 28. јуна 1892, прештампано у: Ibid., 29.
[138] *БОН* од 05. јула 1892, прештампано у: Ibid., 31.
[139] Ibid.
[140] Ibid.
[141] Овај правилник је одобрен у јуну 1892. V.: *Зборник општине Београдске* (Београд: Општина града, 1906), 178-184. У јулу 1892, одобрен је и „Правилник за инсталицију водовода по кућама у Београду". Cf.: Ibid., 185-190.
[142] Буњац, *Један век Београдског водовода и канализације: 1892-1912*, 32.
[143] Марко Т. Леко, *О води у новом београдском водоводу* (Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1894), 7.
[144] Станојевић, „Здравствена заштита и комуналне службе у старом Београду", 148.
[145] Владимир Буњац пише о истом резервоару, али и да је грађен 1890-92, односно да је био у функцији када је водовод пуштен у погон, 1892. То је Главни резервоар, назван тако због запремине и важности, који је дограђен 1924-26. године. Буњац, *Један век Београдског водовода и канализације: 1892-1912*, 79, 83.
[146] Драгиша М. Ђурић, *Попис кућа и станова у Београду*, 159.
[147] Ibid., 160.
[148] Београд у прошлости и садашњости, 127.
[149] Ђурић, *Попис кућа и станова у Београду*, 160
[150] Ibid.
[151] Ibid., 167.
[152] Станојевић, „Здравствена заштита и комуналне службе у старом Београду", 143.
[153] Опширније о стању система одвођења нечистоћа у Београду, све до краја прве деценије деветнаестог века, v.: Ђурић, *Попис кућа и станова у Београду*, 162.
[154] *Апопут*, „Рад на предохрани против колере", *БОН* V, 39 (18. септембар 1886), n. p.
[155] Владан Ђорђевић, *Хигијенски међународни конгреси у Турину и Женеви* (Београд: Краљ. срб. државна штампарија, 1883).
[156] Буњац, *Један век Београдског водовода и канализације: 1892-1912*, 35.
[157] Ibid.
[158] Станојевић, „Здравствена заштита и комуналне службе у старом Београду", 150.
[159] Буњац, *Један век Београдског водовода и канализације: 1892-1912*, 36.
[160] ИАБ, ОГБ, кутија 480, Техничка дирекција, ф III.
[161] Владимир Буњац наводи да је у питању Улица Ђуре Ђаковића (данас Ванизелосова и Поенкареова улица), cf: Буњац, *Један век Београдског водовода и канализације: 1892-1912*, 40.
[162] *50 година рада инжењера Милоша Савчића 1889-1939* (Београд: Штампарија Минерва, 1939), 18.
[163] За детаљан опис простирања границе подручја обухваћеног канализационим системом, v.: Буњац, *Један век Београдског водовода и канализације: 1892-1912*, 40.
[164] Cf.: Ђурић, *Попис кућа и станова у Београду*, 163.
[165] Ibid., 164.
[166] V.: *Appendix* 1, Карте и планови, 9: План града Београда, 1909.
[167] Ђурић, *Попис кућа и станова у Београду*, 164.
[168] Ibid., 165.
[169] Ibid.

[170] Ibid., 166.
[171] Ibid., 166.
[172] Сања Рославцев, „Предговор", у *Стара термоцентрала на Дорћолу у Београду: прва у Србији* (Београд: Електропривреда Србије, 2005), 3-4. Такође, v.: Ранка Гашић, „Страни капитал у електрификацији Београда 1918-1941. Случај електричне централе 'Снага и светлост'", *Токови историје* 2 (2014): 11-32, и припадајућу литературу.
[173] Cf.: Даница Гавриловић, „Развој власти у Београду у XIX веку: Период од 1839. до 1867. године", у Васа Чубриловић, ур., *Историја Београда, Књига 2, Деветнаести век* (Београд: Просвета, 1974), 233-248, 241.
[174] Cf.: Коста Н. Христић, „Кнез-Михаилов бал", у *Записи старог Београђанина* (Београд: Просвета, 2011 [1923]), 9-14, цитат 13.
[175] Cf.: Александар Тадић, „Први период 1893-1918", у *80 година елекрификације Београда 1893-1973* (Београд: Електродистрибуција Београд, 1973), 13-72, 22. Cf.: Душан Ј. Поповић, *Београд кроз векове* (Београд: Туристичка штампа, 1964), 358.
[176] Објављено у *Српским новинама*, 9. децембра 1852, cf.: Сребрица Кнежевић, „Осветљење у Београду", *ГГБ* IV (1957): 455-476, 462.
[177] Cf.: Гавриловић, „Развој власти у Београду у XIX веку: Период од 1839. до 1867. године", у Чубриловић, *Историја Београда*, *2*, 233-248; Поповић, *Београд кроз векове*, 358-359; Кнежевић, „Осветљење у Београду", 455-476; План градске расвете, 1:5000, 1893, ИАБ, сигнатура: ИАБ ОГБ, к. 173, ф6-288, 1893/1937.
[178] Cf.: Поповић, *Београд кроз векове*, 359.
[179] Cf.: Гавриловић, „Развој власти у Београду у XIX веку: Период од 1839. до 1867. године", у Чубриловић, *Историја Београда*, *2*, 233-248.
[180] Cf.: Кнежевић, „Осветљење у Београду", 455-476, 462-463.
[181] Cf.: Коста Н. Христић, „Нестали аманет" у *Записи старог Београђанина* (Београд: Француско-српска књижара А. М. Поповића [1923], 1937), 374-376. Такође, v.: Гавриловић, „Развој власти у Београду у XIX веку: Период од 1839. до 1867. године", у Чубриловић, *Историја Београда*, *2*, 233-248, 241; Кнежевић, „Осветљење у Београду", 455-476, 462-463.
[182] Cf.: Гавриловић, „Развој власти у Београду у XIX веку: Период од 1839. до 1867. године", у Чубриловић, *Историја Београда*, *2*, 233-248, 241.
[183] Cf.: Поповић, *Београд кроз векове*, 359.
[184] Александар Тадић, „Прве електричне сијалице у Србији и Југославији", у Бора Цветковић, ур., *Од Ђетиње до Ђердапа, Електрификација Србије 1893-1941. са осврtом на стање 1977.* (Београд: Пословна заједница Електродистрибуције Србије, Здружена Електропривреда – Београд, 1979), 51.
[185] Cf.: Ibid., 54.
[186] Cf.: Рославцев, „Фабрика за производњу електричне струје", у *Стара термоцентрала на Дорћолу у Београду: прва у Србији*, 22-27, 22.
[187] Cf.: Ibid., 23.
[188] Милан М. Јовановић, „Електрификација појединих електродистрибутивних подручја у Србији, 1. Подручје Електродистрибуције Београд", у Цветковић, *Од Ђетиње до Ђердапа, Електрификација Србије 1893-1941. са осврtом на стање 1977.*, 99-113, 102.
[189] Рославцев, „Полемика Марко Леко – Ђорђе Станојевић", у *Стара термоцентрала на Дорћолу у Београду: прва у Србији*, 16-21.
[190] Јовановић, „Електрификација појединих електродистрибутивних подручја у Србији, 1. Подручје Електродистрибуције Београд", 99-113, 102.
[191] Cf.: Ibid., 103.
[192] Cf.: карта План градске расвете, 1893, ИАБ, ОГБ, к. 173, ф6-288, 1893/1937.

[193] Cf.: Кнежевић, „Осветљење у Београду", 455-476, 470.
[194] Cf.: Рославцев, „Фабрика за производњу електричне струје", у *Стара термоцентрала на Дорћолу у Београду: прва у Србији*, 22-27, 23.
[195] Cf.: Ibid., 24., такође, v.: Јовановић, „Електрификација појединих електродистрибутивних подручја у Србији, 1. Подручје Електродистрибуције Београд", 99-113, 102.
[196] Јовановић, „Електрификација појединих електродистрибутивних подручја у Србији, 1. Подручје Електродистрибуције Београд", 99-113, 101.
[197] Cf.: Ibid., 104.
[198] Cf.: Рославцев, „Фабрика за производњу електричне струје", у *Стара термоцентрала на Дорћолу у Београду: прва у Србији*, 22-27, 27.
[199] Cf.: Ibid., „Општинска централа", 28-31, 29; такође, v.: Јовановић, „Електрификација појединих електродистрибутивних подручја у Србији, 1. Подручје Електродистрибуције Београд", 99-113, 104.
[200] v.: Јовановић, „Електрификација појединих електродистрибутивних подручја у Србији, 1. Подручје Електродистрибуције Београд", 99-113, 105.
[201] Cf.: Рославцев „Општинска централа", 28-31.
[202] Рославцев, „Последњи дани старе централе", 33-35, 35.
[203] Миодраг Коларић, *Грађевине и грађевинари Србије од 1790 до 1839 године*, Посебан отисак из „Зборника Музеја Првог српског устанка", I (Београд: б. и., 1959): 5-28, 17.
[204] Гавриловић, „Развој власти у Београду у XIX веку: Период од 1839. до 1867. године", у Чубриловић, *Историја Београда*, *2*, 233-248, 240-241.
[205] Cf.: Поповић, *Београд кроз векове*, 302.
[206] Cf.: Јосимовић, *Објаснење предлога за регулисање онога дела вароши Београда, што лежи у шанцу: са једним литографисаним планом у размери 1/3000 / од Е. Јосимовића*, 1-2.
[207] *Регулација вароши Београда одобрена Општинским одбором од 13. и 14. фебруара 1891. године* (Београд: Парна штампарија Народне радикалне странке, 1891).
[208] Влада Тодоровић, „Белешке о калдрми", *СТЛ* III, 3 (мај-јун 1892): 90-95.
[209] Рославцев, „Фабрика за производњу електричне струје", у *Стара термоцентрала на Дорћолу у Београду: прва у Србији*, 22-27, 23.
[210] Ненад Говедаровић, „Настанак и развој градског шинског превоза", у *Трамваји у Србији 1892-2008* (Ниш: Машински факултет, 2008) 1-35.
[211] Cf.: Тадић, *80 година електрификације*, 65.
[212] Албер Мале, *Дневник са српског двора 1892-1894* / Albert Malet, *Journal de Serbie 1892-1894*, прев. Љиљана Мирковић (Београд: Clio, 1999), 88.
[213] Cf.: Тадић, *80 година електрификације*, 67.
[214] Ibid.
[215] Ibid.
[216] Ibid., 68.

8. БЕОГРАД КАО ЕВРОПСКИ ГРАД. НАПОМЕНЕ:

[1] Опширније, v.: Jirgen Habermas, „Modernost – jedan necelovit projekat", prev. Zdenka Petković-Prošić, у Milan Damnjanović, Emina Kulenović-Grujić, ur., *Umetnost i progres* (Beograd: NIRO „Književne novine", 1988), 28-37, цитат 28.
[2] Cf.: Peter Gay, *The Enlightement: An Interpretation, vol. 2: The Science of Freedom* (London: Wildwood House, 1973 [1966]), 3. Наведено према, cf.: Zigmunt Bauman, *Fluidni život*, prev. Siniša Božović, Nataša Mrdak (Novi Sad: Mediterran Publishing, 2009), 156. Наслов оригинала: Zygmunt Bauman, *Liquid Life* (Cambridge, UK: Polity Press, 2008 [2005]).
[3] Према, cf.: Предраг Ј. Марковић, „Теорија модернизације и њена критичка примена на међуратну Југославију и друге источноевропске земље", *Годишњак за друштвену историју* I, св. 1 (1994): 11-34, цитат 11.
[4] Списак критеријума у релацији с образовањем, који одређују разлику између традиционалног и модерног друштва, v.: Љубинка Трговчевић, „Образовање као чинилац модернизације", у *Планирана елита* (Београд: Службени гласник, 2003), 9-46, 12.
[5] Опширније, v.: Latinka Perović, „Država i društvo: okvir i supstanca", u *Između anarhije i autokratije. Srpsko društvo na prelazima vekova (XIX-XXI)* (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006), 15-74.
[6] Латинка Перовић образлаже проблеме и (не)могућности европеизације Србије, услед сасвим различитих одлика менталитета, и путева економског и друштвеног развоја балканске, словенске, српске, с једне и западноевропске културе, с друге стране. Cf.: Ibid., 53.
[7] Ово су закључци које доносимо према претходним истраживањима модернизације Београда у периоду између два светска рата. Према, cf.: Драгана Ћоровић, „Глава 5: Закључне напомене: Београд и Европа", у *Примена концепта вртног града у Београду у периоду између два светска рата*, магистарски рад, ментор: др Љиљана Благојевић, ванредни професор, Архитектонски факултет у Београду, 2008, 179-186, 227-228.
[8] Према, cf.: Ibid., 180
[9] О току успостављања техничког образовања у западноевропским државама, v.: Трговчевић, „Професија инжењер", у *Планирана елита*, 155-183, 155-160.
[10] Владимир Б. Шолаја, Адела Магдић, *Инжењери у Кнежевству / Краљевини Србији од 1834. године до завршетка Првог светског рата* (Београд: Заједница техничких факултета Универзитета у Београду / Београд: Музеј науке и технике / Београд: ЛОЛА Институт), 4.
[11] Владимир Грујић, „Више образовање у Србији за првих седам деценија XIX века", *ГГБ* XIV (1967): 203-255.
[12] Према, cf.: Ibid.
[13] Према, cf.: Платон Димић, „Први почеци техничког образовања у школама Србије", *Универзитет во Скопје, Зборник на техничкиот факултет* (1956/57): 79-86.
[14] Према, cf.: Јован Милићевић, „Развој наставе архитектуре на високим школама у Србији (1841-1914)", Отисак из *Зборника Филозофског факултета* XIII-1 (1976): 169-240, 175.
[15] Платон Димић, „Први почеци техничког образовања у школама Србије", 82.
[16] Ibid., 84-86. О развоју инжењерства у Србији, такође v.: Петар Миљанић ур., *Путеви српског инжењерства током XIX века: саопштења на Саветовању поводом 125 година од оснивања Техничарске дружине у Београду* (Београд: САНУ / Музеј науке и технике, 1994).

[17] Према, cf.: (Б. Н.) [Богдан Несторовић] „ Од Лицеја до Универзитета", Богдан Несторовић, *et al*., *Високошколска настава архитектуре у Србији: 1846-1971, необјављен рукопис* (Београд: Архитектонски факултет /Министарство за науку и технологију Србије / Плато, 1996), 13-26, цитат 16.
[18] Милићевић, „Развој наставе архитектуре на високим школама у Србији (1841-1914)", 176, напомена 33.
[19] Објављено у *Гласнику српског ученог друштва*, књ. 1, Београд (1865). Наведено према, cf.: Димић, „Први почеци техничког образовања у школама Србије", 84.
[20] То су били први уџбеници у области техничког образовања код нас, од којих је један споменут и у претходној глави. Cf.: Глава 7, 173.
[21] Комплетне библиографске јединице за ове наслове гласе: Емилијан Јосимовић, *Грађанска архитектура и грађенѣ путова: понайпрече за ученике лицея, а и за свакогъ другога* (Београд: у Кньигопечатньи Княжества Србскогъ, 1860); Емилијан Јосимовић, *Практична геометрія / просто израдіо, понайпрече за потребу слушателя лицея* (Београд: При Княжеско-Србской Кньигопечатньи, 1862).
[22] Опширније о развоју образовања код нас, v.: Грујић, „Више образовање у Србији за првих седам деценија XIX века"; Десанка Савићевић, „Од Лицеја до Универзитета", у *Идеје и покрети на Београдском универзитету од оснивања до данас, Саопштења и прилози са Симпозијума одржаног у Београду 15-17. новембра 1988. године*, Књига прва (Београд: Центар за марксизам Универзитета у Београду / ИРО Просвета, 1989), 73-84; Др Јован Милићевић, „Просвета, наука, књижевност, уметност, култура и здравство у XIX веку: Просвета", у *Историја Београда* (Београд: Српска академија наука и уметности / Драганић, 1995), 275-282; Маја Николова, „Развој Техничког факултета Велике школе у Београду од 1863. до 1905.", *Флогистон: часопис за историју науке* год. 2, бр. 3 (1996): 59-84.
[23] Према, cf.: (Б. Н.) [Богдан Несторовић] „Наставници", у Несторовић, *Високошколска настава архитектуре у Србији: 1846-1971, необјављен рукопис*, 127-151, 127-128.
[24] Михаило Валтровић, *Неколико речи о новом уређењу Техничке школе у Великој школи београдској* (Београд: Штампарија Николе Стефановића, 1869).
[25] Cf.: Ibid., 6-7.
[26] Cf.: Ibid., 10.
[27] Према, cf.: Несторовић, „Од Лицеја до Универзитета", у Несторовић, *et al*., *Високошколска настава архитектуре у Србији: 1846-1971, необјављен рукопис*, 19.
[28] Према, cf.: Ibid., 13-26.
[29] Према, cf.: (Б. Н.) [Богдан Несторовић] „Увод", у Несторовић, *Високошколска настава архитектуре у Србији: 1846-1971, необјављен рукопис*, 7-9.
[30] Николова, „Развој Техничког факултета Велике школе у Београду од 1863. до 1905.", 27.
[31] Опширније о овој теми, v.: Јован Милићевић, „Прва група српских студената, државних питомаца школованих у иностранству (1839-1842)", у *Друштвене појаве у Србији XIX века*, прир. Радош Љушић (Београд: Српска књижевна задруга, 2002), 30-45.
[32] Cf.: Трговчевић, „Питомци Краљевине Србије у иностранству 1882-1914", у *Планирана елита*, 55.
[33] Cf.: Трговчевић, „Професија инжењер", у Ibid., 156-183, 162.
[34] Према, cf.: Ibid., 164-165.
[35] Љубинка Трговчевић даје податак да је више било заинтересованих за студије грађевине, а нешто мање за архитектуру. Cf.: Ibid., 168.
[36] За биографске податке Косте Главинића, v.: Олга Латинчић, „Константин Коста Главинић – прилози из Историјског архива Београда", *Наслеђе* XIII (2012): 93-102; 93-94.

[37] Породични фонд Главинић налази се у Историјском архиву Београда. О овом фонду објављен је чланак Олге Латинчић, са списком радова, пројеката, есеја и студија инжењера Главинића, који се чувају у архиву. Такође, у чланку су објављени делови сређеног рукописа предавања које је Коста Главинић одржао 1937. године, поводом своје изложбе радова у Инжењерском дому у Београду. Објављени делови предавања односе се на Главинићево школовање на Великој техничкој школи у Београду, и у Берлину, као и на његова запажања о Берлину, и на поређења Берлина и Београда. Cf.: Ibid., 95-100.
[38] Cf.: Коста Главинић, „Мало успомена из времена мога ђаковања у Београду и Берлину од 1874-1884. год.", за 3. јануар 1937. год, 1-24, 6; Породични фонд Главинић, ИАБ, сигнатура: 1119 К 4. 3.4.7.3.
[39] Cf.: Коста Главинић, „Сопственици имања у улици Цара Лазара и улици Грачаничкој у Београду", По причању и забелешкама свога оце Косте написао 10. јуна 1963. године, Београд, Dr. Милан К. Д. Главинић, Космајска ул., бр. 41, 1-7, цитат 1; Породични фонд Главинић, ИАБ, сигнатура: 1119 К 4. 3.4.7.4.
[40] Ibid., 7.
[41] Cf.: Коста Главинић, „Моје успомене на Шабац из шездесетих година", стенографска белешка предавања одржаног 30. маја 1938, на Шабачком народном универзитету, у Шапцу, 1-5, цитат 1; Породични фонд Главинић, ИАБ, сигнатура: 1119 К 4. 3.4.7.13.
[42] Наклоњен јавном прегалаштву, отац Косте Главинића био је у том периоду и председник општине у Шапцу, и народни посланик за скупштину у Крагујевцу, 1867, и у Топчидеру, 1868. Тада је заговарао, између осталог: „[...] да се обрати пажња на школовање пољопривредника, на основну наставу да постане обавезна, да се створи наш новчани завод, да се поправе друмови". Ibid., 4.
[43] Ibid., 5.
[44] Јован Милићевић такође доноси податак да су 1880. на Техничком факултету дипломирала само 2 студента. Према, cf.: Милићевић, „Развој наставе архитектуре на високим школама у Србији (1841-1914)", 188, напомена 82.
[45] Према, cf.: Ibid., 180, напомена 49, 188, напомена 82.
[46] Cf.: Главинић, „Мало успомена из времена мога ђаковања у Београду и Берлину од 1874-1884. год.", 1-24, цитат 2.
[47] Cf.: Ibid., 14.
[48] Опширније о техничком образовању у Европи, и о стипендистима Србије на европским техничким факултетима, v.: Трговичевић, „Професија инжењер", у *Планирана елита*, 156-183.
[49] Cf.: Главинић, „Мало успомена из времена мога ђаковања у Београду и Берлину од 1874-1884. год.", 15.
[50] Подаци о Берлину, према, cf.: Thomas Hall, "Berlin", in *Planning Europe's Capital Cities, Aspects of Nineteenth Century Urban Development* (Oxon: Routledge, 2010 [1997]), 187-200.; David Clay Large, "Berlin Under Bismarck", in *Berlin* (New York: Basic Books, 2000), 1-46; Brian Ladd, "Chronology of Berlin's History", in *The Ghosts of Berlin, Confronting German History in the Urban Landscape* (Chicago: The University of Chicago Press, 1997), 237-255.
[51] Peter Clark, "Introduction", in *European Cities and Towns 400-2000* (Oxford: Oxford University Press, 2009), 1-18.
[52] Cf.: "Urban Trends 1800-2000", in Ibid., 223-253, 230.
[53] Према, cf.: Large, "Berlin Under Bismarck".
[54] Ladd, "Chronology of Berlin's History".
[55] Hall, "Berlin".

[56] Опширније, v.: Patrick Geddes, *Cities in evolution: an introduction to the town planning movement and to the study of civics* (London: Williams & Norgate, 1915); Peter Fritzsche, *Reading Berlin 1900* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1996), и други.
[57] Cf.: Главинић, „Мало успомена из времена мога ђаковања у Београду и Берлину од 1874-1884. год.", цитати 16.
[58] Cf.: Ibid., 1-24.
[59] Cf.: Главинић, „Мало успомена из времена мога ђаковања у Београду и Берлину од 1874-1884. год.", 15.
[60] "Le Palais de Justice de Bruxelles", UNESCO, World Heritage Centre; http://whc.unesco.org/en/tentativelists/5357/, приступљено 28.05.2013.
[61] Cf.: Kjel Å, Modéer, "From 'Rechstaat' to 'Welfare-State': 'Swedish Judical Culture in Transition1870-1970', in W. Wesley Pue and David Sugarman, eds., *Lawyers and Vampires: Cultural Histories of Legal Professions* (Oxford: Hart Publishing), 151-167.
[62] Ово је била и највећа грађевина у својој категорији, у то време у Европи. Према, cf.: "Le Palais de Justice de Bruxelles", UNESCO.
[63] Barry Bergdoll, "The Crisis of Historisicm 1870-93", in *Eropean Architecture 1750-1890* (Oxford: Oxford University Press, 2000), 269-279.
[64] Cf.: Коста Главинић, „Подаци за биографију Косте Д. Главинића", 1-12, цитат 4-5; Породични фонд Главинић, ИАБ, сигнатура: 1119 К 1. 1.13.
[65] Главинић је био врло кратко председник општине и по ослобођењу Београда, 1918. Cf.: Ibid., 7
[66] Cf.: Ibid.
[67] Богдан Несторовић, *Архитектура Србије у XIX веку* (Београд: Art Press, 2006), цитат 43.
[68] О овоме опширније, v.: Миодраг Коларић, *Грађевине и грађевинари Србије од 1790 до 1839 године*, Посебан отисак из „Зборника Музеја Првог српског устанка", I (Београд: б. и., 1959): 5-12.
[69] Несторовић, *Архитектура Србије у XIX веку*, цитат 115.
[70] Ово је дефиниција коју је дао Ги Роше (Guy Rocher) у делу*: Introduction à la sociologie générale , 3, le Changement social* (Paris: Points, 1972), 135. Наведено према, cf.: Ljubinka Trgovčević, „Žene kao deo elite u Srbiji u 19. veku. Otvaranje pitanja", u Hans-Georg Fleck i Igor Graovac, ur., *Dijalog povjesničara-istoričara, Herceg Novi 2-4. ožujka 2001*, zbornik radova (Zagreb: Zaklada Friedrich Naumann, 2002), 251-268, цитат 251, напомена 1.
[71] Опширније, v.: Димић, „Први почеци техничког образовања у школама Србије", 86.
[72]Опширније о развоју образовања, као и развоја професије у области архитектуре и уређења градова у Србији, в.: Светозар Стојановић, *Српски Неимар*, *Опис грађевинских радова и израда са сликама* (Београд: б. и., 1912); Бранко Максимовић, „Прилози за поручавање архитектуре старог Београда", *ГМГБ* II (1955): 231-236; Никола Несторовић, *Грађевине и архитекти у Београду прошлог столећа* (Београд: Институт за архитектуру и урбанизам Србије, 1972, прештампано издање из 1937); Милићевић, „Развој наставе архитектуре на високим школама у Србији (1841-1914)"; Дивна Ђурић-Замоло, „Прилог биографији Емилијана Јосимовића", *ГГБ* XXIII (1976): 143-161; Бранко Максимовић, *Идејни развој српског урбанизма, Период реконструкције градова до 1914. године* (Београд: Српска академија наука и уметности, 1978); Дивна Ђурић-Замоло, *Градитељи Београда, 1815-1914* (Београд: Музеј града Београда, 1981); Бранко Вујовић, *Београд у прошлости и садашњости* (Београд: Драганић, 1994); Несторовић, *Архитектура Србије у XIX веку*.
[73] Према: Несторовић, *Архитектура Србије у XIX веку*, цитат 424.
[74] Више о критеријумима по којима су структурирани подаци у табелама, v.: „Попис људства Србије у години 1866 по занимању", *Државопис Србије, свезска 12, Из*

статистичког оделења министарства народне привреде (Београд: Краљевско-српска државна књигопечатња, 1883), 1-2.
[75] Према, cf.: „Скрижали пописа људства по занимању у години 1866", Ibid., 4-175.
[76] Према, cf.: Ibid.
[77] V.: *Статистика Краљевине Србије,* Књига I (Београд: Државна штампарија краљевине Србије, 1892).
[78] Према, cf.: Ibid., 421.
[79] Према: Несторовић, *Грађевине и архитекти у Београду прошлог столећа,* цитат 73, 75.
[80] Треба напоменути да, када је под овом ставком било највише пописаних земљорадника с виноградом (555), а било је и 46 вртара. Према, cf.: *Статистика Краљевине Србије*, I, 420-425.
[81] Према, cf.: Ibid., 420-425.
[82] Уколико не узмемо у обзир људе који живе у заводима, односно ђаке и осуђенике.
[83] Према, cf.: Несторовић, *Архитектура Србије у XIX веку*, 29-30.
[84] Опширније, в.: Стојановић, *Српски Неимар*.
[85] Према, cf.: Савићевић, „Од Лицеја до Универзитета", 73-84, цитат 79.
[86] Према, cf.: Милићевић, „Развој наставе архитектуре на високим школама у Србији (1841-1914)", 213.
[87] Опширније, в.: Бранко Максимовић, „Урбанистички развој Београда 1830-1941", у *Ослобођење градова у Србији од Турака 1862—1868* (Београд: Научно дело / Српска академија наука и уметности, 1970), 627-659; Несторовић, *Архитектура Србије у XIX веку*.
[88] Cf.: Миша Николић, „Резултати експлоатације некојих руских железница у години 1888", *СТЛ* I, бр. 5 (мај 1890), 78-79; М. Ј. Валента, „Трошење шина (по својој награђеној расправи)", *СТЛ* I, бр. 7 (јули 1890), 115-118; бр. 8 (август 1890), 115-118, и даље; Н.[икола] И. Стаменковић, „Железница на планину *Jungrfra*-у у Швајцарској. По *Deutsche Bauzeutung*-у", *СТЛ* II, бр. 3 (март 1891), 45-46.
[89] Cf.: Е. Надлер, „Снимање терена на основу тахеометрије са обичним инструментима и са трахеометром", *СТЛ* I, бр. 8 (август 1890), 131-135; бр. 9 (септембар 1890), 152-157, и даље; „Нивелман градова Хановра и Линдена, од професора Dr Jordan-a, превео М. Николић", *СТЛ* II, бр.6-7 (јуни-јули 1891), 107-112;
[90] Cf.: Н.[икола] И. Стаменковић, „О зградама за основну наставу, по предавању архитекте Хинтрегера", *СТЛ* I, бр. 5 (мај 1890), 79-81; бр. 6 (јуни 1890), 97-99, и даље.
[91] Јозеф Штибен је објавио своје дело *Der Städtebau* најпре у оквиру *Handbuch der Architektur*, у издању из 1890. године. Према, cf.: Julia Koschinsky and Emily Talen, "Foreword", in Josef Stübben, *City Building*, trans. Julia Koschinsky and Emily Talen (Julia Koschinsky and Emily Talen, 2008), vi-viii, доступно на: https://geodacenter.org/downloads/unprotected/Stubben/Stubben_WholeBook.pdf, приступљено 24.08.2014.
[92] [Josef Stübben] „Практичка и естетична правила за постројавање вароши", прев. Т. М. [Тома Марјановић], *СТЛ* VI, 9-10 (септембар-октобар 1895): 153-158.
[93] Никола И. Стаменковић, „Технички гласник: О потреби да становање по варошима буде више раштркано", *СТЛ* VI, 11-12 (новембар-децембар 1895): 185-188.
[94] *Anonym*., „Технички гласник: Француски закон о подизању јефтиних станова", *СТЛ* VII, 3-4 (март-април 1896): 60-62.
[95] [Josef Stübben] „Практичка и естетична правила за постројавање вароши", прев. Т. М. [Тома Марјановић], *СТЛ* VIII, 5-8 (мај-август 1897): 83-87.
[96] Branko Maksimović, „Urbanistička misao u Srbiji početkom XX veka", u *Knjiga o sintezi* (Vrnjačka Banja: Zamak kulture, 1975), 119-203, цитат 119.
[97] Опширније, v.: Ibid., 119-186.

[98] Δ [Нестор Манојловић], „Развиће Београда", *СТЛ* XVIII, 14 (8. април 1907): 109-110.
[99] Δ [Нестор Манојловић], „Развиће Београда", *СТЛ*, XVIII, 15 (15. април 1907): 117-118.
[100] М.Н.Ј. [Нестор Манојловић], „Развиће Београда", *СТЛ*, XVIII, 22 (3. јун 1907): 181-182.
[101] Бранко Таназевић, „О клубу српских архитеката", *СТЛ* XX, 14 (5. април 1909): 107-109.
[102] (Б. М.) [Бранко Максимовић] „Развој наставе", у Несторовић, *Високошколска настава архитектуре у Србији: 1846-1971, необјављен рукопис*, 76-79, 77.
[103] Б. М. Таназевић, „Сеоска кућа са хигијенског и конструктивног гледишта", *СТЛ* XXI, 15 (11. април 1910): 117-118; 16 (18. април 1910): 126-128; 17 (25. април 1910): 135-136.
[104] Ј.Т.С. [Јефта Стефановић], „Регулација Београда", *СТЛ* XXI, 49 (5. децембар 1910): 361-362.
[105] Дефинишући изразе „социјална политика" и „комунална политика" у својој књизи објављеној 1932. године, Слободан Ж. Видаковић пише: „[...] социјална политика приступа лечењу друштвених незгода и оболења, бар оних које се могу лечити, приступа тако званој социјалној терапији. [...] Низ научно испитаних и утврђених мера и рефорама, којима се иде на то, да се побољшају сви услови живота у једној општинској заједници сачињавају комуналну политику. [...] Према томе, између социјалне и комуналне политике и нема битне разлике. Сва је разлика у степену и обиму рада. Комунална политика – социјална политика у маломе; као што је социјална политика – комунална политика у великоме!" Опширније, v.: Слободан Ж. Видаковић, *Наши социјални проблеми* (Београд: Геца Кон, 1932), цитат 24-25.
[106] Cf.: Шолаја, Магдић, *Инжењери у Књажевству / Краљевини Србији од 1834. године до завршетка Првог светског рата*.
[107] Колико се у томе успело, и какаве су биле реакције у периоду између два рата, види: Стојадиновић, Dr. Милослав, „Урбанизам наших дана, Изопаченост београдског система", *Савремена општина / Savremena općina*, год. I, бр. 5, август 1926, стр. 52-64.
[108] Према, cf.: Драгиша М. Ђурић, *Попис кућа и станова у Београду, од 6. новембра 1906. до 15. марта 1907.* (Београд: Меркур Штампарија, 1912), 163.
[109] Према, cf.: Даница Томић-Милосављевић, „О изграђивању Београда", у *Београд у прошлости и садашњости*, 108-125, 115.
[110] Према, cf.: Костић, „Становништво Београда", у *Београд у прошлости и садашњости*, 59-69; „Стамбени фонд, Период до Првог светског рата", у Драган Вукмировић, ур., *Два века развоја Србије: статистички преглед* (Београд: Републички завод за статистику Србије, 2008), 190-192. Као што се види из упоређења статистичких показатеља броја стамбених објеката у Београду, до којих је дошао Драгиша М. Ђурић, и оних који су били званични статистички подаци, вредности се разликују, и то вероватно због различитог схватања речи „кућа".
[111] Конкретни потези социјалног старања изградњом објеката за напуштену децу, остварени су на Западном Врачару око 1880. године. V.: Недић, Мр Светлана В., „Оснивање првог Дома за незбринуту децу у Београду", *ГГБ XXIX* (1982): 87-96.
[112] Од овог одељења је 1929. године настала и Дирекција за социјално и здравствено старање, која је била резултат реорганизације започете 1926. „Организација и надлежност општинских служби", у Васа Чубриловић, ур., *Историја Београда, Књ. 3, Двадесети век* (Београд: Просвета, 1974), 128-137, 136.
[113] Владан Ђорђевић, Хигијенски међународни конгреси у Турину и Женеви (Београд: Краљ. срб. државна штампарија, 1883).

[114] Јован Илкић, „Извешће са хигијенског конгреса", *СТЛ* V, 9 (септембар 1894): 195-196.
[115] Између осталих, то су: Коста Главинић, „О будућем водоводу вароши Београда", *Српске новине* LIV, 77 (10.04.1887): 306; 82 (16.04.1887): 329; 83 (17.04.1887): 334; 86 (21.04.1887): 346; 87 (22.04.1887): 350; 91 (28.04.1887): 366; 92 (29.04.1887): 370; 93 (30.04.1887): 374; 104 (13.05.1887): 423; Марко Т. Леко, *О хемијском испитивању животних средстава и других предмета од утицаја на здравље људско* (Београд: Београдска општина, 1892); Марко Т. Леко, *О води за пиће*, прештампано из „Српског Архива за целокупно лекарство" (Београд, новембар 1896).
[116]„Наредба Г. Министра Унутрашњих Послова од 27. јула 1904. Сбр 7940 о прегледу влажних станова", у *Зборник општине Београдске* (Београд: Општина града, 1906), 354-356.
[117] О почетним условима овог подухвата, v.: Ђурић, „Предговор", у *Попис кућа и станова у Београду, од 6. новембра 1906. до 15. марта 1907*, 1-12.
[118] Ibid., 1.
[119] Ibid., 7.
[120] Према, cf.: Ђурић, *Попис кућа и станова у Београду, од 6. новембра 1906. до 15. марта 1907*, 15-17. Називи категорија су наведени према извору.
[121] Ibid.
[122] Ibid.
[123] Ibid., 21-22.
[124] Ibid., 22.
[125] Ibid.
[126] Ibid, 26.
[127] Ibid.
[128] Ibid., 22.
[129] Ibid., 36.
[130] Ibid.
[131] Ibid., 38.
[132] Ibid.
[133] Ibid., 48.
[134] Ibid., 51.
[135] Ibid., 73.
[136] Ibid., 65.
[137] О европском контексту овог београдског подухвата јавног старања о стамбеним условима, v.: Nataša Mišković, "Housing Shortage and Communal Politics in European Cities around 1900: The Cases of Basel 1889 and Belgrade 1906", *Studies in History* 26, 1 (2010): 61-89.
[138] Према, cf.: Ђурић, *Попис кућа и станова у Београду, од 6. новембра 1906. до 15. марта 1907*, 176.
[139] Тада су били важећи Грађевински закон за варош Београд, 1896 и Грађевински правилник за варош Беогад, 1897, који су у међувремену допуњавани. V.: *Закон грађевински за варош Београд и Грађевински правилник за варош Београд* (Београд: Српско краљевско министарство грађевина, 1901); *Зборник закона, уредаба и расписа тичућих се грађевинске струке* (Београд: Министарство грађевина, 1881); *Зборник општине Београдске*. О законодавству у области грађевинарства у Београду, v.: Ђурић-Замоло, Дивна, „Најранији правни прописи из архитектуре и урбанизма у Србији XIX века", у: *Градска култура на Балкану (XV-XIX век), зборник радова* (Београд: САНУ, Балконолошки институт, 1988), 151-176; Светлана В. Недић, „Грађевинско законодавство Београда крајем XIX и почетком XX века", *ГГБ XXXXIV*

(1997): 115-123; Мирјана Ротер-Благојевић, „Појава првих законских прописа и стандарда у области грађевинарства у Србији током 19. и почетком 20. века", *Изградња* 52, 5 (1998): 245-258.
[140] Ђурић, *Попис кућа и станова у Београду, од 6. новембра 1906. до 15. марта 1907*, 174.
[141] Ibid., 175-176.
[142] Војислав Ж. Ђорђевић, „Здравствене прилике у Београду", *СТЛ* XXII, 16 (17. април 1911): 129-130; 18 (1. мај 1911): 146-147; 22 (29. мај 1911): 171-175.
[143] Ibid., *СТЛ*, XXII, 22 (29. мај 1911): 171-175, цитат 173, курзив В. Ђ.
[144] Видаковић, *Наши социјални проблеми*, 103.
[145] Јелисавета Начић је од 1902. године била архитекта Београдске општине. Опширније, в.: Милан С. Минић, „Прва Београђанка архитект – Јелисавета Начић", *ГМБГ* III (1956): 451-458.
[146] Димитрије Т. Леко је после Више техничке школе у Винтертуру (Winterthur), у Немачкој, студирао архитектуру у Цириху (Zürich), Ахену, Минхену (München). По повратку у Србију, 1891, радио је у Министарству грађевина, а затим седам година као архитекта у Општини града Београда. Према, cf.: Шолаја, Магдић, *Инжењери у Књажевству / Краљевини Србији од 1834. године до завршетка Првог светског рата*, 55. Породица Димитрија Т. Лека је цинцарског порекла, из Касторије у Грчкој. Опширније, v.: Марко Д. Леко, „Историја моје породице (1)", *ГГБ* LI (2004): 83-117; Марија Ивановић, „Архитекта Димитрије Т. Леко", *ГГБ* LI (2004): 119-142.
[147] Д. Т. Леко. архитект., „Раденички станови", *СТЛ* XXII, 2 (9. јануар 1911): 19-20, цитат 20, курзив Д. Л.
[148] О месту подухвата изградње радничких станова 1911, у општинској изградњи станова до Другог светског рата, v.: Злата Вуксановић Мацура, „Социјални станови Београда у првој половини 20. века", *Наслеђе* XII (2011): 65-89.
[149] Gordon E. Cherry, "The Town Planning Movement and the Late Victorian City," *Transactions of the Institute of British Geographers*, New Series, Vol. 4, No. 2, The Victorian City (1979): 306-319.
[150] О концепту вртног града, видети једно од издања књиге Ебенизера Хауарда, на пример: Ebenezer Howard, *Garden Cities of To-Morrow* (Cambridge, Mass.: The MIT Press, 1965). О овој теми, поред осталог, v.: Dragana Ćorović, "The Garden City Concept in the Urban Discourse of Interwar Belgrade", in J. Bogdanović, L. Filipovitch Robinson, and I. Marjanović, eds., *On the very Edge, Modernism and Modernity in the Arts and Architecture, of Interwar Serbia, 1918-1941* (Leuven: Leuven University Press, 2014), 201-221, и припадајућу литературу.
[151] Опширније, v.: Miloš R. Perović, *Srpska arhitektura XX veka: od istoricizma do drugog modernizma* (Beograd: Arhitektonski faklutet Univerziteta u Beogradu, 2003), 27-30; Несторовић, *Архитектура Србије у XIX веку*, 495-536.
[152] Д. Л. [Димитрије Т. Леко], „Мисли о могућности примене српског стила", *СТЛ* XIX, 25 (22. јун 1908): 233-234, цитат 233-234, курзив Д. Л.
[153] Дијана Милашиновић Марић, *Архитекта Јан Дубови* (Београд: Задужбина Андрејевић, 2001).
[154] Јан Дубови, „Вртарски град", *Tehnički list*, VII, 2 (15. јануар 1925): 19-24, цитат 24.
[155] Stilgoe, "Landschaft and Linearity: Two Archetipes of Landscape", 15.
[156] *Anonym*. „Грађевински закон и правилник за варош Београд", *Технички гласник* I (29. јул 1901), 5-6.
[157] [Димитрије Т. Леко], „Ћуд светине и регулација вароши", *Технички гласник* I (1. јул 1901), 1-2. Наставак чланка је објављен у следећем броју *Техничког гласника*, од 8. јула 1901.
[158] Према, cf.: Ibid.

[159] Опширније о овој теми, v.: [Димитрије Т. Леко], „Ревизија регулационог плана престонице и њеног грађевинског закона, I-V", *Технички гласник* I (5. август 1901), 2-3; (12. август 1901), 1-2; (19. август 1901), 1-2; (26. август 1901), 1-2; (2. септембар 1901), 1-2.
[160] Димитрије Т. Леко, „Измена регулације Дорћола", *СТЛ* XV (1904): 62-66.
[161] Димитрије Т. Леко, *Наше прилике: поводом VIII конгреса архитекта у Бечу 1908.* (Београд: Штампарија Раденка Раденковића и Комп., 1909), 100-102.
[162] Cf.: Ивановић, „Архитекта Димитрије Т. Леко"; Maksimović, „Urbanistička misao u Srbiji početkom XX veka", 136-138.
[163] *Нацрт регулације Дунавског краја, Измењен нацрт у канализационом одсеку,* Р 1:5000. Извор: НБС, картографска грађа, сигн.: Кр I 422; Димитрије Т. Леко, *План измене регулације Дунавског краја*, Р 1:2000, 9. фебруар 1904. Извор: ИАБ, сигн.: ИАБ ОГБ ТД к1492.
[164] Cf.: Леко, „Измена регулације Дорћола".
[165] У комисији су били, између осталих: Јефта Стефановић, Никола И. Стаменковић, Светозар Ивачковић, Милорад Рувидић. Опширније.: Ibid., 62.
[166] Ibid., 64.
[167] Ibid., 65.

ГЛАВА 9: ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ. НАПОМЕНЕ:

[1] Александер Вилијам Кинглејк (Alexander William Kinglake), „Од Земуна до Ниша", у *Британски путници о нашим крајевима у XIX веку*, прев. Бранко Момчиловић (Нови Сад: Матица српска, 1993), 5-20, цитат 6. Одломак из објављеног дела: Alexander William Kinglake, *Eothen* [Са Истока] (London: Alexander William Kinglake, 1844), 9-29.
[2] Џулија Пардоу (Julia Pardoe), „Енглескиња у Земуну и Београду", у *Британски путници о нашим крајевима у XIX веку*, 31-39, цитат 34. Одломак из објављеног дела: Julia Pardoe, *The City of the Sultan and domestic manners of the Turks in 1836, Volume 3* [Султанов град и домаћи обичаји Турака у 1836, Том 3.] (London: Henry Colburn, 1838), 299-311. [Напомена: подаци о бројевима страница разликују се од српског издања]
[3] Cf.: *Београд, Историја и опис Београдске Тврђаве и њених знаменитости* (Београд: Електрична Штампарија код „Просвете" С. Хоровица, 1904).
[4] Пардоу, „Енглескиња у Земуну и Београду", 34.
[5] Ibid., 36.
[6] Караџић, „Географическо статистическое описание Србије", 42.
[7] У оригиналу, на енглеском језику: "a collosal feature in the landscape". Cf.: Pardoe, *The City of the Sultan and domestic manners of the Turks in 1836*, 302.
[8] Kenneth Frampton, *Megaform as Urban Landscape* (The University of Michigan: A. Alfred Taubman College of Architecture + Urban Planning, 1999).
[9] Фремптон се позива на књигу: Camillo Sitte, *Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen* (Wien: Carl Graeser, 1889). Cf.: Ibid., 15. Код нас је књига издата под називом: Камило Зите, *Уметничко обликовање градова*, прев. Ђорђе Табаковић (Београд: Грађевинска књига, 1967, прво издање).
[10] Frampton, *Megaform as Urban Landscape*, 22.
[11] Опширније о историји и архитектури Београдске тврђаве, v.: Марко Поповић, *Београдска тврђава* (Београд: ЈП „Београдска тврђава" / Археолошки институт : Завод за заштиту споменика културе града Београда, 2006); Васа Чубриловић, ур*., Београдска тврђава у прошлости, садашњости и будућности: зборник реферата и дискусија одржаних на научном скупу у Српској академији наука и уметности 17. и 18. децембра 1985. године "* (Београд: Српска академија наука и уметности / Завод за заштиту споменика културе Београда, 1988); Васа Чубриловић, ур*., Београдска тврђава кроз историју* (Београд : Српска академија наука и уметности / Музеј града Београда, 1969). Опширније о изгледу средњовековног Београда деспота Стефана Лазаревића према резултатима новијих археолошких истраживања Доњег града Београдске тврђаве, v.: Марко Поповић, Весна Бикић, *Комплекс средњовековне Митрополије у Београду* (Београд: Археолошки институт, 2004).
[12] Оливер Минић, „У потрази за ликом Београда", *ГМГБ* II (1955), 449-460, цитат 455.
[13] Cf.: Ulrike Altenmüller, Matthew Mindrup, trans., "The City Crown by Bruno Taut", *Journal of Architectural Education* 63, 1 (October 2009), 121-134. Наслов оригинала: Bruno Taut, *Die Stadtkrone* (Jena: Diedrichs Verlag, 1919).
[14] Cf.: Lewis Mumford, *Grad u historiji: njegov postanak, njegovo mijenjanje, njegovi izgledi*, prev. Vladimir Ivir (Zagreb: Naprijed, 1968), 343. Наслов оригинала: Lewis Mumford, *The City in History: Its Origins, Its Transformations, and Its Prospects* (New York: Harcourt, Brace & World, Inc., 1961).
[15] Spiro Kostof, *The City Shaped: Urban Patterns and Meaning Through History* (London: Thames and Hudson, 2001 [1991]), 28.
[16] Опширније о средњовековном европском граду, поред осталог, v.: Leonardo Benevolo, „Gradovi u raznim evropskim regijama", „Nasleđe urbanog srednjeg veka", u *Grad u istoriji Evrope*, prev. Snežana Milinković (Beograd: Clio, 2004), 61-90, 99-100.

Наслов оригинала: Leonardo Benevolo, *La città nella storia d'Europa* (Roma/Bari: Gius. Laterza & Figli S.p.a., 1993).

[17] V.: Altenmüller, Mindrup, "The City Crown by Bruno Taut", 123.

[18] V.: Bruno Taut, „Kruna grada (Odlomci)" u Miloš R. Perović, ur., *Antlologija teorija arhitekture XX veka*, prev. Mirjana Mihajlović-Ristivojević (Beograd: Građevinska knjiga, 2009),134-138. Наслов оригинала: Bruno Taut, *Die Stadtkrone* (Jena: Diedrichs Verlag, 1919).

[19] V.: Густав Раш, „Светионик Истока", прев. Маргита Јанковић, у *Београд у деветнаестом веку: из дела страних писаца* (Београд: Библиотека града Београда, 2008 [1967]), 61-114, цитат 81. Наслов оригинала: Gustav Rasch, *Der Leuchtturm des Ostens: Serbien und die Serben* (Prag: Druck und Verlag Buchdruckerei Dr. .F. Skrejšovský, 1873).

[20] Кинглејк, „Од Земуна до Ниша", 9.

[21] Ibid.

[22] Benevolo, *Grad u istoriji Evrope*, 7.

[23] Луј Леже, „Словенски свет", прев. Радослав Јанковић, „Београд и Срби [одломак]", у *Београд у деветнаестом веку: из дела страних писаца*, 29-52, цитат 43. Наслов оригинала: Louis Léger, *Les monde Slave: voyage et littérature* (Paris: Didies et c[ie], 1873).

[24] M. Christine Boyer, *The City of Collective Memory: The Historical Imagery and Architectural Entertainments* (Cambridge, MA: The MIT Press, 1994), 19.

[25] Леже, „Словенски свет", 43.

[26] О овоме опширније, v.: Maks Veber, *Grad*, prevod s nemačkog: Olga i Tihomir Kostrešević (Novi Sad: Mediterran Publishing, 2014). Наслов оригинала: Max Weber, "Die Stadt" [Град], у *Grundriss der Socialökonomik, III. Abteilung, Wirtschaft und Gesellschaft* [Основе друштвене економије, део III, Привреда и друштво] (Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1922), 513-600.

[27] О овоме опширније, v.: Alexandra Yerolimpos, *Urban Transformations in the Balkans (1820-1920), Aspects of Balkan Town Planning and the Remaking of Thessaloniki* (Thessaloniki: Urban Studio Press, 1996).

БИБЛИОГРАФИЈА (ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА)

БИБЛИОГРАФИЈА (ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА)

1. ИЗВОРИ (архивска грађа, часописи, дневна штампа, објављена грађа и мемоари, монографска издања)

1.1. АРХИВСКА ГРАЂА (историјска грађа: штампани и писани извори, техничка документација, фотодокументација, картографска документација)

- *Архив Србије, Београд*

  -Зборници закона Кнежевине и Краљевине Србије.

- *Архив Српске академије наука и уметности, Београд*

  -Фотодокументација – Пасаж Николе Спасића, Кнез Михаилова улица 19, Београд (арх. Н. Несторовић, *са*. 1910): сигн.: 14410 I B 1352.

- *Историјски архив Београда*

  -Фонд Општине града Београда, Опште одељење, кутије: 3, 173, 240; -Фонд Општине града Београда, Техничка дирекција, кутије: 480, 488, 489, 490, 491, 1270, 1287, 1288, 1289, 1290, 1291, 1489, 1490, 1491, 1492; -Фонд Управе града Београда, кутија: 800;-Породични фонд Главинић, организационе јединице Константин Коста Главинић (1858-1939) и Милан Главинић (1891-1968), број фонда: 1119.

  -Картографска грађа – План градске расвете, Р 1:5000, 1893. ИАБ: ОГБ, к. 173, ф6-288, 1893/1937; Уређење Калемегдана, копија плана из 1870, Р 1:4000. ИАБ, ПФГ, сигн.: 1119 к1.3.1.25; Димитрије Т. Леко, *План измене регулације Дунавског краја*, Р 1:2000, 9. фебруар 1904. сигн.: ИАБ ОГБ ТД к1492; *План Београда / Plan de Belgrade*, 1886, Р 1:12000. ИАБ, сигн.: ЗПМ ИА 1/1; **.** Јован Бешлић, *План Београда*, 1893, Р 1:10000. ИАБ, сигн.: ЗПМ ИА 1/2;

  -Фотодокументација –сигн.: ИАБ-1165-А-2-0002; сигн.: ИАБ ЗФ А VII039; ПФГ, сигн.: 1119 к4.3.4.7.16001; ПФГ, сигн.: 1119 к4.3.4.7.16002

– *Музеј града Београда*

-Картографска грађа – Граница рејона Београдске тврђаве, одређена међународном арбитражом, после конференције у Канлици, 1862. МГБ, сигн.: Ур. 4062; *План вароши Београда, израђен у канализационом одсеку*, 1903, Р 1:10000. Извор: МГБ, сигн.: Ур. 3870; *План града Београда, престонице Краљевине Србије*, 1909, Р 1:10000. Извор: МГБ, сигнатура: Ур. 16670.

-Гравире – МГБ, сигн.: $И_1$1406; МГБ, сигн.: $И_1$1929; МГБ, сигн.: $И_1$3194; МГБ, сигн.: $И_1$476; МГБ, сигн.: $И_1$339; МГБ, сигн.: $И_1$142;

– *Музеј ваздухопловства, Београд*

-Фотодокументација – аерофото снимак Београда, 1915.

– *Народна библиотека Србије, Београд*

-Посебни фондови, Архива Властоја Алексијевића: *Савременици и последници Доситеја Обрадовића и Вука Стеф. Караџића, Биографско-библиографска грађа*, 16 свезака, рукопис, Р 425;

-Картографска грађа – Димитрије Т. Леко, План уређења Малог Калемегдана, 1898. Извор: Д. Т. Леко, *У лету кроз Београд* (Београд: Штампарија Светозара Николића, n. d.), n. p. (НБС); *Нацрт регулације Дунавског краја, Измењен нацрт у канализацијоном одсеку,* Р 1:5000. НБС, картографска грађа, сигн.: Кр I 422; Радоје Дединац, *План Београда од 1815-1830*, Р 1:12000. Извор: Јоаким Вујић, *Путешествије по Сербији, 1* (Београд: Српска књижевна задруга, 1901), n. p. (НБС).

– *Колекција Владимира Мацуре, снимци (слајд-филмови, негативи, фотографије) архивске грађе*

-Картографска грађа – Околина Београда, осамнаести век. *Kriegskarte bey der Stadt und Hauptfestung Belgrad*. Извор: КВМ / ÖSTA KA, сигн.: G Ib 22-1; Београд 1818, део плана, Р 1:33300. Извор: КВМ / ÖSTA KA, сигн.: G Ib 52;

-Фотодокументација – *Београд, поплављена Бара Венеција*, део фотографије, n. d. Извор: КВМ / ÖSTA KA, сигн.: G VI 1192.

– *Колекција Злате Вуксановић Мацуре, дигиталне копије архивске грађе*

-Картографска грађа – Емилијан Јосимовић, *Стари Београд (део у шанцу) како сада постоји и како би био регулисан*, 1867, Р 1:3000. Извор: КЗВМ / Емилијан Јосимовић, *Објаснење предлога за регулисање онога дела вароши Београда, што лежи у шанцу: са једним литографисаним планом у размери 1/3000 / од Е. Јосимовића* (Београд: Е. Јосимовић, 1867; Београд: у Државној књигопечатњи),

n. p. (УБСМ); Haupt. Buczowski, *Umgebung von Semlin*, 1898, P 1:25000. Извор: КЗВМ / ÖSTA KA, сигн.: G Ih 631 10.

– *Колекција Милоша Јуришића*

-Фотодокументација – Башта породице Живадиновић у Београду, на Сењаку, у Енглеској улици 50, снимљено 1908-10.

– *Österreichischen Staatsarchivs: Kriegsarchiv* (Wien) [Аустријски државни архиви: Ратни архив (Беч)]

-Картографска грађа – Hauptm. König, *Plan von Belgrad*, 1854, P 1:14600. ÖSTA KA, сигн.: G Ib 53.

– *Војни музеј, Београд*

-Фотодокументација – А. Јовановић, Н. Стојановић, Део Београда поред Саве, n. d. ВМБ, збирка фотографија Анастаса Јовановића, сигн.: P-7637.

– *Војногеографски институт, Београд*

-Картографска грађа – Ф. Ј. Матић, *Београд*, Издање књижаре Геце Кона, 1919, 1:8000. Извор: ВГИБ, сигн.: 1.5.17; поручник Срет. Ил. Обрадовић, *Београд*, Картогр. Радионица Геогр. Оделења Гл. Ђенералштаба, 1921, 1:15000. Извор: ВГИБ, сигн.: 1.5.18.

– *Завод за заштиту споменика културе града Београда*

-Документација Просторне целине Топчидер, кутије 1, 3;

-Досије Просторне културно историјске целине Топчидер: услови чувања, одржавања и коришћења културних добара и добара која уживају претходну заштиту, за потребе израде програма за урбанистички план подручја Просторне културно-историјске целине Топчидер – анализа, валоризација и смернице за мере заштите;

-Картографска грађа – Карта Топчидера, *са*. 1865, са обележеним положајем Милошевог конака, фотографија плана; *Скица путова у Кошутњаку*, 1911, фотографија у негативу; Стеван Зарић, *План Београда, удешен за потребу београдских основних школа*, 1878 (колорисано).

-Фотодокументација – Топчидерски парк, деветнаести век, две фотографије; Лечилиште за слабуњаву децу у Топчидеру, са. 1904.

1.2. ЧАСОПИСИ И ДНЕВНА ШТАМПА

-*Београдске илустроване новине*, Београд (1866); -*Београдске општинске новине/Општинске новине*, Београд (1887-1929; 1929-1941); -*Гласник српског географског друштва*, Београд (од 1912); -*Отаџбина*, Београд (1875-1892); -*Српски*

књижевни гласник, Београд (1901-1914); -*Српски технички лист*, Београд (1890-1918); -*Технички гласник*, Београд (1901-1902); -*Вила*, Београд (1865-1868).

1.3. НЕОБЈАВЉЕНА И ОБЈАВЉЕНА АРХИВСКА ГРАЂА, ЧЛАНЦИ, МОНОГРАФИЈЕ, МЕМОАРИ

- „Акта о раду Регулационог фонда по предузимању од Министарства грађевина 1892. год", ИАБ, ОАБ, кутија 489, Одсек за студије, Грађевинско одељење.
- „Акта о експропријацији имања Браће Антуле, Никола Боди, Благојевића, Горња и доња Јованова улица", ИАБ, ОАБ, кутија 1489.
- Алковић, Коста, „Одбору Београдске општине", ИАБ, ПФГ, сигнатура: 1119 к13.0.3, 1-18.
- *Anonym*, „Рад на предохрани против колере", *БОН* V, 39 (18. септембар 1886), n. p.
- *Anonym*, „Грађевински закон и правилник за варош Београд", *Технички гласник* I (29. јул 1901), 5-6.
- *Anonym*, „Београд после 200 година", *Српски омладински календар* III (1871), 46-58.
- *Anonym*, „Различите ствари", *Србске новине* (25 мај 1856), 423.
- *Anonim*., "Rack Railway Locomotive", *Scientific American Supplement* III, 70 (May 5, 1877): 1106-1107.
- *Anonim*., "The Kahlenberg Rack Railway", *The Engineer* XXXVIII (November 6, 1874): 337.
- *Anonim*., "The Superga Railway", *The Journal of the Society of Arts* Vol. 32, No. 1660 (September 12, 1884): 1020-1022.
- *Anonym*., „Технички гласник: Француски закон о подизању јефтиних станова", *СТЛ* VII, 3-4 (март - април 1896): 60-62.
- *Београд, Историја и опис Београдске Тврђаве и њених знаменитости* (Београд: Електрична Штампарија код „Просвете" С. Хоровица, 1904).
- *Београд у деветнаестом веку: из дела страних писаца* (Београд: Библиотека града Београда, 2008 [1967]).
- *Београд у сећањима, 1900-1918* (Београд: Српска књижевна задруга, 1977).

- Blanqui, Adolphe-Jérôme, *Voyage en Bulgarie pendant l'année 1841* [Путовање по Бугарској током 1841. године] (Paris, W. Coquebert, 1845).
- Blanqui, Adolphe, *Voyage d'un jeune français en Angleterre et en Écosse pendant l'automne de 1823* [Путовање једног младог Француза по Енглеској и Шкотској у јесен 1823] (Paris, Dondey-Dupré père et fils, 1824).
- [Бланки, Адолф] Г. Бланки, *Известие о стању народа у Европској Турској* (Београд: Чигоја штампа / Београд: Етнографски музеј, 2004); прештампано дело: Алодф Бланки, *Известие о стању народа у европској Турској*, прев. Винко Пацелић. (Нови Сад: Нар. књигопеачтња Дан. Медаковића, 1850). Наслов оригинала: Adolphe Blanqui, *Considérations sur l'état social des populations de la Turquie d'Europe* (Paris: Guillaumin, 1842).
- Blanqui, Louis-Auguste,"Parisians!", trans. Mitch Abigdor, http://www.marxists.org/reference/archive/blanqui/1848/parisians.htm, приступљено, 12.12.2013.
- Богић, Алимпије В., „Опис Врачарскога среза", *Гласник Српског ученог друштва* II, XIX (1866): 85-264.
- Богићевић, Мијаило М., *Београдски општински послови, извештај представништву за 1886* (Београд: Општина града Београда, 1887).
- *Британски путници о нашим крајевима у XIX веку*, прев. Бранко Момчиловић (Нови Сад: Матица српска, 1993).
- [Буе, Ами] „Геолошка скица Европске Турске, саставио А. Буе", прев. Миленко М. Жујовић, Јован Цвијић, Јован М. Жујовић, *Геолошки анали Балканскога полуострва* III (1891): додатак 1-157.
- Viquesnel, Auguste, *Journal d'un voyage dans la Turquie d'Europe* [Дневник путовања по Европској Турској] (Paris: Langlois et Leclercq., 1842), Pl. XIX.
- Валтровић, Михаило, *Неколико речи о новом уређењу Техничке школе у Великој школи београдској* (Београд: Штампарија Николе Стефановића, 1869).
- *Vollständige Geschichte von der Belagerung und Einnahme der Festung Belgrad* durch den k. k. Feldmarschall, Ernst Gideon Freyherrn von Loudon, im Jahre 1789 (Prag: Eichler, A. K., 1789).
- Вујић, Јоаким, *Путешествије по Сербији. Књ. 1, Књ. 2* (Београд: Српска књижевна задруга), 1901, 1902.

- Гавриловић, Андра, *Знаменити Срби XIX. века*, 2 (Загреб: Српска штампарија, 1903).
- Гавела, Ђуро, ур., *Стари Београд: из путописа и мемоара* (Београд: Ново покољење, 1951).
- Geddes, Patrick, *Cities in Evolution: an Introduction to the Town Planning Movement and to the Study of Civics* (London: Williams & Norgate, 1915).
- Главинић, Коста, „Мало успомена из времена мога ђаковања у Београду и Берлину од 1874-1884. год.", за 3. јануар 1937. год, 1-24, Породични фонд Главинић, ИАБ, сигнатура: 1119 К 4. 3.4.7.3. објав.
- Главинић, Коста, „Сопственици имања у улици Цара Лазара и улици Грачаничкој у Београду", По причању и забелешкама свога оце Косте написао 10. јуна 1963. године, Београд, Dr. Милан К. Д. Главинић, Космајска ул., бр. 41, 1-7, Породични фонд Главинић, ИАБ, сигнатура: 1119 К 4. 3.4.7.4. необјав.
- Главинић, Коста, „Моје успомене на Шабац из шездесетих година", стенографска белешка предавања одржаног 30. маја 1938, на Шабачком народном универзитету, у Шапцу, 1-5, Породични фонд Главинић, ИАБ, сигнатура: 1119 К 4. 3.4.7.13. необјав.
- Главинић, Коста, „Подаци за биографију Косте Д. Главинића", 1-12, цитат 4-5; Породични фонд Главинић, ИАБ, сигнатура: 1119 К 1. 1.13. необјав.
- Главинић, Коста, „О будућем водоводу вароши Београда", *Српске новине* LIV, 77 (10.04.1887): 306; 82 (16.04.1887): 329; 83 (17.04.1887): 334; 86 (21.04.1887): 346; 87 (22.04.1887): 350; 91 (28.04.1887): 366; 92 (29.04.1887): 370; 93 (30.04.1887): 374; 104 (13.05.1887): 423.
- Daly, César, "De la locomotion aérienne" [О ваздушном саобраћају], *Revue générale de l'architecture et des travaux publics* IV (1843): 15-25.
- *Државопис Србије, свезска 12, Из статистичког оделења министарства народне привреде* (Београд: Краљевско-српска државна књигопечатња, 1883)
- [Ђорђевић, Владан], „Наш привредни програм", *Отаџбина* 7, књ. 21, свеска 81-84 (1889): 630-649.
- Ђорђевић, Владан, Успомене: културне скице из друге половине деветнаестог века, 1 (Нови Сад: књижара „Славија", 1927)

- Ђорђевић, Владан, *Хигијенски међународни конгреси у Турину и Женеви* (Београд: Краљ. срб. државна штампарија, 1883).
- Ђорђевић, Војислав Ж., „Здравствене прилике у Београду", *Српски технички лист* (даље СТЛ), XXII, 16 (17. април 1911): 129-130; 18 (1. мај 1911): 146-147; 22 (29. мај 1911): 171-175.
- Ђорђевић, Тихомир, „Економија и еволуција насеља", *Гласник српског географског друштва*, I, св. 1 (1912): 27-42.
- Ђорђевић, Тихомир, *Збијање кућа и ушоравање села под кнезом Милошем (оштампано из „Гласника српског географског друштва", год. III, св. 3. и 4.)* (Београд, Нова штампарија „Давидовић", 1914).
- Ђурић, Драгиша М., *Попис кућа и станова у Београду, од 6. новембра 1906. до 15. марта 1907.* (Београд: Меркур Штампарија , 1912).
- *Живети у Београду*, Књ. I-VI, 1837-1841, 1842-1850, 1851-1867, 1868-1878, 1879-1889, 1890-1940; грађа из фонда Управе града Београда (Београд: Историјски архив Београда), 2003-2008.
- *Закон грађевински за варош Београд и Грађевински правилник за варош Београд* (Београд: Српско краљевско министарство грађевина, 1901).
- *Зборник* закона*, уредаба и расписа тичућих се грађевинске струке* (Београд: Министарство грађевина, 1881).
- *Зборник општине Београдске* (Београд: Општина града, 1906).
- *Зборник закона и уредаба у Књажевству Србији, у досадањим зборницима нештампаних а изданих од 2. Фебруара 1835. до 23. Октобра 1875. год* (Београд: Државна штампарија, 1877).
- Илкић, Јован, „Извешће са хигијенског конгреса", *СТЛ* V, 9 (септембар 1894): 195-196.
- Јовановић, Милан, „Нове вароши – нов Београд", *Вила*, бр. 44 (29. октобар 1867): 694-698; бр. 45 (1867): 712-716.
- Јовановић, Слободан, *Уставобранитељи и њихова влада (1838-1858)* (Београд: Издавачка књижарница Геце Кона, 1933 [1912]).
- Јосимовић, Емилијан, *Објашнење предлога за регулисање онога дела вароши Београда, што лежи у шанцу: са једним литографисаним планом у размери 1/3000 / од Е. Јосимовића* (Београд: Е. Јосимовић, 1867; Београд: у

Државној књигопечатњи). / Јосимовић, Емилијан, *Објаснење предлога за регулисање онога дела вароши Београда, што лежи у шанцу* (Београд: Друштво урбаниста Београда, 1997 [1867]).

- Каниц, Феликс, *Србија: земља и становништво од римског доба до краја XIX века, 1,* прев.: Глигорије Ерњаковић (Београд: Српска књижевна задруга / Београд: ИРО Рад, 1985). Наслов оригинала: Felix Kanitz, *Das Königreich Serbien und das Serbenvolk von der Römerzeit bis zur Gegenwart. Erster band, Land und bevölkerung* (Leipzig: Verlah von Bernh. Meyer, 1904).
- Караџић, Вук Стефановић, „Географическо статистическое описание Србије", *Даница, забавник за годину 1927* II (1827): 25-120.
- Карић, Владимир, *Србија: опис земље, народа и државе* (Београд: Краљевско-српска државна штампарија, 1887).
- Кујунџић,Војислав, *Неколико Општинских Установа на Западу, белешке једног општинског лекара* (Београд: Штампарија Д. Димитријевића, 1903).
- Ламартин, Алфонс де, *Списи о Србима /* Alphonse de Lamartine, *Les écrits sur les Serbes*, прев. Јелена Новаковић (Београд: Утопија, 2006).
- Леко, Д. Т., „Раденички станови", *СТЛ* XXII, 2 (9. јануар 1911): 19-20.
- Леко, Марко Т., *О хемијском испитивању животних средстава и других предмета од утицаја на здравље људско* (Београд: Београдска општина, 1892)
- Леко, Марко Т., *О води за пиће*, прештампано из „Српског Архива за целокупно лекарство" (Београд, новембар 1896).
- [Леко, Димитрије Т.], „Ћуд светине и регулација вароши", I, *Технички гласник* I (1. јул 1901), 1-2.
- [Леко, Димитрије Т.], „Ревизија регулационог плана престонице и њеног грађевинског закона, I-V", *Технички гласник* I (5. август 1901), 2-3; (12. август 1901), 1-2; (19. август 1901), 1-2; (26. август 1901), 1-2; (2. септембар 1901), 1-2.
- Леко, Димитрије Т., „Измена регулације Дорћола, саоштио: Д. Т. Леко, архитект", *СТЛ* XV (1904): 62-66.
- Леко, Марко Т,. *О води у новом београдском водоводу* (Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1894).

- Леко, Димитрије Т., *У лету кроз Београд: поводом покренутог питања о регулисању малог Калемегдана* (Београд: Штампарија Светозара Николића, n. d.).
- Л[еко]., Д., „Мисли о могућности примене српског стила", *СТЛ* XIX, бр. 25 (22. јун 1908): 233-234.
- Леко, Димитрије Т., *Наше прилике, поводом темата VIII. конгреса архитекта у Бечу 1908 год.*
- Le Korbizje, *Put na Istok*, prev. Svetlana Samurović (Loznica: Karpos, 2008). Наслов оригинала: Le Corbusier, *Le voyage d'Orient* (Paris: Foundation Le Corbusier, 1987 [1966]).
- Мале, Албер, *Дневник са српског двора: 1892-1894* / Albert Malet, *Journal de Serbie: 1892-1894*, прев. Љиљана Мирковић (Београд: Clio, 1999).
- Маленић, Миливој Ј., *Чика Триша, из живота једног старог Београђанина* (Београд: Савића и комп., 1906).
- [Манојловић, Нестор], М. Н. Ј., „Развиће Београда", *СТЛ* XVIII, 14 (8. април 1907): 109-110; 15 (15. април 1907): 117-118; бр. 22, 3. јун 1907, стр. 181-182.
- Марковић, Светозар, *Србија на Истоку* (Нови Сад: Српска народна задружна штампарија), 1872.
- Марковић, Светозар, *Начела народне економије* (Београд. Штампарија Н. Стевановића и дружине, 1874, фототипско издање Београд: Економика, 1978)
- Милићевић, Милан Ђ., *Краљевина Србија* (Београд: Краљевско-српска државна штампарија, 1884), фототипско издање (Б. м.: б. и., 1972).
- Ненадовић, Прота Матија, *Мемоари*, прир. Владимир Дедијер (Београд: Рад, 1980).
- Несторовић, Никола, *Грађевине и архитекти у Београду прошлог столећа* (Београд: Институт за архитектуру и урбанизам Србије, 1972, прештампано издање из 1937).
- Николић, Атанасије, Биографија верно својом руком написана (Београд: Српско друштво за историју науке: Савезни завод за интелектуалну својину, 2002).

- [Николић, Миша]„Нивелман градова Хановра и Линдена, од професора Dr Jordan-a, превео М. Николић", *СТЛ* II, бр.6-7 (јуни-јули 1891), 107-112
- Новаковић, Стојан, *Град, трг, варош: к историји речи и предмета који се њима казују: неколико страна из дела „Градови и трговиу старој српској држави"* (Београд, Државна штампарија, 1892), 157-176.
- Pardoe, Julia, *The City of the Sultan and domestic manners of the Turks in 1836, Volume 3* [Султанов град и домаћи обичаји Турака у 1836, Том 3.] (London: Henry Colburn, 1838).
- Pardoe, Julia, „A Bendt in the Forest of Belgrade", in *Beauties of the Bosphorus* (London: Virtue and Co., 1855), 96-105.
- Пејтон, Ендру Арчибалд, *Србија, најмлађи члан европске породице или Боравак у Београду и путовања по планинама и шумама унутрашњости 1843. и 1844. године*, прев. Бранко Момчиловић (Нови Сад: Матица српска, 1996). Наслов оригинала: Andrew Archibald Paton, *Servia, the youngest member of the European family or, A residence in Belgrade and travels in the highlands and woodlands of the interior during the years 1843 and 1844* (London: Longman, Brown, Green, and Longmans, 1845).
- Петровић, Мита, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842*, I (Београд: Министарство финансија, 1897).
- Перуничић, Бранко, *Управа вароши Београда 1820–1912* (Београд: Музеј града Београда, 1970).
- *Рашид-беја историја чудноватих догађаја у Београду и Србији*, превео с турског: Д. С. Чохаџић, предговор: Стојан Новаковић (Београд: Ариадна, 2010 [1894]).
- Ристић, Јован, „После бомбардовања Београда", *Отаџбина* 2, Књ. 6, св. 21-24 (1881): 1-9.
- Рихтер, Вилхелм, *Прилике у Србији под кнезом Милошем до његове абдикације 1839. године: приказ најновијих догађаја, карактеристика српског народа и топографска скица кнежевине* (Крагујевац: Светлост, 1984). Наслов оригинала: Wilhelm Richter, *Serbiens Zustände unter dem Fürsten Milosch bis zu dessen Regierungs-Entsagung im Jahre 1839: eine Darstellung der jüngsten Ereignisse, Charakteristik des serbischen Volkes und Abriss einer Topographie des Fürstenthums* (Leipzig: Adolf Frohberger, 1840).

- Самарџић, Радован, *Београд и Србија у списима француских савременика XVI – XVII век* (Београд: Историјски архив Београда, 1961).
- Стаменковић, Никола И., „Технички гласник: О потреби да становање по варошима буде више раштркано", *СТЛ* VI, 11-12 (новембар - децембар 1895): 185-188.
- Стаменковић,Н.[икола] И., „О зградама за основну наставу, по предавању архитекте Хинтрегера", *СТЛ* I, бр. 5 (мај 1890), 79-81; бр. 6 (јуни 1890), 97-99.
- Стаменковић, Н.[икола] И., „Железница на планину *Jungrfra*-у у Швајцарској. По *Deutsche Bauzeutung*-у", *СТЛ* II, бр. 3 (март 1891), 45-46.
- [Стаменковић, Никола И.], Ст. „Развитак грађевина у краљевини Хрватској и Славонији за последњих 50 година", *СТЛ* II, 10, 11,12 (октобар, новембар, децембар 1891): 162-164.
- *Статистика Краљевине Србије,* Књига I (Београд: Државна штампарија краљевине Србије, 1892).
- [Стефановић, Јефта], J. T. C. „Регулација Београда", *СТЛ*, XXI, 49 (5. децембар 1910): 361-362.
- Стефановић Виловски, Тодор, „Метаморфоза Београда, преглед историјских догађаја од постанка тврђаве и вароши под Римљанима до најновијег времена, 1911", у *Сингидунум*, прир. Драган Лакићевић (Београд: Српска књижевна задруга, 2006), 7-75.
- С. П. „Ламартиново путовање кроз Србију 1833. године", *Српски књижевни гласник* (1913): 756-766.
- [Stübben, Josef] „Практичка и естетична правила за постројавање вароши", прев. Т. М. [Тома Марјановић], *СТЛ* VI, 9-10 (септембар - октобар 1895): 153-158.
- [Stübben, Josef] „Практичка и естетична правила за постројавање вароши", прев. Т. М. [Тома Марјановић], *СТЛ* VIII, 5-8 (мај - август 1897): 83-87.
- Stübben, Josef, *City Building*, trans. Julia Koschinsky and Emily Talen, (Julia Koschinsky and Emily Talen, 2008): https://geodacenter.org/downloads/unprotected/Stubben/Stubben_WholeBook.pdf, приступљено 24.08.2014

- Стојановић, Светозар, *Српски Неимар*, *Опис грађевинских радова и израда са сликама* (Београд: б. и., 1912).
- Talbot, Frederick A., *A Railway Wonders of the World, I* (London: Cassell and Company Ltd., 1913).
- Таназевић, Бранко, „О клубу српских архитеката", *СТЛ*, XX, 14 (5. април 1909): 107-109.
- Таназевић, Б. М., „Сеоска кућа са хигијенског и конструктивног гледишта", *СТЛ*, XXI, 15 (11. април 1910): 117-118; 16 (18. април 1910): 126-128; 17 (25. април 1910): 135-136.
- Тодоровић, Влада, „Белешке о калдрми", *СТЛ* III, 3 (мај-јун 1892): 90-95.
- Трипковић, Весел., „О баштенским постројењима, скверовима (игралиштима) наше престонице", *СТЛ* XVIII, 6 (1907): 45-47.
- Уговор Општине града Београда и Везена и Сина, о изради пројекта канализације, 1903, ИАБ, ОГБ, кутија 480, Техничка дирекција, ф III.
- Hervé, Francis, *A residence in Greece and Turkey, with notes of the journey through Bulgaria, Servia, Hungary and the Balkan* [Боравак у Грчкој и Турској, са белешкама о путу кроз Бугарску, Србију, Мађарску и Балкан] (London: Whittaker & Co., 1837).
- Хердер, Сигисмунд Аугуст Волфганг фон, *Рударско путовање по Србији спроведено 1835. године по налогу Владе Кнежевине Србије*, прев. Добрила Бегенишић (Београд: Службени гласник, 2014). Наслов оригинала: Sigismund August Wolfgang Freiherr von Herder, *Bergmännische Reise in Serbien: im Auftrag der Fürstlich-Serbischen Regierung ausgeführt im Jahre 1835* (Pesth: Verlag von Konrad Adolph Hartleben, 1846).
- Čelebija, Evlija, *Putopis, odlomci o jugoslovenskim zemljama*, II, prev. Hazim Šabanović (Sarajevo: Svjetlost, 1955). Наслов оригинала: *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* (Istanbul, 1314/1896-1318/1900).
- Челиковић, Борислав, прир., *Околина Београда и Смедерева: насеља, порекло становништва, обичаји* (Београд: Службени гласник / САНУ, 2011).
- Челиковић, Борислав, прир., *Насељавање Србије: насеља, порекло становништва, обичаји* (Београд: Службени гласник / САНУ, 2011).

- Quin, Michael Joseph, *A Steam Voyage Down the Danube* [Путовање парабродом низ Дунав] (London: R. Bentley, 1835).

2. ЛИТЕРАТУРА (списак цитиране и позивне литературе)

2.1. ЛИТЕРАТУРА КОЈА СЕ ОДНОСИ НА ИСТОРИЈУ АРХИТЕКТУРЕ, УРБАНИЗМА И ИНЖЕЊЕРСТВА БЕОГРАДА И СРБИЈЕ, КАО И НА ГЕОГРАФСКЕ И ГЕОЛОШКЕ ОДЛИКЕ БЕОГРАДА И СРБИЈЕ

2.1.1. ЧАСОПИСИ

-*Годишњак града Београда – Annuaire de la ville de Belgrade*, Београд (1954-); -*Годишњак за друштвену историју*, Београд (1994-); - *Наслеђе – Heritage*, Београд (1997-); -*Саопштења – Communications*, Београд, Републички завод за заштиту споменика културе (1956-); -*Токови историје*, Београд (1993-); -*Уметнички преглед*, Београд (1937-1941); -*Urbanizam Beograda: časopis za planiranje razvoja,izgradnju i prostorno uređenje Beograda*, Београд (1969-).

2.1.2. ЧЛАНЦИ И МОНОГРАФСКЕ ПУБЛИКАЦИЈЕ

- Бањац, Ђуро, „Како се изграђивао Београд", *БОН* 57, 8 (август 1939): 442-450; 9, (септембар 1939): 527-535; 10 (октобар, 1939): 607-616.
- *Београд у прошлости и садашњости: поводом 500-годишњице смрти деспота Стевана (1389-1427.)* (Београд: „Туцовић", 1927).
- Blagojević, Ljiljana, „Arhitektura Beograda u veku Jugoslavije", u Miško Šuvaković, ur., *Istorija umetnosti u Srbiji XX vek, treći tom: moderna i modernizmi 1878-1941* (Beograd: Orion Art, 2014), 323-350.
- Blagojević, Ljiljana, "La regolazione urbana di Belgrado nel 1867: traccia contro cancellazione, in M. Dogo e A. Pitassio, a cura di, *Città dei Balcani, città d'Europa. Studi sullo sviluppo urbano delle capitali post-Ottomane, 1830-1923* (Lecce: Argo Editrice, 2009), 161-179 / Blagojević, Ljiljana, "Urban regularisation of Belgrade, 1867: Trace vs. Erasure", *Serbian Architectural Journal* I, No. 1 (2009): 27-44.
- Благојевић, Љиљана, *Нови Београд: оспорени модернизам* (Београд: Завод за уџбенике / Архитектонски факултет Универзитета / Завод за заштиту споменика, 2007).
- *Beograd u XIX veku, Muzej grada Beograda, Katalog izložbi — knjiga 7, drugo izmenjeno i dopunjeno izdanje* (Zagreb, 1968).

- Bogunović, Slobodan, *Arhitektonska enciklopedija Beograda XIX i XX veka, I-III* (Beograd: Beogradska knjiga, 2005).
- Book, Tommy, *Belgrad – Београд, en stadsgeografisk studie / Belgrade – Beograd, an urban geographic study* (Växjö: Högskolan i Växjö: Acta Wexionensia, History & Geography, 5, 1987).
- Борић, Тијана, „О историји и архитектури Теразијске фонтане", *Наслеђе* VI (2005): 227-236.
- Буњац, Владимир, et al., *Један век београдског водовода и канализације 1892-1992* (Београд: Београдски водовод и канализација, 1992).
- Владисављевић, Светислав, „О почецима уређивања Топчидера за излетничку и парк шуму", *ГМГБ* XXXVI (1989): 105-122.
- Вујовић, Бранко, *Београд у прошлости и садашњости* (Београд: Драганић), 1994.
- Вуксановић Мацура, Злата, „Социјални станови Београда у првој половини 20. века", *Наслеђе* XII (2011): 65-89.
- Вуксановић Мацура, Злата, и Драгана Ћоровић, „Зелени простори старог језгра Београда: историјски развој и савремена трансформација", у С. Марковић, ур., *Конференција Стара градска језгра и историјске урбане целине – проблеми и могућности очувања и управљања, Београд, 6.12.2013, дигитални зборник* (Београд: ЗЗСКГБ, 2013), 218-234.
- Говедаровић, Ненад, *Трамваји у Србији 1892-2008* (Ниш: Машински факултет, 2008).
- Гордић, Гордана, *Архитектонско наслеђе града Београда*, I (Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда, 1966).
- Гордић, Гордана, „Знамените грађевине Београда XIX века", *Наслеђе* I (1997): 25-31.
- Дубови, Јан, „Вртарски град", *Tehnički list*, VII, 2 (15. јануар 1925): 19-24.
- Dervichévitch, Chemso, *Évolution de Belgrade* (Paris: Jouve & Cie, éditeurs, 1939).
- Димић, Платон, „Први почеци техничког образовања у школама Србије", *Универзитет во Скопје, Зборник на техничкиот факултет* (1956/57): 79-86.
- Дубљевић, Сава, „Карађорђев парк", *БОН* LII, 7-8 (1934): 532-533.

- Djokić, Vladan, *Urban Typology: city square in Serbia / Urbana tipologija: gradski trg u Srbiji* (Belgrade: Faculty of Architecture / Beograd: Arhitektonski fakultet, 2009).
- Đurić-Zamolo, Divna, *Beograd kao orijentalna varoš pod Turcima: 1521-1867* (Beograd: Muzej grada Beograda, 1977).
- Ђурић-Замоло, Дивна, *Београд 1898-1914: из архиве грађевинског одбора* (Београд: Музеј града Београда, 1980).
- Ђурић-Замоло, Дивна, *Градитељи Београда, 1815-1914* (Београд: Музеј града Београда, треће измењено издање, 2011).
- Ђурић-Замоло, Дивна, „Најранији правни прописи из архитектуре и урбанизма у Србији XIX века", у: *Градска култура на Балкану (XV-XIX век), зборник радова* (Београд: САНУ, Балконолошки институт, 1988), 151-176.
- Ђурић-Замоло, Дивна, „Прилог биографији Емилијана Јосимовића", *ГГБ*, Књ. XXIII (1976): 143-161.
- Ђурић-Замоло, Дивна, и Светлана Недић, „Стамбени делови Београда и њихови називи до 1941. године", *ГГБ XL/XLI* (1993-94): 65-10.
- Ђурић-Замоло, Дивна, *Хотели и кафане XIX века у Београду* (Београд: Музеј града Београда, 1988).
- Живковић, Драгица, „Српска картографија — од инжењерске до дигиталне", *Гласник српског географског друштва* XCII, 3 (2012), 1-18. DOI: 10.2298/GSGD1203001Z; http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0350-3593/2012/0350-35931203001Z.pdf, приступљено 22.08.2014.
- *Зеленило у урбанистичком развоју града Београда, зборник радова* (Београд: Удружење инжењера Београда), 1994.
- Ивановић, Марија. „Архитекта Димитрије Т. Леко", *Годишњак града Београда* LI (2004): 119-142.
- Игњатовић, Александар, „Између жезла и кључа: национални идентитет и архитектонско наслеђе Београда и Србије у XIX и првој половини XX века", *Наслеђе* IX (2008), 51-73.
- Јовановић, Милка, „Снабдевање Београда водом до изградње модерног водовода 1892 године", *ГГБ* V (1958): 241-248.

- Кадијевић, Александар, *Један век тражења националног стила у српској архитектури: (средина XIX — средина XX века)* (Београд: Грађевинска књига, 1997).
- Клеут, Иван, „Историја и архитектура железничке станице у Београду", *Наслеђе* VII (2006), 37-50.
- Коларић, Миодраг, *Грађевине и грађевинари Србије од 1790 до 1839 године*, Посебан отисак из „Зборника Музеја Првог српског устанка", I (Београд: б. и., 1959): 5-12.
- Којић, Бранислав, *Стара градска и сеоска архитектура у Србијиа* (Београд: Просвета, 1949).
- Красојевић, Милорад, *Каталог планова и карата Београда* (Београд: Геокарта, 2004 [2003]).
- Krstić, Branislav, *Zakonodavstvo urbanizma, arhitekture, baštine, prostornog uređenja, čovjekove sredine* (Beograd: Naučna knjiga, 1987).
- Љушић, Нада, „Катастарски одсек и премеравање Краљевине Србије", *Корени* VI (2008): 23-33; http://www.arhivja.autentik.net/images/katastarski_odsek.pdf, приступљено 22.05.2014.
- Максимовић, Бранко, „Архитектонска теорија Емилијана Јосимовића", *ГМБГ* III (1956): 295-302.
- Максимовић, Бранко, „Визија Београда после двеста година", *ГГБ* XXXIV (1987), 165-172.
- Максимовић, Бранко, *Емилијан Јосимовић: први српски урбанист* (Београд: Институт за архитектуру и урбанизам Србије, 1967).
- Максимовић, Бранко, *Идеје и стварност урбанизма Београда: 1830-1941* (Београд: Завод за заштиту споменика културе, 1983).
- Maksimović, Branko, *Idejni razvoj srpskog urbanizma: period rekonstrukcije gradova do 1914. godine* (Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1978).
- Максимовић, Бранко, „Јосимовићева реконструкција Београда у шанцу", *ГМГБ* IV (1957): 207-235.
- Максимовић, Бранко, „О зеленилу Београда" *ГМГБ* III (1956): 325-366.
- Максимовић, Бранко, „Прилози за проучавање архитектуре старог Београда", *ГМБГ* II (1955): 231-236.

- Максимовић, Бранко, *Проблеми урбанизма* (Београд: Геца Кон, 1932).
- Максимовић, Бранко, „Развој Београда ван грађевинског рејона крајем XIX века", *ГГБ* XV (1968): 129-142.
- Максимовић, Бранко, *Урбанизам у Србији: основна испитивања и документација* (Београд: К. Ј. Михаиловић, 1938).
- Максимовић, Бранко, *Урбанизам у Србији: оснивање и реконструкција вароши у 19. веку* (Београд: Грађевинска књига, 1962).
- Максимовић, Бранко, „Урбанистички развој Београда 1830—1941", у: *Ослобођење градова у Србији од Турака 1862—1868* (Београд: Научно дело / Српска академија наука и уметности, 1970), 627-659.
- Maksimović, Branko, „Urbanistička misao u Srbiji početkom XX veka", u *Knjiga o sintezi: zbornik referata i diskusija o sintezi sa prilogom*, Knj. 1 (Vrnjačka banja: Zamak kulture, 1975), 119-203.
- Мацура, Владимир, и Милева Пуача, „Промене јужног дела београдског предела од XVII века до данас", *Глас CCCLXXVI Српске академије наука и уметности, Одељење друштвених наука* 27 (1995): 169-204.
- Мацура, Владимир, *Урбано планирање у Србији 19. и 20. века – Студијски документациони материјал за Просторни план Србије* (Београд: Београд-пројект / Центар за планирање урбаног развоја, 1983).
- Macura, Vladimir, *Čaršija i gradski centar: razvoj središta varoši i grada Srbije XIX i prve polovine XX veka* (Niš: Gradina / Kragujevac: Svetlost, 1984).
- Медаковић, Дејан, *et al*., *О Емилијану Јосимовићу* (Београд: Друштво урбаниста, 1997).
- Милановић, Хранислав, ур., *Заштићена природна добра Београда* (Београд: Градска управа, Секретаријат за заштиту природне средине / Београд: Завод за заштиту природе Србије, 2008).
- Милановић, Хранислав, *Зеленило Београда* (Београд: ЈКП „Зеленило-Београд", 2006).
- Милановић, Хранислав, „Прилог истраживању настанка и развоја парка Калемегдан", *Наслеђе* 3 (1999): 41-52
- Милашиновић Марић, Дијана, *Архитекта Јан Дубови* (Београд: Задужбина Андрејевић, 2001).

- Милатовић, Милка, „Албан Шамбон: Генерални урбанистички план Београда", *ГГБ* XXVII (1980): 221-238,
- Милићевић, Јован, „Развој наставе архитектуре на високим школама у Србији (1841-1914)", Отисак из *Зборника Филозофског факултета* XIII-1 (1976): 169-240.
- Миловановић, Бранислав, „Геолошка историја београдског тла", *ГМГБ IV* (1957): 9-34.
- Минић, Милан С., „Прва Београђанка архитект – Јелисавета Начић", *ГМБГ* III (1956): 451-458.
- Минић, Оливер, „У потрази за ликом Београда", *ГМГБ* II (1955), 449-460
- Митровић, Катарина, *Топчидер — двор кнеза Милоша Обреновића* (Београд: Историјски музеј Србије, 2008).
- Mišić, Vojislav Ž., „Kalemegdan – njegov postanak i razvitak", *Hortikultura* (Split) XXXVIII, 3 (1970): 88-90.
- Mišić, Vojislav Ž., „Iz prošlosti Karađorđevog parka", *Hortikultura* (Split) XXXVII, 4 (1970): 117-118.
- Mišković, Nataša, "Housing Shortage and Communal Politics in European Cities around 1900: The Cases of Basel 1889 and Belgrade 1906", *Studies in History* 26, 1 (2010): 61-89.
- Недић, Светлана В., „Грађевинско законодавство Београда крајем XIX и почетком XX века", *ГГБ XXXXIV* (1997): 115-123.
- Недић, Светлана В., „Изградња првих модерних школских зграда у Београду – Дорћолска и палилулска основна школа", *ГГБ XXVIII* (1981): 97-108.
- Недић, Светлана В., „Оснивање првог Дома за незбринуту децу у Београду", *ГГБ XXIX* (1982): 87-96.
- Недић, Светлана В., „Урбанистичко уређење Београда од 1886. до 1914. године", *ГГБ* XXIII (1976): 175-217.
- Несторовић, Богдан, *Архитектура Србије у XIX веку* (Београд: Art Press, 2006).
- Несторовић, Богдан, *et al*., *Високошколска настава архитектуре у Србији: 1846-1971, необјављен рукопис* (Београд: Архитектонски факултет /Министарство за науку и технологију Србије / Плато, 1996).

- Несторовић, Богдан, „Еволуција београдског стана", *Годишњак Музеја града Београда, Књ. II* (1955): 247-270.
- Несторовић, Богдан, „Развој архитектуре Београда, од кнеза Милоша до Првог светског рата (1815-1914)", *ГГБ I* (1954): 159-176;
- Николова, Маја, „Развој Техничког факултета Велике школе у Београду од 1863. до 1905.", *Флогистон: часопис за историју науке* год. 2, бр. 3 (1996): 59-84.
- Ojdanić, Milanka, „Postojeće stanje zelene površine Karađorđev park u Beogradu," u *Zelenilo u urbanističkom razvoju grada Beograda*, zbornik radova (Beograd: Udruženje inženjera Beograda, 1994), 255–261.
- Пајевић, Б. М., *Регулација Београда, 1867-1923. год.* (Београд: Графички институт „Народна мисао", 1923).
- Perović, Miloš R., ur., *Dobrović- tekstovi Nikole Dobrovića. Urbanizam Beograda* 12, br. 58 (1980).
- Perović, Miloš R., *Iskustva prošlosti* (Beograd: Zavod za planiranje grada Beograda, 1985).
- Perović, Miloš R., *Srpska arhitektura XX veka: od istoricizma do drugog modernizma* (Beograd: Arhitektonski faklutet Univerziteta u Beogradu, 2003).
- Петричевић, Бранко, „Амбијенти и просторне вредности Београда", *Годишњак града Београда*, Књ. XXIV, 1977, 319-330.
- Поповић, Марко, *Београдска тврђава* (Београд: ЈП „Београдска тврђава" / Археолошки институт : Завод за заштиту споменика културе града Београда, 2006).
- Поповић, Марко, и Весна Бикић, *Комплекс средњовековне Митрополије у Београду* (Београд: Археолошки институт, 2004).
- Радојчић, Никола, *Географско знање о Србији почетком 19. века* (Београд : Српско географско друштво, 1927).
- Ротер-Благојевић, Мирјана, „Архитектура грађевина јавних намена изграђених у Београду од 1868. до 1900. године", *Архитектура и урбанизам*, 12-13 (2003): 109-121; 14-15 (2004): 73-90.

- Ротер-Благојевић, Мирјана, „Основна типологија грађевина јавних намена изграђених у Београду од 1830. до 1900. године", *Архитектура и урбанизам*, 4 (1997).
- Ротер-Благојевић, Мирјана, „Појава првих законских прописа и стандарда у области грађевинарства у Србији током 19. и почетком 20. века", *Изградња* 52, 5 (1998): 245-258.
- Ротер-Благојевић, Мирјана, *Стамбена архитектура Београда у 19. и почетком 20. века* (Београд: Orion Art / Архитектонски факулет Универзитета у Београду), 2006.
- Рундић, Љупко, *Геолошки објекти и природни феномени као интегрални елементи геодиверзитета града Београда* (Универзитет у Београду — Рударско-геолошки факултет, 2010).
- Савин, Милош, „Београдско пристаниште у XIX столећу", *ГГБ* XIV (1967): 127-139.
- Samardžić, Nikola, Mirjana Roter Blagojević, Radovan Samardžić, *Kulturna istorija Beograda, 18. vek* (Beograd: HISPERIAedu, 2014).
- Симић-Миловановић, Зора, „Симеон Роксандић, 1874-1943", *ГГБ* IX-X (1962-63): 445-478.
- Станојевић, Владимир, „Здравствена заштита и комуналне службе у старом Београду", *ГГБ* XIII (1966): 139-151.
- Стефановић, Оливера, „Српска картографија 19. века", *Гласник Народне библиотеке Србије* V, 1 (2003): 99-106.
- Todorov, Nikolai, *The Balkan City, 1400-1900* (Seatle: University of Washington Press, 1985).
- Ćorović, Dragana, and Ljiljana Blagojević, "Water, Society and Urbanization in the 19th Century Belgrade: Lessons for Adaptation to the Climate Change", *SPATIUM International Review* no. 28 (2012): 53-59.
- Ćorović, Dragana, and Ljiljana Blagojević, "The Belgrade Waterscape and the Climate Change: Lessons from the 19th century Urban History", in M. Zlatić and S. Kostadinov, eds. *International Conference "Land Conservation" – LANDCON 1209: Sustainable Land Management and Climate Change. Conference Abstracts* (Belgrade: University of Belgrade – Faculty of Forestry, 2012), 102.

- Ćorović, Dragana, and Ljiljana Blagojević, "The Vanishing Waterscape of the 19th century Belgrade: Lessons for Adaptation to the Climate Change", in M. Balamir, M. Ersoy and E. Babalik Sutcliffe, eds,. *AESOP 2012 E-Book of Abstracts* (Ankara: ARBER Professional Congress Services, 2012).
- Ћоровић, Драгана, *Примена концепта вртног града у Београду у периоду између два светска рата*, магистарски рад, ментор: др Љиљана Благојевић, ванредни професор, Архитектонски факултет у Београду, 2008.
- Ćorović, Dragana, "Three parks in nineteenth century Belgrade", *Serbian Studies: Journal of the North American Society for Serbian Studies* 24, 1-2 (2010/2012), 75-89.
- Ćorović, Dragana, "The Garden City Concept in the Urban Discourse of Interwar Belgrade", in J. Bogdanović, L. Filipovitch Robinson, and I. Marjanović, eds., *On the very Edge, Modernism and Modernity in the Arts and Architecture, of Interwar Serbia, 1918-1941* (Leuven: Leuven University Press, 2014), 201-221.
- Ćurčić, Slobodan, *Architecture in the Balkans: From Diocletian to Süleyman the Magnificent* (New Haven: Yale University Press, 2010).
- Чубриловић, Васа, ур.*, Београдска тврђава у прошлости, садашњости и будућности: зборник реферата и дискусија одржаних на научном скупу у Српској академији наука и уметности 17. и 18. децембра 1985. године*" (Београд: Српска академија наука и уметности / Завод за заштиту споменика културе Београда, 1988).
- Шолаја, Владимир Б., и Адела Магдић, *Инжењери у Књажевству / Краљевини Србији од 1834. године до завршетка Првог светског рата* (Београд: Заједница техничких факултета Универзитета у Београду / Београд: Музеј науке и технике / Београд: ЛОЛА Институт).

2.2. ЛИТЕРАТУРА КОЈА СЕ ОДНОСИ НА ОПШТУ ИСТОРИЈУ, КУЛТУРНУ И ДРУШТВЕНУ ИСТОРИЈУ БЕОГРАДА И СРБИЈЕ

- Алексић-Пејковић, Љиљана, „Београд између великих сила и Турске од Једренског мира (1829) до 1867. године", *ГГБ* XIV (1867): 5-21.
- Божовић, Бранислав, *Управа и управници града Београда: (1839-1944)* (Београд: Просвета, 2010).
- Видаковић, Слободан Ж., *Наши социјални проблеми* (Београд: Геца Кон, 1932).

- Вукмировић, Драган, ур., *Два века развоја Србије: статистички преглед* (Београд: Републички завод за статистику Србије, 2008).
- Vučković, Mihailo, „Svetozar Marković i zadružne organizacije", *Ekonomika poljoprivrede* XIV, 1 (1967), 9-17.
- Вучо, Никола, *Привредна историја Србије до првог светског рата* (Београд: Научна књига), 1955.
- Гашић, Ранка, „Страни капитал у електрификацији Београда 1918-1941. Случај електричне централе 'Снага и светлост'", *Токови историје* 2 (2014): 11-32.
- Грујић, Владимир, „Више образовање у Србији за првих седам деценија XIX века", *ГГБ* XIV (1967): 203-255.
- Гузина, Ружица, *Кнежина и постанак српске буржоаске државе* (Београд: Култура, 1955).
- Димић, Љубодраг, Дубравка Стојановић, и Мирослав Јовановић, *Србија 1804-2004: три виђења или позив на дијалог* (Београд: Удружење за друштвену историју, 2009 [2005]),13-114, цитат 40-41; http://www.udi.rs/articles/Srbija_1804-2004_drugo%20izdanje.pdf, приступљено 17.03.2013.
- Ђорђевић, Тихомир Р., *Србија пре сто година (XIX век)* (Београд: Етхос, 2008).
- Елезовић, Г[лиша]., „Евлија Челебија о Београду", *БОН* L, 1 (1932): 45-55.
- Зиројевић, Олга, „Цариградски друм од Београда до Софије (1459-1683)", *Zbornik Istorijskog музеја Srbije* 7 (1970), 3-196.
- Зундхаусен, Холм, *Историја Србије од 19. до 21. века*, прев. Томислав Бекић (Београд: Clio, 2008). Наслов оригинала: Holm Sundhaussen, *Geschichte Serbines 19-21. Jahrhundert* (Wien/Köln/Weimar: Böhlau Verlag Ges.m.b.H und Co.KG, 2007).
- Inaldžik, Halil, „Od Stefana Dušana do Osmanskog carstva", u *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom* III-IV (1952-53), 31-54.
- Јовановић, Живорад П., *Из старог Београда* (Београд: Туристичка штампа, 1964).

- Jovanović, Miloš, "'The city in our hands': urban management and contested modernity in nineteenth-century Belgrade", *Urban Studies* 40, 1 (February 2013): 32-50.
- Jović, Vidojko, „The Development of Geology in Serbia", *Publication of the Astronomical Observatory of Belgrade* 85 (2008): 113-127.
- Калић, Јованка, и Милосав Чоловић, ур., *Социјална* структура српских градских насеља (XII-XVIII век) (Београд: Одељење за историју Филозофског факултета / Смедерево: Музеј у Смедереву, 1992).
- Каћански, Влад. Ст., „Породични и друштвени живот у турском Београду", *БОН* LV, 12(1937): 809-811.
- Костић, Ђорђе С., ур., *Београд у делима европских путописаца* (Београд: Српска академија наука и уметности, Балканолошки институт, 2003).
- Кујунџић, Воја, „Летњиковац за београдску децу у Кошутњаку," *БОН* L, 10 (октобар, 1932): 656-660.
- Леко, Марко Д., „Историја моје породице (1)", *Годишњак града Београда* LI (2004): 83-117,
- Љушић, Радош, „Турско наслеђе у Кнежевини и Краљевини Србији", у Славенко Терзић, ур., *Ислам, Балкан и велике силе (XIV-XX век): међународни научни скуп 11-13. децембар 1996* (Београд : Историјски институт САНУ, 1997), 279-292.
- Мандић, Душан, и Шпиро Лагатор, *Хроника београдске општине Палилула* (Београд: Друштвено политичке организације и СО Палилула, 1986).
- Марковић, Предраг Ј., „Теорија модернизације и њена критичка примена на међуратну Југославију и друге источноевропске земље", *Годишњак за друштвену историју*, год. I, св. 1 (1994): 11-34.
- Милићевић, Јован, *Друштвене појаве у Србији XIX века*, прир. Радош Љушић (Београд: Српска књижевна задруга, 2002).
- Новаковић, Реља, „О сувоземним путевима у Србији у време Првог и Другог српског устанка", *Зборник Историјског музеја Србије* 3-4 (1964-65), 5-42.
- Новаковић, Реља, „Поводом Београдске нахије на Вуковој административној карти Србије", *ГГБ* XXX (1983), 65-89.

- Новаковић, Реља, „Још о неким ишчезлим селима на домаку Београда", *ГГБ* XXXII (1985): 101-124.
- Паријез, Ристо, „Правила двеју најранијих задружних организација у Србији почетком 70-их година*", Задружни архив* 3 (1955), 208-211.
- Поповић, Душан Ј., *Београд кроз векове* (Београд: Туристичка штампа, 1964).
- Поповић, Душан Ј., *Београд пре 200 година* (Београд: Геца Кон, 1935).
- Поповић, Марко, Мирослав Тимотијевић, и Милан Ристовић, *Историја приватног живота у Срба од средњег века до савременог доба*(Београд: Clio, 2011).
- Поповић, Тома, „Структура турског града-чаршија и махале", у Славенко Терзић, ур., *Ислам, Балкан и велике силе (XIV-XX век): међународни научни скуп 11-13. децембар 1996* (Београд : Историјски институт САНУ, 1997), 81-85.
- Поповић-Петковић, Радмила, „Београд по опису Матије Бана 1844. године", *ГГБ* XIII, (1966): 137-138.
- Поповић-Филиповић, Славица, „Воде протичу,мостови остају: Пољски мисионари, заједно са српским народом, градили мостове у научном и културном развоју Србије", *Пројекат Растко, Историја медицине*, 26.08.2011; http://www.rastko.rs/istorija/medicina/, приступљено 14.08.2014.
- Ранковић, Д. Ј., „ Шетња кроз стари Београд", *БОН* LVII, бр. 11 (1939): 687-692.
- Савићевић, Десанка, „Од Лицеја до Универзитета", у *Идеје и покрети на Београдском универзитету од оснивања до данас, Саопштења и прилози са Симпозијума одржаног у Београду 15-17. новембра 1988. године*, Књига прва (Београд: Центар за марксизам Универзитета у Београду / ИРО Просвета, 1989), 73-84.
- Самарџић, Момир, „Посета барона Хердера Србији и први план за изградњу железнице", *Истраживања* 18 (2008): 135-145, http://scindeks.ceon.rs/article.aspx?artid=0350-21120718135S, приступљено 13.08.2014.
- Самарџић, Радован, *Београд под Турцима, предавање одржано на Коларчевом универзитету* (Београд: Коларчев народни универзитет, 1954).
- Sekeruš, Pavle, i Ivana Živančević-Sekeruš „Les voyageurs français de la premiere moitie du XIXe siecle decouvrent les villes et les villages sudslaves", *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду* XXXIV (2009): 211-221.

- Simić-Milovanović, Zora, „Simeon Roksandić, 1874-1943" *Godišnjak grada Beograda*, IX-X (1962-63): 445-478.
- *Stanovništvo Narodne Republike Srbije od 1834-1953* (Beograd: Zavod za statistiku i evidenciju N. R. Srbije, 1953).
- Стојановић, Дубравка, *Калдрма и асфалт, урбанизација и европеизација Београда 1890-1914* (Београд: Удружење за друштвену историју), 2008.
- Тасић, Никола, *et al*., *Историја Београда* (Београд: Балканолошки институт САНУ / Драганић, 1995).
- Тимотијевић, Мирослав, „Меморијал ослободиоцима Београда 1806", *Наслеђе* V (2004): 9-34,
- Тричковић, Радмила, *Београдски пашалук 1687-1739.*, прир. Небојша Шулетић (Београд: Службени гласник, 2013).
- Томић, Владимир, *Брег за размишљање. Београд на гравирама од XVI до XIX века* (Београд: Музеј града Београда, 2012).
- Trgovčević, Ljubinka, „Žene kao deo elite u Srbiji u 19. veku. Otvaranje pitanja", u Hans-Georg Fleck i Igor Graovac, ur., *Dijalog povjesničara-istoričara, Herceg Novi 2-4. ožujka 2001*, zbornik radova (Zagreb: Zaklada Friedrich Naumann, 2002), 251-268.
- Трговчевић, Љубинка, *Планирана елита* (Београд: Службени гласник, 2003).
- Ћирковић, Сима М., *Срби међу европским народима* (Београд: Equilibrium, 2004). Наслов изворника: Sima M. Ćirković, *The Serbs* (Oxford: Blackwell Publishing, 2004).
- Чубриловић, Васа, ур., *Историја Београда, Књ. 1, Стари, средњи и нови век* (Београд: Просвета, 1974).
- Чубриловић, Васа, ур., *Историја Београда, Књига 2, Деветнаести век* (Београд: Просвета, 1974).

2.3. ЛИТЕРАТУРА ИЗ ОБЛАСТИ ИСТОРИЈЕ И ТЕОРИЈЕ УРБАНИЗМА, АРХИТЕКТУРЕ, ПЕЈЗАЖНЕ АРХИТЕКТУРЕ И ГЕОГРАФИЈЕ

- Agnew, John A., David N. Livingstone, and Rogers Alisdair, eds., *Human geography, an essential anthology* (Malden: Blackwell Publishing, 1996).

- Aitchison, Mathew, „Townescape, scope, scale and extent", *The Journal of Architecture*, 17, No. 5 (2012): 621-642; http://dx.doi.org/10.1080/13602365.2012.724847, приступљено 3.11.2012.
- Anderson, Ben M., "The construction of an alpine landscape: building, representing and affecting the Eastern Alps, c. 1885–1914", *Journal of Cultural Geography* 29, 2 (June 2012): 155-183. http://dx.doi.org/10.1080/08873631.2012.683288, приступљено 25.09.2014.
- Antrop, Marc, "Why landscapes of the past are important for the future", *Landscape and Urban Planning* 70, Nos. 1-2 (2005), 21-34; http://ac.els-cdn.com/S016920460300207X/1-s2.0-S016920460300207X-main.pdf?_tid=ea9329a0-eb8b-11e4-afc1-00000aacb360&acdnat=1429994869_5aec0e0a663be892be0b286bf63f323c, приступљено 20.02.2013.
- Backhaus, Gary, and John Murungi, *Transformation of Urban and Suburban Landscapes: Perspectives from Philosophy, Geography, and Architecture* (Lanham: Lexington Books, 2002).
- Benevolo, Leonardo, *Grad u istoriji Evrope*, prev. Snežana Milinković (Beograd: Clio, 2004). Наслов оригинала: Leonardo Benevolo, *La città nella storia d'Europa* (Roma/Bari: Gius. Laterza & Figli S.p.a., 1993).
- Baker, Alan R. H., *Geography and History, Bridging the Divide* (Cambridge Univeristy Press, 2003).
- Bergdoll, Barry, "The Crisis of Historisicm 1870-93", in *Eropean Architecture 1750-1890* (Oxford: Oxford University Press, 2000).
- Berque, Augustin, *Thinking Through Landscape*, trans. Anne-Marie Feenberg-Dibon (Oxon: Routledge, 2013). Наслов оригинала: Augustin Berque, *La pensée paysagère* (Paris: Archibooks, Bookstorming, 2008).
- Boyer, M. Christine, *The City of Collective Memory: The Historical Imagery and Architectural Entertainments* (Cambridge, MA: The MIT Press, 1994).
- Burel, Françoise, and Jacques Baudry, *Landscape Ecology: Concepts, Methods, and Applications* (Enfield, NH: Science Publishers, 2003). Наслов оригинала: Françoise Burel, Jacques Baudry, *Écologie du paysage: concepts, méthodes et applications* (Paris: Technique & Documentation, 1999).

- Veber, Maks, *Grad*, prevod s nemačkog: Olga i Tihomir Kostrešević (Novi Sad: Mediterran Publishing, 2014). Наслов оригинала: Max Weber, "Die Stadt", у *Grundriss und Socialökonomik, III. Abteilung, Wirtschaft und Gesselschaft* (Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1922), 513-600.
- Vresk, Milan, *Osnove urbane geografije* (Zagreb: Školska knjiga, 1990, popravljeno izd.).
- Vries, Jan de, *European urbanization, 1500-1800.* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1984).
- Girot, Christophe, "Four Trace Concepts in Landscape Architecture" у: James Corner, ed., *Recovering Landscape, Essays in Landscape Architecture* (New York: Princeton Architectural Press, 1999), 59-67.
- Gordon, David L. A., ed., *Planning Twentieth Century Capital Cities* (London: Routledge, 2006).
- Goode, Patrick, and Michael Lancaster, eds., Sir Geoffrey Jellicoe, and Susan Jellicoe, consultant eds., *The Oxford Companion to Gardens* (Oxford / New York: Oxford University Press, 1986).
- Gothein, Marie-Luise, *History of Garden Art*, 1928; интернет издање из 2002, књиге http://www.gardenvisit.com/got/3/3.htm, приступљено 11.02.2006
- Grabrijan, Dušan i Juraj Najdhart, *Arhitektura Bosne i put u suvremeno* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1957).
- Gunzburger Makas, Emily, и Tanja Damljanovic Conley, eds., *Capital Cities in the Aftermath of Empires, Planning in Central and Southeastern Europe* (London / New York: Routledge), 2009.
- Gül, Murat, *The Emergence of Modern Istanbul, Transformation and Modernisation of a City* (London: Taurus Academic Press, 2009).
- Daniels, Stephen, and Denis Cosgrove, "Introduction: Iconography and Landscape", in Stephen Daniels and Denis Cosgrove, eds., *The Iconography of Landcsape* (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1988), 1-10.
- Denevan, William M., and Kent Mathewson, eds., *Carl Sauer on Culture and Landscape: Readings and Commentaries* (Baton Rouge: Louisiana State University Press, 2009).
- Deriu, Davide, and Krystallia Kamvasinou, "Critical perspectives on landscape: Introduction", *The Journal of Architecture* 17, 1 (Feb., 2012): 1-9. DOI:

10.1080/13602365.2012.659896;
http://dx.doi.org/10.1080/13602365.2012.659896, приступљено 13. 08. 2014.

- Dobrović, Nikola, *Savremena arhitektura 1*, *Postanak i poreklo* (Beograd: Građevinska knjiga, 1965).
- Dobrović, Nikola, „Što je gradski pejsaž; Njegova uloga i prednost u suvremenom urbanizmu", *Čovjek i prostor* (Zagreb), I, бр. 20 (1. XII 1954): 1-3.
- Duany, Andrés, and Emily Talen, eds., *Landscape Urbanism and its Discontents: Dissimulating the Sustainable City* (2013).
- Dumbović Bilušić, Biserka, „Prilog tumačenju pojma krajolika kao kulturne kategorije", *Sociologija i prostor* 52, 199 (2) (2014): 187-205.
- Djokić, Vladan, *Urbana morfologija, grad i gradski trg* (Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2004).
- „Evropska konvencija o predjelu, Firenca, 20. X 2000", u *Evropske konvencije i preporuke u oblasti kulturnog nasljeđa*, prev. Vesna Leković (Kotor: Expedition – Centar za održivi prostorni razvoj, 2005), 15-23, http://www.bastina.eu/wp-content/uploads/2013/05/88556605-Evropske-konvencije-i-preporuke-u-oblasti-kulturnog-naslje%C4%91a.pdf, приступљено 27.04.2014.
- EIONET (European Environment Information and Observation Network) GEMET (GEneral Multilingual Environmental) Thesaurus, s.v. *urban landscape*, http://www.eionet.europa.eu/gemet/concept?langcode=en&cp=8824&ns=1; извор: *United States Environmental Protection Agency, Terms of Environment,* Revised, http://www.epa.gov/OCEPAterms/, приступљено 18.06.2010.
- Zimmer, Oliver, "In Search of Natural Identity: Alpine Landscape and the Reconstruction of the Swiss Nation" [У потрази за природним идентитетом: алпски пејзаж и реконструкција швајцарске нације], in Paolo Squatriti, ed., *Natures Past: the Environment and Human History* [Прошлост природа: животна средина и људска историја] (An Arbor, MI: University of Michigan Press, 2007), 239-269.
- Zite, Kamilo, *Umetničko oblikovanje gradova* (Beograd: Građevinska knjiga), 1967, превод: Ђорђе Табаковић, наслов оригинала: Camillo Sitte, *Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen* (Wien: Verlag von Karl Graeser & Kie), 1909 [1889].

- Jackson, John Brinckerhoff, *Discovering the Vernacular Landscape* (New Haven: Yale Univeristy Press, 1984).
- Kostof, Spiro, *The City Shaped: Urban Patterns and Meaning Through History* (London: Thames and Hudson, 2001 [1991]).
- Ladd, Brian, "*The Ghosts of Berlin, Confronting German History in the Urban Landscape* (Chicago: The University of Chicago Press, 1997).
- "Le Palais de Justice de Bruxelles", UNESCO, World Heritage Centre; http://whc.unesco.org/en/tentativelists/5357/, приступљено 28.05.2013.
- Lees, Andrew, and Lynn Hollen Lees, *Cities and the Making of Modern Europe, 1750-1914* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007).
- Lowenthal, David, "Past Time, Present Place: Landscape and Memory", *The Geographical Review* 65, no. 1 (Jan., 1975): 1-36; http://www.jstor.org/stable/213831, приступљено: 18.07.2013.
- Lynch, Kevin, *The Image of the City* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1960).
- Mumford, Lewis, *Grad u historiji: njegov postanak, njegovo mijenjanje, njegovi izgledi*, prev. Vladimir Ivir (Zagreb: Naprijed, 1968), 343. Наслов оригинала: Lewis Mumford, *The City in History: Its Origins, Its Transformations, and Its Prospects* (New York: Harcourt, Brace & World, Inc., 1961).
- Marshall, Stephen, *Cities, Design & Evolution* (London / New York: Routledge, 2008).
- Mostafavi, Mohsen, and Gareth Doherty, eds., *Ecological Urbanism* (Baden: Lars Müller Publihers / Cambridge, Mass.: Harvard University School of Design, 2010).
- Olwig, Kenneth R., "Recovering the Substantive Nature of Landscape", *Annals of the Association of American Geographers* 86, No. 4 (Dec., 1996): 630-653. http://www.jstor.org/stable/2564345, приступљено 19.08.2011.
- Papayanis, Nicholas, „César Daly, Paris and the emergence of modern urban planning", *Planning Perspectives* Vol. 21, No. 4 (October 2006): 325-346. DOI: 10.1080/02665430600892088, приступљено, 29.09.2014.
- Pevsner, Nikolaus, *Pioneers of Modern Design, From William Morris to Walter Gropius* (London: Penguin Books, 1975 [1936, 1949,1960]).
- Peet, Richard, *Modern geographical thought* (Oxford: Blackwell Publishing, 1998).
- Peterson, Paul E., *City Limits* (Chicago: University of Chicago Press, 1981).

- Perović, Miloš R., ur., *Antlologija teorija arhitekture XX veka*, prev. Mirjana Mihajlović-Ristivojević (Beograd: Građevinska knjiga, 2009),134-138.
- Perović, Miloš R., prir., *Istorija moderne arhitekture, Antologija tekstova, 1, Koreni modernizma* (Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu / Idea, 1997).
- Potthoff, Kerstin, "The use of 'cultural landscape' in 19th century German geographical literature", *Norsk Geografisk Tidsskrift – Norwegian Journal of Geography* 67, No. 1 (2013), 49-54.
- "Recommendation CM/Rec(2008)3 of the Committee of Ministers to Member States on the guidelines for the implementation of the European Landscape Convention, Adopted by the Committee of Ministers of the Council of Europe on 6 February 2008," in: *European Landscape Convention and reference documents*, 30. *Council of Europe, The European Landscape Convention*, http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/heritage/landscape/Publications/Convention-Txt-Ref_en.pdf, приступљено 27.04.2014.
- Roca, Zoran, Paul Claval and John Agnew, eds., *Landscapes, Identities, and Develpoment* (Surrey: Ashgate, 2011).
- *Savet Evrope, Serija evropskih ugovora – br. 176*, *Evropska konvencija o predelu (Firenca, 2000)*, погл. 1, чл. 1-a. *Council of Europe*, *The European Landscape Convention*, http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/heritage/landscape/versionsconvention/serbian.pdf, приступљено 27.04.2014.
- Simić, Nenad, *Istorija umetnosti i hortikulture* (Beograd: Šumarski fakultet Univerziteta u Beogradu, 1970).
- Sjoberg, Gideon, "The Preindustrial City", *American Journal of Sociology* Vol. 60, No. 5, World Urbanism (March 1955): 438-445, http://www.jstor.org/stable/2772531, приступљено 12.08.2014.
- Sjoberg, Gideon, *The Preindustrial City: Past and Present* (Glencoe: Free Press, 1960).
- Sohn, Elke, "Hans Bernhard Reichow and the concept of Stadtlandschaft in German planning", *Planning Perspectives* 18, No. 2 (April 2003): 119-146.
- Stilgoe, John R., "Landschaft and Linearity: Two Archetipes of Landscape", *Environmental Review* 4, No. 1 (1980): 2-17.

- Schuyler, David, *The New Urban Landscape* (Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1988).
- [Taut, Bruno] Ulrike Altenmüller, Matthew Mindrup, trans., "The City Crown by Bruno Taut", *Journal of Architectural Education* 63, 1 (October 2009), 121-134. Наслов оригинала: Bruno Taut, *Die Stadtkrone* (Jena: Diedrichs Verlag, 1919).
- Tuan, Yi-Fu, *Space and Place, The Perspective of Experience* (Minneapolis: Univeristy of Minnesota Press, 2001 [1977]).
- Tuan, Yi-Fu, *Topophilia: A Study of Environmental Perception, Attitudes, and Values* (New York: Columbia Univeristy Press, 1990 [1974]).
- Frampton, Kenneth, *Megaform as Urban Landscape* (The University of Michigan: A. Alfred Taubman College of Architecture + Urban Planning, 1999).
- Hall, Thomas, *Planning Europe's Capital Cities, Aspects of Nineteenth Century Urban Development* (Oxon: Routledge, 2010 [1997]).
- Harris, Dianne, "The Postmodernization of Landscape: A Critical Historiography", *The Journal of the Society of Architectural Historians* 58, no. 3, Architectural History 1999/2000 (Sep., 1999): 434-443, http://www.jstor.org/stable/991537, приступљено 27.01.2009.
- Hayden, Dolores, *The Power of Place: Urban Landscapes as Public History* (Cambridge: The MIT Press), 1995.
- Haynen, N., M. Kaika, and E. Swyngedow, eds., *In The Nature Of Cities, Urban political ecology and the politics of urban metabolism* (London: Routledge, 2006).
- Hohenberg, Paul M., and Lynn Hollen Lees, *The making of urban Europe, 1000-1994* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1995).
- Howard, Ebenezer, *Garden Cities of To-Morrow* (Cambridge, Mass.: The MIT Press, 1965).
- Howard, Peter, Ian Thompson and Emma Waterton, eds., *Landscape Reader* (London: Routledge, 2013).
- Cardwallder, Martin C., "The Model-building Approach", in *Urban geography: an analitical approach* (New Jersey: Prentice Hall, 1996).
- Cvejić, Jasminka, *Zaštita prirode i planiranje predela* (Beograd: Šumarski fakultet, 2011); http://data.sfb.bg.ac.rs/sftp/nevena.vasiljevic/Skripta_%20Planiranje%20predela

/Planiranje_i_uredjivanje_predela_-_4_-_Zastita_prirode.pdf, приступљено 04.05.2014.

- Clark, Peter, *European Cities and Towns 400-2000* (Oxford: Oxford University Press, 2009).
- Cosgrove, Denis E., *Social Formation and Symbolic Landscape* (Madison: The University of Winsconsin Press, 1998 [1984]).
- Cosgrove, Denis, "Landscape and Landschaft", *German Historical Institute Bulletin*, No. 35 (Fall 2004), 57-71.
- Cullen, Gordon, *Gradski pejzaž*, prev. Snežana Litvinović (Beograd: Građevinska knjiga, 1990). Наслов оригинала: Gordon Cullen, *The Concise Townscape* (Oxford: Butterworth & Co., 1971 [1961]).
- Dženks, Čarls, *Nova paradigma u arhitekturi: jezik postmodernizma*, prev. Marijana Milosavljević (Beograd: Orion Art, 2007), 2. Наслов оригинала: Charles Jencks, *The New Paradigm in Architecture: The Language of Postmodernism* (New Haven: Yale University Press, 2002).
- Çelik, Zeynep, *The Remaking of Istanbul: Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century* (Berkeley: University of California Press, 1993).
- Waldheim, Charles, ed., *The Landscape Urbanism Reader* (New York: Princeton Architectural Press, 2006).
- Welter, Volker M., *Biopolis: Patrick Geddes and the City of Life* (Cambridge, Mass.: The MIT Press, 2002).
- Wolfe, Ivor de, *The Italian Townscape*, eds. Erdem Erten and Alan Powers (London: Artifice books on architecture, 2013 [1963]).
- Whitehand, J. W. R., *The Making of the Urban Landscape* (Oxford: Blackwell, 1992).
- Wylie, John, *Landscape* (London: Routledge, 2007).
- Yerolimpos, Alexandra, *Urban Transformations in the Balkans (1820-1920), Aspects of Balkan Town Planning and the Remaking of Thessaloniki* (Thessaloniki: Urban Studio Press, 1996).

2.4. ОПШТА ЛИТЕРАТУРА

- Agnew, John, "Borders on the mind: re-framing borders thinking", *Ethics & Global Politics* Vol. 1, No. 4 (2008): 175-191.

- Andrews, Malcolm, *Landscape and Western Art* (Oxford: Oxford University Press, 1999).
- Bakić-Hayden, Milica, "Empires as us: identifying with differences", in Tea Sindbaek, Maximilian Hartmuth, eds., *Images of Imperial Legacy: Modern Discourses on the social and cultural impact of Ottoman and Habsburg rule in Southeast Europe* (Berlin: Lit Verlag, 2011), 7-20.
- Barkey, Karen, "Patron-Client Relations: Fictitious Landholders?", in *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to State Centralization* (New York: Cornell University Press, 1994), 91-107.
- Barry, John, *Environment and Social Theory* (Oxon: Routledge, 1999).
- Bauman, Zigmunt, *Fluidni život*, prev. Siniša Božović, Nataša Mrdak (Novi Sad: Mediterran Publishing, 2009), Наслов оригинала: Zygmunt Bauman, *Liquid Life* (Cambridge, UK: Polity Press, 2008 [2005]).
- Blanc, Nathalie, предавање: "Environmental aesthetics at the time of the Anthropocene" [Еколошка естетика у времену Антропоцена], AUR Guest Lecture Program 2013-15, Архитектонски факултет у Београду, 09.04. 2015; http://media.rcub.bg.ac.rs/?p=4470, приступљено 10.05.2015.
- Blankenship, Jeffrey David, "Reading Landscape: Mid-Century Modernism and the Landscape Idea" University of Massachusetts – Amherst, 2011. *Dissertations.*Paper 324; http://scholarworks.umass.edu/open_access_dissertations/324, приступљено 23.05.2014.
- Breeze, David J., and Sonja Jilek, eds., *Frontiers of the Roman Empire: the European dimension of a World Heritage Site* (Edinburgh: Historic Scotland, 2008); http://www.novae.uw.edu.pl/rek/FRE_book_final_00.pdf, приступљено 13. 09. 2014.
- Breeze, David J., and Sonja Jilek, Andreas Thiel, *Frontiers of the Roman Empire / Grenzen des Römischen Reiches* (Warsaw: Central Europe Project "Danube Limes – UNESCO World Heritage", 2009); http://www.central2013.eu/fileadmin/user_upload/Downloads/outputlib/Danube_Limes_roman_frontiers.pdf, приступљено, 13.09.2014.
- Brenner, Neil, and Stuart Elden, eds., *Henri Lefebvre: State, Space, World, sellected essays* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2009).

- Valerštajn, Imanuel, „Kultura kao ideološko poprište modernog svetskog sistema", *Reč: časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja* 17, br. 71 (septembar 2003): 265-283; prev. Aleksa Golijanin. Наслов оригинала: Immanuel Wallerstein, "Culture as the Ideological Battleground of the Modern World-System", in Mike Featherstone, ed., *Global Culture. Nationalism, Globalization, and Modernity. A Theory, Culture and Society Special Issue* (London: Sage, 1990), 31-55.
- Vujović, Sreten, i Mina Petrović, prir., *Urbana sociologija grada* (Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2005).
- Vujović, Sreten, prir., *Sociologija grada* (Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1988).
- Gombrich, Ernst H., *Povijest umjetnosti*, prev. Jasenka Šafran (Zagreb: Golden marketing, 1999). Наслов оригинала: Ernst H. Gombrich, *The Story of Art* (London: Phaidon Press, 1995 [1950]).
- Gregory, Derek, „Areal Differentiation and Post-Modern Human Geography", in Derek Gregory and Rex Walford, eds., *Horizons in Human Geography* (London: Macmillan, 1989), 67-96.
- Groat, Linda, and David Wang, *Architectural Research Methods* (New York: John Wiley & Sons, 2002).
- Грчић, Мирко, „Географска логика и филозофски поглед на свет", *Зборник радова — Географски факултет Универзиета у Београду* LVII (2009): 59-86. http://zbornik.gef.bg.ac.rs/pdf/radovi/66.pdf, приступљено 29.08.2013.
- Грчић, Мирко, „Теоријски концепт за проучавање цивилизација као друштвено-географских система", *Демографија* VI (2009): 7-32; http://www.gef.bg.ac.rs/img/upload/files/Rad%201(2).pdf, приступљено 29.08.2013.
- Dincelbaher, Peter, prir., *Istorija evropskog mentaliteta: glavne teme u pojedinačnim prikazima*, prev. Branimir Živojinović (Beograd: Službeni glasnik / Podgorica: CID, 2009). Наслов оригинала: *Europäische Mentalitätsgeschichte, Hauptthemen in Einzeldarstellungen*, herausgegeben von Peter Dincelbaher (Stuttgart: Kröner, 1993).
- Eder, Klaus, "Europe's Borders:the Narative Construction of the Boundaries of Europe", *European Journal of Social Theory* 9, 2 (2006): 255–271.

- Eliot, T. S., *Ka definiciji kulture*, prev. Vesna Lopičić (Niš: Prosveta, 1995), 135. Наслов оригинала: T. S. Eliot, *Notes towards the Definition of Culture* (London: Faber & Faber, 1948).
- English, Paul Ward, and Robert C. Mayfield, eds., *Man, Space, and Environment: Concepts in Contemporary Human Geography* (New York: Oxford University Press, 1972).
- Zonneveld, Isaak Samuel, and Richard T. T. Forman, eds., *Changing Landscapes: An Ecological Perspectives* (New York: Springer-Verlag, 1990).
- Inaldžik, Halil, *Osmansko carstvo: klasično doba, 1300-1600* (Beograd: Utopija, 2003). Наслов оригинала: Halil Inalcik, *The Ottoman Empire: the Classical Age 1300-1600* (London: Phoenix, 2001 [1973]).
- Isaac, Benjamin, "The Meaning of the Terms Limes and Limitanei", *The Journal of Roman Studies*, Vol. 78 (1988): 125-147; http://www.jstor.org/stable/301454, приступљено, 10.09.2014.
- Kalvino, Italo, *Nevidljivi gradovi*, prev. Jasmina Tešanović (Beograd: Devedeset četvrta, 1995). Наслов оригинала: Italo Calvino, *Le città invisibili* (Torino: Einaudi, 1972).
- Kanlif, Bari, *Rimsko carstvo: narodi i civilizacija*, prev. Olivera Stefanović, Mirjana Vukmanović (Beograd: Vuk Karadžić / Jugoslovenska revija, 1980). Наслов оригинала: Barry Cunliffe, *Rome and Her Empire* (Maidenhead: McGraw-Hill Co-Publication, 1978).
- Karpat, Kemal H., *et al*., *The Ottoman State and Its Place in World History: Introduction* (Leiden: E. J. Brill, 1974).
- Klaver, Irene J., "Continental Environmental Philosophy: Introduction", in Michael E. Zimmerman, *et al*., eds., *Envrinomental Philosophy, From Animal Rights to Radical Ecology* (London: Pearson, 2004), 281-295.
- Kristof, Ladis, "The Nature of Frontiers and Boundaries", *Annals of the Association of American Geographers* 49, 3(1959): 269-282.
- Lefebvre, Henri, *The Production of Space*, trans. Donald Nicholson-Smith (Malden, USA: Blackwell Publishing, 2008 [1991]). Наслов оригинала: Henri Lefebvre, *La production de l'espace* (Paris: Éditions Anthropos, 1974).

- Lefevr, Anri, „*Urbana revolucija*, prev. Mirjana Vukmirović-Mihailović (Beograd: Nolit, 1974). Наслов оригинала: Henri Lefebvre, *La révolution urbaine* (Paris: Gallimard, 1970).
- Lewis, Simon L., and Mark A. Maslin, "Defining the Antrophocene", *Nature* 519, No. 7542 (12 March 2015): 171-180; doi:10.1038nature14258, приступљено 12.04.2015.
- Мантран, Роберт, ур., *Историја Османског царства*, прев. Ема Миљковић-Бојанић (Београд: Clio, 2002). Наслов оригинала: Robert Mantran, *Histoire de l'Empire Ottoman* (Paris: Libraire Artheme Fayard, 1989).
- Milić, Vojin, „Upotreba istoriografskih podataka", u *Sociološki metod* (Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1996 [1965]), 531-571.
- Milinković, Marija, and Dragana Ćorović, "Interview with Chris Younes", in Vladan Đokić and Petar Bojanić, eds., *AoD Interviews: Architecture of Deconstruction, The Specter of Jacques Derrida* (Belgrade: University of Belgrade – Faculty of Architecture, 2013), 128-140.
- Milovanović, Miodrag, „Kratak prilog za istoriju srpske naučne fantastike", *Art-anima*, http://www.art-anima.com/v/1871-miodrag-milovanovic-kratak-prilog-za-istoriju-srpske-naucne-fantastike#d4, приступ
- Миљановић, Драгана, „Осврт на комплексни приступ проучавању интеракција човек (друштво) — природа", *ГСГД* XC, бр. 2 (2010): 109-137. http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0350-3593/2010/0350-35931002109M.pdf, приступљено 29.08.2013.
- Modéer, Kjel Å, "From 'Rechstaat' to 'Welfare-State': 'Swedish Judical Culture in Transition1870-1970', in W. Wesley Pue and David Sugarman, eds., *Lawyers and Vampires: Cultural Histories of Legal Professions* (Oxford: Hart Publishing), 151-167.
- Morrissey, John, *et al*., "Introduction: Historical Geographies in the Present", in *Key Concepts in Historical Geography* (Los Angeles: Sage Publishers, 2014).
- Morris, Jonathan, "World's Fairs Mis-sold, Review of Coletta, Cristina Della, *World's Fairs Italian Style: The Great Exhibitions in Turin and Their Narratives, 1860-1915*", *H-Urban, H-Net Reviews* (September, 2009), 1. http://www.h-net.org/reviews/showrev.php?id=23510, приступљено 22.09.2014.

- Naveh, Zev, and Arthur S. Lieberman *Landscape Ecology: Theory and Application* (New York, Springer-Verlag, 1994 [1984]).
- Newman, David, "Borders and Bordering: Towards an Interdisciplinary Dialogue", *European Journal of Social Theory* 9, 2 (2006): 171–186.
- Ože, Mark, *Nemesta. Uvod u antropologiju nadmodernosti*, prev. Ana A. Jovanović (Beograd: XX vek, 2005). Наслов оригинала: Marc Augé, *Non-lieux. Introduction à une anthropologie de la surmodemité* (Paris: LeSeuil, 1992).
- Paasi, Anssi,"The shifting landscape of border studies and the challenge of relational thinking", in Milan Bufon, Julian Minghi, Anssi Paasi, eds., *The New European Frontiers: Social and Spatial (Re)integration Issues in Multicultural and Border Regions* (Newcastle: Cambridge Scholars, 2014); http://www.academia.edu/7349906/Paasi_Anssi_2014_._The_shifting_landscape_of_border_studies_and_the_challenge_of_relational_thinking._In_Bufon_M_Minghi_J_and_A_Paasi_eds._._The_New_European_Frontiers_Social_and_Spatial_Re_integration_Issues_in_Multicultural_and_Border_Regions._Newcastle_Cambridge_Scholars, приступљено 26.01.2015.
- Pejić, Lazar R., „Ekonomske koncepcije autora članka 'Beograd posle 200 godina'", *Ekonomska misao* XIX, 4 (decembar 1986): 84-92.
- Perović, Latinka, „Država i društvo: okvir i supstanca", u *Između anarhije i autokratije. Srpsko društvo na prelazima vekova (XIX-XXI)* (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006).
- Prescott, John Robert Victor, "Concepts and Terminology", "Border Landscapes" in *The Geography of Frontiers and Boundaries* (Oxon: Routledge, 2015 [1965]), 9-32; 90-108.
- Prescott, John Robert Victor, "Introduction", in *Political Frontiers and Boundaries* (Oxon: Routledge, 2015 [1987]), 1-35.
- Promitzer, Christian, "The Southern Slavs in the Austrian Imagination", in Nancy Meriwether Wingfield, ed., *Creating the Other: Ethnic Conflict and Nationalism in Habsburg Central Europe* (New York: Berghahn Books, 2003), 183-215.
- Said, Edvard, *Orijentalizam*, prev. Drinka Gojković (Beograd: Biblioteka XX vek, 2008 [2000]). Наслов оригинала: Edward W. Said, *Orientalism* (New York: Pantheon Books, 1978).

- Soja, Edward W., *Postmodern Geographies, Reassertion of Space in Critical Social Theory* (New York: Verso, 1989);
- Soja, Edward W., *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Spaces* (Oxford: Blackwell Publishing, 1996).
- Stein, Mark L., *Guarding the Frontier: Ottoman Border Forts and Garissons in Europe* (London: Taurus Academic Studies, 2007).
- Stojanović, Trajan, *Balkanski svetovi: prva i poslednja Evropa*, prevod s engleskog: Ivana Đorđević (Beograd: Equilibrium, 1997). Наслов оригинала: Traian Stoianovich, *Balkan Worlds: The First and Last Europe* (Armonk: M. E. Sharpe, 1994).
- Shepard, Paul, *Man in the Landscape: A Historic View of the Esthetics of Nature* (Athens, GA: University of Georgia Press, 2002 [1967]).
- Schiffer, Reinhold, "Travails: the Material and Mental Conditions of Travelling to and in Turkey" in *Oriental Panorama: British Travellers in the 19th Century Turkey* (Amsterdam/Atlanta, GA: Rodopi, 1999), 35-63.
- Tang, Chenxi, *The Geographic Imagination of Modernity: Geography, Literature, and Philosophy in German Romanticism* [Географска имагинација модерности: географија, књижевност и филозофија у немачком романтизму] (Redwood City, CA: Stanford University Press, 2008).
- Tilburg, Cornelis van, *Traffic and Congestion in the Roman Empire* (London: Routledge, 2007).
- Todorova, Marija, *Imaginarni Balkan*, prev. Dragana Starčević i Aleksandra Bajazetov-Vučen (Beograd: Biblioteka XX vek, 2006 [1999]). Наслов оригинала: Maria Todorova, *Imagining the Balkans* (New York: Oxford University Press, 1997).
- Turner, Frederick Jackson, "The Significance of the Frontier in American History", 1893. (World's Columbian Exposition, Chicago, Illinois); http://www.learner.org/workshops/primarysources/corporations/docs/turner.html, приступљено 24.12.2014.
- Therborn, Göran, "Culture as a World System", *Proto Sociology* Vol. 20 (2004): 46-68.

- Therborn, Göran, "Eastern Drama. Capitals of Eastern Europe, 1830s-2006: An Introductory Overview", *International Review of Sociology* Vol. 16, No. 2 (July 2006): 209-242.
- Ćorović, Dragana, i Ljiljana Blagojević, „Moguće strategije i obrasci uvođenja principa održivosti u univerzitetsko obrazovanje arhitekata ", u Vladan Đokić i Zoran Lazović, ur., *Uticaj klimatskih promena na planiranje i projektovanje III, Kreiranje strategija i obrazaca* (Beograd: Univerzitet u Beogradu – Arhitektonski fakultet, 2013).
- Urban, Dean L., Robert V. O'Neill and Herman H. Shugart, Jr., "Landscape Ecology", *BioScience* 37, No. 2 (Feb. 1987): 119-127; http://www.jstor.org/stable/1310366, приступљено 22.04.2014.
- Faroqhi, Suraiya N., ed., *The Cambridge history of Turkey, Vol. 3*: *The Later Ottoman Empire, 1603–1839* (Cambridge University Press, 2008).
- Фуко, Мишел, *Надзирати и кажњавати: настанак затвора*, прев. Ана А. Јовановић (Београд: Просвета, 1997), 224. Наслов оригинала: Michel Foucault, *Naissance de la prison, Surveiller et punir* (Paris: Gallimard, 1975).
- Fuko, Mišel, *Riječi i stvari: arheologija humanističkih nauka*, prev. Nikola Kovač (Beograd: Nolit, 1971). Наслов оригнала: Michael Foucault, *Les Mots et les choses: Une archéologie des sciences humaines* (Paris: Gallimard, 1966).
- Fuko, Mišel, *Poredak diskursa, Pristupno predavanje na Kolež de Fransu, održano 2. decembra 1970. godine*, prev. Dejan Aničić (Loznica: Karpos, 2007). Наслов оригинала: Michael Foucault, *L'ordre du discours, Leçon inaugurale au Collège de France prononcée le 2 décembre 1970* (Paris: Gallimard, 1971).
- Fuko, Mišel, *Bezbednost, teritorija, stanovništvo: predavanja na Kolež de Fransu, 1977-1978, prev. Aleksandar Stojanović, Andrea Jovanović, Lidija Levkov* (Novi Sad: Mediterran Publishing, 2014). Наслов оригинала: Michel Foucault, *Sécurité, territoire, population: Cours au Collège de France* (1977-1978), ed. Michel Senellart (Paris: Gallimard / Seuil, 2004).
- Flivbjerg, Bent, *Šta mogu društvene nauke: razlozi neuspeha i strategija za budućnost*, prev. Miloš Vukčević (Beograd: Službeni glasnik, 2012). Наслов оригинала: Bent Flyvbjerg, *Making Social Science Matter: Why social inquiry fails and how it can succeed again* (Cambridge University Press, 2001).

- Habermas, Jirgen, „Modernost – jedan necelovit projekat", prev. Zdenka Petković-Prošić, y Milan Damnjanović, Emina Kulenović-Grujić, ur., *Umetnost i progres* (Beograd: NIRO „Književne novine", 1988), 28-37.
- Harvey, David, *Studies in the History and Theory of Capitalist Urbanization*, 1-2 (Baltimore, Md: Johns Hopkins University Press, 1985).
- Harvey, David, *Paris, Capital of Modernity* (London: Routledge, 2006).
- Hobsbawm, Eric, "Origin of the Industrial Revolution", in *Industry and Empire, From 1750 to the Present Day* (London: Penguin Books, 1999 [1968]).
- Hobsbawm, Eric, *The Age of Capital: 1848–1875* (New York: Charles Scribner's Sons, 1975).
- Casey, Edward S., "The Edge(s) of Landscape: A Study in Liminology", in Jeff Malpas, ed., *The Place of Landscape: Concepts, Contexts, Studies* (Cambridge, MA: The MIT Press, 2011), 91-109.
- Coletta, Cristina Della, "Exposition Narratives and the Italian Bourgeoisie: Edmondo De Amicis's *Torino 1880*", in Stefania Lucamante, ed., *Italy and Bourgeoisie: The Re-Thinking of a Class* (Madison, NJ: Fairleigh Dickinson University Press / Cranbury, NJ: Associated University Presses, 2009), 32-52.
- Crutzen, P. J., "The 'anthropocene'", *J. Phys. IV France* 12, No. 10 (Nov. 2002), 1-5; doi:10.1051/jp4:20020447, приступљено 10.05.2015.
- Chevalier J., i Gheerbrant, A., prir., *Riječnik simbola*, prev. A. Buljan, D. Bućan, F. Vučak, M. Vekarić, N. Grujić (Zagreb: Nakladni zavod Matice Hrvatske, 1987).
- Škaljić, Abdulah, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku* (Sarajevo: Svjetlost, 1966).
- Šuvaković, Miško, „Biopolitika urbanizacije (do 1914)", u Šuvaković, ur., *Istorija umetnosti u Srbiji XX vek, treći tom: moderna i modernizmi 1878-1941*, 49-60.
- Wallerstein, Immanuel, *Geopolitics and geoculture: Essays on the changing world-system* (Cambridge: Cambridge Univesity Press, 1991).
- Wawro, Geoffrey, *Warfare and Society in Europe, 1792-1914* (London: Routledge, 2000).
- Wolf, Daniel, *The American space : meaning in nineteenth-century landscape photography* (Middletown: Wesleyan University Press, 1983).

ИЛУСТРАЦИЈЕ

Ил. 2.1.1-1. Caspar David Friedrich, *Der Wanderer über dem Nebelmeer*, 1818. Извор: http://en.wikipedia.org/wiki/Wanderer_above_the_Sea_of_Fog#/media/File:Caspar_David_Friedrich_-_Wanderer_above_the_sea_of_fog.jpg, приступљено 18.05.2014. (*Hamburger Kunsthalle*).

Ил. 2.1.1-2. Diego Velázquez, *Las Meninas*, 1656. Извор: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Las_Meninas,_by_Diego_Vel%C3%A1zquez,_from_Prado_in_Google_Earth.jpg, приступљено 22.04.2014. (*Museo Nacional del Prado*, Madrid).

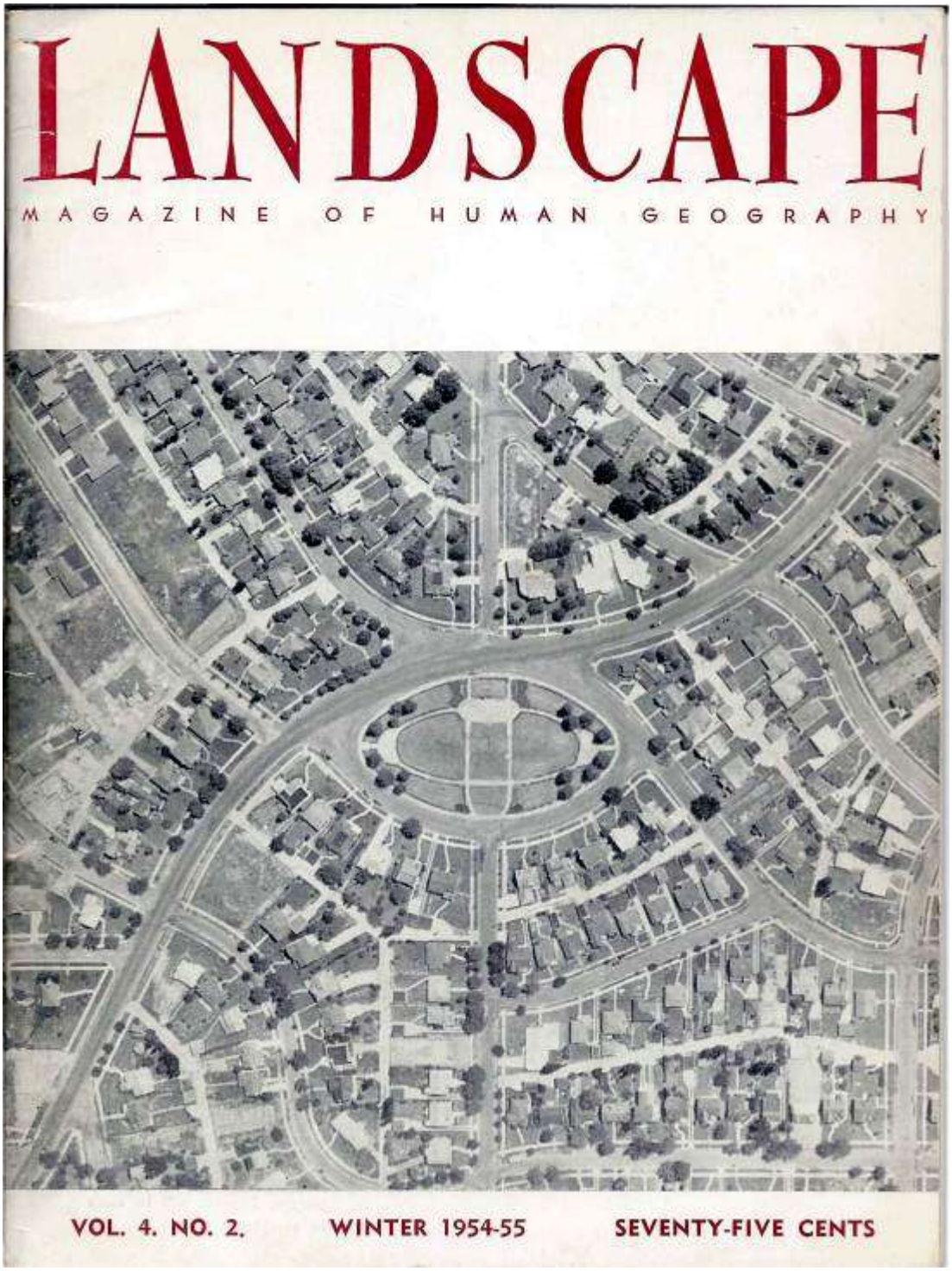

Ил. 2.1.2-1. Насловна страница, *Landscape* 4, No. 2 (Winter 1954-55). Извор: http://blackrockinstitute.org/wp-content/uploads/2010/04/3-pages-from-Vol-4-No-2-1954-5er-Landscape-Cover-1.jpg, приступљено 5.08.2014.

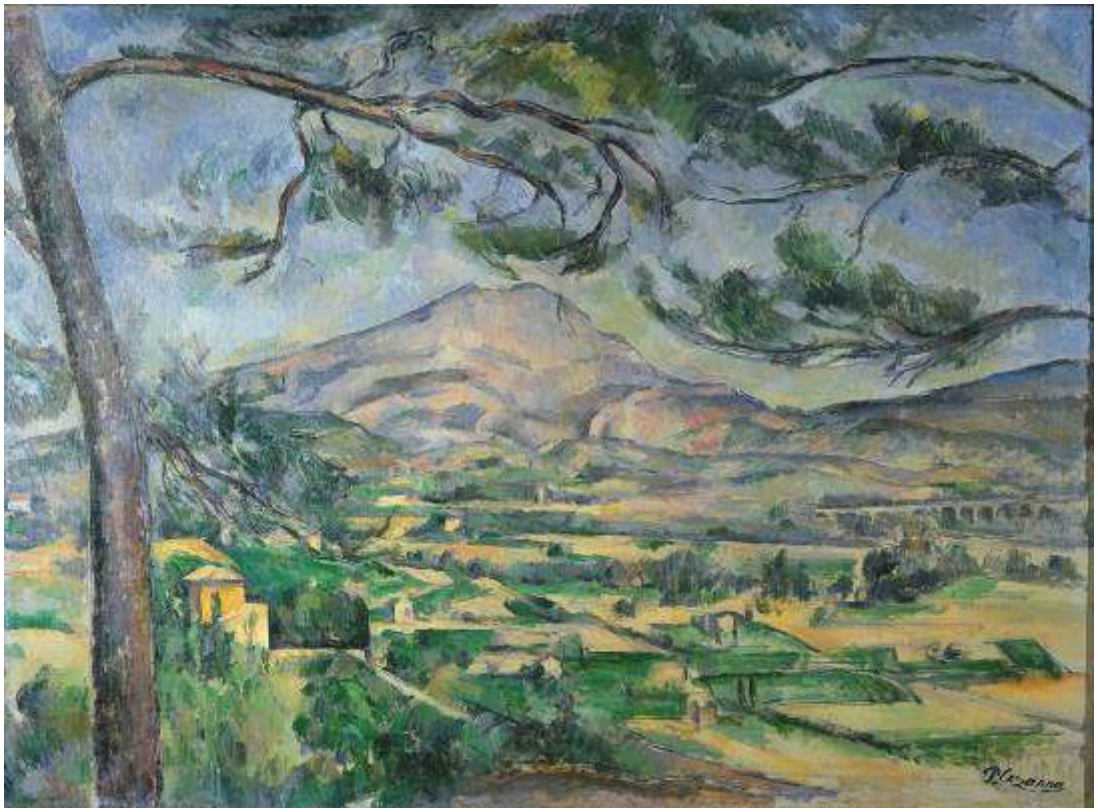

Ил. 2.2.1-1. *Mont Saint Victoire,* Paul Cézanne. 1885-87.
Извор: http://en.wikipedia.org/wiki/Mont_Sainte-Victoire_with_Large_Pine#/media/File:Paul_C%C3%A9zanne_107.jpg, приступљено 5.08.2014. (*Courtauld Institute of Art*, London).

Ил. 3.1.-1. Београд крајем седамнаестог века. Извор: публиковано у Nikolai Todorov, *The Balkan City, 1400-1900* (Seatle: University of Washington Press, 1985), Plate 1 (Gennadius Library, Athens).

Ил. 3.1.2-1. Карта Југоисточне Европе, положај Београда означен белим кругом.
S. E. Europe,Roumania, Turkey, Servia &c., London: Letts, Son & Co., 1883.
Извор: http://www.davidrumsey.com, приступљено 23.01.2015.

Ил. 3.1.2-2. Jacob van Schuppen, *Prinz Eugen als Türkensieger*, 1718.
Извор: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Prinz-Eugen-von-Savoyen1.jpg,
приступљено 21.02.2015. (*Schloss Belvedere*, Wien / *Rijksmuseum*, Amsterdam).

Ил. 3.2.2-1. Београд у деветнаестом веку: *„Један крај Дорћола"*.
Извор: публиковано у Сретен Ј. Стојковић, *На лепом српском Дунаву: од Београда до Радујевца* (Београд: Д. М. Ђорић, 1893.), 54.

Ил. 3.2.2-2. Миливој Ненадовић, *Београдъ у Сербіи*[*], 1849.
Извор: МГБ, сигнатура: И$_1$1406.

[*] Према: Владимир Томић, *Брег за размишљање. Београд на гравирама од XVI до XIX века* (Београд: Музеј града Београда, 2012), 221.

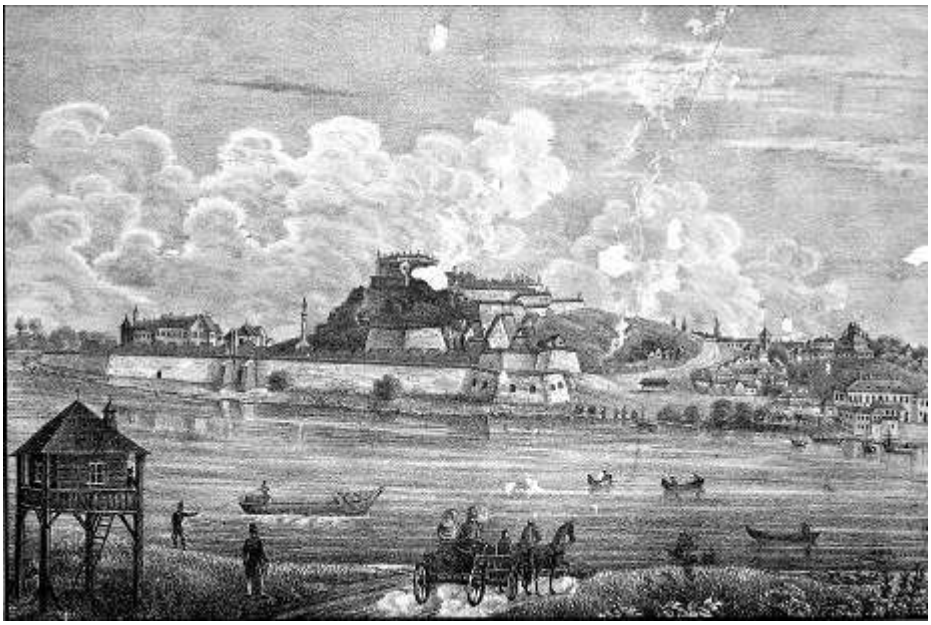

Ил. 3.2.2-3. *Die türkische Festung Belgrad – Београдъ*[†]. Извор: МГБ, сигнатура: И$_1$1929

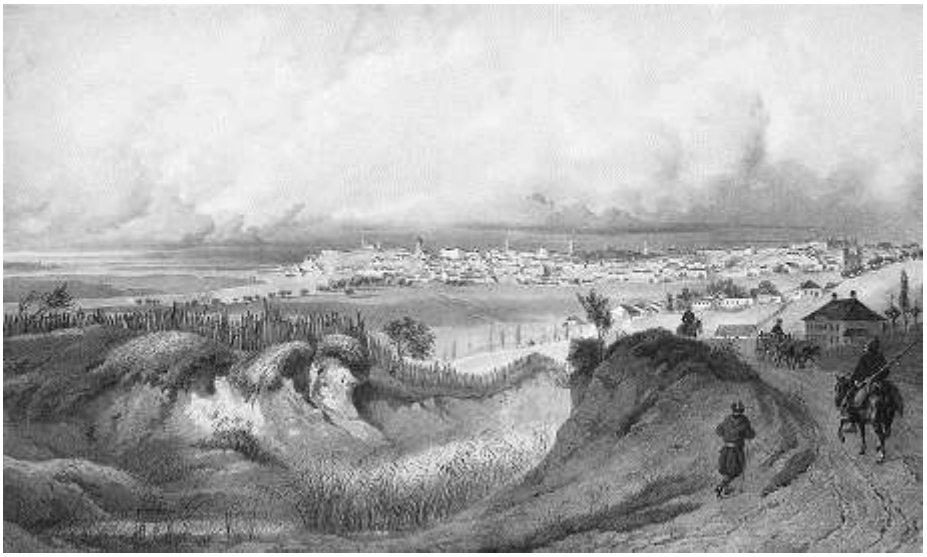

Ил. 3.2.2-4. Carl Goebel, *Београд. Изглед са савске стране*[‡], 1862.
Извор: МГБ, сигнатура: И$_1$3194

[†] Томић, *Брег за размишљање*, 230.
[‡] Томић, *Брег за размишљање*, 233.

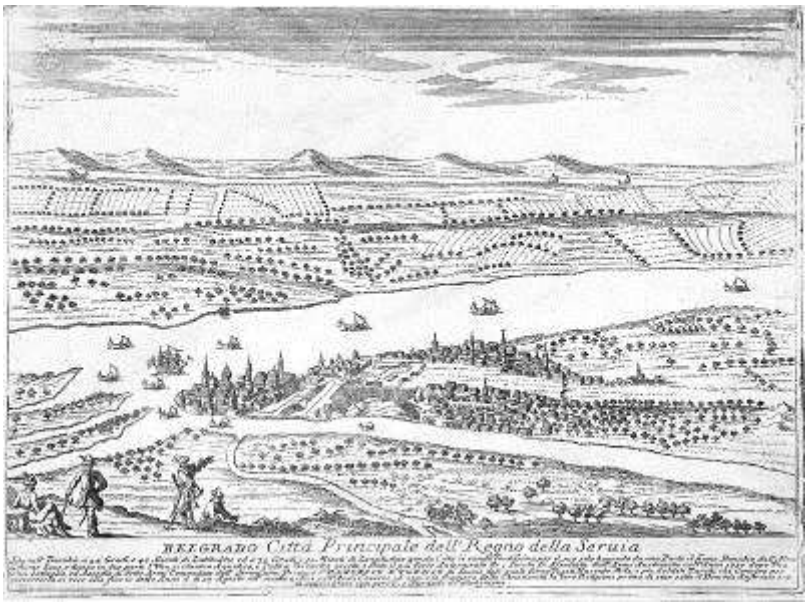

Ил. 3.2.3-1. *Belgrado Citta Principale dell Regno della Servia*[§], 1717.
Извор: МГБ, сигнатура: И$_1$476.

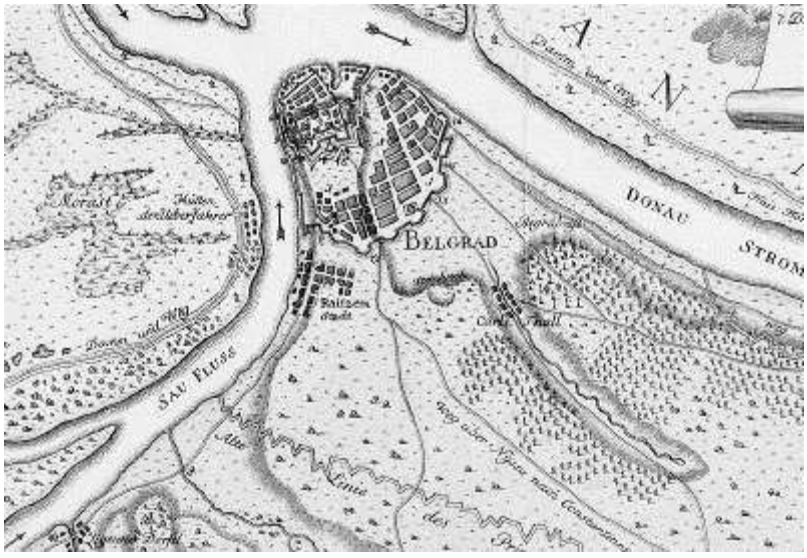

Ил. 3.2.3-2. *Plan von Belgrad Semlin und den umliegenden Gegenden*[**], 1788, део.
Извор: МГБ, сигнатура: И$_1$339.

[§] Томић, *Брег за размишљање*, 141.
[**] Томић, *Брег за размишљање*, 158.

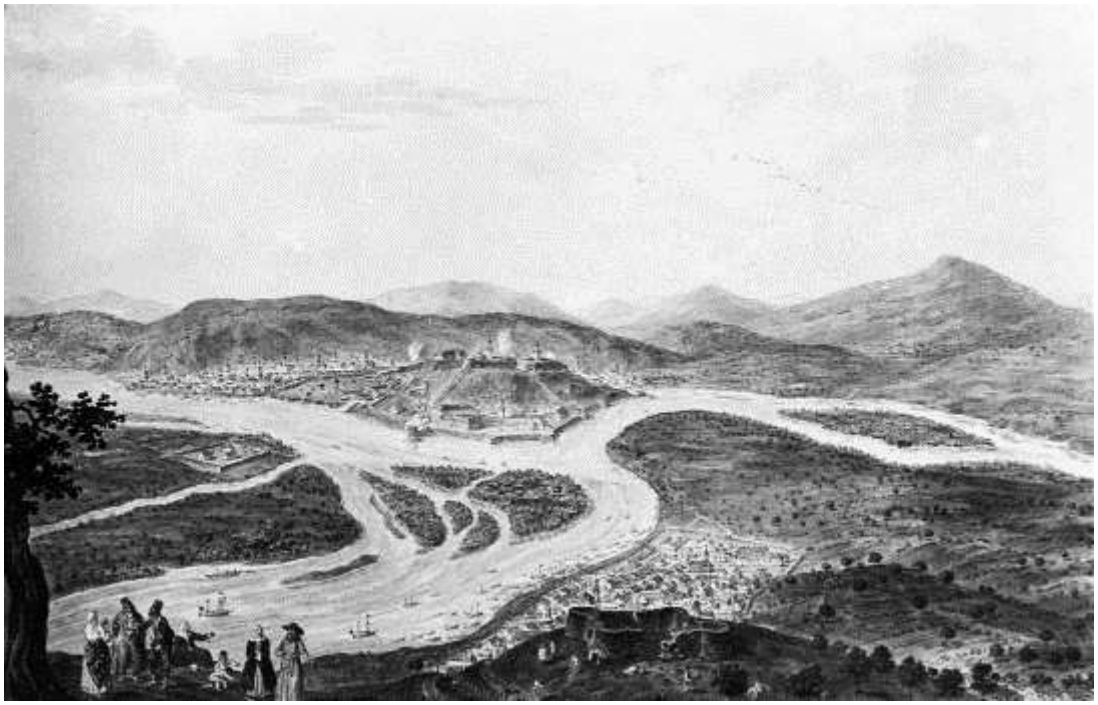

Ил. 3.2.3-3. Панорама Београда, друга половина осамнаестог века.
Извор: ИАБ, Албум: Београд у старим гравирама, сигнатура: ИАБ-1165-А-2-0002.

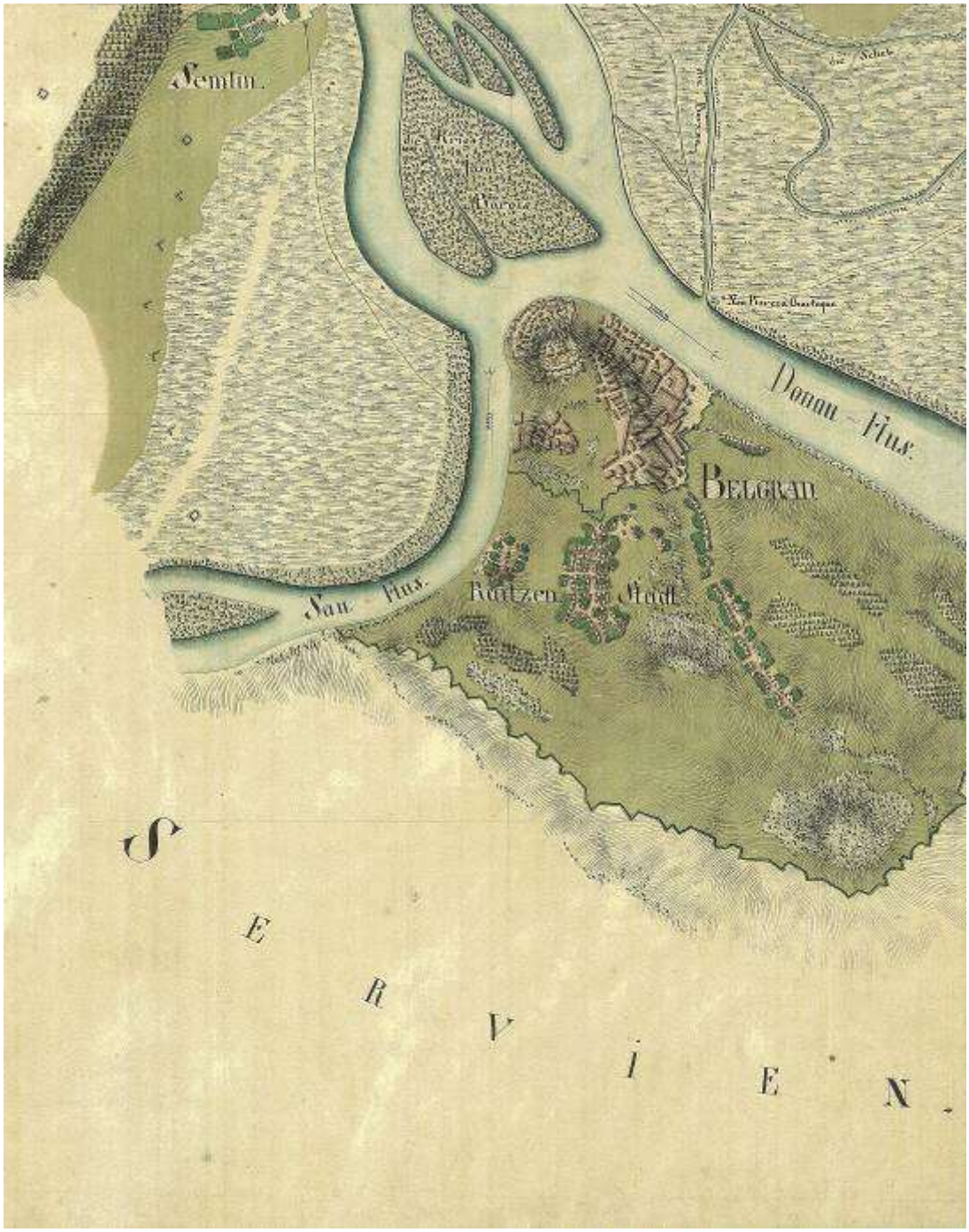

Ил. 3.2.4-1. Јозефински катастар, *Banat Josephinische Landaufnahme*.
Карта Београда, Земуна и Борче. Крај осамнаестог века. Извор:
ttps://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/6/67/Banat_Josephinische_Landaufnahme_pg150.jpg, приступљено 29.09.2013.

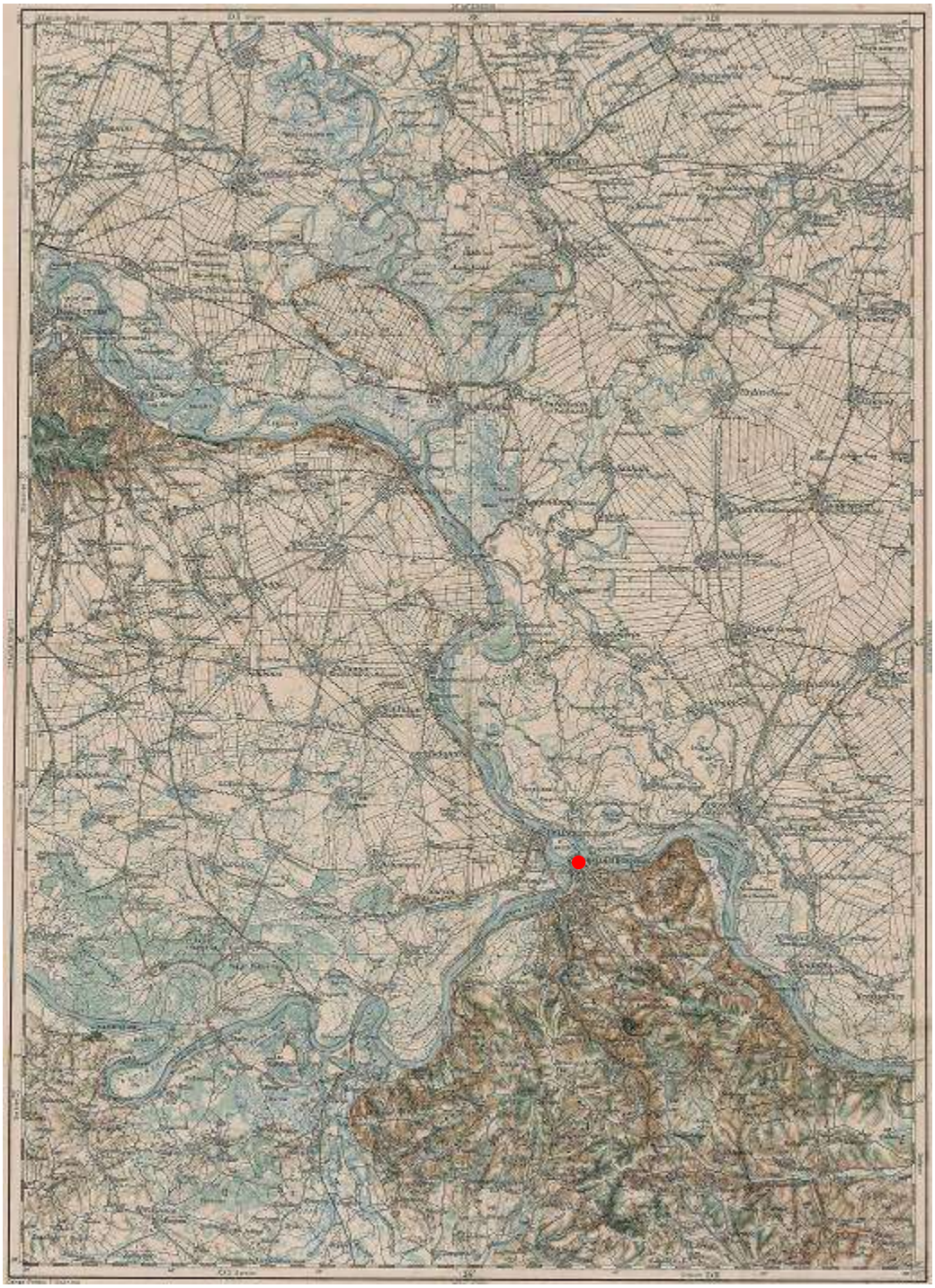

Ил. 4.1-1. Положај Београда на граници, 1910. Францјозефински, трећи катастарски премер Аустроугарске, *Franzisco-Josephinische Landesaufnahme*, 1869-1916. Извор: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/4/43/Belgrád_-_38-45.jpg, приступљено 21.12.2014.

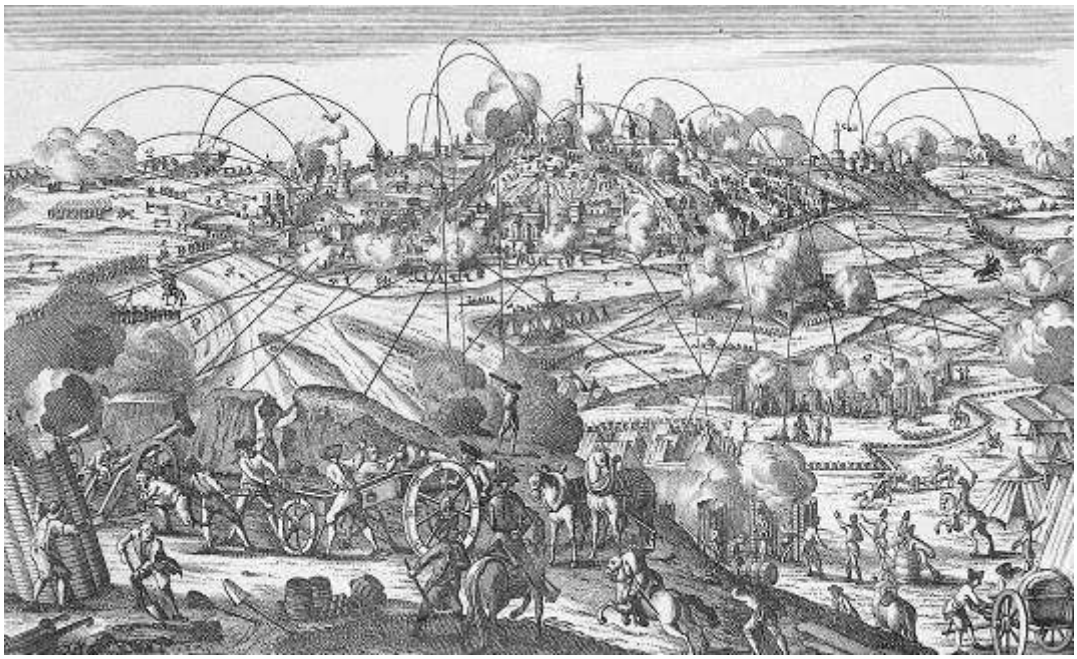

Ил. 4.1.2-1. Једна од ратних сцена Београда: *1789, Anfang und Belagerung der Türkischen Festun Belgrad*[††]. Извор: МГБ, сигнатура: $И_1142$.

[††] Томић, *Брег за размишљање*, 182.

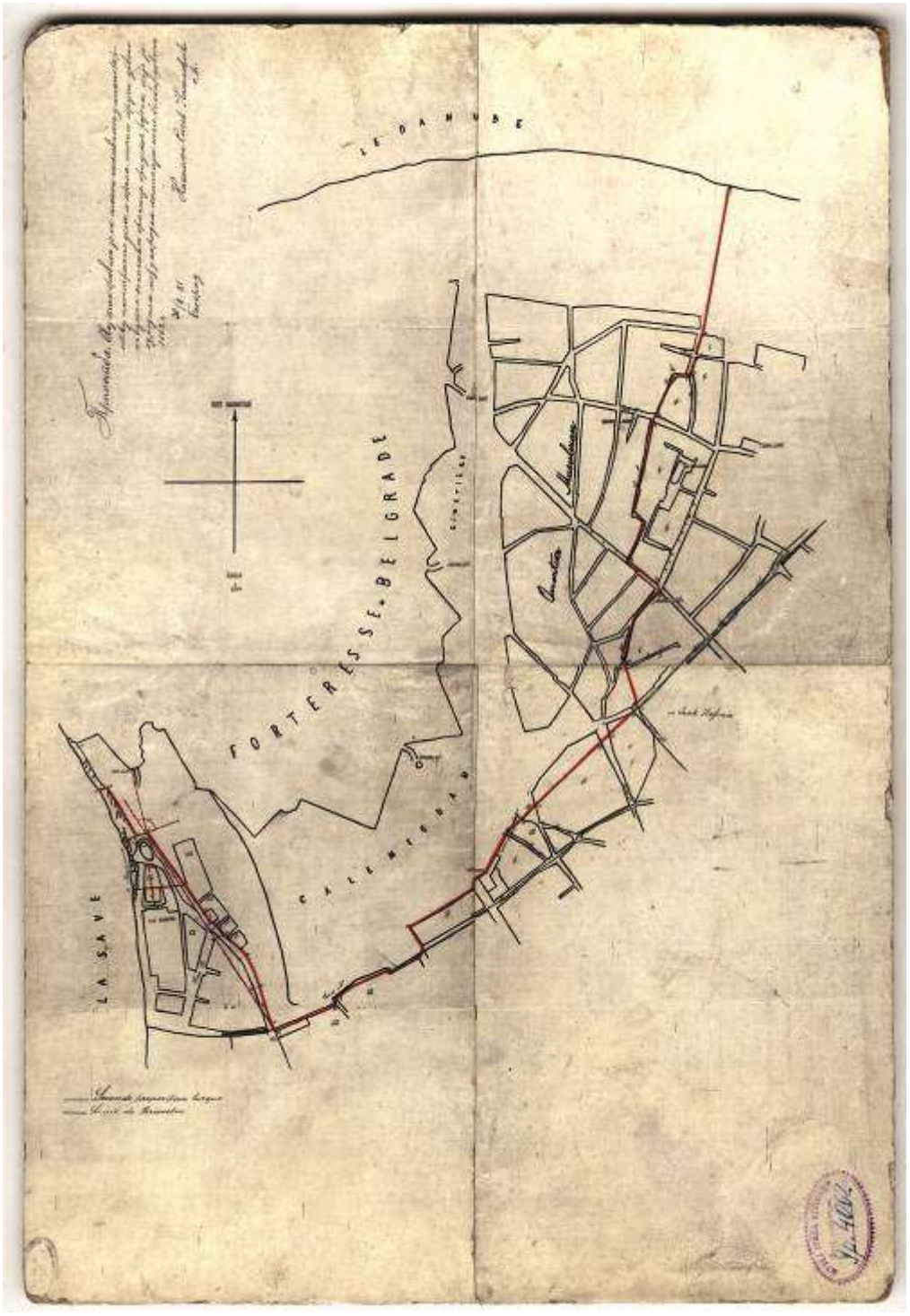

Ил. 4.1.2-2. Граница рејона Београдске тврђаве, одређена међународном арбитражом, после конференције у Канлици, 1862. Извор: МГБ, сигнатура: Ур. 4062.

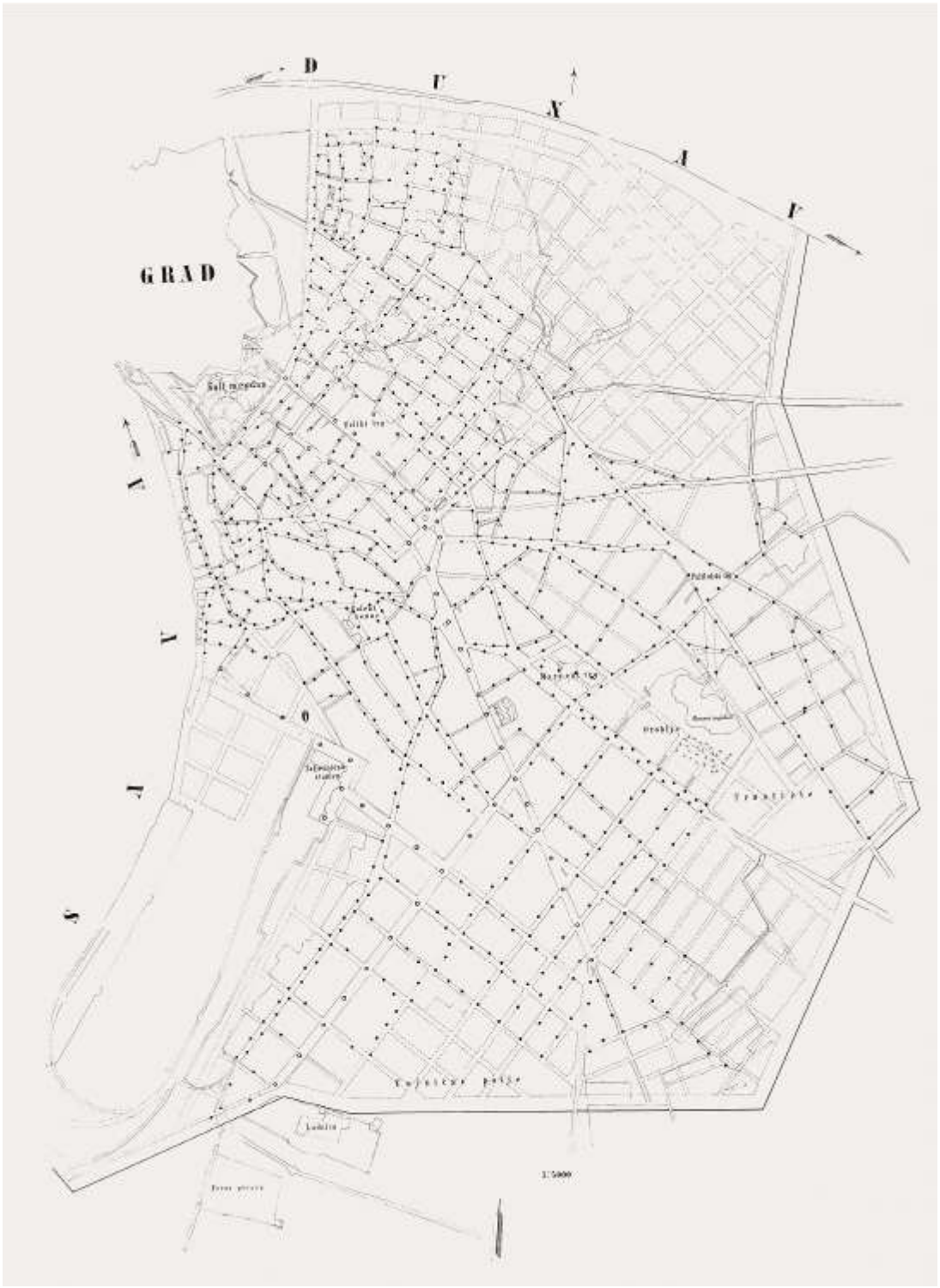

Ил. 4.2.1-1. План градске расвете, Р 1:5000, 1893.
Извор: према карти из ИАБ: ОГБ, к. 173, ф6-288, 1893/1937.

Ил. 5.1.1-1. Околина Београда, осамнаести век. *Kriegskarte bey der Stadt und Hauptfestung Belgrad*. Извор: из колекције Владимира Мацуре / ÖSTA KA, сигнатура: G Ib 22-1. Подаци о карти: Владимир Мацура.

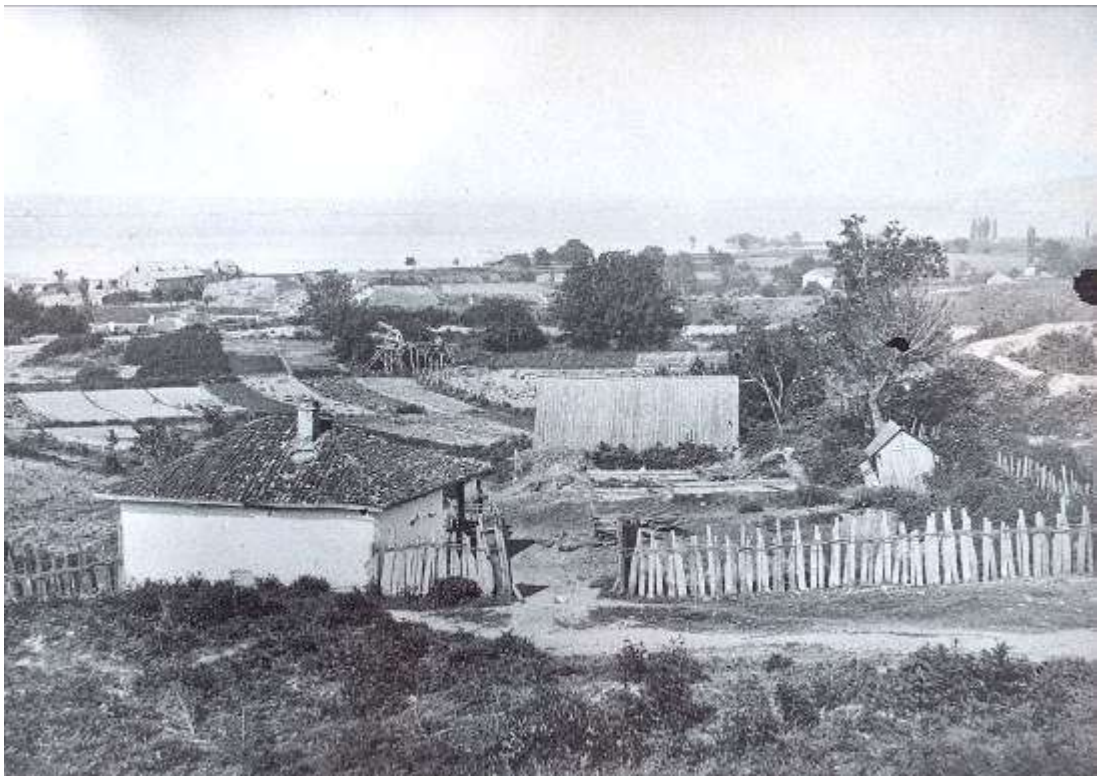

Ил. 5.1.1-2. А. Јовановић, Н. Стојановић, Део Београда поред Саве, n. d.
Извор: ВМБ, збирка фотографија Анастаса Јовановића, сигнатура: Р-7637.

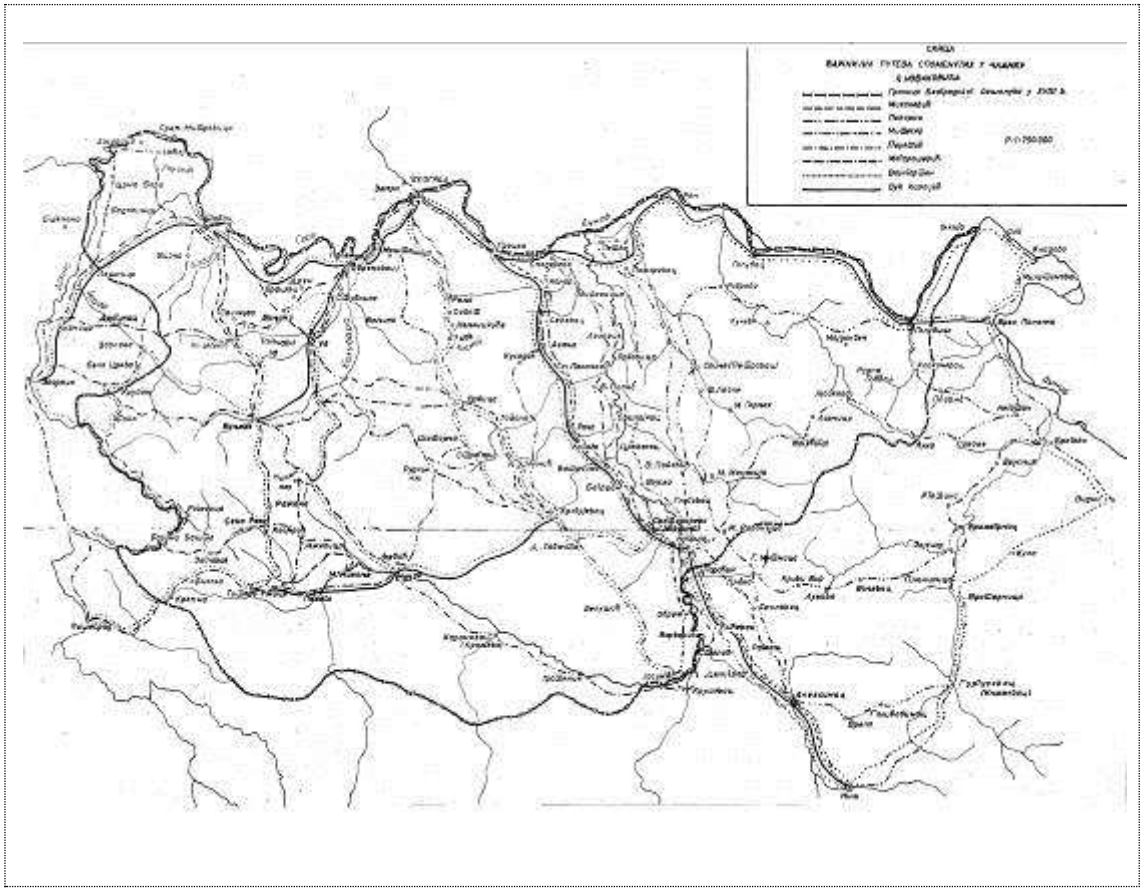

Ил. 5.1.2-1. Путеви кроз Србију почетком деветнаестог века, обележени од стране мемоариста и путописаца. Извор: публиковано у Реља Новаковић, „О сувоземним путевима у Србији у време Првог и Другог српског устанка", *Зборник Историјског музеја Србије* 3-4 (1964-65), 5-42, 32.

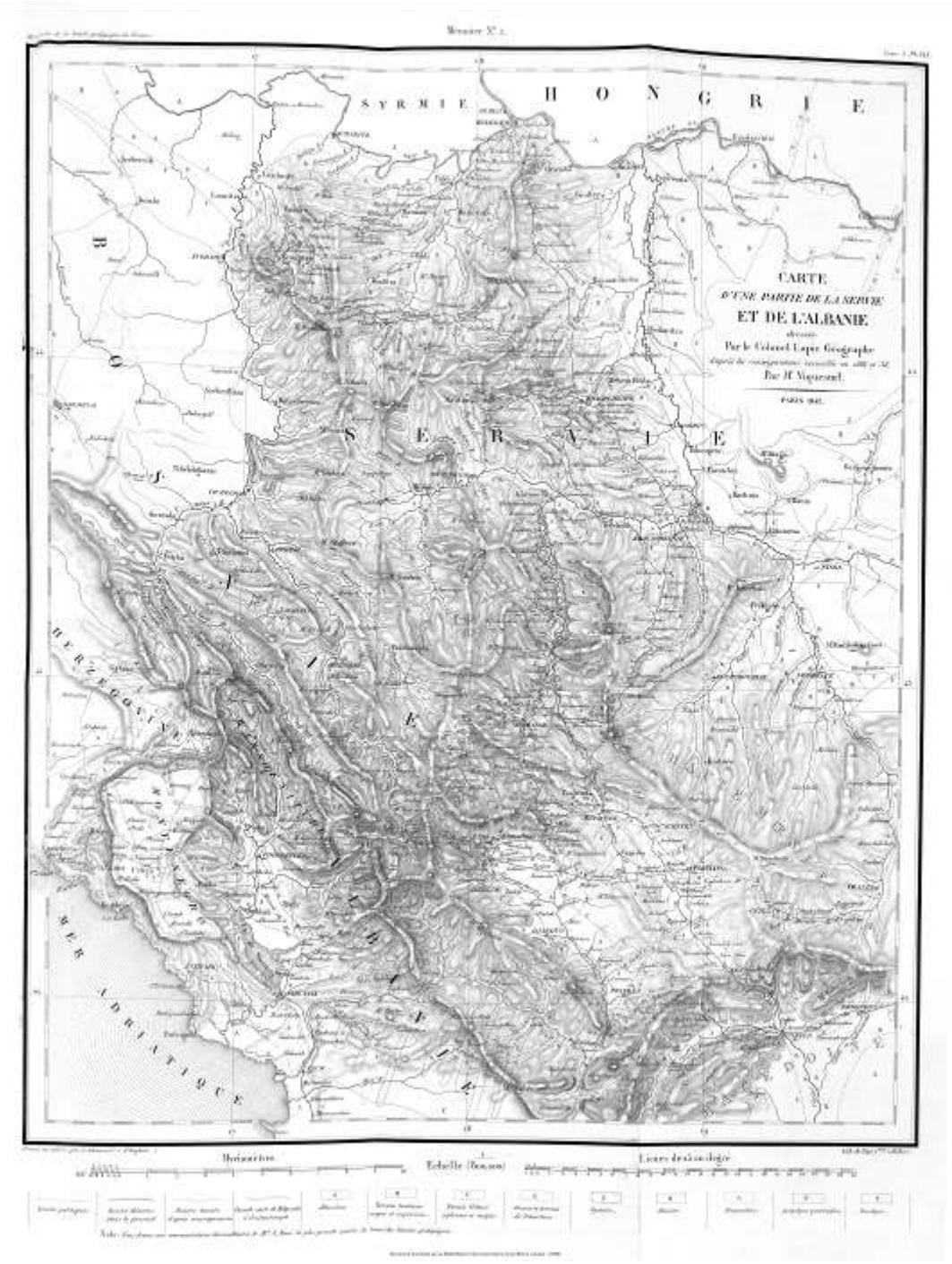

Ил. 5.1.2-2. A. Viquesnel, Прва геолошка карта Србије, 1842.
Извор: публиковано у A. Viquesnel, *Journal d'un voyage dans la Turquie d'Europe* (Paris: Langlois et Leclercq, 1842), Pl. XIX.

Ил. 5.2.1-1. Карта Топчидера, *са*. 1865, са обележеним положајем Милошевог конака.
Извор: ЗЗСКГБ, карте и планови Топчидера

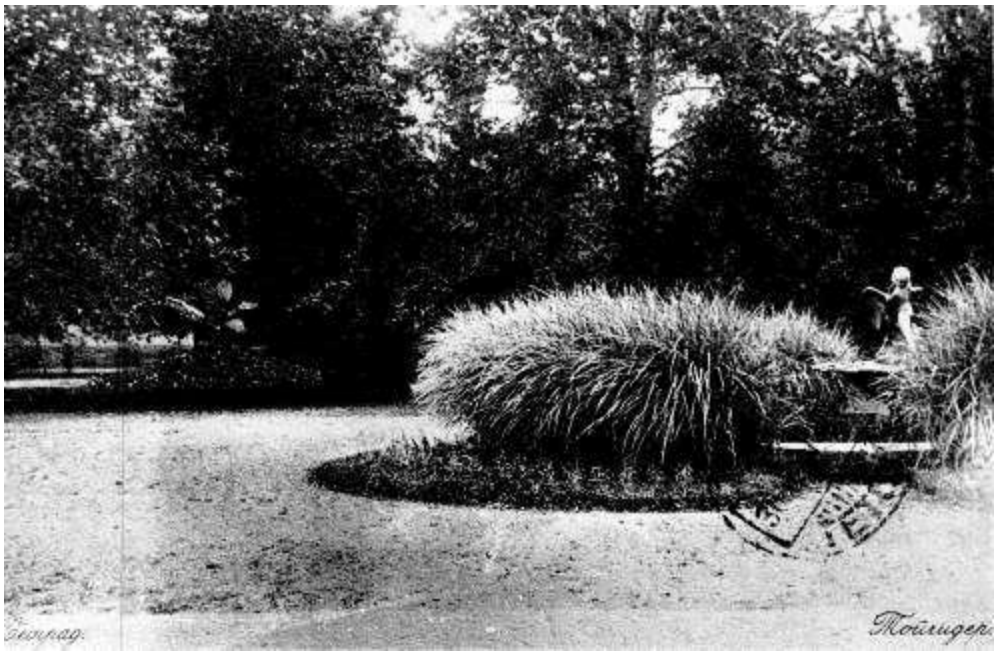

Ил. 5.2.1-2. Топчидерски парк, деветнаести век. Извор: ЗЗСКГБ, збирка фотографија.

Ил. 5.2.1-3. Топчидерски парк, деветнаести век. Извор: ЗЗСКГБ, збирка фотографија.

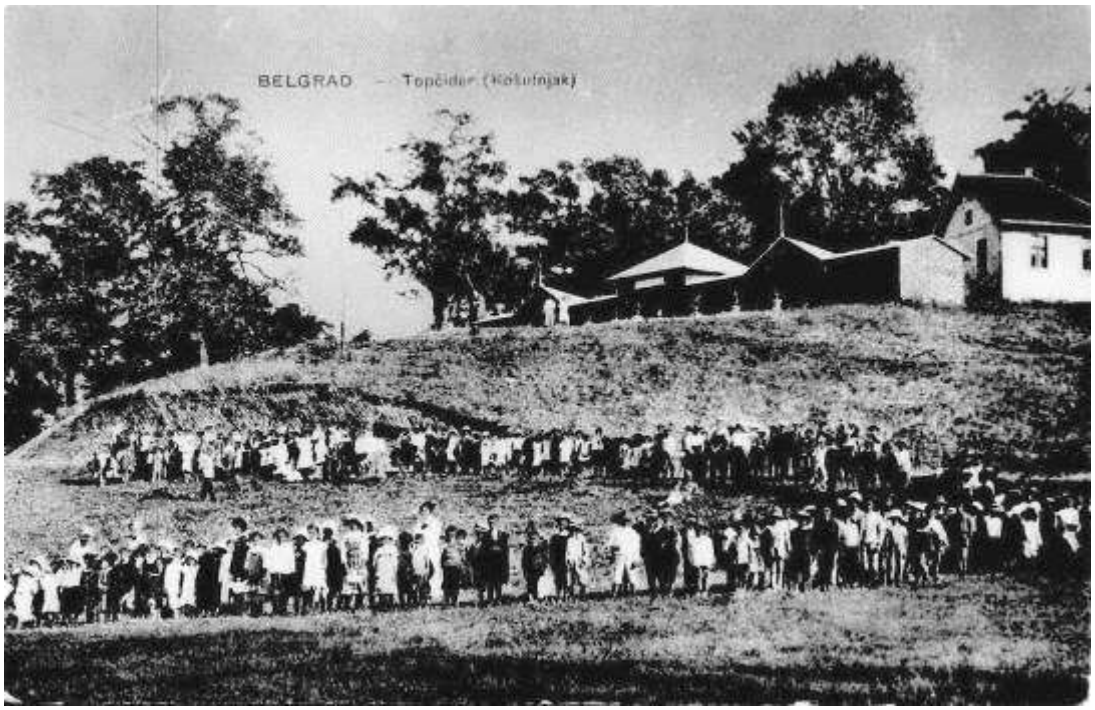

Ил. 5.2.1-4. Лечилиште за слабуњаву децу у Топчидеру, *са*. 1904.
Извор: ЗЗСКГБ, збирка фотографија

Ил. 5.2.1-5. Положај Лечилишта за слабуњаву децу убележен на карти *Скица путова у Кошутњаку*. Извор: према ЗЗСКГБ, збирка фотографија.

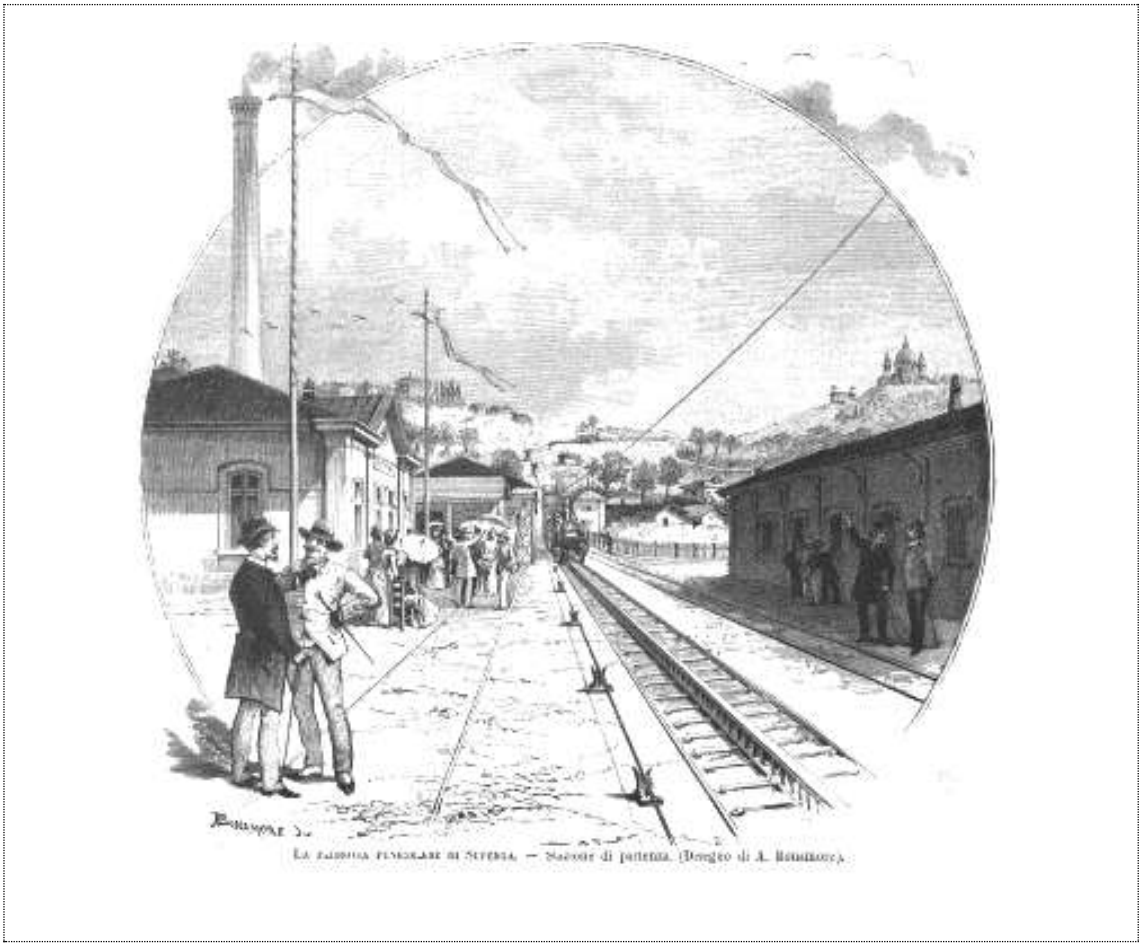

Ил. 5.2.3-1. A. Bonamore, цртеж: *La ferovia funicolare di Superga*. Почетна станица планинске железнице, Торино, 1884. Извор: публиковано у *Torino l'eesposizione Italiana del 1884, cronaca illustrata* (Torino-Milano: Roux e Favale e fratelli Treves, 1884), 68.

Ил. 6.1.1-1. Башта породице Живадиновић у Београду, на Сењаку, у Енглеској улици 50, снимљено 1908-10. Извор: фотографија из колекције Милоша Јуришића, подаци о фотографији: Милош Јуришић.

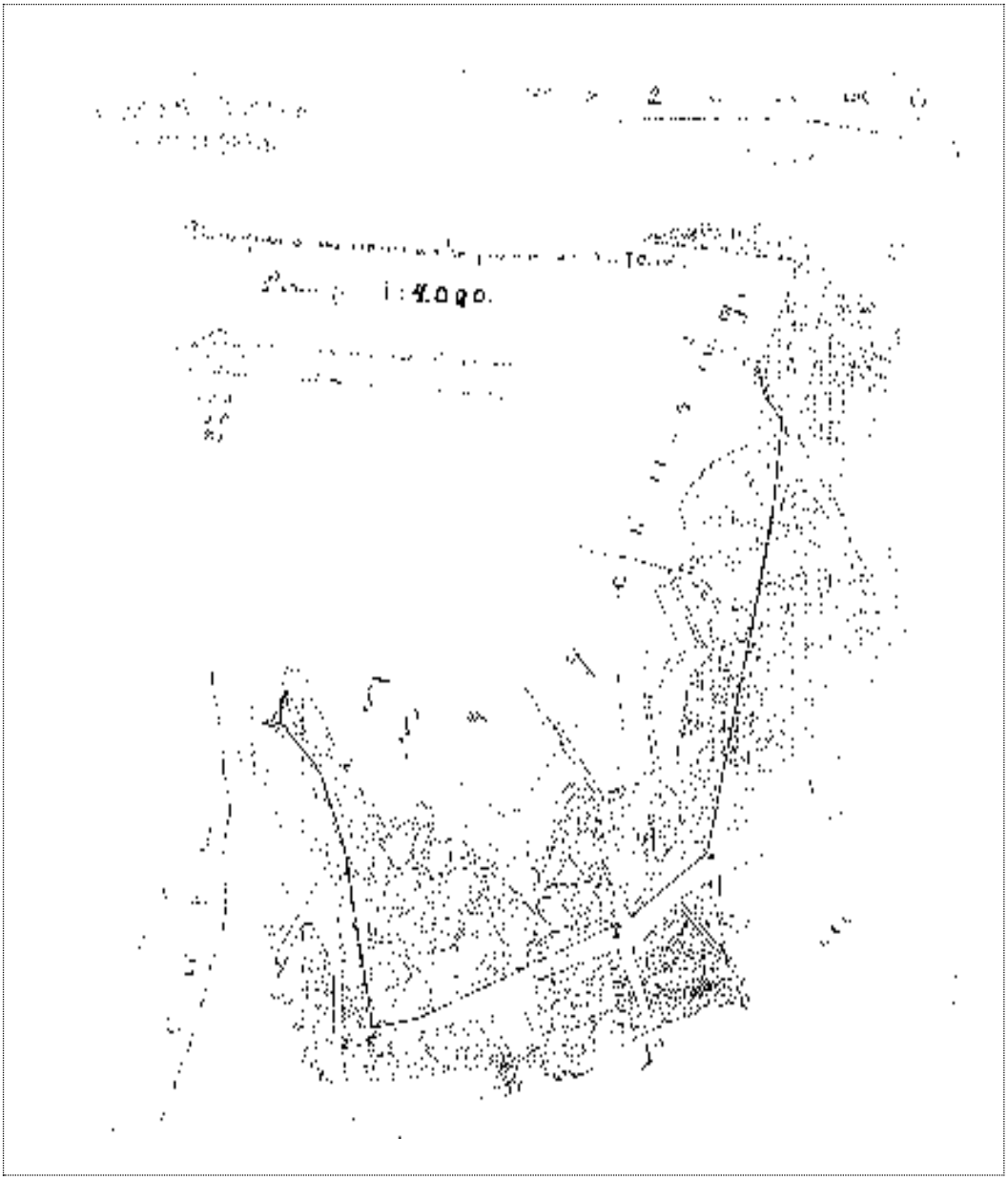

Ил. 6.1.2-1. Уређење Калемегдана, копија плана из 1870, Р 1:4000.
Извор: ИАБ, Породични фонд Главинић, сигнатура: 1119 к1.3.1.25.

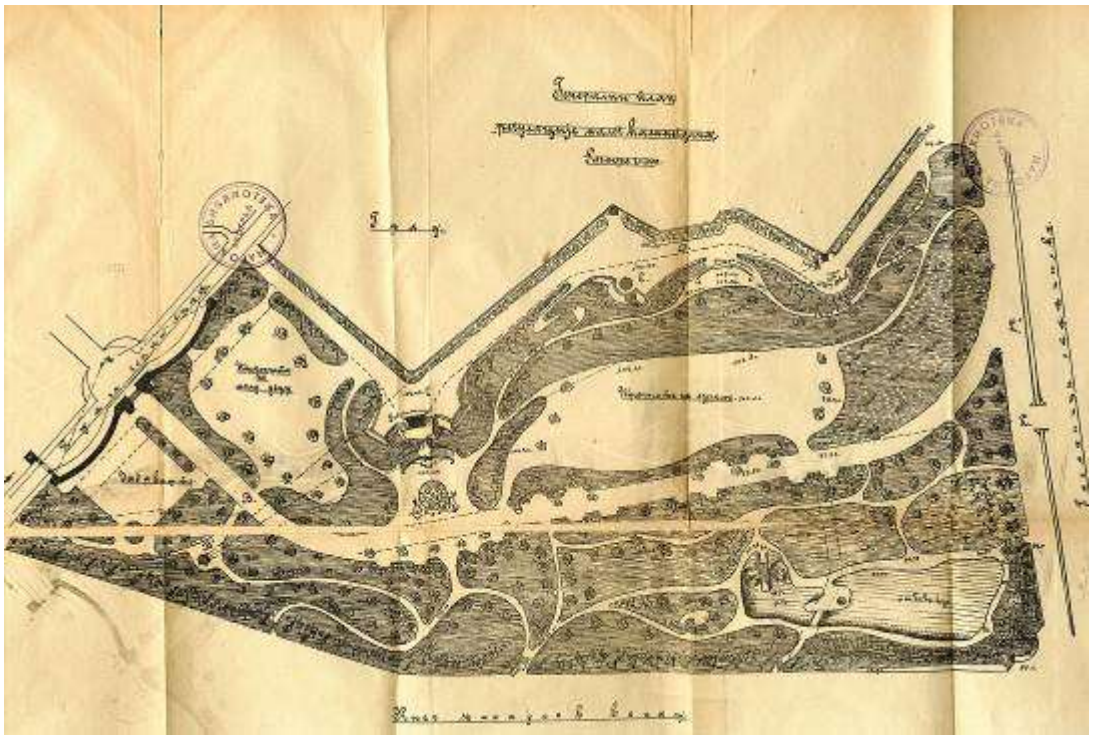

Ил. 6.1.2-2. Димитрије Т. Леко, План уређења Малог Калемегдана, 1898. Извор: публиковано у Димитрије Т. Леко, *У лету кроз Београд: поводом покренутог питања о регулисању малог Калемегдана* (Београд: Штампарија Светозара Николића, n. d.), n. p. (НБС).

Ил. 6.1.2-3. Carl Goebel, *Београд – Београдска тврђава*, *са*. 1880.
Извор: http://www.virtuelnimuzejdunava.rs/pocetna.i-28.125.html, приступљено 7.02.2015. (Народни музеј, Београд).

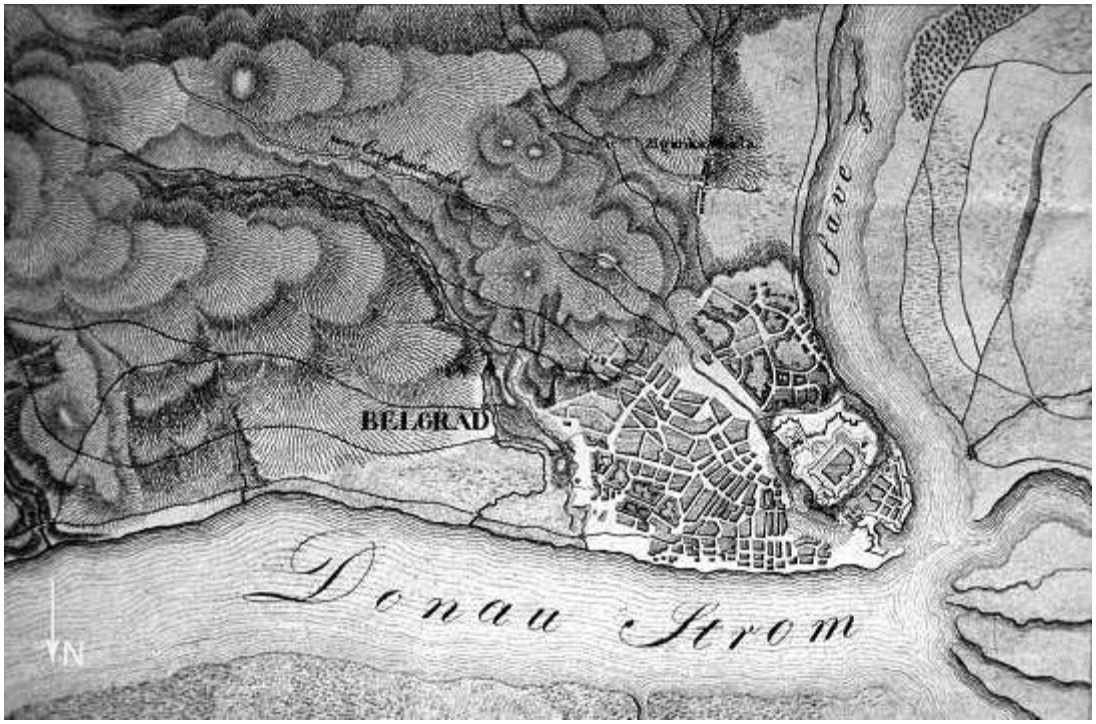

Ил. 7.1.1-1. Београд 1818, део плана, P 1:33300.
Извор: из колекције Владимира Мацуре / ÖSTA KA, сигнатура: G Ib 52. Подаци о карти: Владимир Мацура.

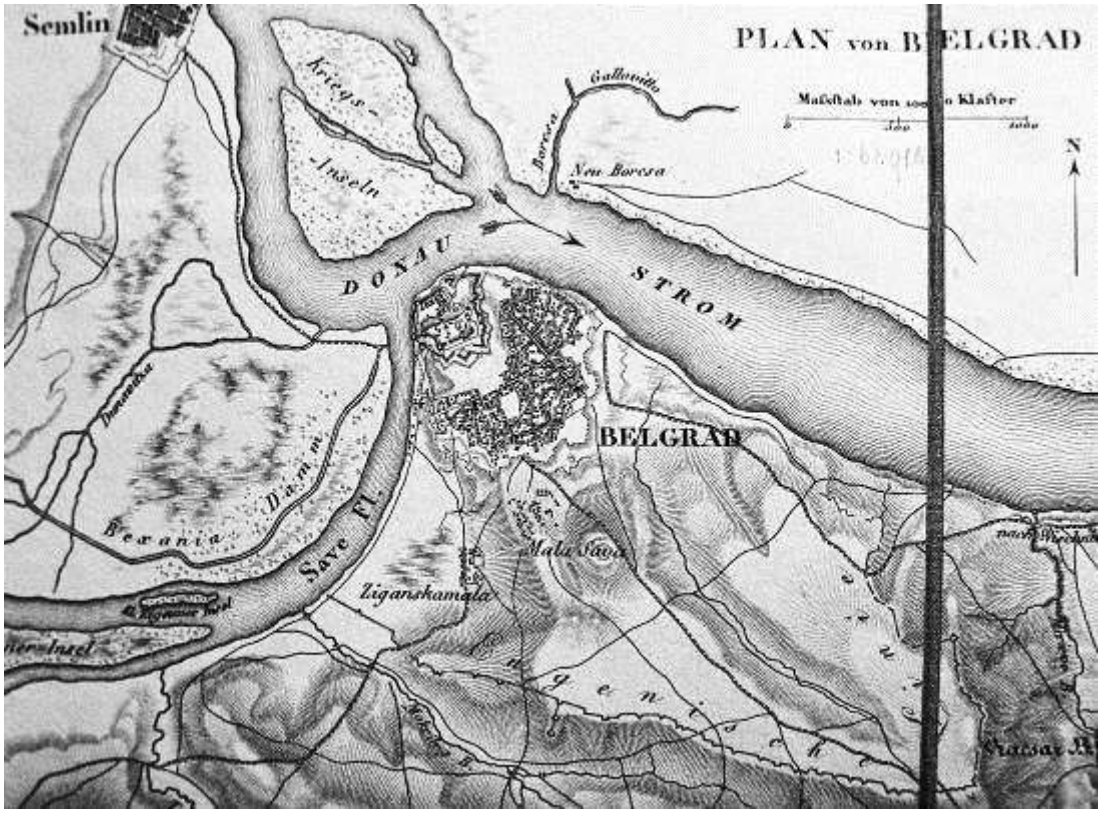

Ил. 7.1.1-2. Београд 1829, део плана, P 1:61910.
Извор: из колекције Владимира Мацуре / ÖSTA KA, сигнатура: B IIIa 58. Подаци о карти: Владимир Мацура.

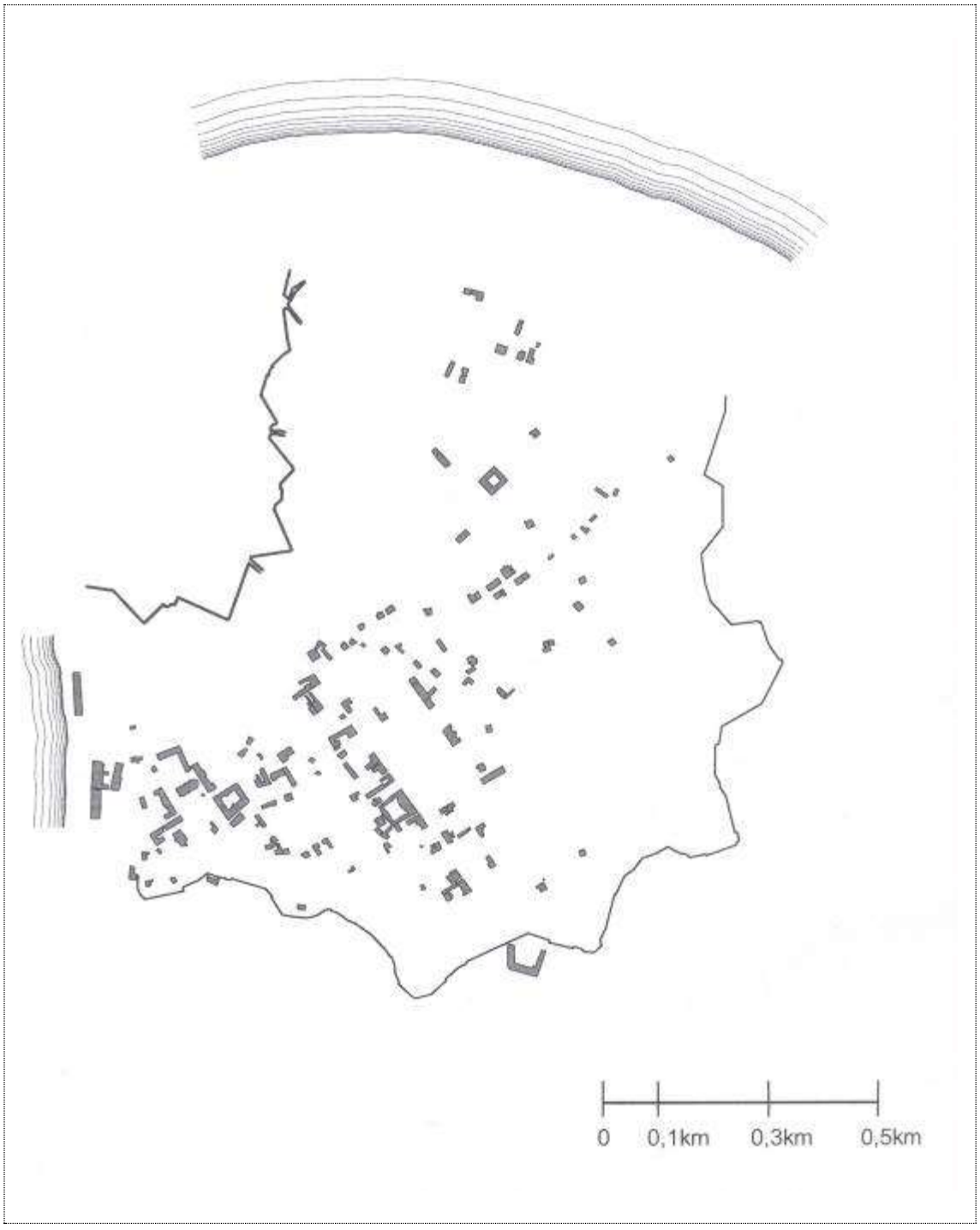

Ил. 7.1.1-3. Објекти који нису били предвиђени за рушење, у плану регулације *Вароши у Шанцу*, Е. Јосимовића. ACAD цртеж, Д. Ћоровић, према: *Appendix* 1, Карте и планови, 3.

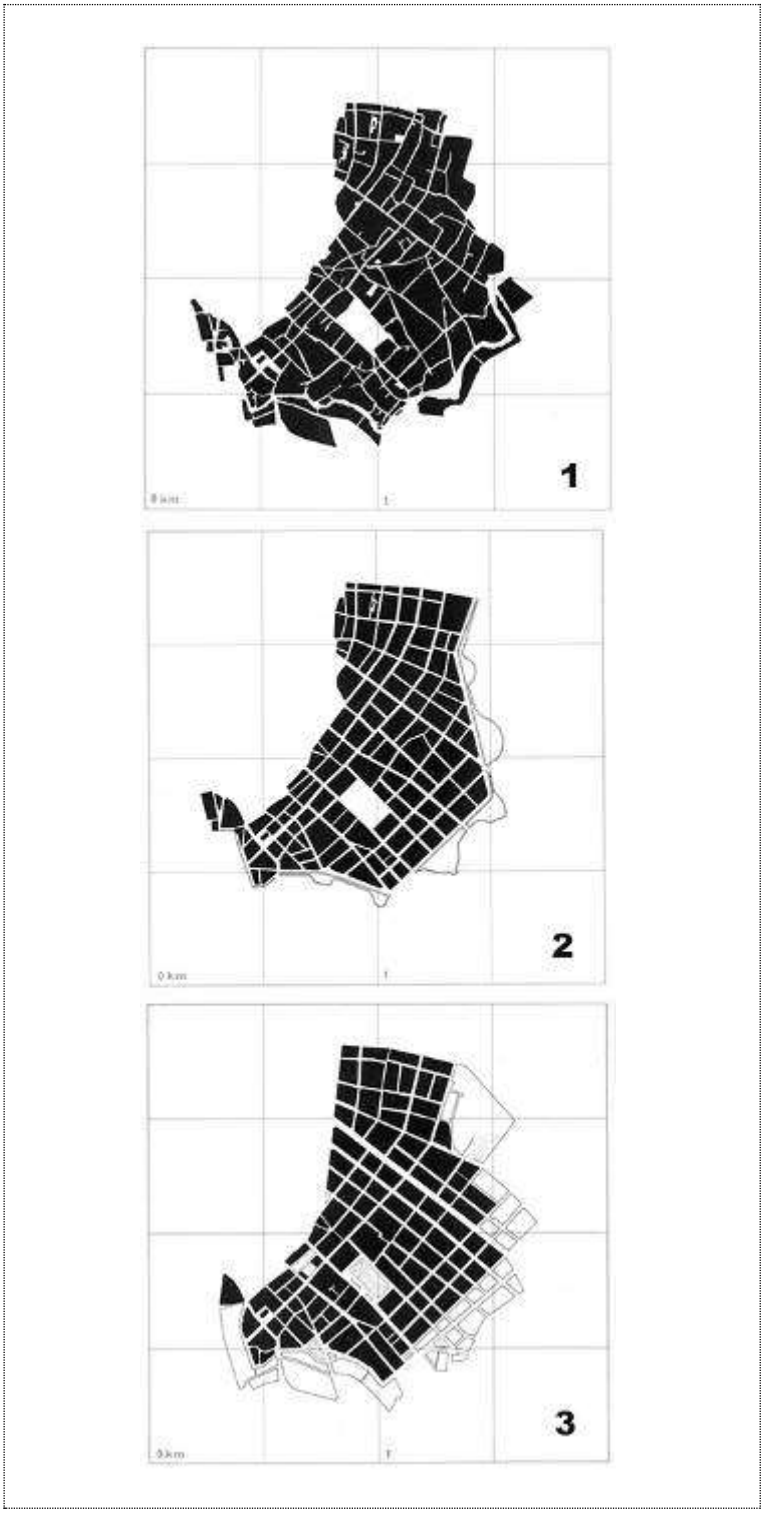

Ил. 7.1.1-4. Трансформација уличне мреже Београда: 1. стање пре 1867; 2. Јосимовићев план, 1867; 3. стање 1985. Аутор: Милош Р. Перовић. Извор: публиковано у Miloš R. Perović, *Iskustva prošlosti* (Beograd: Zavod za planiranje grada Beograda, 1985), 8.

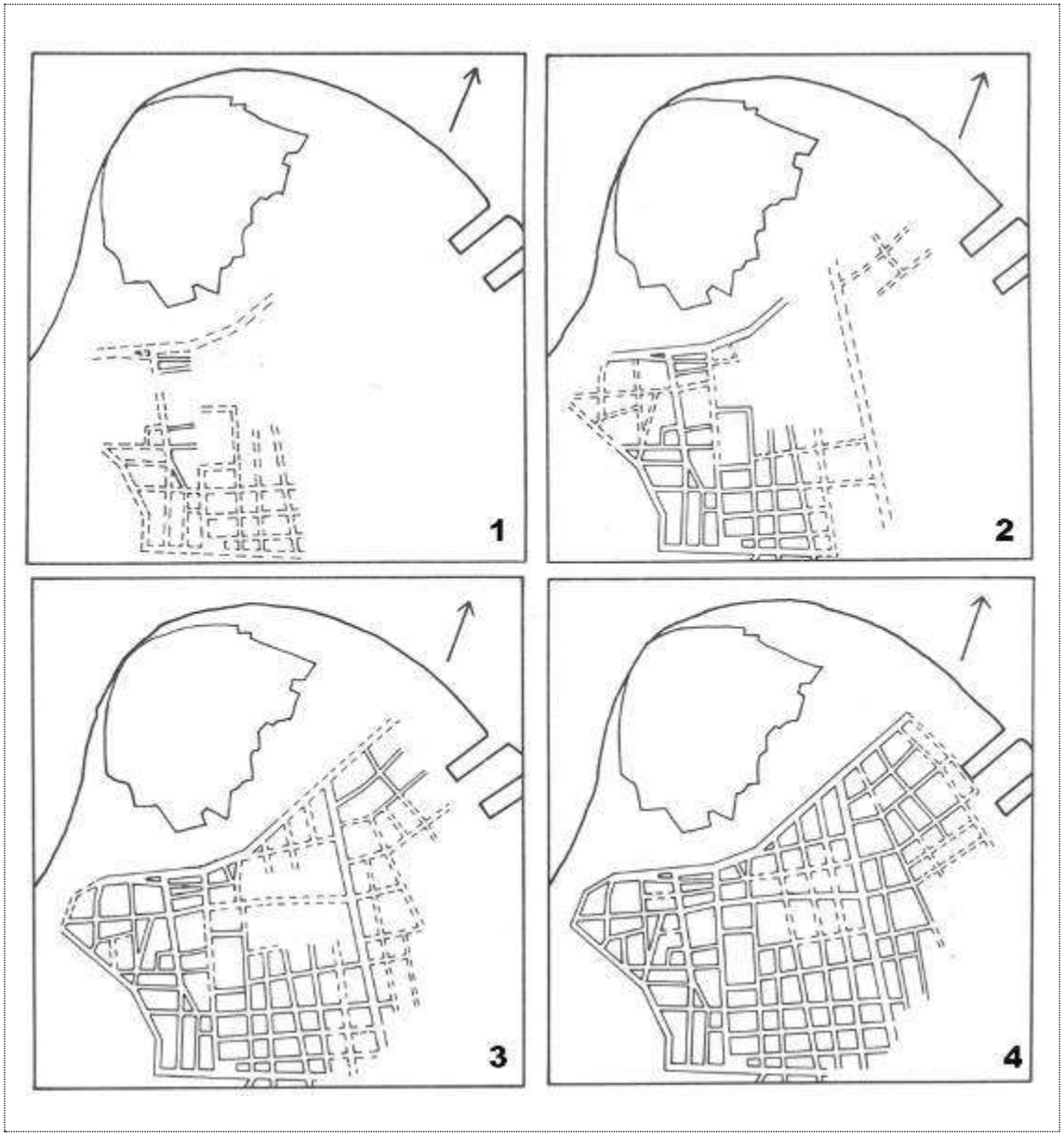

Ил. 7.1.1-5. Етапе извођења регулације *Вароши у Шанцу*: 1. 1878; 2. 1884; 3. 1893; 4. 1903. Аутор: Tommy Book. Извор: публиковано у Tommy Book, Belgrad – Београд, en stadsgeografisk studie (Växjö: Högskolan i Växjö: Acta Wexionensia, History & Geography, 5, 1987), 61.

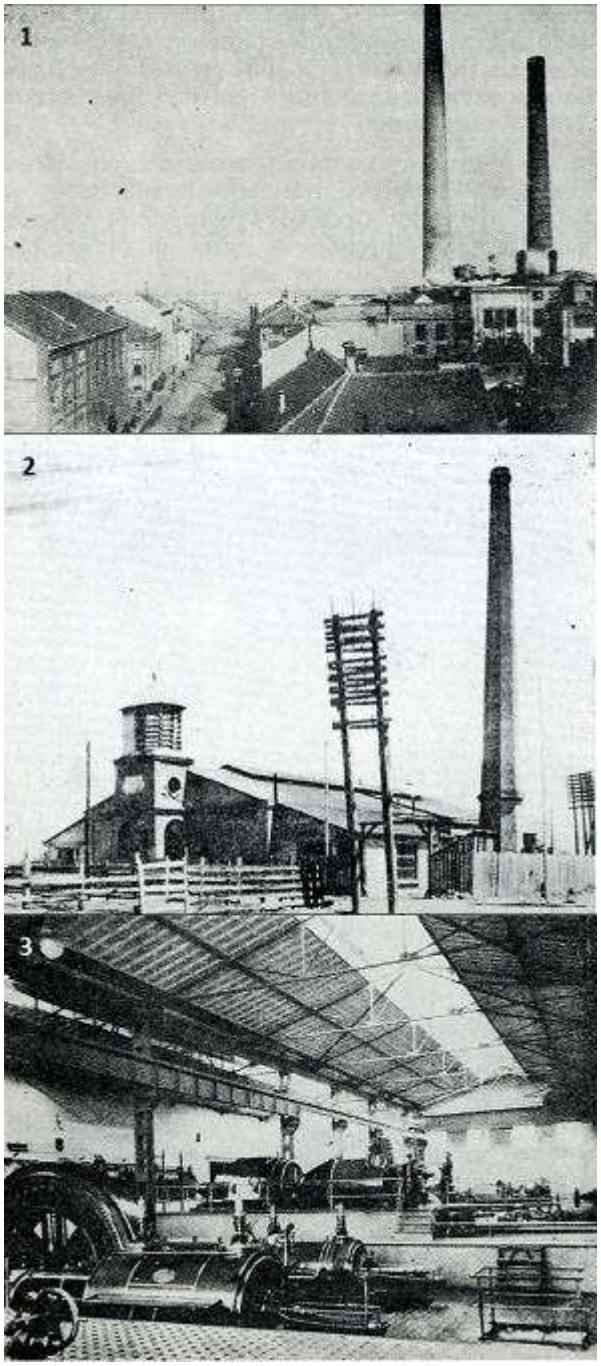

Ил. 7.2.3-1. Електрична централа, 1892, 1. крај у којем је подигнута централа, 2. изглед централе, 3. машинска хала. Извор: публиковано у *80 година елекрификације Београда 1893-1973* (Београд: Електродистрибуција Београд, 1973), 40.

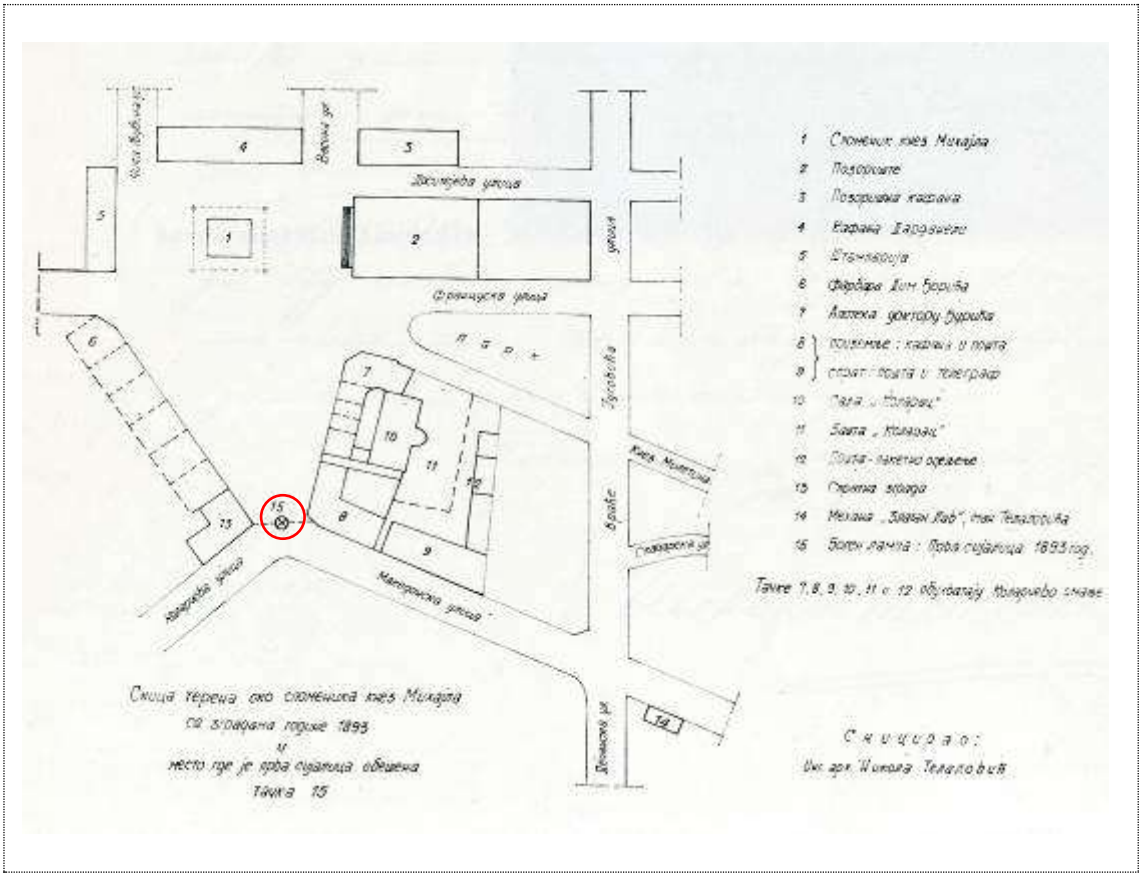
Француска улица
Француска улица
Француска улица

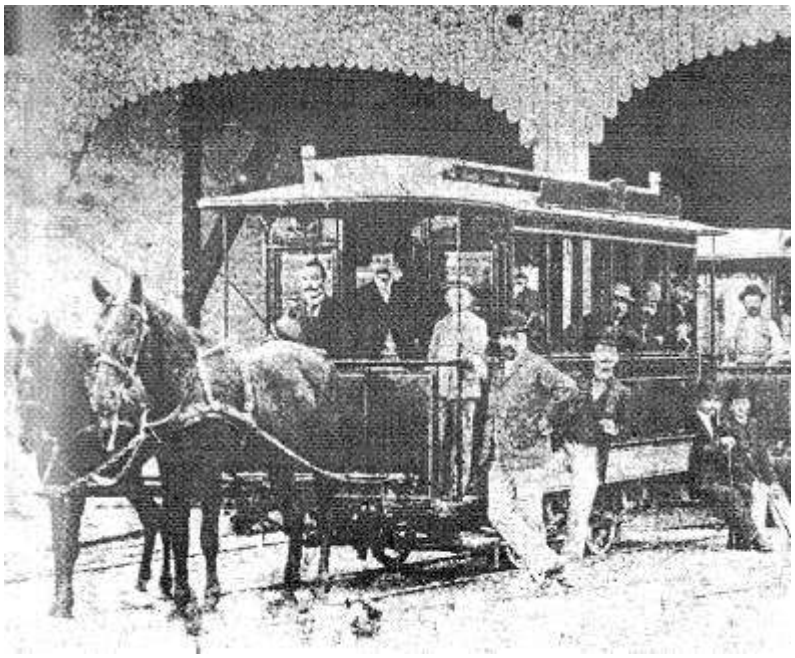

Ил. 7.2.4-1. Први трамвај у Београду, 1892. Извор: публиковано у Ненад Говедаровић, *Трамваји у Србији 1892-2008* (Ниш: Машински факултет, 2008).

Ил. 7.2.4-2. Шине на Теразијама, крајем деветнаестог века. Извор: ИАБ, сигнатура: ИАБ ЗФ А VII039.

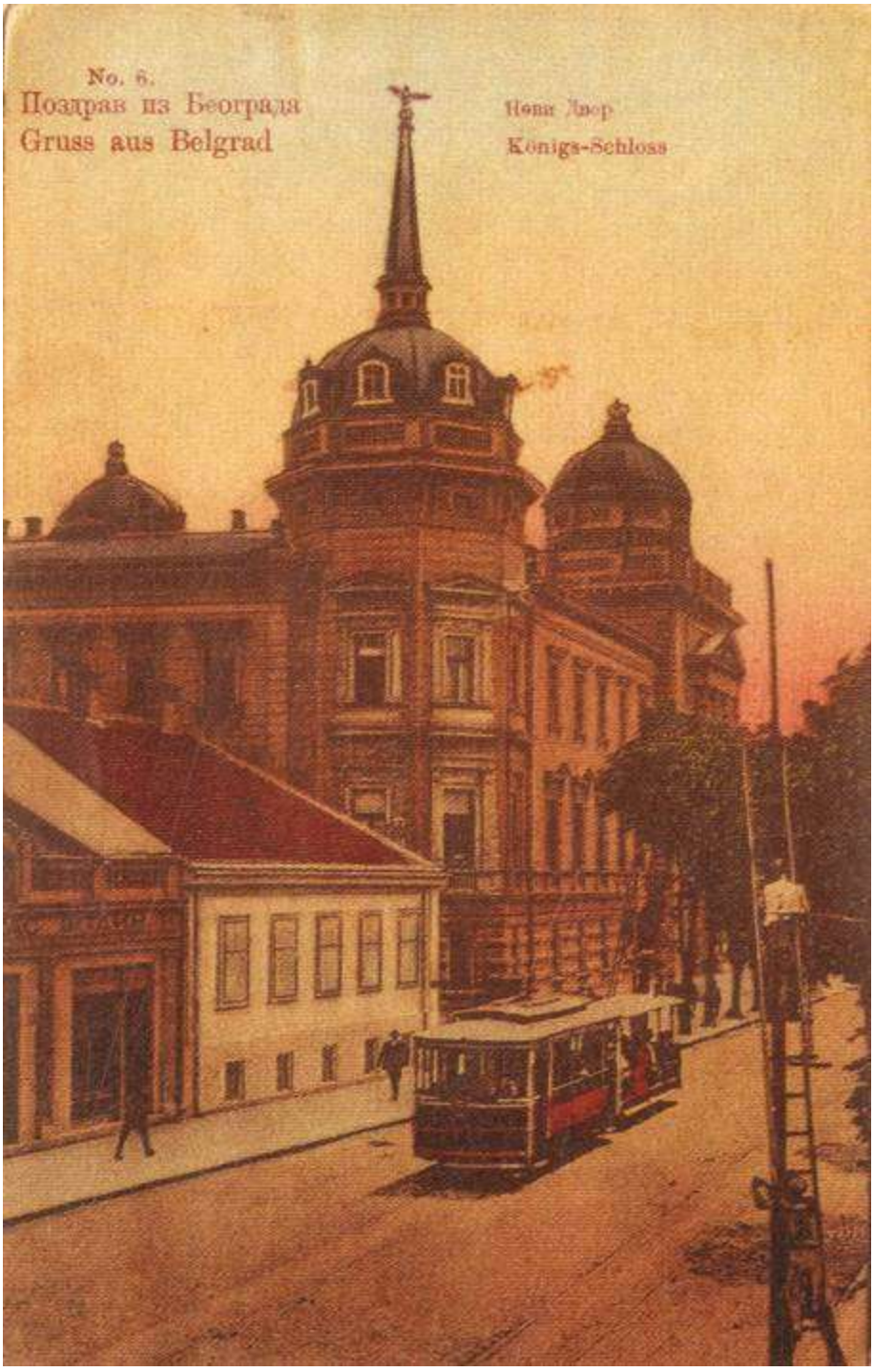

Ил. 7.2.4-3. Трамвај у Улици краља Милана, крај деветнаестог века. Извор: публиковано у Говедаровић, *Трамваји у Србији 1892-2008*.

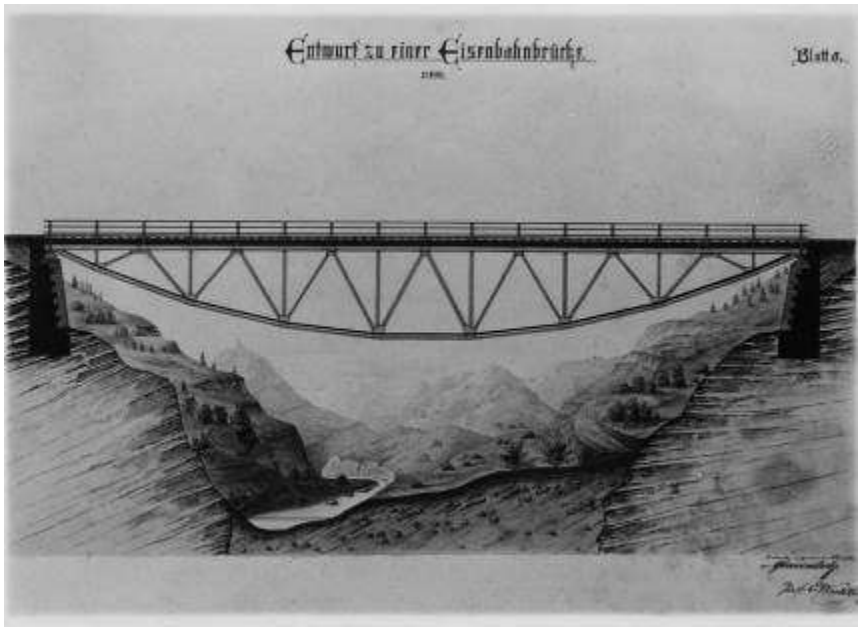

Ил. 8.1.2-1. Студентски рад Косте Главинића на Високој техничкој школи у Берлину, 1880-84, фотографија. Извор: ИАБ, ПФГ, сигнатура: 1119 к4.3.4.7.16001.

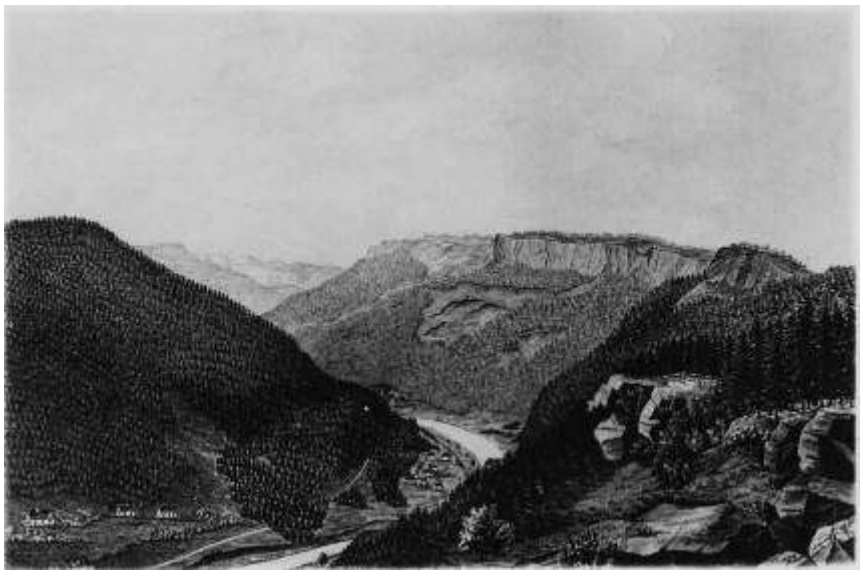

Ил. 8.1.2-2. Студентски рад Косте Главинића на Високој техничкој школи у Берлину, 1880-84, фотографија. Извор: ИАБ, ПФГ, сигнатура: 1119 к4.3.4.7.16002.

Ил. 8.1.3-1. Никола Несторовић, *Пасаж Николе Спасића*, Кнез Михаилова 19, Београд, *са*. 1910. Извор: Архив САНУ, сигнатура: 14410 I B 1352.

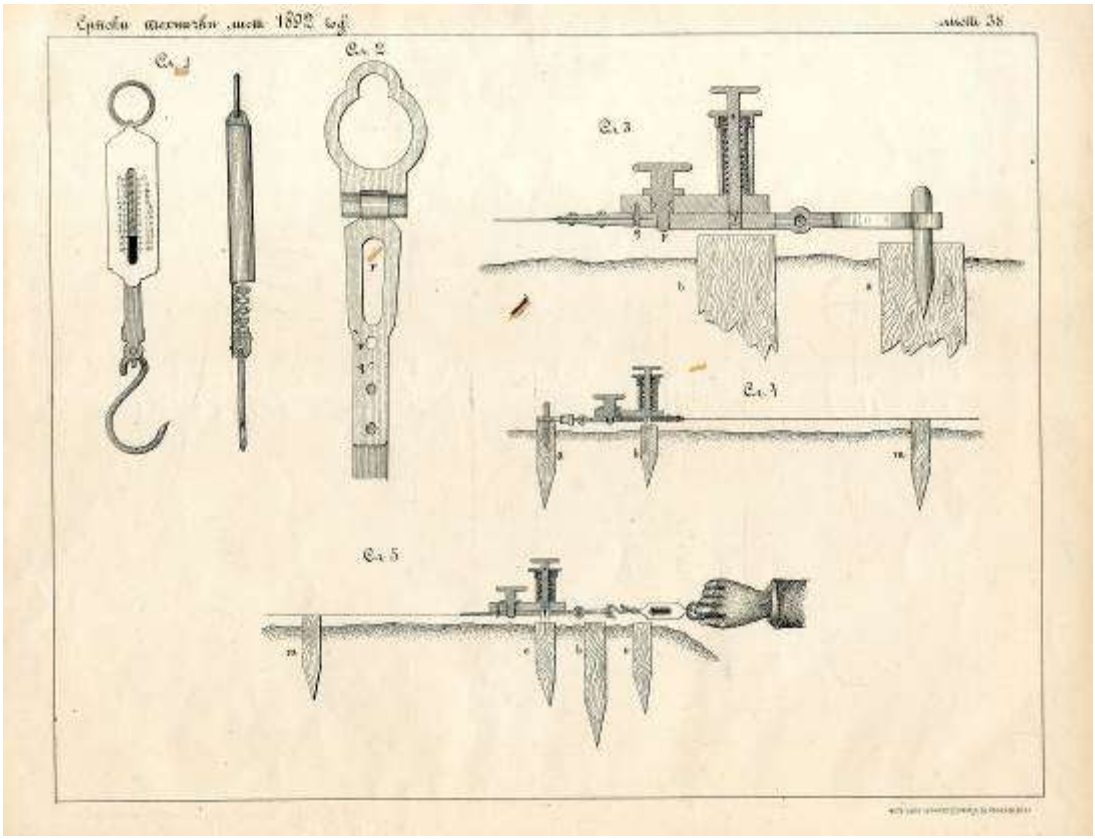

Ил. 8.1.3-2. Илустрације уз чланак у *Српском техничком листу*. Извор: публиковано у А. „Мерење са прецизном челичном пантиљиком”, *СТЛ* III, 1 (јануар-фебруар 1892): 31, илустрације на листу 38.

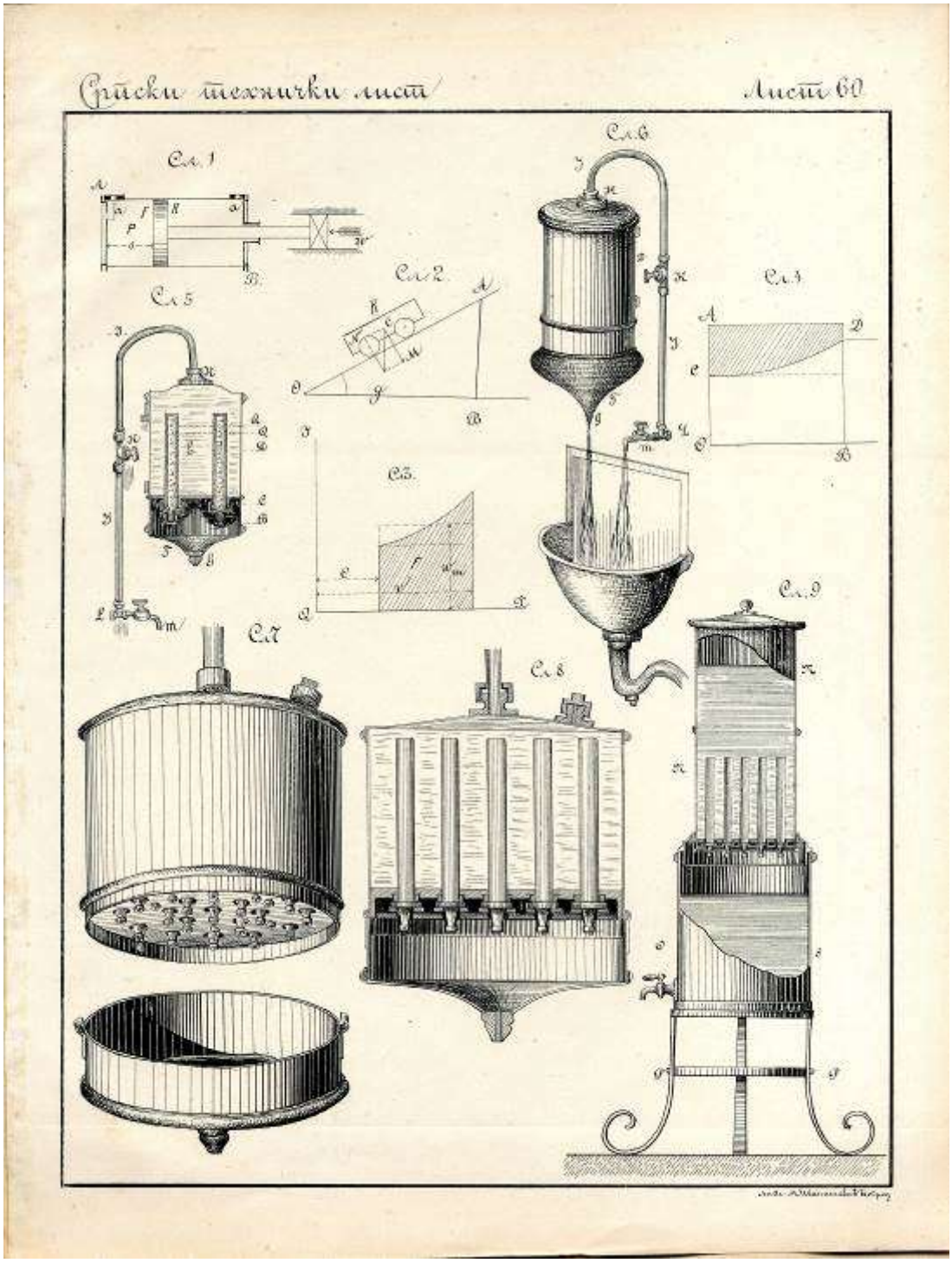

Ил. 8.1.3-3. Илустрације уз чланак у *Српском техничком листу*. Извор: публиковано у *Апопут*, „Шамберланов (Chamberland) филтер, Пастеров принцип, за водоводе, као и за воду која није под јаким притиском, вино, пиво и друге течности", *СТЛ* IV, 6 (новембар-децембар 1893): 161-164, илустрације 5-9, на листу 60.

Ил. 8.2.1-1. Изграђена средина Београда, Дорћол крајем деветнаестог века; фотографија Милана Јовановића, *са*. 1895 (МГБ, Ур. 2194). Извор: публиковано у Nataša Mišković, "Housing Shortage and Communal Politics in European Cities around 1900: The Cases of Basel 1889 and Belgrade 1906", *Studies in History* 26, 1 (2010): 61-89, 77.

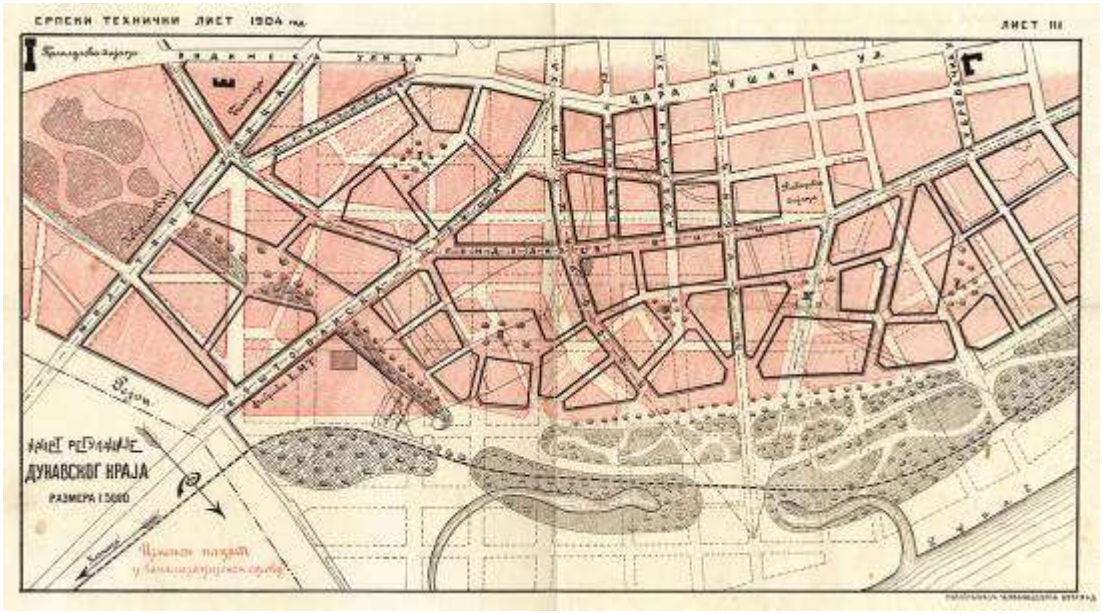

Ил. 8.2.2-1. *Нацрт регулације Дунавског краја, Измењен нацрт у канализационом одсеку,* Р 1:5000. Извор: НБС, картографска грађа, сигн.: Кр I 422.

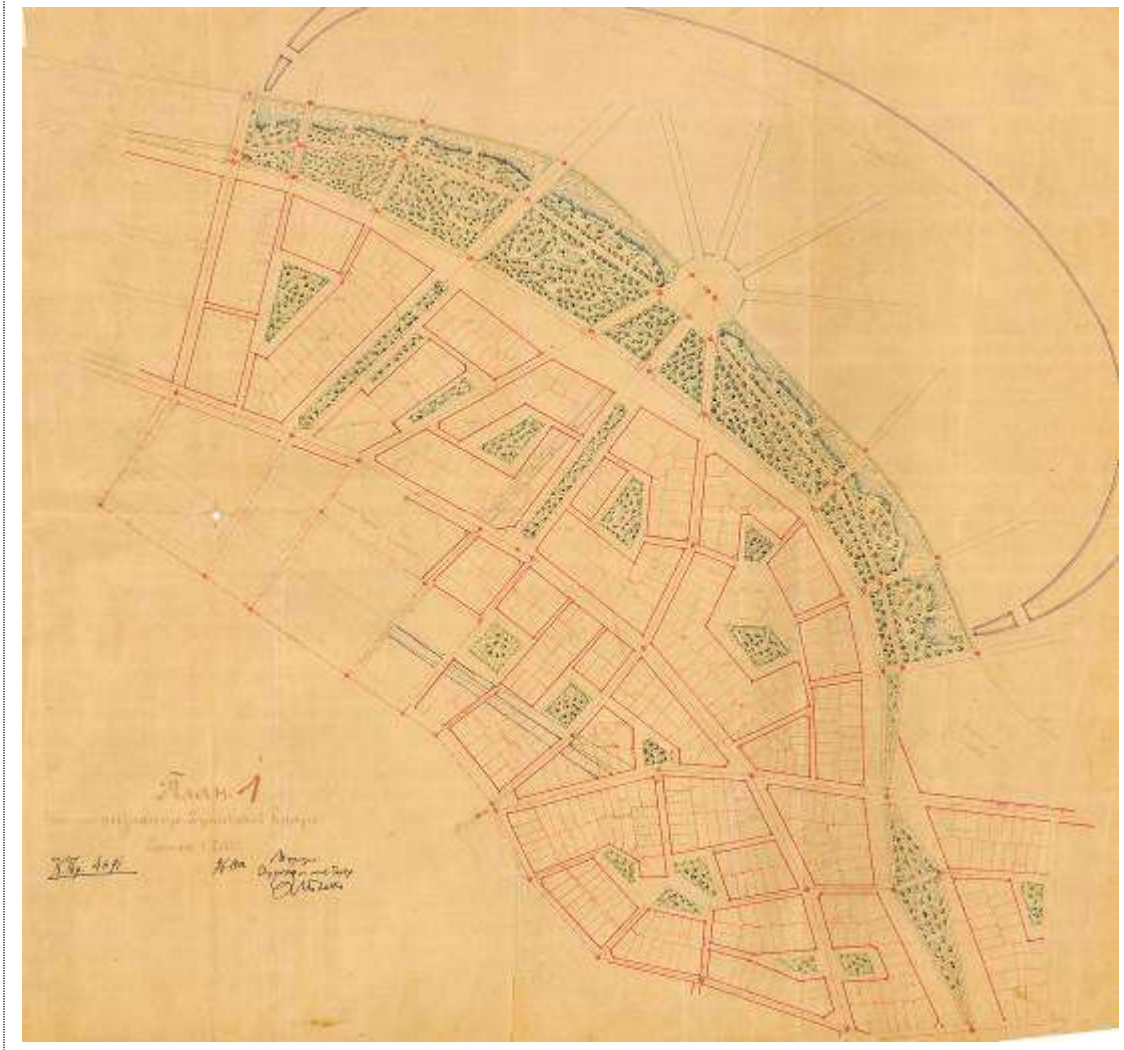

Ил. 8.2.2-2. Димитрије Т. Леко, *План измене регулације Дунавског краја*, Р 1:2000, 9. фебруар 1904. Извор: ИАБ, сигн.: ИАБ ОГБ ТД к1492.

Ил. 8.2.2-3. Фотографија Београда из ваздуха, 1915. Извор: МВБ.

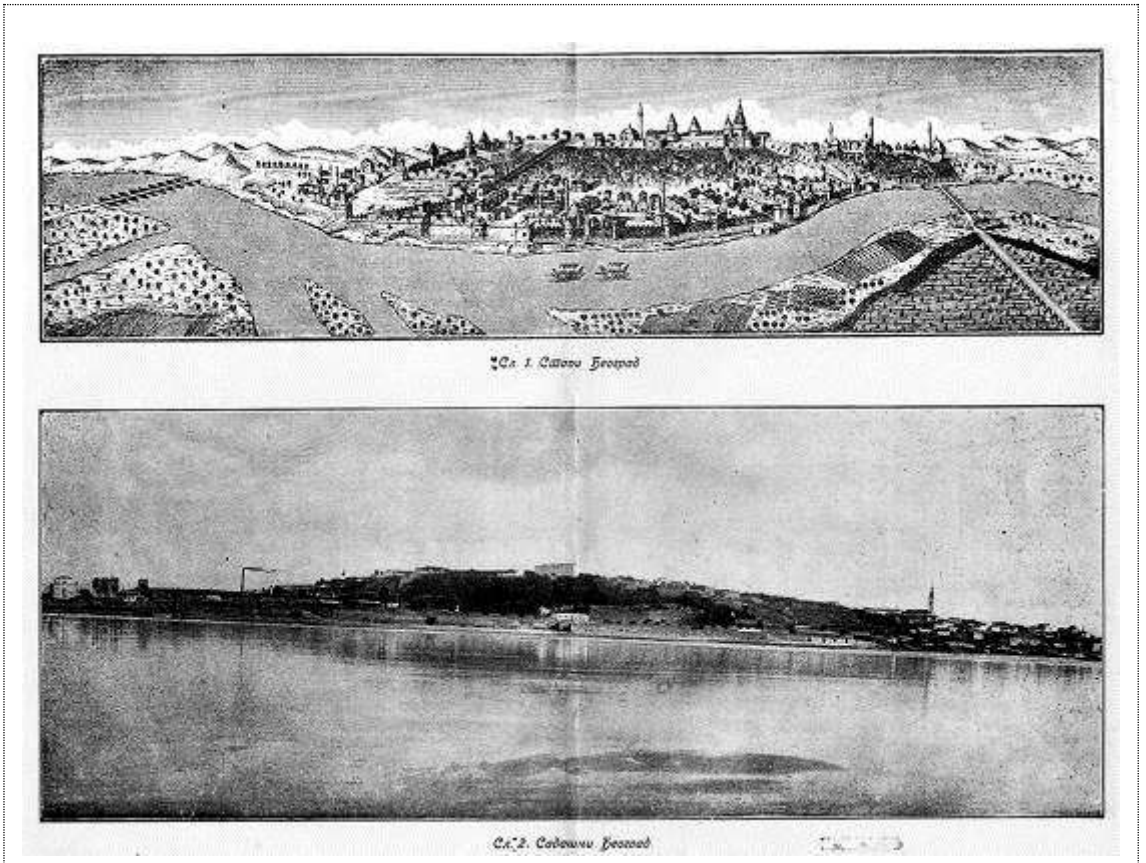

Ил. 9.1.1-1. Калемегдан у различитим историјском периодима. Извор: публиковано у *Београд, Историја и опис Београдске Тврђаве и њених знаменитости* (Београд: Електрична Штампарија код „Просвете" С. Хоровица, 1904), n. p.

Ил. 9.1.2-1. Београд, улична сцена, *ca*. 1914. Извор: публиковано у Charles J. Vopicka, *Secrets of the Balkans, seven years of a diplomatist's life in the storm centre of Europe* (Chicago: Rand McNally and Co. 1921), 38.

Ил. 9.1.2-2. Београдска тврђава, *ca*. 1914.
Извор: публиковано у Vopicka, *Secrets of the Balkans*, 154.

Ил. 9.1.3-1. Полексија Тодоровић, *Панорама Београда*, 1899.
Извор: http://www.virtuelnimuzejdunava.rs/pocetna.i-29.125.html, приступљено 27.04.2014. (Народни музеј, Београд).

Ил. 9.1.3-2. *Београд, поплављена Бара Венеција*, део фотографије, n. d.
Извор: према фотографијама из колекције Владимира Мацуре / ÖSTA KA, сигнатура: G VI 1192. Подаци о фотографији: Владимир Мацура.

Ил. 9.1.3-3. Константин Јовановић, *Поглед на Калемегдан*, *са*. 1890.
Извор: http://virtuelnimuzejdunava.rs/почетна/--.i-26.173.html, приступљено 27.04.2014. (Народни музеј, Београд).

APPENDIX 1: КАРТЕ И ПЛАНОВИ

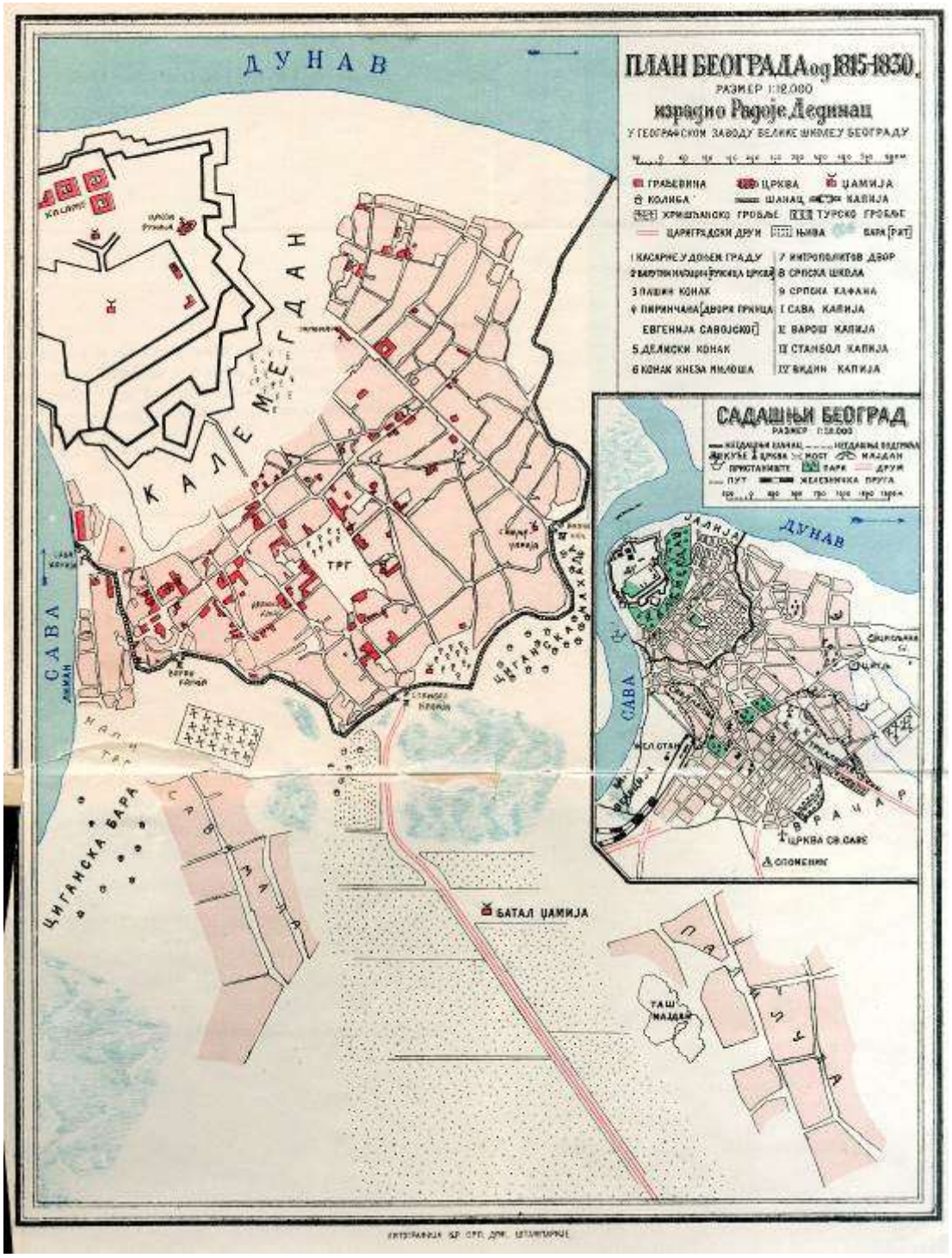

Карте и планови, 1. Радоје Дединац, *План Београда од 1815-1830*, Р 1:12000.
Извор: публиковано у: Јоаким Вујић, *Путешествије по Сербији, 1* (Београд: Српска књижевна задруга, 1901), п. р. (НБС).

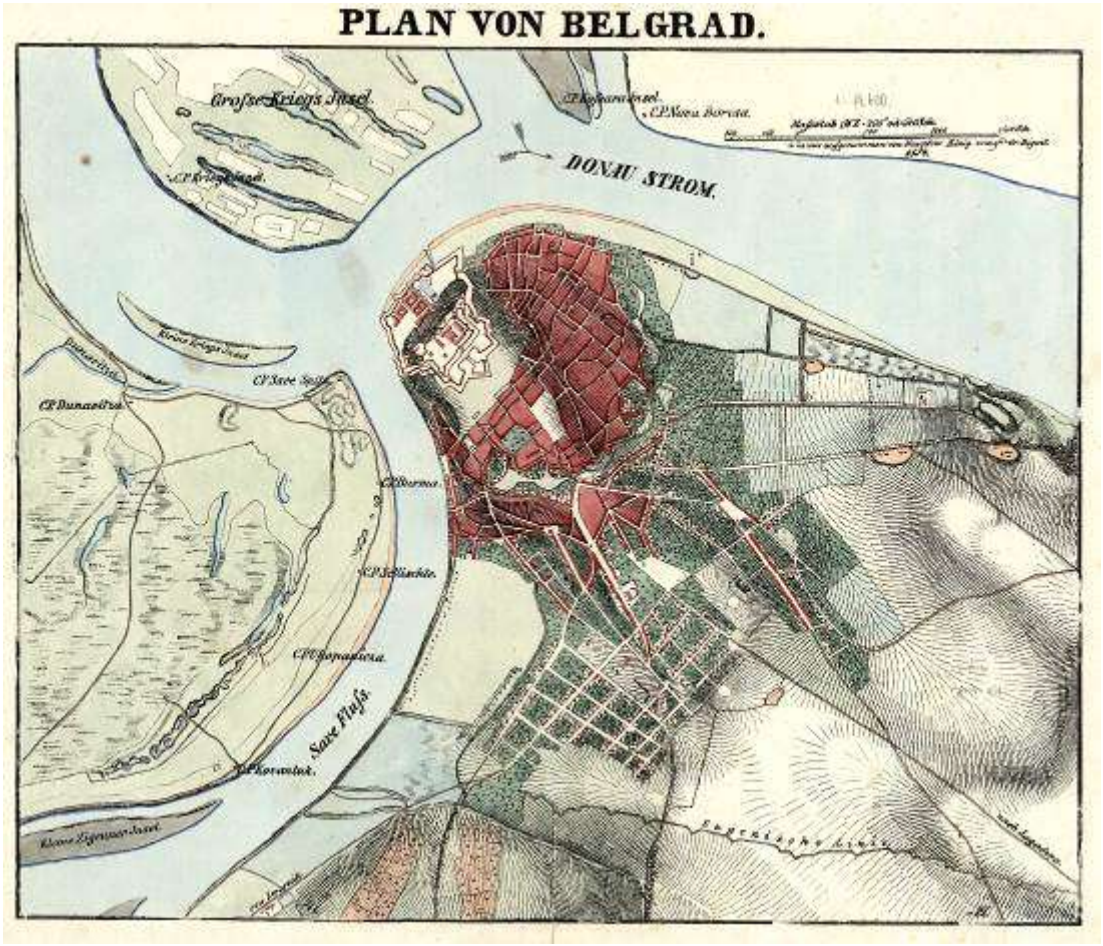

Карте и планови, 2. Hauptm. König, *Plan von Belgrad*, 1854, P 1:14600.
Извор: ÖSTA KA, сигнатура: G Ib 53.*

* Карта до сада није објављена код нас у овом, изворном облику.

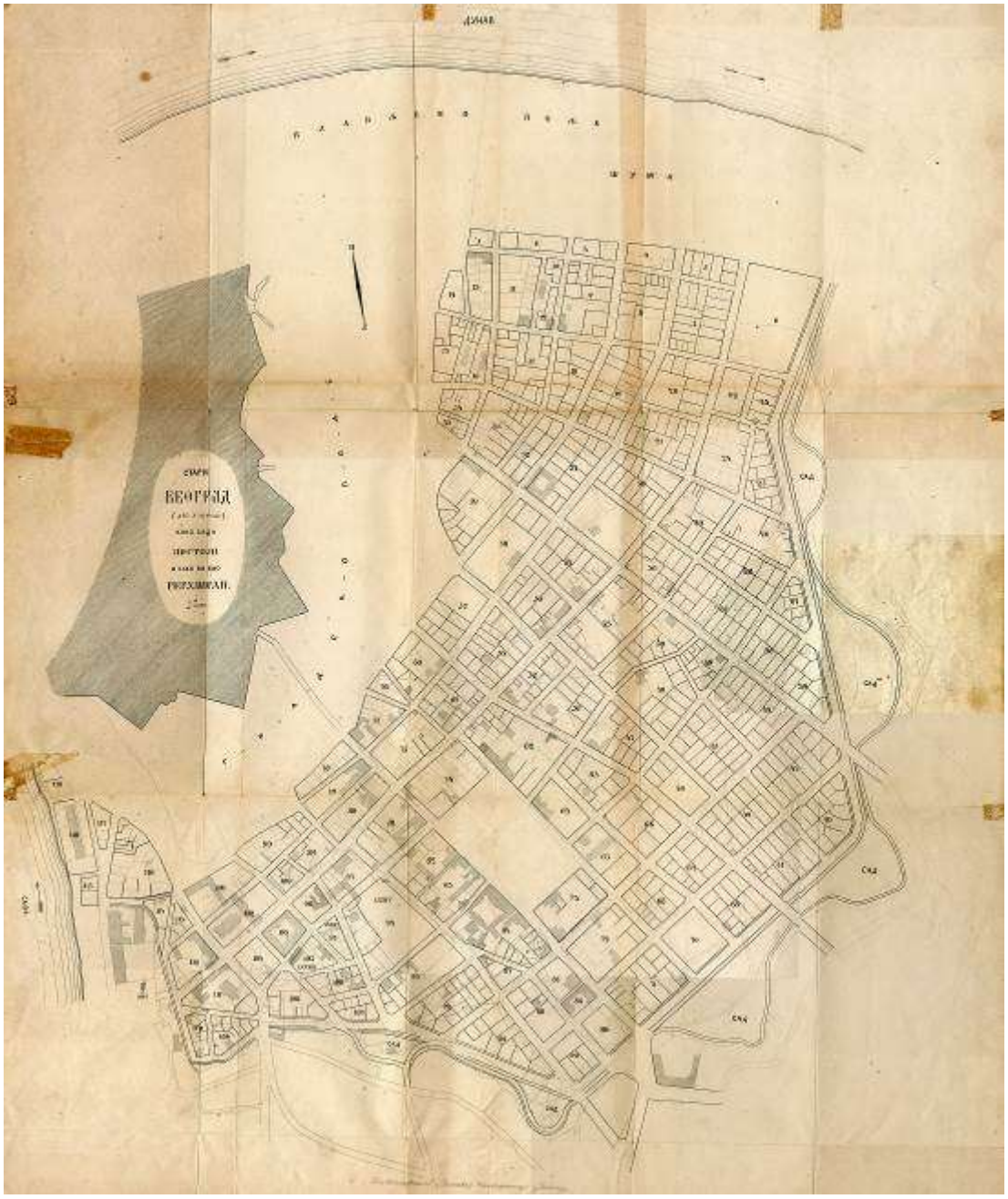

Карте и планови, 3. Емилијан Јосимовић, *Стари Београд (део у шанцу) како сада постоји и како би био регулисан*, 1867, Р 1:3000. Извор: из колекције Злате Вуксановић Мацура; публиковано у: Емилијан Јосимовић, *Објашнење предлога за регулисање онога дела вароши Београда, што лежи у шанцу: са једним литографисаним планом у размери 1/3000 / од Е. Јосимовића* (Београд: Е. Јосимовић, 1867; Београд: у Државној књигопечатњи)., n. p. (УБСМ).

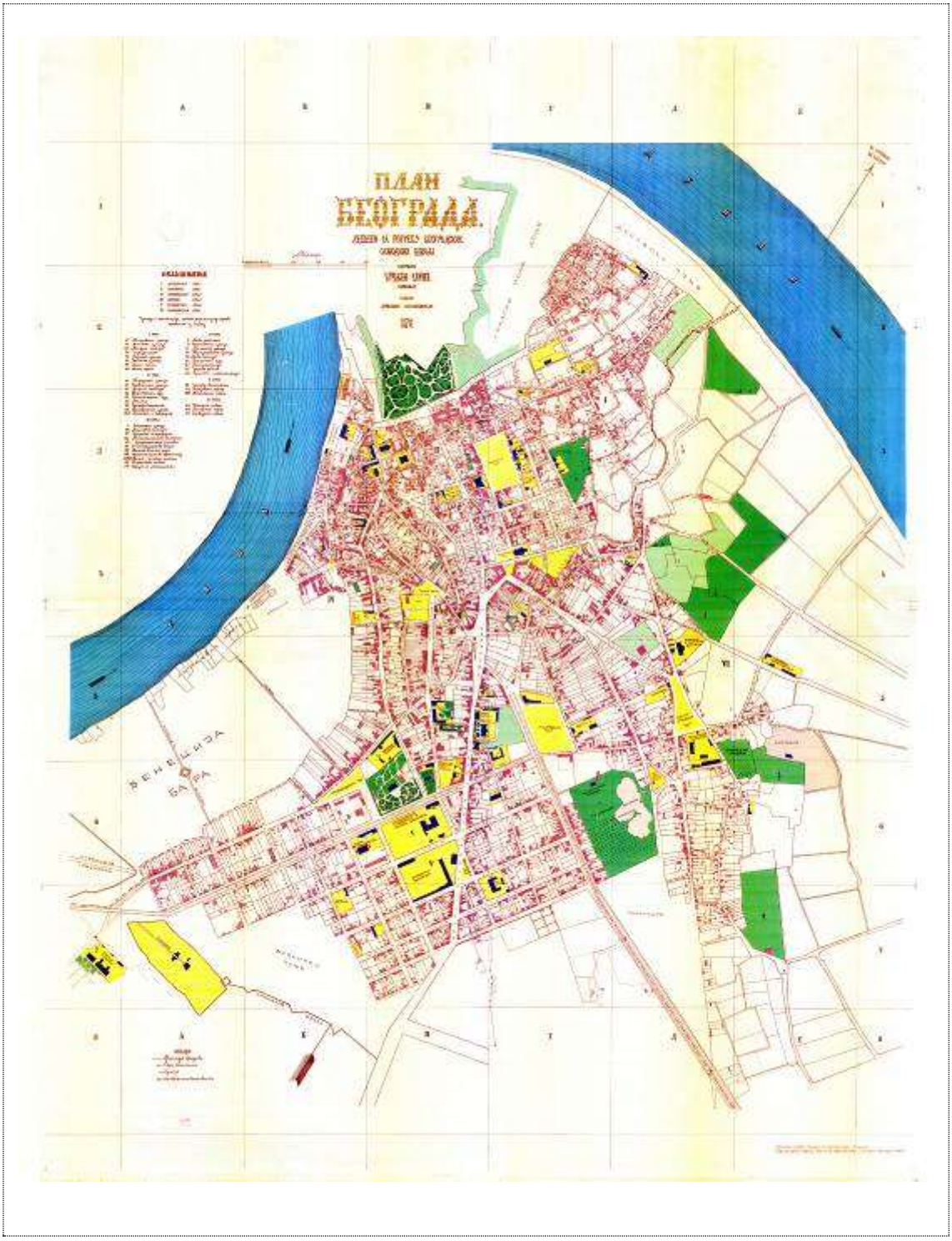

Карте и планови, 4. Стеван Зарић, *План Београда, удешен за потребу београдских основних школа*, 1878 (колорисано). Извор: ЗЗСКГБ.

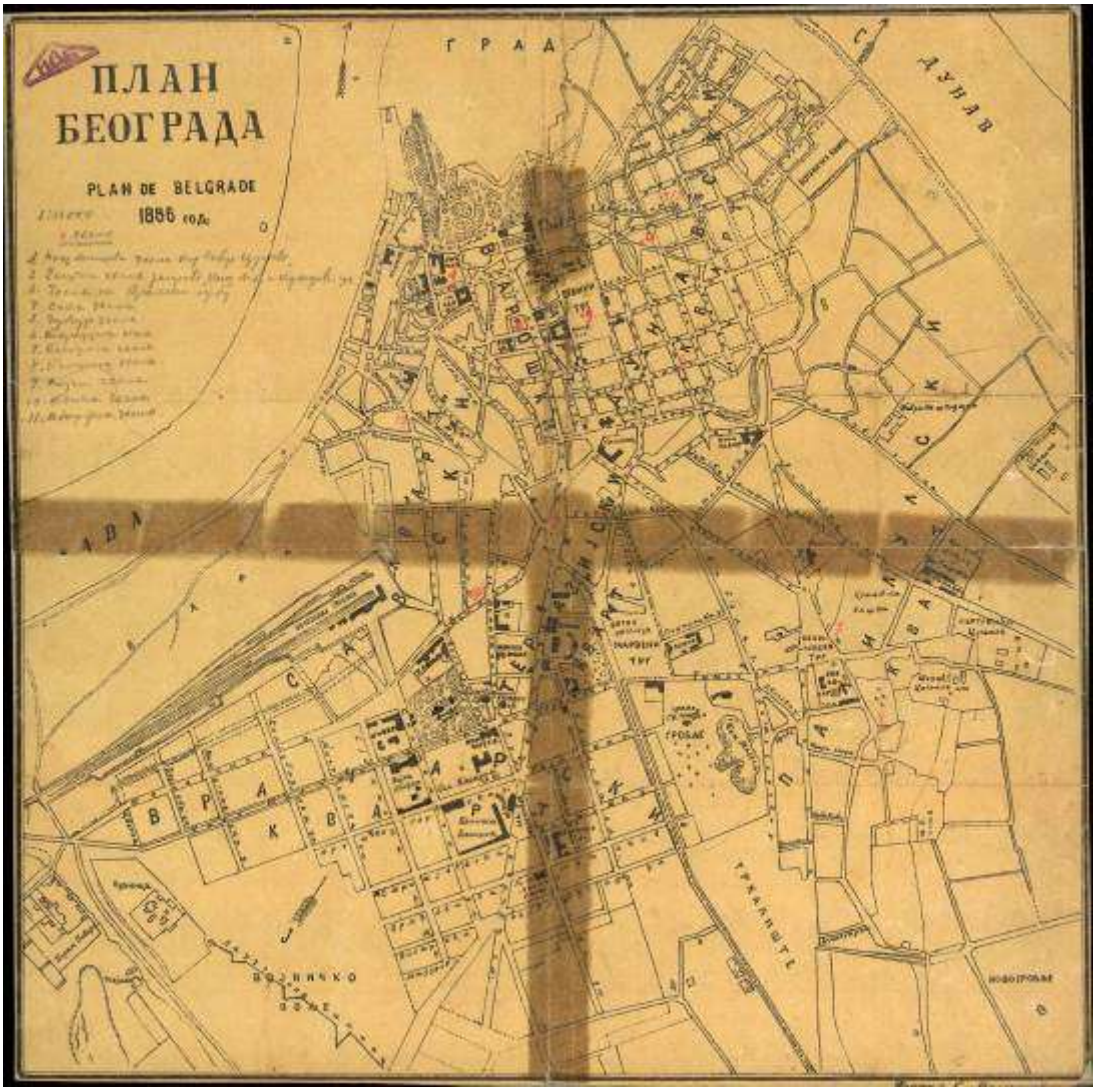

Карте и планови, 5. *План Београда / Plan de Belgrade*, 1886, Р 1:12000.
Извор: ИАБ, сигнатура: ЗПМ ИА 1/1

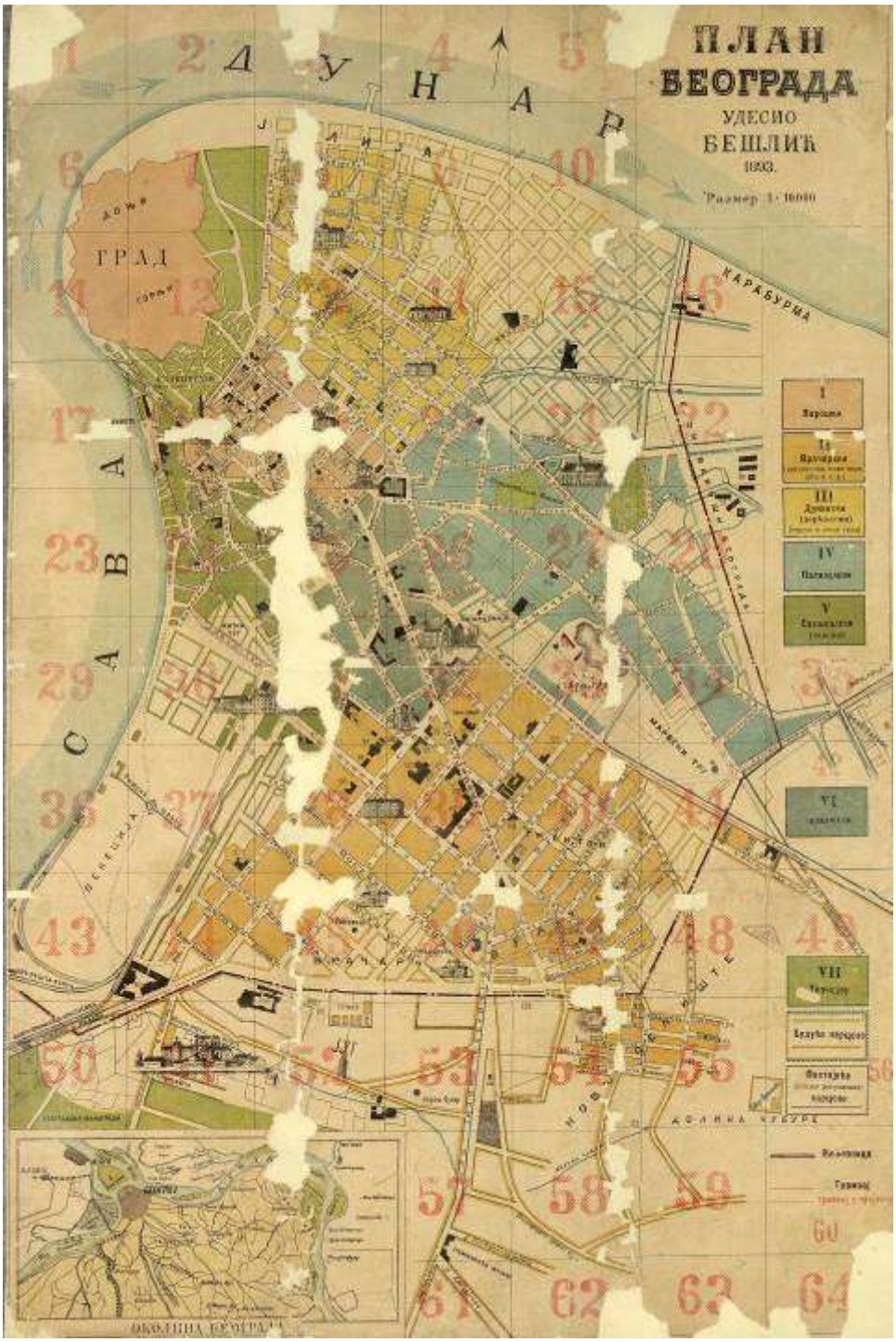

Карте и планови, 5. Јован Бешлић, *План Београда*, 1893, Р 1:10000.
Извор: ИАБ, сигнатура: ЗПМ ИА 1/2.

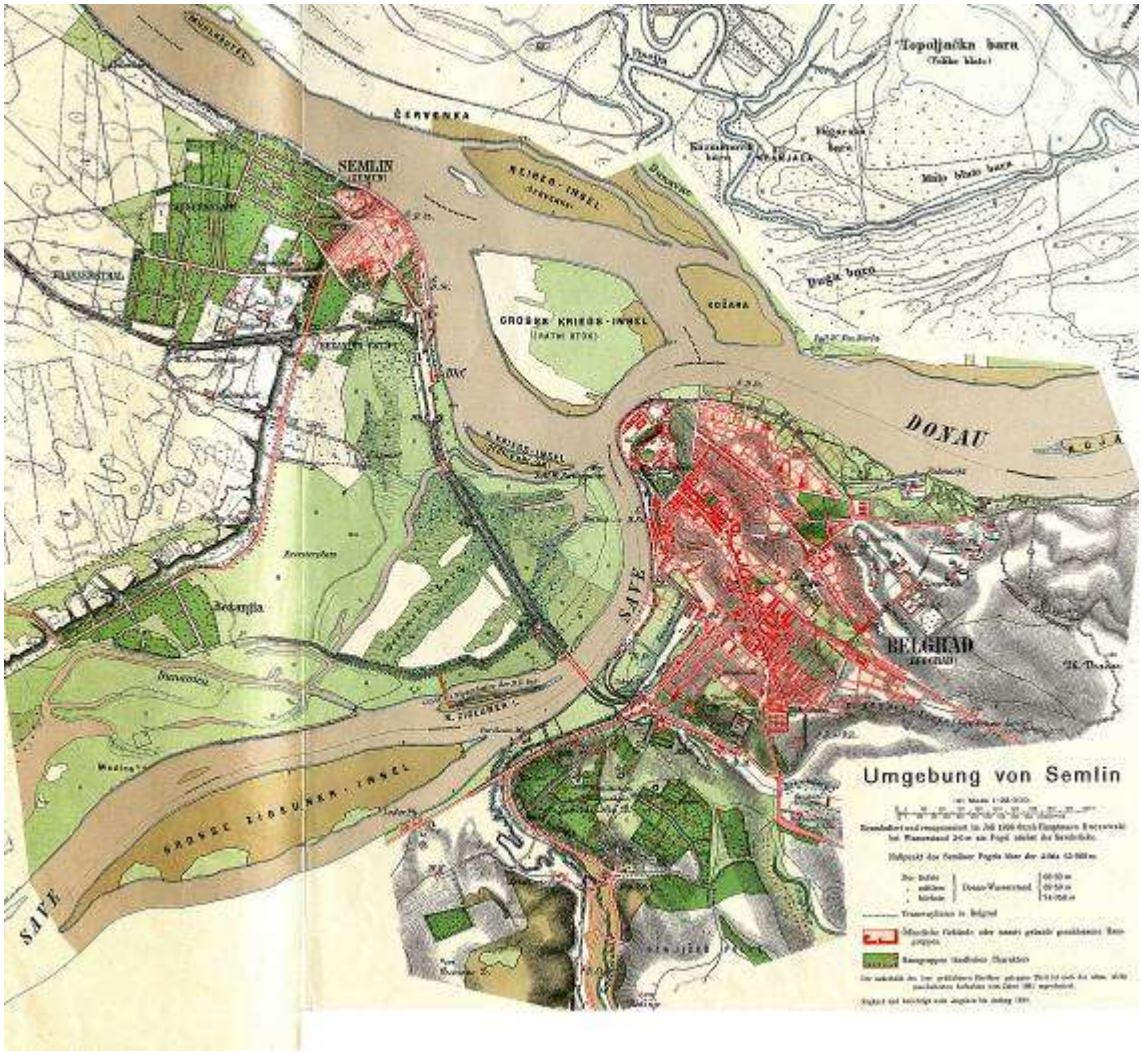

Карте и планови, 7. Haupt. Buczowski, *Umgebung von Semlin*, 1898, P 1:25000.
Извор: KЗВМ / ÖSTA KA, сигнатура: G Ih 631 10*

* Карта је публикована у: Zlata Vuksanović-Macura, *San o gradu. Međunarodni konkurs za urbanističko uređenje Beograda 1921-1922* (Beograd: Orion Art, 2015), 44.

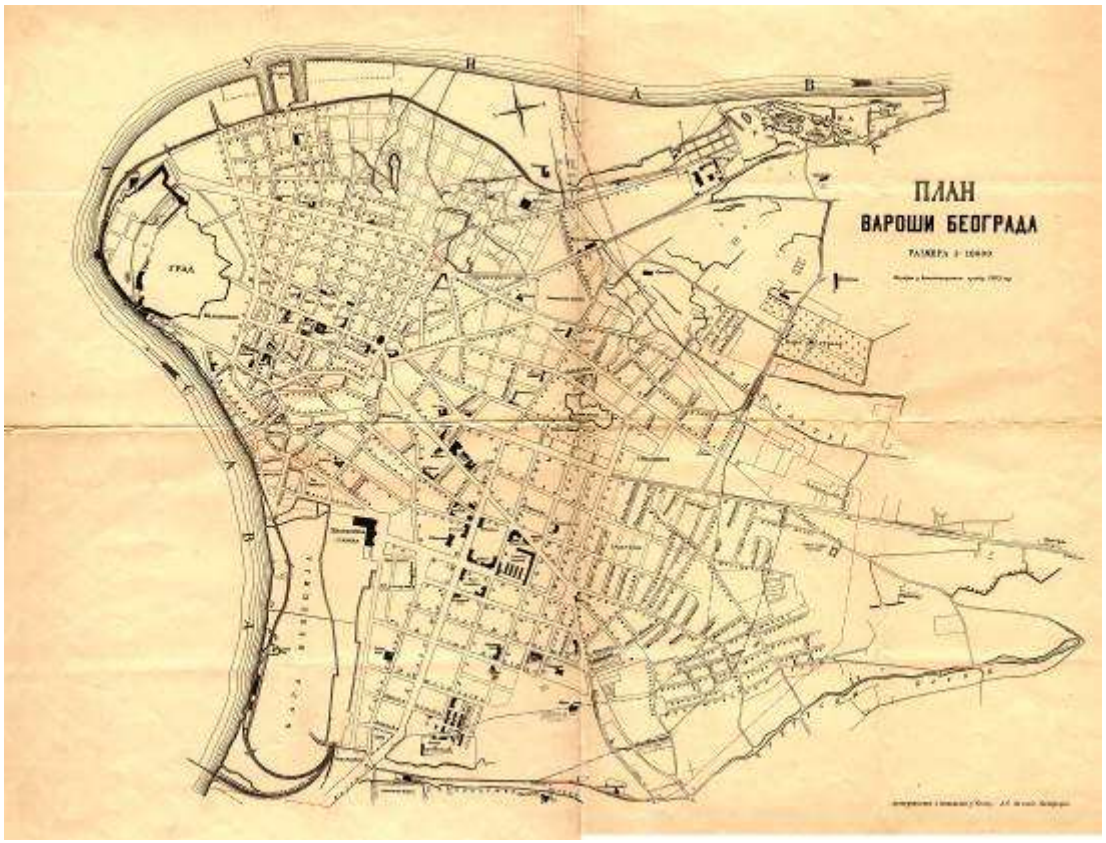

Карте и планови, 8. *План вароши Београда, израђен у канализационом одсеку*, 1903, Р 1:10000. Извор: МГБ, сигнатура: Ур. 3870.

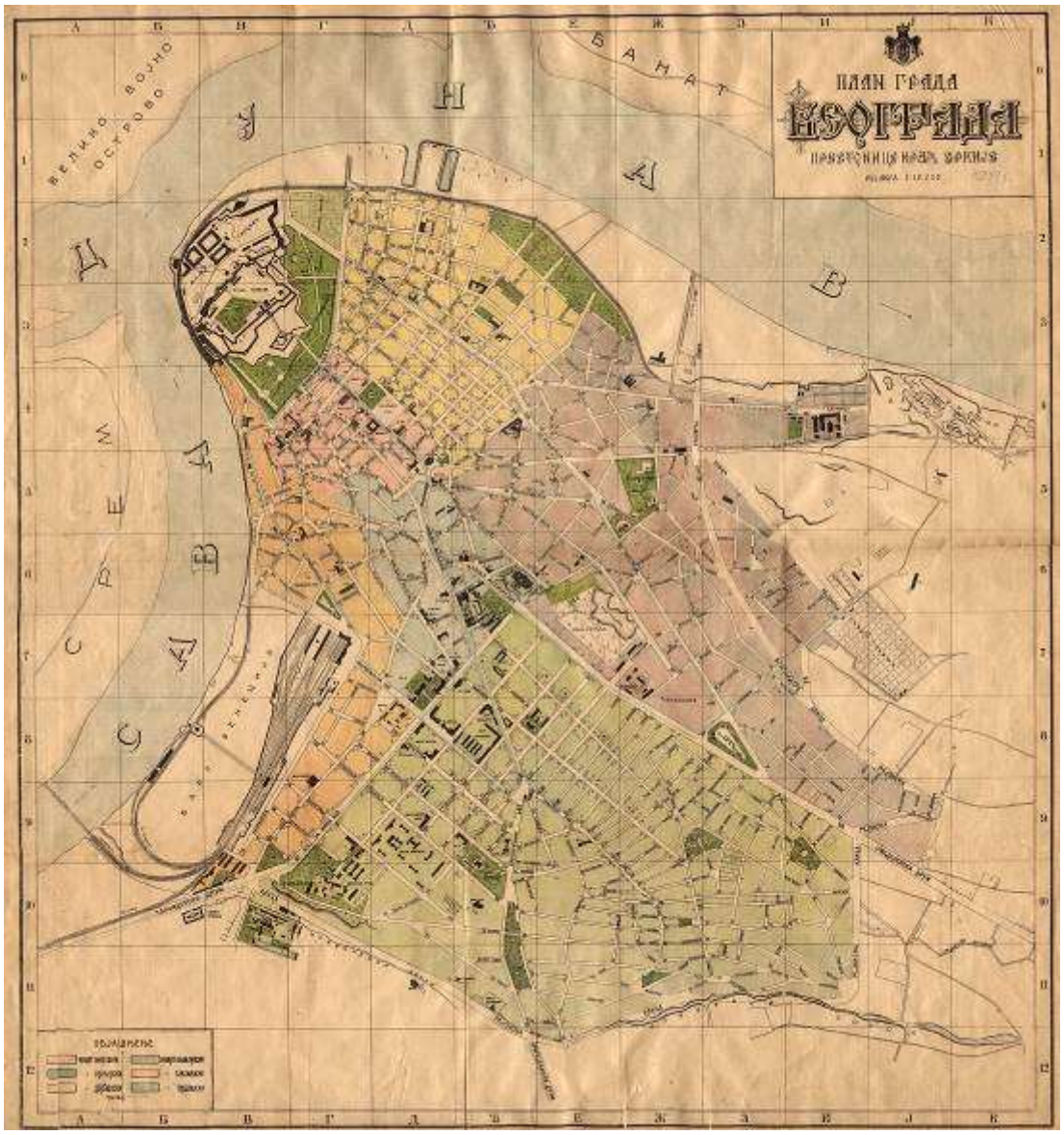

Карте и планови, 9. *План града Београда, престонице Краљевине Србије*, 1909, Р 1:10000. Извор: МГБ, сигнатура: Ур. 16670.

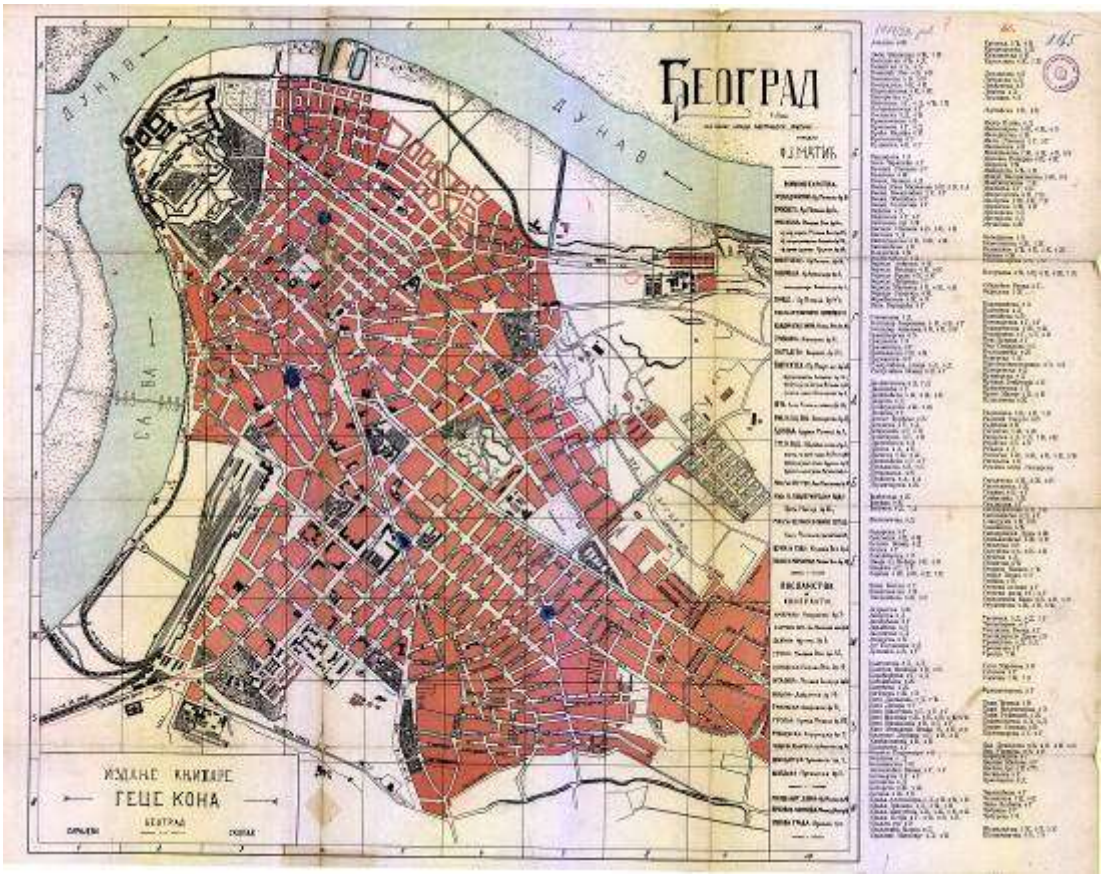

Карте и планови, 10. Ф. Ј. Матић, *Београд*, Издање књижаре Геце Кона, 1919, 1:8000.
Извор: ВГИБ, сигнатура: 1.5.17.

Карте и планови, 11. поручник Срет. Ил. Обрадовић, *Београд*, Картогр. Радионица Геогр. Оделења Гл. Ђенералштаба, 1921, 1:15000. Извор: ВГИБ, сигнатура: 1.5.18.

APPENDIX 2:

СХЕМЕ ТРАНСФОРМАЦИЈЕ УРБАНОГ ПЕЈЗАЖА БЕОГРАДА

Табла 1: ГРАНИЦЕ ГРАДА

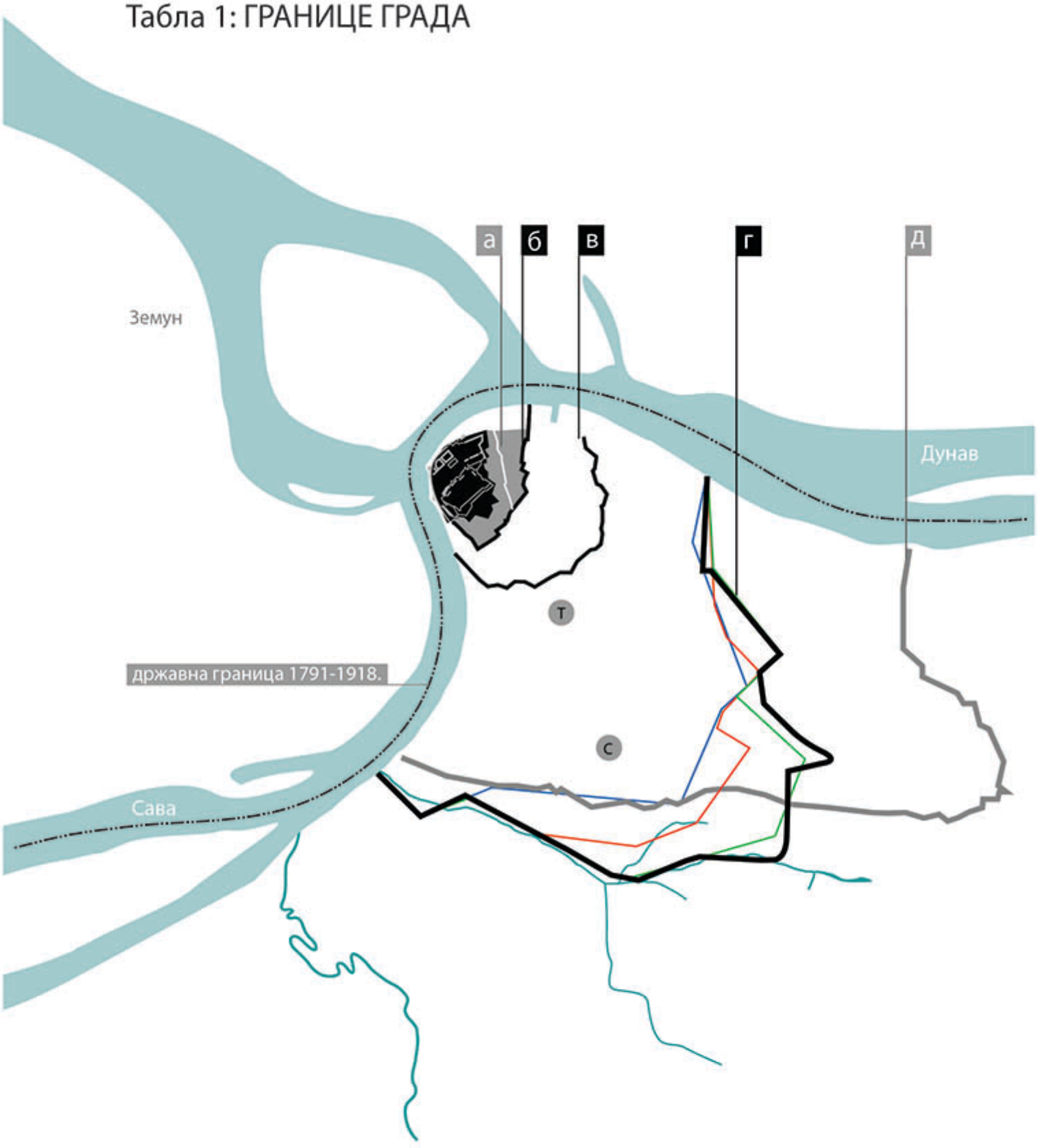

а - линија градског поља пре 1862.
б - линија градског поља после 1862.
в - линија Вароши у шанцу (19. век)
г - линија рејонске улице 1909.
- линија рејона 1893.
- линија рејона *с.* 1904.
- линија рејона *с.* 1906.
д - линија Еугеновог шанца (18. век)

0 1km 2km

оријентационе тачке
данашњег Београда:
Т - Теразије
С - Славија

Табла 1а: ГРАНИЦЕ ГРАДА - Београд 1909.

а - линија градског поља пре 1862.
б - линија градског поља после 1862.
в - линија Вароши у шанцу (19. век)
г - линија рејонске улице 1909.
- линија рејона 1893.
- линија рејона *с.* 1904.
- линија рејона *с.* 1906.
д - линија Еугеновог шанца (18. век)

0 1km 2km

оријентационе тачке
данашњег Београда:
Т - Теразије
С - Славија

Табла 2: ГРАНИЦЕ ГРАДА - градски квартови 1909.

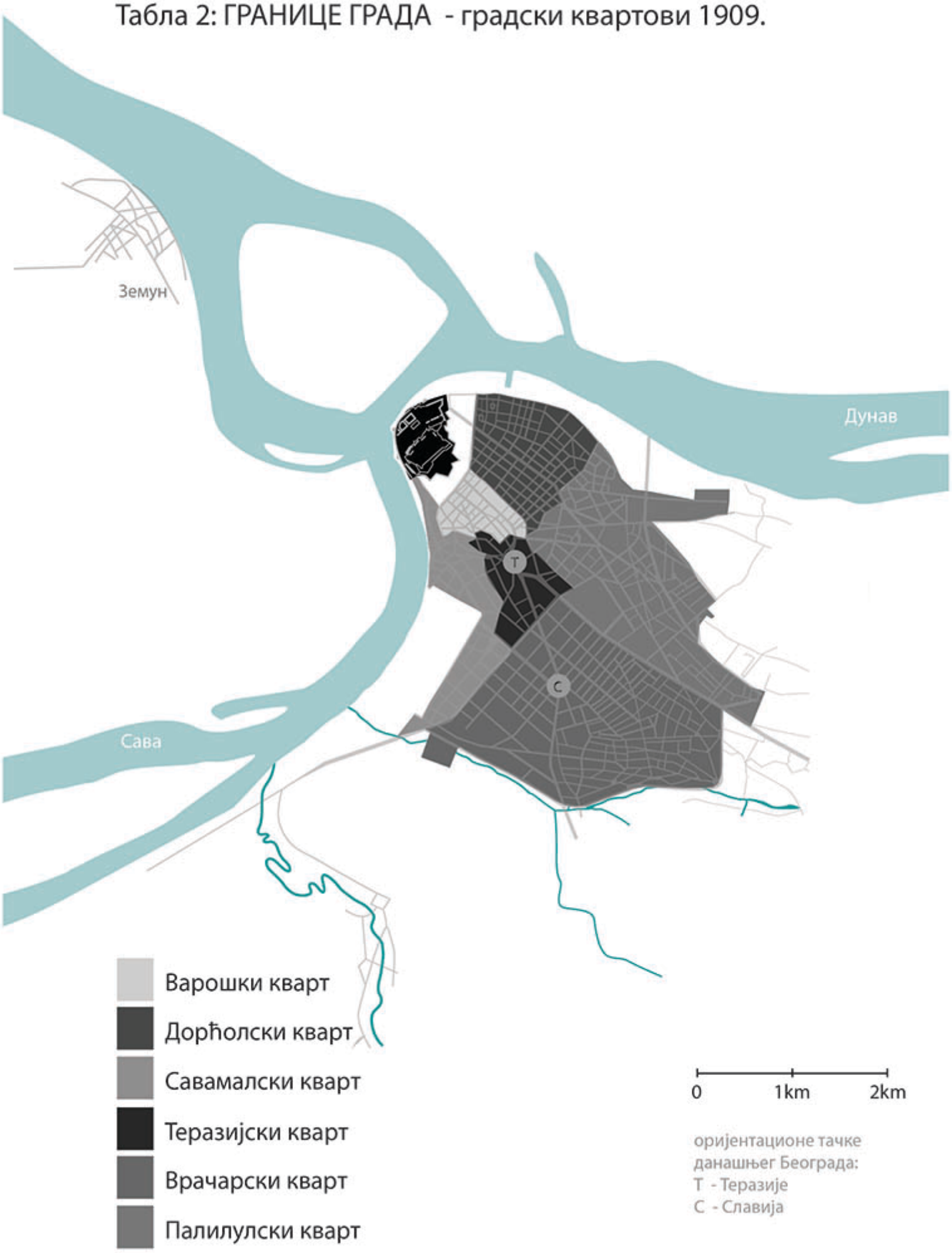

Табла 3: ОКОЛИНА БЕОГРАДА - конаци кнеза Милоша

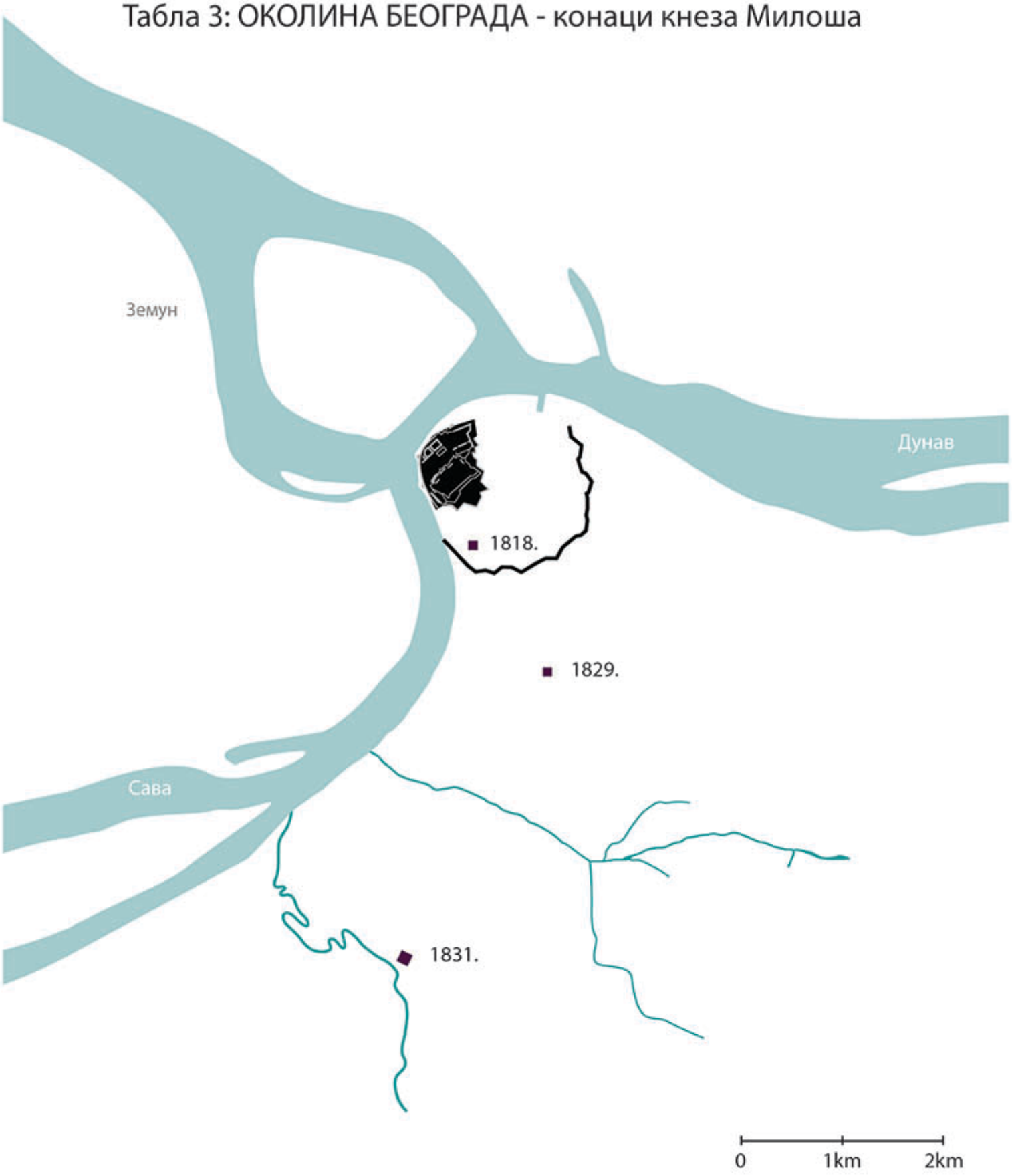

Табла 3а: ОКОЛИНА БЕОГРАДА - положај конака кнеза Милоша у односу на железничку пругу, трамвајску мрежу и рејон града 1909.

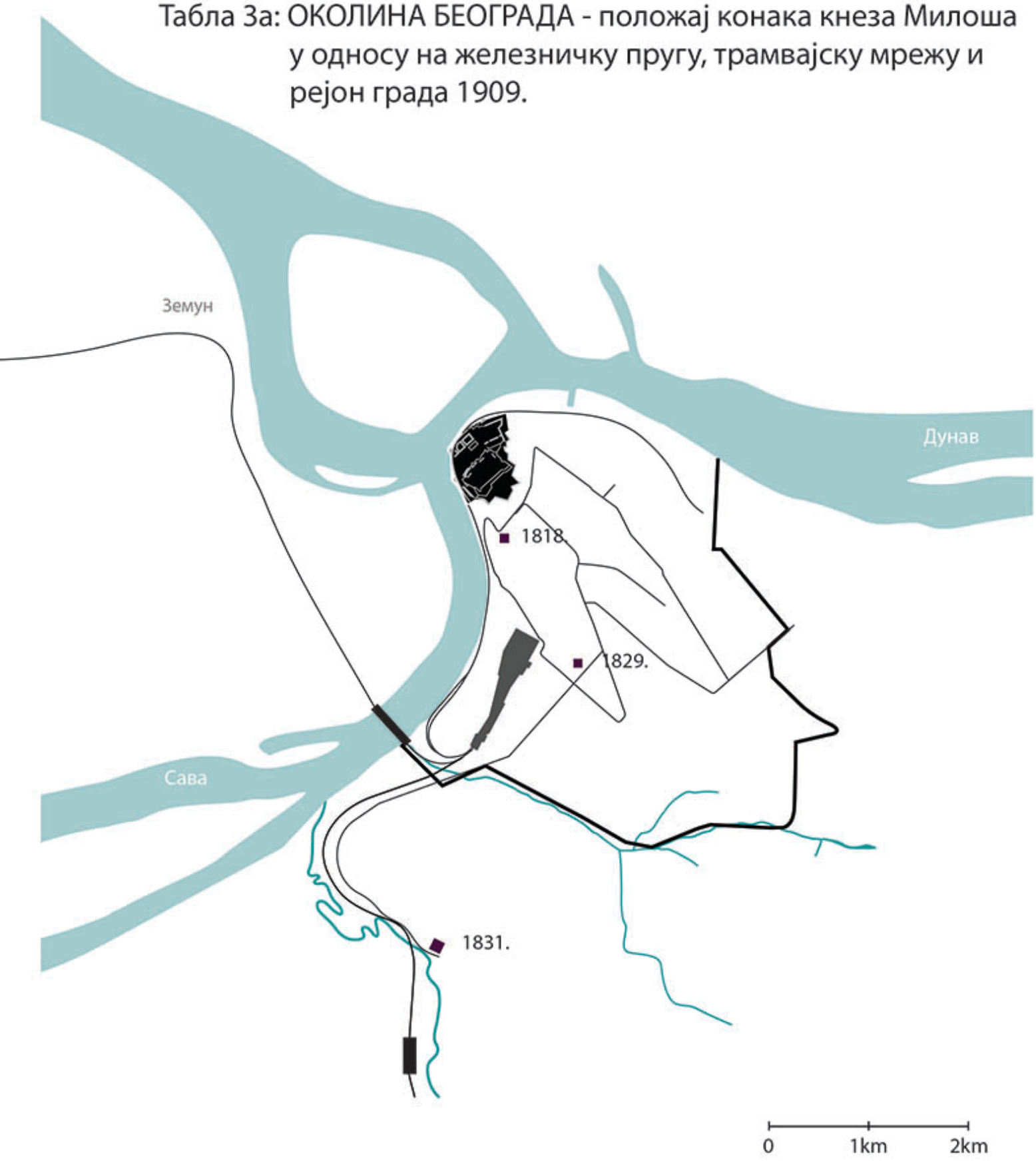

Табла 4: ПРИРОДА У БЕОГРАДУ - јавно зеленило 1909.

оријентационе тачке
данашњег Београда:
Т - Теразије
С - Славија

Табла 4а: ПРИРОДА У БЕОГРАДУ - предлог за формирање зеленог сада у односу на Варош у Шанцу и уличну мрежу 1909.

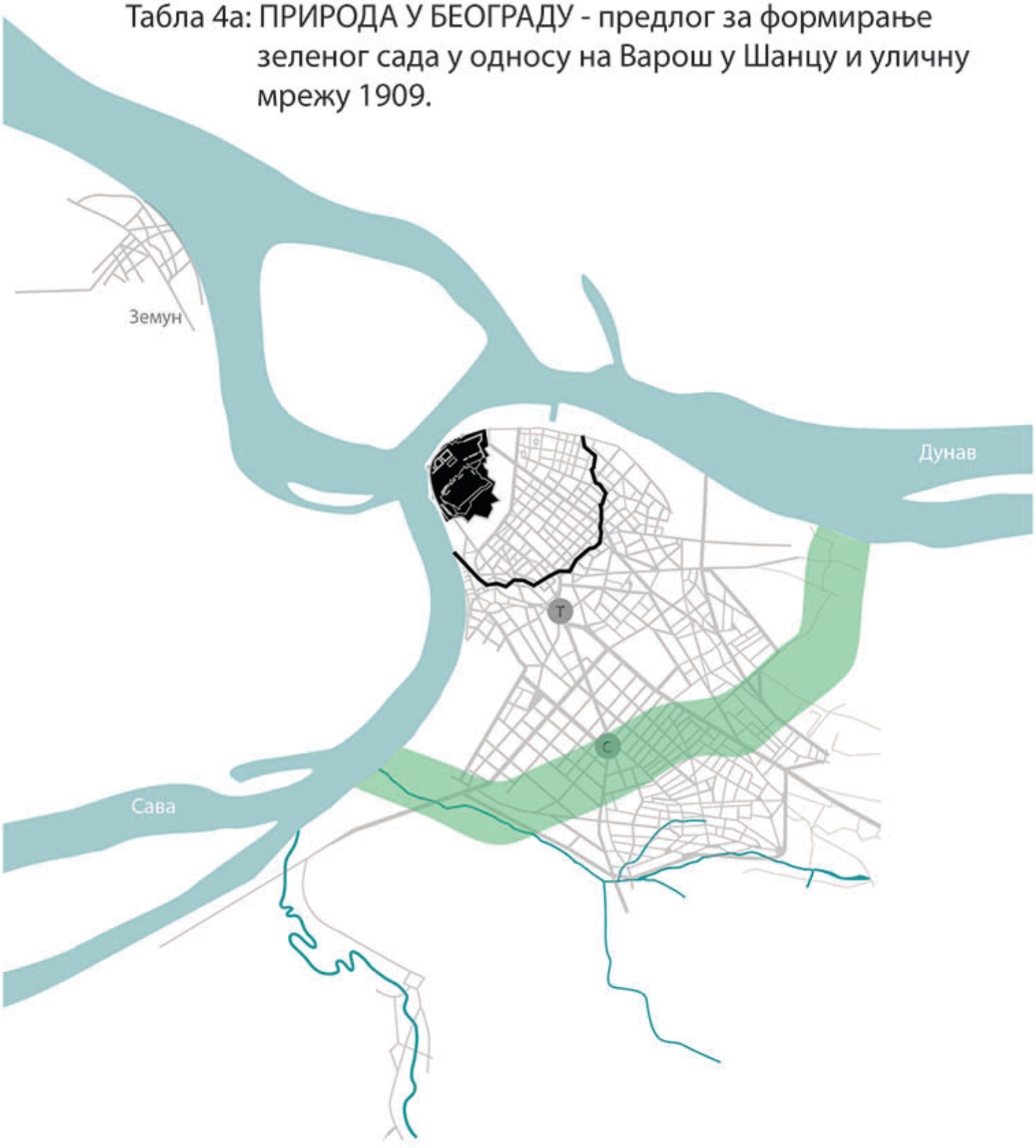

оријентационе тачке
данашњег Београда:
T - Теразије
C - Славија

Табла 5: ВОДА У БЕОГРАДУ - систем старог водовода с јавним чесмама - положај у односу на уличну мрежу 1909.

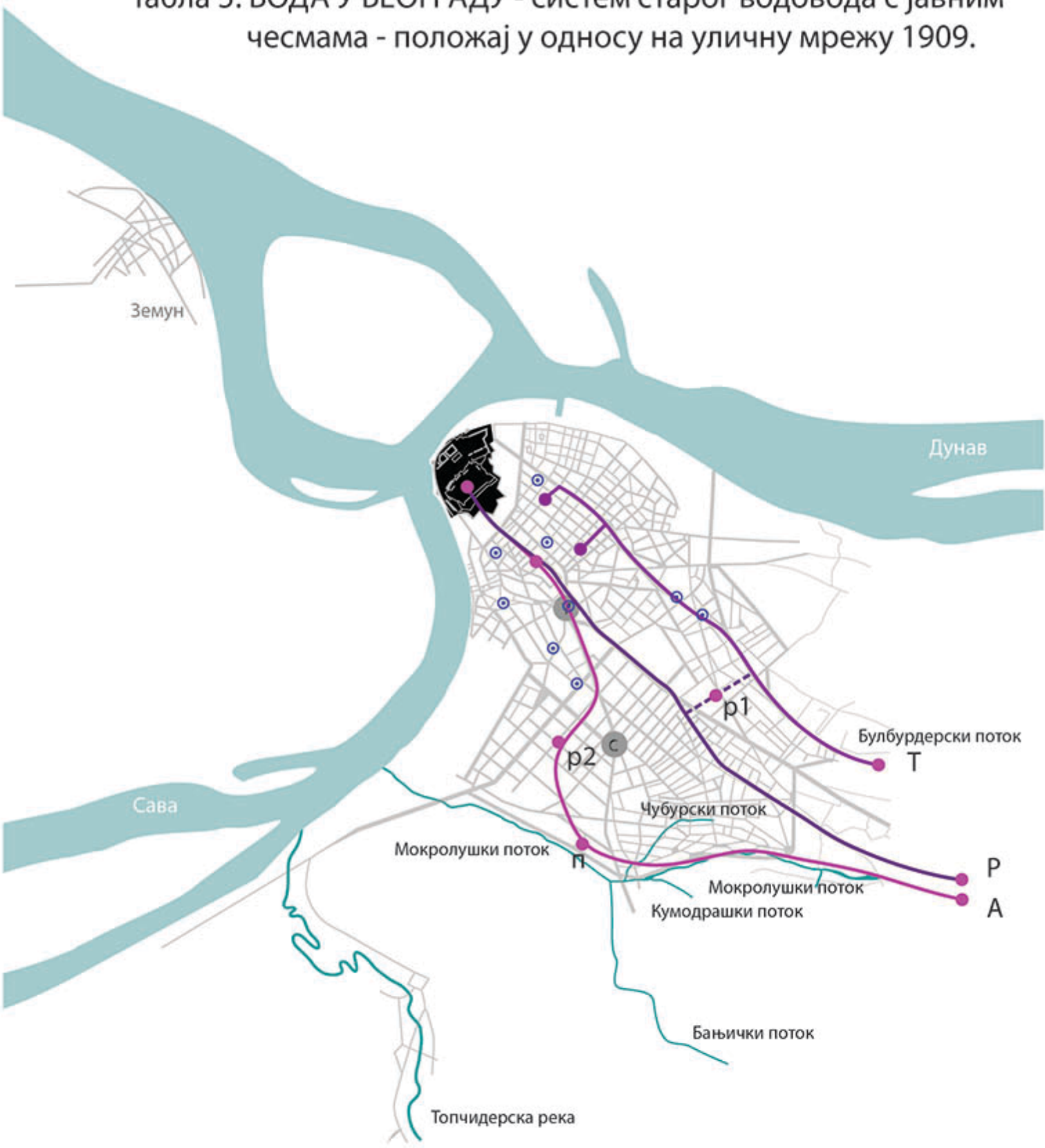

Т - извор турског водовода
Р - извор римског водовода
А - извор аустријског водовода
п - водоводска црпка
р1 - резервоар турског водовода
р2 - резрвоар аустријског водовода

0 1km 2km

оријентационе тачке данашњег Београда:
Т - Теразије
С - Славија

Табла 6: ИЗГРАЂЕНА СРЕДИНА - модерни водовод до 1911.

Р главни резервоар водовода у граду

0 1km 2km

оријентационе тачке
данашњег Београда:
Т - Теразије
С - Славија

Табла 7: ИЗГРАЂЕНА СРЕДИНА - модерни канализациони систем, изграђен до 1912.

1 испуст метеорске воде у Саву
2 испуст метеорске и нечисте воде у Дунав

0 1km 2km

оријентационе тачке данашњег Београда:
Т - Теразије
С - Славија

Табла 8: ГРАДСКА РАСВЕТА - положај јавних фењера 1856.

оријентационе тачке
данашњег Београда:
T - Теразије
C - Славија

Табла 8а: ИЗГРАЂЕНА СРЕДИНА - јавна градска расвета 1893. у односу на рејон града 1909.

T позиција старе термоцентрале

0 1km 2km

оријентационе тачке
данашњег Београда:
T - Теразије
C - Славија

Табла 9: ИЗГРАЂЕНА СРЕДИНА - трамвајска мрежа 1892-1909.

T позиција старе термоцентрале

0 1km 2km

оријентационе тачке
данашњег Београда:
T - Теразије
C - Славија

Табла 10: ИЗГРАЂЕНА СРЕДИНА - трансформација урбаног пејзажа Београда

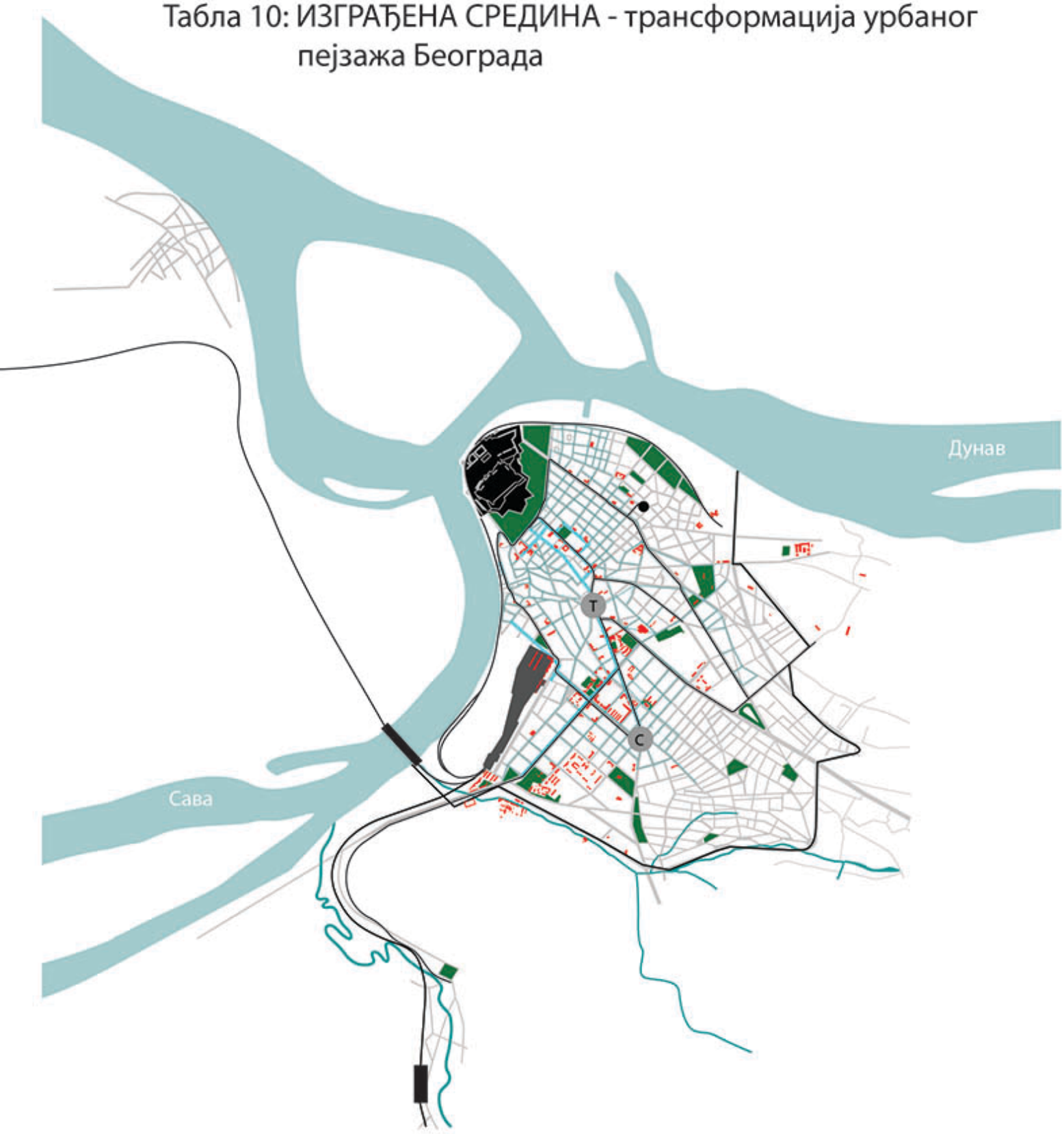

урбани пејзаж Београда пред Први светски рат:
јавно зеленило
јавна градска расвета
трамвајска мрежа
јавни објекти
железничка пруга

0 1km 2km

оријентационе тачке
данашњег Београда:
T - Теразије
C - Славија

APPENDIX 3:

ВРЕМЕНСКА ЛИНИЈА ТРАНФСОРМАЦИЈЕ УРБАНОГ ПЕЈЗАЖА БЕОГРАДА

УПОРЕДНА ХРОНОЛОШКА ТАБЕЛА: ПРЕГЛЕД ИСТОРИЈСКИХ ДОГАЂАЈА У ОДНОСУ НА ТРАНСФОРМАЦИЈУ УРБАНОГ ПЕЈЗАЖА БЕОГРАДА 1789 - 1914.

ЕВРОПА / СВЕТ

1793. Сагрђена прва вишеспратница отпорна на пожар у Енглеској
1807. Прво улично осветљење на гас у Лондону
1812-14. Роберт Овен (Robert Owen), *A New View of Society*

1788-91. Турско-аустријски рат
1804. Наполеон проглашен за цара
1814-15. Бечки конгрес

1819. Покољ у Питерлоу (*Peterloo Massacre*)
1825. Прва јавна железница у Енглеској
1834. Појава колере у Европи
1838. Проналазак телеграфа

1815. Битка код Ватерлоа
1821. Устанак у Грчкој
1830. *Јулска монархија*

1839. Проналазак фотографије
1841. У Лондону живи 2,23 милиона људи
1845. У Бечу спроведена гасна расвета
1851. Изграђена *Crystal Palace* у Лондону
1853-70. Реконструкција Париза

1848-49. *Година револуција*
1852. *Друго царство*
1853-56. Кримски рат

1867. Проналазак динамита
1867. Карл Маркс (Karl Marx) - *Das Kapital*, I
1868. Отворен Суецки канал

1867. Успостављена Аустроугарска монархија
1870-71. Француско-пруски рат
1871. Париска комуна

1878. Уведена прва јавна електрична градска расвета у Паризу, Лондону, Лос Анђелесу
1879. Томас Едисон (Thomas Edison) је патентирао електричну сијалицу
1885. Произведен Бенцов (Karl Benz) први аутомобил

1878. Берлински конгрес

1889. Подигнута Ајфелова (Gustave Eiffel) кула у Паризу
1893. У Чикагу одржана *World's Columbian Exposition*
1893. Крах њујоршке берзе
1895. Приказују се кинематографске слике браће Лимијер (Auguste & Louis Lumière)
1900. Сигмунд Фројд (Sigmund Freud), *Die Traumdeutung*

1903. Лет авиона браће Рајт с моторним погоном
1905. Објављен Ајнштајнов (Albert Einstein) чланак "Zur Elektrodynamik bewegter Körper"
1907. Пикасо (Pablo Picasso) насликао *Les Demoiselles d'Avignon*
1908. Фордова (Henry Ford) серијска производња

1905. Прва револуција у Русији
1908. Анексија Босне и Херцеговине

1789. - Француска буржоаска револуција
1815. - Други српски устанак
1839. - Крај прве владавине кнеза Милоша
1867. - Предаја градова
1878. - Пуна независност Кнежевине Србије
1889. - Абдикација краља Милана Обреновића
1903. - Мајски преврат
Први светски рат **1914.**

1789 - 1815 | **1815 - 1839** | **1839 - 1867** | **1867 - 1878** | **1878 - 1889** | **1889 - 1903** | **1903 - 1914**

СРБИЈА

1789. Аустрија осваја Београд
1791. Београд опет у Отоманској империји
1804. Први српски устанак
1806-07. Устаници освајају варош Београд и Београдску тврђаву
18013. Слом Првог српског устанка

1817. Убиство Карађорђа
1817-26. Побуне против кнеза Милоша
1829-33. Султанови фермани - делимична аутономија Србије
1835. Сретењска скупштина
1838. „Турски устав"

1842. Крај прве владавине кнеза Михаила
1842. Кнез Александар Карађорђевић ступа на власт
1858. Сентандрејска скупштина
1859. Друга владавина кнеза Милоша
1860. Друга владавина кнеза Михаила
1862. Бомбардовање Београда

1868. Атентат на кнеза Михаила
1872. Кнез Милан Обреновић ступа на престо
1876-78. Српско-турски рат

1882. Проглашена Краљевина Србија
1883. Тимочка буна
1885. Српско-бугарски рат

1893. Александар Обреновић ступа на престо
1899. Ивањдански атентат

1904. Крунисање краља Петра I Карађорђевића
1906. *Царински рат*
1908-09. Анексиона криза
1912-13. Балкански ратови

ТРАНСФОРМАЦИЈА УРБАНОГ ПЕЈЗАЖА БЕОГРАДА

1798-94. Појава куге у Београду
1799. У Београду има 30 улица
1808. Основана Велика школа
1813. Становништво напушта град

1818. Изградња Господарског конака
1824. Прва пијаца у Београду - Велика пијаца
1826. Основан Београдски суд
1830. Прво улично осветљење -10 фењера
1830. Почетак регулације Београда
1831. Изградња Милошевог конака у Топчидеру
1834. Инжењер Франц Јанке долази у Србију
1837. Почетак изградње Саборне цркве

1841. Београд је престоница Кнежевине Србије
1842. План за регулацију Теразија, простора око Батал-џамије и Ташмајдана, Франца Јанкеа
1843. Отворен први хотел, Старо здање
1845. Сађење првих дворедa
1845. Емилијан Јосимовић долази у Србију
1847. Отворено прво јавно купалиште на Сави
1848. Подигнут први јавни споменик
1863. Изградња Капетан Мишиног здања
1865. Издат Закон о подизању јавних грађевина

1867. План за регулацију дела Београда
1868. Основана Техничарска дружина
1868-69. Сагрђено Народно позориште
1869. Уведена редовна паробродска веза Београд-Пешта-Беч
1870. Почело уређење Калемегдана
1870. Основана је прва потрошачка задруга
1870-72. Именовање улица у Београду

1880. Прва сијалица у Београду
1882. Откривен Споменик кнезу Михаилу
1882. Отворен железнички мост преко Саве
1884. Сагрђена Железничка станица
1884. Отворена железничка пруга Београд-Ниш
1884. Сагрђен Стари двор
1885. Формиран Стални технички одбор општине
1885. Регулациони план Београда (Халачи)
1886. Постављена прва калдрма од гранитних коцки

1889. Изграђена пруга око Доњег града
1889. Сагрђена Народна банка
1892. Успостављен модерни водовод
1892. Уведен први трамвај с коњском запрегом
1893. Сагрђена прва електрична централа
1893. Уведено електрично улично осветљење
1894. Прва линија трамваја на електрични погон
1896. Формиран Панчићев парк на Великој пијаци
1898. Расписан конкурс за уређење Калемегдана

1903. Сагрђена Управа фондова
1905-10. Каналисање ужег центра града
1907. Сагрђена Београдска задруга
1907. Сагрђен Робни магацин
1907. Почетак изградње Народне скупштине
1908. Сагрђена Телефонска централа
1911. Подигнут споменик Доситеју Обрадовићу
1911-12. Уређење Теразија
1912. План града с уцртаном новом регулацијом

Површина: 120 ha (1806)

ИНИЦИЈАЛНА ФАЗА

Популација: 7033 (1834)

ПРИПРЕМНА ФАЗА

Површина: 410 ha (1859)
Популација: 24612 (1867)

ГЛАВНА ФАЗА

Површина: 576ha (1889)
Популација: 54249 (1890)

Површина: 1091ha (1907)
Популација: 89876 (1910)

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Драгана Ћоровић рођена је у Београду, 1964, где је завршила основну школу, Математичку гимназију, и нижу музичку школу (одсек клавир). На Универзитету у Београду – Архитектонском факултету, дипломирала је 1992 (ментор: Светислав Личина, редовни професор), с оценом 10 (десет) на дипломском испиту, и просечном оценом у току студија 8,43 (осам и 43). У школској 1992-93. волонтирала је на Архитектонском факултету у Београду. У периоду 1993-2000. радила је као пројектант-сарадник и одговорни пројектант, у неколико пројектних бироа. Стручни испит положила је 1995, а лиценцу одговорног пројектанта Инжењерске коморе Србије има од 2003. У школској 2000-01. радила је на Архитектонском факултету као лице обдарено за научно-истраживачки рад. У периоду 2001-15. била је запослена на Архитектонском факултету у Београду, на Катедри за историју и теорију архитектуре и уметности, и на Департману за архитектуру, као асистент-приправник и као асистент, на обавезним предметима: 2001-05, Савремена архитектура и урбанизам (наставник: проф. др Милош Р. Перовић,), 2005-15, Савремена архитектура и урбанизам, Архитектура данас, Историја модерне архитектуре и урбанизма (наставник: др Љиљана Благојевић, в. професор), као и на другим обавезним и изборним предметима.

Завршила је последипломске студије Универзитета у Београду – Архитектонског факултета: Историја и развој теорија архитектуре. Магистрирала је 2008, с темом *Примена концепта вртног града у Београду у периоду између два светска рата*, ментор: др Љиљана Благојевић. Добила је награду „Милорад Мацура", Института за архитектуру и урбанизам Србије, за најбољи одбрањени магистарски рад на Архитектонском факултету у Београду, 2008-09. Објавила је научну монографију националног значаја, *Вртни град у Београду* (Београд: Задужбина Андрејевић, 2009). У Задужбини Илије М. Коларца, 2009, у коауторству са мр Дејаном Скочајићем, дипл. инж. пејз. арх., асистентом Универзитета у Београду – Шумарског факултета, одржала је циклус предавања: „Вртна уметност и архитектура: од Албертија до Ле Нотра". Учествовала је на НИП Министарства за науку и технолошки развој Републике Србије, „Истраживање климатских промена и њиховог утицаја на животну средину: праћење утицаја, адаптација и ублажавање" (43007), 2011-15. Објавила је више поглавља у научним зборницима и књигама, чланака у научним часописима од националног и међународног значаја, међу којима и: D. Ćorović, "The Garden City Concept in the Urban Discourse of Interwar Belgrade", in J. Bogdanović, L. Filipovitch Robinson, and I. Marjanović, eds., *On the very Edge, Modernism and Modernity in the Arts and Architecture, of Interwar Serbia, 1918-1941* (Leuven: Leuven University Press, 2014), 201-221.

У оквиру *Architecture Utopia Realism – International Scientific Conference and Exhibition*, *University of Belgrade – Faculty of Architecture*, Београд, 3-24.10.2013, учествовала је по позиву као модератор сесије (*session chair*) и била је члан тима који је у сарадњи с Државним музејом архитектуре Шћусев из Москве, организовао поставку изложбе *Ivan Leonidov: Projects* (на челу тимова Архитектонског факултета и Државног музеја Шћусев: др Љиљана Благојевић, продекан за науку и др Ирина Коробина, директорка музеја). Драгана Ћоровић је била члан Комисије за организацију гостујућих предавања на Универзитету у Београду – Архитектонском факултету, 2013-15, и уредник тематског циклуса Историја и теорија (са др Маријом Милинковић) у оквиру *AUR Guest Lecture Program*-а (уредник: др Љиљана Благојевић). Учествовала је у изради пројекта поставке изложбе (са др Љ. Благојевић и М. Мартиновић) радова студената Архитектонског факултета у Београду, на предметима Историја модерне архитектуре и урбанизма и Савремена теорија архитектуре, 2014-15 (аутор концепта и кустос изложбе, предметни наставник др Љ. Благојевић): *Рефлексије: архитектура Милана Злоковића, 50 година касније*, 29.5-5.6.2015, која је била једна од две изложбе у оквиру *Свечаности обележавања 50 година од смрти професора архитекте Милана Злоковића (1898-1965)*, на Универзитету у Београду – Архитектонском факултету, 29.5-15.7.2015 (кустос обе изложбе: др Љиљана Благојевић).

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а Мр Драгана Т. Ђоровић

број индекса _____-_____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

БЕОГРАД КАО ЕВРОПСКИ ГРАД У ДЕВЕТНАЕСТОМ ВЕКУ:

ТРАНСФОРМАЦИЈА УРБАНОГ ПЕЈЗАЖА

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 31.07.2015.

_____

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Мр Драгана Т. Ћоровић

Број индекса _____

Студијски програм _____

Наслов рада БЕОГРАД КАО ЕВРОПСКИ ГРАД У ДЕВЕТНАЕСТОМ ВЕКУ: ТРАНСФОРМАЦИЈА УРБАНОГ ПЕЈЗАЖА

Ментор Др Љиљана Благојевић, ванредни професор

Потписани/а Мр Драгана Т. Ћоровић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду.**

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 31.07.2015.

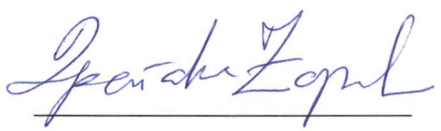

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

БЕОГРАД КАО ЕВРОПСКИ ГРАД У ДЕВЕТНАЕСТОМ ВЕКУ:
ТРАНСФОРМАЦИЈА УРБАНОГ ПЕЈЗАЖА

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство

2. Ауторство - некомерцијално

(3.) Ауторство – некомерцијално – без прераде

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима

5. Ауторство – без прераде

6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 31.07.2015.

1. Ауторство - Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. Ауторство – некомерцијално. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. Ауторство - некомерцијално – без прераде. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. Ауторство - некомерцијално – делити под истим условима. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. Ауторство – без прераде. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. Ауторство - делити под истим условима. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.